ha-Mered be-Kostopol

Shalom Brayer

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY—NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

שלום (סַשְקה) ברייר

המרד בקוסטופול

לא הסכמנו ללכת כצאן לטבח

שלום (סַשְקה) ברייר / המרד בקוסטופול

קריאה

האם ידוע לכם על אנשים החיים עדיין, ששרדו מחצר המחנה בקוסטופול?

היכן אתם? אנא התקשרו אלי מכל מקום בו אתם נמצאים — בארץ או בחו"ל:

שלמה ברייר, בת־ים, 03-5534091

שלום (סַשְקָה) ברייר

המרד בקוסטופול

לא הסכמנו ללכת כצאן לטבח

הוצאת ירון גולן

SHALOM BRAYER

THE REBELLION IN KOSTOPOL

האנדרטה לאבי

האנדרטה לאבי אברהם־יעקב ברייר, הגיבור והמנצח על המרד במחנה העבודה בקוסטופול, היא העלאת פועלו על גבי הנייר, למען יקראו בו נכדיו, ניניו ובני ניניו. למען יידעו מה הם שורשיהם הנעלים ולאיזה עם מפואר הם משתייכים. כשם שנאמר, ״מאשפות ירים אביון״, כן קם העם הנבחר הזה מן האשפתות, מן ההשפלות ומתחתית דרגת העלבון, והרים את נס הגואל ובישר לעולם כולו על הקמת מדינת היהודים, היא מדינת ישראל. כמה חבל שדווקא הוא לא זכה לראות עמנו את המחשת מחשבותיו, את אשר למדתי מפיו בפגישתנו המקרית אחרי המרד.

״לא בגלל האשמה שיהודים צלבו את ישו — הורגים אותנו בכל הזמנים״,אמר לי, ״אלא משום שלעמנו אין מולדת ומדינה משלו. על כך אנו נהרגים ומבלי שאיש אינו נענש על כך. מי יודע עוד כמה ייהרגו עד שתהיה לעם הזה מדינה משלו״.

הוא התחייך במרירות, ״אני כפי הנראה חולם בהקיץ כאילו יהיה זה מחר־מחרתיים״, אמר לי חרישית. ״איפה כל זה יכול להתרחש? לו לפחות שמענו בשורות טובות מהחזית, אך כאלה אין. ומאין נשאב רוח וכוח, כאשר הרוסים אינם מסוגלים להדוף את הגרמנים חזרה למקומם. אם זה יתרחש, אזי אני בעצמי, ואולי גם אתה, נתגייס ונמשיך להלום בגרמנים ונביא קץ למלחמה וקץ ליסורים לנו היהודים, ולכל העמים״, אמר והוסיף: ״למדת בהיסטוריה כמה פעמים כבשו את פולין, ביניהם הרוסים, האוסטרים, השוודים ואחרים, ותמיד יכלו הפולנים להתקומם ולהחזיר לעצמם את מולדתם, את מדינתם. לו היתה לנו, ליהודים, מדינה שנכבשה, היינו יכולים להחזירה לעצמנו, אך בהעדר מדינה, מה אפשר כבר להחזיר?״

״כן, בני, אתה עוד תבין זאת, אם נצליח לחיות. אך דע לך, שבלי מולדת קשה לקיים עם״.

ילדי, נכדי ונינִי וכל בית ישראל בעולם כולו, חושבני שאבי חזה זאת כבר אז. חלומו התגשם במלואו. מדינה יהודית קיימת והיא מהווה אנדרטה נפלאה לדורי־דורות, אמן סלה.

לספר שנכתב כאנדרטה לאבי הנני מצרף בכבוד וגאווה את שמותיהם של מספר אנשים אשר לקחו חלק פעיל במלחמה נגד הגרמנים והאוקראינים ואשר גם להם מגיע התואר והכבוד של גיבורי ישראל של העם היהודי במערכותיו באירופה ובפולין במיוחד. לדעתי, אין כל אפשרות שמישהו עשוי לספר עליהם, ואפילו בניהם או בנותיים אינם יודעים דבר על יקירם. הם נפלו בקרבות כגיבורים. רובם היו מתנדבים.

— איציק, יצחק, פליט מוורשה, שעזר לאבי, אברהם־יעקב ברייר, לחסל את המפקד הגרמני, האחראי להוצאה לפועל של הריגתם של יהודי מחנה העבודה בעיר קוסטופול. בעת חיסולו של הרוצח נלקח ממנו רובהו על ידי אבי ואילו האקדח (פרבלום) נלקח על־ידי איציק. נפל במרד, בי״ב אלול 1942.

— ליפא רנד מדזבינואץ, שריד ההשמדה, התנדב להילחם בגרמנים, כי מתנדב היה מטבעו. נפל בחזית נגד הגרמנים ב־1945.

— אברום ברייר בן משה מטרנבה, שריד אחרון למשפחתו שניצל מהמרד, נפל בשורות הפרטיזנים בקרב עם גרמנים בכיבוש העיר טארנופול ב־1944.

— משה שיינבוים בן דויד ממלינסק, לחם עד הכדור האחרון עם מפקדו בשורות הפרטיזנים. נפל בקרב עם גרמנים ב־1943.

— בנימין חייט ממלינסק, התנדב לבטליון המיוחד נגד האוקראינים, נלחם באומץ ותעוזה. הוא לא קיבל מדליה, לה היה ראוי על אומץ ליבו. יחד שירתנו באותו בטליון. נפל בעת מגעיו עם האוקראינים ב־1944.

— אייזיק וואקס בן מוטל ממלינסק, התנדב לבטליון המיוחד נגד האוקראינים. הצטיין בצליפה מרחוק, באומץ ובתעוזה. נפל באותו קרב עם האוקראינים ב־1944.

אברהם החייט הברזנאי, שטיפל ביער בגיסתו עם נכדתה וזכה לגאולה. הוא התגייס, נלחם וזכה במדליות אומץ, תעוזה וניצחון. מקומו כיום אינו ידוע לי.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים ויהי זכרם של שבעת הגיבורים ברוך ותהילתם תרחף מעלינו.

לזכר יקירי העם שנרצחו
ולאלה שניצלו מהתופת

מאיר פוקס, מטרנבה, נספה ברחבת המחנה במרד בקוסטופול. אשתו, שעבדה אצל בולבוצים בסריגה, ניצלה, הגיעה ארצה, כאן חלתה והלכה לעולמה. ילדיה הקימו משפחות. יענקלה הקטן הפך לקצין בצה״ל.

אתיה ניימן מטרנבה, יפהפיית העם היהודי, משכילה, קורבן ראשון מקהילת יהודי מלינסק. נרצחה על־ידי אורטסקומנדנט מברזנו משום שהאורטסקומנדנט מפולנה לא הירשה לו לגעת בה. חיל ורעדה נפל על הישוב, כולנו כאבנו את מותה ויופיה כאחד.

אטקה ניישטיין מדזביניאטש, נותרה בחיים בהסתתרה כגויה אצל נוצרים בנדרובצים. משפחתה הושמדה ברובנו ובהזדמנות התאפשר לה אפילו להאכיל את מנהיג הרוצחים סטפן בנדרה עצמו שלא חשד בה. ניצלה, הגיעה ארצה, ילדה שלושה ילדים. הבן טייס בחיל האוויר.

ז׳ניה גרייבר ממלינסק, שהוריה ניספו; זכתה לגאולה (גורלה אינו ידוע לי).

מירקה פוקס היפהפיה, נהרגה בידי בנדרובצים בגרזן (ביקשתיה להצטרף אלינו ליער וסירבה).

אלקה פוקס, אחותה, ניצלה, הגיעה ארצה, הקימה כאן משפחה.

משפחת סגל ממלינסק נספתה בברזנו. רק הבן, שייקה סגל, זכה לגאולה. הוא התגייס לצבא האדום, נלחם בגרמנים ונפצע קשה. היום הוא נכה ברוסיה.

אברום חייט ממלינסק נפצע מכדור דום־דום בהיותו אצל ׳המלאך׳ פופייל, שם נהרגה אמו. הוא זכה לגאולה, התגייס, נלחם, נפצע שנית ונשאר ברוסיה. לפני שנים מספר עלה ארצה וכיום חי בחיפה. יש לו כאן שלוש אחיות ושני אחים.

משפחת דוברושקלנקה, בעלת טחנת קמח ממלינסק. האב והאח

הרשל נספו בברזנו. הבן סֶוֶק ואימו ניצלו מהתופת והגיעו ארצה. האם נפטרה כאן. סוק הינו מהנדס, נשוי ולו שלושה ילדים.

בנימין שיינבוים, בנו של הפרטיזן הרש ממלינסק, הגיע ארצה עם הוריו. אביו נפטר כאן ואמו בחיים — עד מאה ועשרים. אחותו, דוסקה, יפה ובעלת תעוזה בלתי רגילה, נהרגה בשירות הפרטיזנים.

שלום צימרמן מדזביניאטש, ברח מהגרמנים לרוסיה, עקבותיו נעלמו.

חיים גרוס מטרנבה, ויז'נה, חטף צרור בבטנו בחצר המחנה בעת המרד הגדול בקוסטופול. אשתו וילדיו ניספו בקבר אחים בברזנו.

אריה שרייבר (לייבלה) מטרנבה, אשתו, בנותיו ובנו נשארו בחיים. חנה גרה היום בחיפה.

גדליהו קסלר ומשפחתו ניצלו מהשואה, אך נהרגו לאחר מכן. גדליהו עצמו נהרג אחרי השחרור.

גדליה ארליך, ניצל, אך משפחתו נהרגה כולה. הוא הגיע ארצה וכאן נפטר.

יהושע ונחה גוטרמן ניצלו מהשואר והגיעו ארצה. ההורים והבת טניה נפטרו. יעקב ושפרה גרים היום ברמלה.

יעקב לרר מטרנבה נהרג במרד קוסטופול ואשתו ליבע לבית בריער נספתה בברזנו, ביחד עם אמה רוזה ברייר.

בנימין ורחל ברייר ניספו בברזנו. הניה נספתה בקוסטופול, שלמה נהרג ברובנו אחרי השחרור. בנם אברום הגיע ארצה מרוסיה וכאן נפטר.

כן נספתה כל משפחת שלמה ברייר — שש נפשות;

כל משפחת מוטל ברייר — שש נפשות;

כל משפחת ברנס — חמש נפשות;

מוטל וקס נפטר בארץ;

שלום כץ נפטר בארץ בהיותו בן תשעים.

כל אלה שלא היה ביכולתי להיזכר בשמותיהם — אתם הסליחה והמחילה.

יהי זכרון כולם מבורך.

רשימת הפרקים

מבוא

פולין מותקפת על ידי היטלר בצורה פרובוקטיבית. הפלישה הגרמנית המפתיעה בעוצמתה מצד מערב והפלישה הרוסית — מצד מזרח, הביאה לנפילת פולין, אחרי שלושה שבועות של פרפורים. עם פולין נפלו לא רק בני העם הפולני, אלא גם כל אזרחיה היהודים. היטלר הטיל את מלוא זעמו על העם היהודי. ראשית על־ידי אגיטציה ברדיו ובעתונות, והפצת כל מיני חוברות עם ציורים אנטישמיים, בהן תואר היהודי עם האף הנשרי המפורסם. בצורה זו הצליחו להביא לכל עמי אירופה את המסר שהיהודים הם האשמים הבלעדיים במלחמה. היהודים הם קומוניסטים, הם נצלנים, רמאים. הם אלו המחזיקים בפיננסים, הם מוצצי דם נוצרים, בוגדים. רוב העמים שהיו תחת כיבוש הגרמנים, קיבלו דברים אלה כלשונם, באמונה וברצון. העם היהודי הקטן שחי לו מאז האינקויזיציות והפוגרומים בכל אחת ממדינות אירופה, הפך לנרדף, על כל המשתמע מכך.

עד מהרה החלו הגרמנים לבנות עבור יהודים מחנות ריכוז, שלא ניתן היה עדיין לברר מה טיבם. במקומות אחרים החלו להקים מחנות עבודה לגברים, אשר הביאו לסלקציה. לנשים, זקנים וילדים הוקצו שטחים מגודרים שכונו גיטאות. עוד לפני הסלקציות נצטוו היהודים למסור את רכושם — החל בזהב ובכסף, ועד לכלי מיטה ולבוש חורפי. באמצעות משתפי פעולה אוקראיניים והפולקסדויטשה, יצרו הגרמנים ״איזולציה״ מוצלחת. היהודים במזרח אירופה לא ידעו על הנעשה במערב אירופה; לא היה קיים כל קשר בין עיר לעיר, או בין כפר לכפר. הגרמנים הביאו את היהדות לדרגת בזיון והשפלה, שעליה לא חלמו כל האינקויזיטורים של ספרד או מכסיקו. העם היהודי הרעב, המושפל והחסר כל תקווה לחיים, הגיע למצב של אין ברירה, כשלפניו אין אלא מוות ודאי. המעטים, שהצליחו לשרוד, היו גם אלה שהצליחו בדרכים שונות להתנגד לגרמנים ולבצע מרידות נגדם. בדרך זו נוצרה תנועה

פרטיזנית לוחמת, אשר פעולותיה איפשרו לאחרים לשרוד, ואפילו לנקום את דם הנרצחים במיתות המחרידות, שאינן נזכרות אפילו ביום כיפור. זר לא יבין זאת לעולם. רק עלינו ועל הדורות הבאים החובה לשנן, להזכיר ולא לשכוח. להזהיר ולהיות מוכן תמיד נגד כל פורענות בעתיד.

ב.ש.

על תוכנו של הספר

תוכנו של הספר לא הובא תמיד בסדר כרונולוגי. בעת כתיבתי, שנמשכה 35 שנה עם הפסקות לא מעטות, התחרו מחשבותי זו בזו לבל אשכח פרט זה או אחר. כולם ראויים, כולם חשובים להיכלל. על כל המאורעות, הקשורים בי ובעמי — יש לספר. ייתכן שנחשפתי יתר על המידה, למרות שלא היה בכוונתי להיחשף. אבל לאורך הדרך הייתי נאמן וצמוד לאמת ככל שיכולתי. עשרה אחוזים מן האמת אני מפחית בגלל טעויות, ופה ושם הבאתי גם השערות. תקווה אחת בלבי, שדברי אלה יהוו מעין גשר בין אותו נער שחווה את הטרגדיה היהודית על בשרו, בימי ההשמדה הטוטאלית על ידי ההיטלריזם, שיימחק שמו לעד, ובין הנוער בארצנו ובתפוצות.

הספר נכתב מתוך אילוצים, שהביאוני להכרה בצורך להגיע לרבבות אלפי בני נוער ומבוגרים כאחד. יש בספרי זה גילויים של גבורה עילאית, תעוזה, תמימות לב, אמונה בשקרים, הטעיות עמים ככלל וכפרט. יש בו הרבה תקוות להישרדות ולגאולה הנכספת — מול מצבים של אין ברירה; מצבי לחץ אנושיים המביאים לבחירה במוות על פני החיים; עשיית הסכם עם הרוצח; העמדת פני מת לגרמני, שזה עתה ירה בך מהפרובלום; הסתכלות ישירה בעיניו של רוצח כשאתה מחכה לפליחת הכדור בך; לראות ילדה בת עשר, הנראית כבת חמישים, ורק בעקשנות אין קץ לגלות שהיא אחותך ששרדה מהגיטו; לראות ילד בן שמונה המספק בגניבה תפוחי־אדמה לאמו בגיטו; לבקש אש מגרמני להצתת סיגריה, למחרת אותו בוקר של המרד, על מנת להציל עוד חמישה יהודים שאינם יודעים מה מחכה להם; להתחזות למקומי ולהישאל על־ידי השוטרים, האם ראית יהודי בורח; להיות מובל למחנה עבודה על־ידי אותו שוטר שאבא הציל מהגרמנים; להיקלע למקום שבו הורגים יהודים שהגיעו בטרנספורט הרכבת; להיות נוכח בהריגת חברים יהודים

בתוך ביִתו של מלאך*, בהריגת יהודים בגרזן, או במתן גזר דין מוות למשתף פעולה; ללכת עם נשק עשוי מעץ ולשיר באמצע כפר עויין; להביט בלוע המקלע, הפולט אליך צרורות ולא לקבל שריטה; להיפגש עם פרטיזנים צנחנים; לקנות נשק שהוא גדול ממך וללכת עמו בהסתר כאשר אינך יודע כיצד להפעילו.

* פופיל — POPIEL — חסיד אומות עולם.

לא הסכמנו ללכת כצאן לטבח

ב־22.6.1941, פורצת מלחמה רוסית־גרמנית, מלחמת עולם שנייה. באותו יום, בשעות הבוקר, נתבשרנו על־ידי רדיו מוסקבה בזו הלשון: מדברת מוסקבה. הפשיסטים של היטלר שברו הלילה את האמון ההדדי והתנפלו על ה־ס.ס.ר. תוך הפצצת מספר ערים, ביניהם קייב, חרקוב ועוד. חיל ורעדה עברו בכל אדם ששמע דבר מה על הפשיסטים. המילה פשיסט עדיין לא היתה מפורסמת וטרם הבנו את פירושה, אך מאותו יום התחלנו להבין מהי משמעות המילה. עד מהרה ניתנו הוראות לפרק מיידית את הרכבות העמוסות במלח ובעצים, או בכל דבר אחר שאינו יכול לשמש כאמצעי לחימה נגד האויב. פורקי הקרונות גוייסו בכוח ובהתנדבות וכללו גם חיילים. הצבא שעמד כקילומטר אחד מהתחנה החל להעלות את כל האביזרים הצבאיים. המחנה השני, שעמד כשישה קילומטרים ממלינסק, החל גם הוא להופיע. החלו הובלות דחוסות ומהירות. כולם עבדו כאילו עומדים לשלם להם עבור העבודה.

על פניהם של קצינים, חיילים, נשים, חיילות ואזרחים לא נראה כל חיוך. העצב ירד במפתיע על כולם. היה נדמה שהרכבות לא עובדות יותר, אך אחר־הצהריים עברה לפתע רכבת שבקטר שלה הוצבה מכונת יריה ועל הקרונות נפתחו פלטפורמות, טנקים ותותחים כבדים. הרכבת קיבלה מעבר חופשי ובתוכה הוצבו אנשים המוכנים להגן עליה. זו היתה הרכבת הראשונה. היא הגיעה מאז שעות הבוקר ובישרה על פרוץ המלחמה. לקראת שעות הערב והלילה גברה תנועת הרכבת מערבה, כשכל רכבת היתה חמושה יותר מקודמתה. נראו חיילים המנפנפים בידיהם אלינו ושולחים נשיקות באוויר מעל גבי כף היד. מדי פעם ניתן היה לשמוע סיסמאות כמו: אנו נעצור את הנחש הפשיסטי, אנו נרמוס את ראש הנחש הגרמני. סיסמאות רבות נולדו מדי יום. למחרת הופיעו הרכבות בתדירות גבוהה ומדי פעם נעצרה רכבת אחת בכדי לתת לרכבת השנייה לעבור על פניה. טרטורי הטלפונים לא פסקו לרגע. הרכבות

כוונו ישירות ממוסקבה מהדיספצ׳ר. הם ידעו בדיוק היכן נמצאת רכבת זו או אחרת. הסיסמה החדשה שהופיעה היתה:

"כולם לחזית! הכול למען החזית, הכול למען הנצחון!" בתוך לבנו שלטה התקווה הגדולה שאנו, הווה אומר הרוסים, ננצח ונשבור את ראשם של היטלר ומרעיו. אך עד שזה קרה יסופר עוד הרבה. למחרת, עם בוקר, הקדימו לאנשי צבא או לחייבי גיוס את התייצבותם והם נתבקשו להתייצב מיידית בערים הקרובות. אני זוכר את אותם הפנים שנפרדו בחפזון והלכו להתגייס. ביניהם בנו של בנימין חייט, מישה איש מלינסקי, הרש וקס, יוסף בן שלמה ברייר, מהעקורים, ועוד בחורים שאיני זוכר את שמם. היו אלה אנשים שגרו באיזור ורשה וברחו מהגרמנים בשנת 1939. נוסף ליהודים אלה גוייסו גם אוקראינים אך לא פולנים. לא יכולנו לקבל כל מידע איפה החזית, האם עצרו את הגרמנים, האם התרחשה התקפת־נגד, אך ידיעות ממקורות שאינם מוסמכים, שהיו למעשה מוסמכים יותר, התברר יותר ויותר שהרוסים אינם מסוגלים לעצור את הנחש המתפתל לאורך הכבישים, ובכל המקומות בהם עובר הגרמני נופלים חללים לאין ספור.

יחידות שלמות נכנעו. קשה היה להאמין לדברים אלה. הרי הדבר לא ייתכן, בעצמנו ראינו שכוחות כה גדולים, טרנספורטים של 100־120 קרונות עמוסי צבא נסעו מערבה. הרי לא ייתכן שהם לא יעצרו את האויב! אך המציאות היתה מרה. הידיעות ששאבנו נבעו מידידים פולנים שהיו להם מכשירי רדיו מוסתרים והם גם צנזרו את השידורים, והדברים לא הופצו ברבים כדי לא לזרוע בהלה ולמנוע בגידות או מעשים לא רצויים כל עוד אנו מוגנים על־ידי המשטר והמוסד הקיים של הס.ס.ס.ר.

הנני רוצה להזכיר דבר מה באוזני הקורא ולהסביר כמה עובדות שהיום קשה להבינם. מה פירוש שצבא כה גדול, כה חזק, צבא שאינו מפונק, שיכול ומוכן לסבל נפשי ופיזי, אותו צבא התפורר כל כך מהר. הצבא הפולני חטף מפלה מהירה; התוכנית הידועה של היטלר היתה גם יהירה וחצופה. הוא האמין שתוך שישה שבועות הוא ישתה וודקה ויאכל קוויאר בקרמל של מוסקבה. תוכניתו לא היתה רחוקה מהמציאות, הוא הכין אותה בעורמה רבה בהערימו על הרוסים שהאמינו בו שיהיה להם שותף נאמן לחלוקת פולין והם ישארו בשכנות טובה לפחות עד שיכבוש את כל המערב, כולל צרפת ובריטניה.

דוגמא לרמיה של עם גדול

פריצת מלחמת העולם במימדיה הכבדים, ב־22.6.1941, חלה כאשר צד מסויים ידע שלא יוכל לסבול יותר פרובוקציות והוא הכריז מלחמה על הצד השני.

באותו לילה של 21.6.1941 הוזמנה הקצונה הבכירה הפועלת לכל אורך הגבול שעל נהרות הסן והבוג, לנשף בצד הגרמני, עם נשותיהם ומלווים ללא הגבלה. הרוסים התפתו להזמנה האדיבה. הם רקדו, שרו ושתו, וכאשר הגיעה שעת חצות, והם החלו לקום ולהיפרד מנשות הקצינים הגרמניים לפני שובם למפקדותיהם, נתקבל, כביכול, צלצול טלפון וכולם השתתקו בבת אחת. ברגע זה ניגשו קצינים גרמנים בכירים לקצינים הרוסים, האורחים, והודיעו להם באדיבות, אך בשחצנות מלגלגת, כי מעתה "אתם אויבינו, עליכם לראות עצמכם כשבויים, למסור את נשקכם האישי ולא לעשות שום צעד שיכול להשתמע בצורה לא מקובלת. אנו נדאג לכם, אתם תקבלו את כל התנאים המקובלים לפי אמנת ז'נבה של הצלב האדום ולא תיפגעו בשום צורה". כאן ניסה קצין רוסי אחד לבקש לחזור למפקדה שלו, כי שם מחכים לו שני ילדיו, אך התשובה היתה:

"אדוני הקצין, צבאנו כבר שטף את כל המפקדות הקדמיות שלכם וכבר התקדם עשרות קילומטרים. עוד מעט יפציצו מטוסינו את עריכם. אינפורמציה נוספת נמסור לכם בבוקר". הקצינים הרוסים נשארו כלואים כשבויים, מרומים ומושפלים. כמה קצינים הצליחו בכל זאת לחמוק עוד באותו ערב בשחיה. קצין אחד החליף בגדים, תפס סוס של אחד האיכרים וניסה להגיע למפקדה, ואז התברר לו הכל. הוא המשיך לנוע ולרוץ אחר הנסוגים והתוקפים, אך לא הצליח ברדיפתו. בתחילה כינינו אותו טימון בשל הדמיון שהיה לו למשרת שלנו: נמוך קומה, רחב כתפיים, חזק. אדם זה עינה את אבי כאשר היה כלוא אצלו במרתף. לימים נפגשו אבי וטימון בנסיבות אחרות לגמרי, עליהן אספר באחד הפרקים הבאים.

הרמאויות הספציפיות שנקטו הגרמנים כלפי הידידים — הסויוזנקים — כפי שהרוסים קראו קודם לגרמנים, בגדו בהם והפילו אותם לבור, ולא רק בפח. הם הצליחו לאורך כל הגבולות המשותפים להוריד מהפיקוד את הקצונה הבכירה, ואילו החיילים עם הפיקוד הזוטר לא ידעו מה לעשות, איך להגיב או איך להתגונן. מספר יריות מרוכזות על אותן מפקדות שנשארו בלי קצינים הספיק כדי לקחת את כולם בשבי. מעטים ניסו לברוח ובחלקם גם הצליחו. אחר־כך הם הפכו לקצינים שהצטיינו בגבורתם, אך כוחם לא עמד להם לעמוד מול כוח אדיר משומן להפליא.

כל היחידות הרגליות היו ממונעות על־ידי אופנועים ותלת־אופנועים, כאשר על גבי התלת־אופנוע הותקנה מכונת יריה. יחידות אחרות שנעו על אופניים ממש רדפו את הרוסים וזינבו בהם בלי סוף עד לנפילתם בשבי. הם ביצעו מרדפים מבלי לתת שהות לשאוף אוויר. שמעתי גם גירסה אחרת, שבאיזור גבול הבוג קיבלו השיירות והארטילריה הוראות כלליות, כפי הנראה פקודות מזוייפות על־ידי הגיס החמישי, שהשתלט על הקשר הפנימי, ודבר זה איפשר לגרמנים לנוע קדימה בביטחון בעת שהנשק הרוסי הכבד היה מפורק לצורך בדיקות וניקיון. זה כלל כנראה גם טיפולים בסדנאות, חופשה לחיילים ואי סדרים שונים. כך רימו הגרמנים את הרוסים בשנת 1941. כך התמוטט הסכם מולוטוב־ריבנטרופ לאי התקפה. לוטבינוב, היהודי, שהיה שר החוץ הסובייטי לפני מולוטוב, סירב לחתום עם הגרמנים על הסכם זה. לכן סולק ובמקומו מונה גיסו של סטאלין, מיצ׳יסלב מולוטוב, אשר חתם בצורה די פזיזה על ההסכם. ברגע שנלקחו אלפים של קצינים לשבי, עוד בטרם נורתה יריה ראשונה, היו השריון והארטילריה המשומנת והמוכנה להגיע אל קייב, סטלינגרד, מוסקבה או לנינגרד — בחופשה. קציניהם עוד המשיכו לשתות וודקה עם קוויאר במשך שישה שבועות בכל חלקי רוסיה. התוכנית היתה, שרוסיה, שעד כה אפילו נפוליאון לא כבשה, תיכבש לראשונה על ידי היטלר. אך תוכנית לחוד ומציאות לחוד, והיטלר, כידוע, לא שתה וודקה במוסקבה גם לאחר שישים שבועות. אחרת, מי יודע אם הייתי יכול לכתוב אי פעם את מה שאני כותב כיום.

קיץ 1941

הצבאות הפשיסטים הגרמנים התקדמו לתוך החצי המזרחי של פולין הכבושה על־ידי הרוסים על פי הסכם ריבנטרופ־מולוטוב, שנחתם על־ידי השר החדש מולוטוב. כאשר עברו הגרמנים את הקו הראשון על הנהר בוג והנהר סן, הם לא ידעו מעצור; חיילים סובייטים נפלו בשבי הגרמני כפרי בשל ואילו החיילים שהיה בידיהם נשק, לא עמדו בפני הלחץ כי רוב מפקדיהם לא היו שם ואלה שהיו — לא ידעו מה מתרחש ואיפה להקים קווי הגנה משניים. הגרמנים השתמשו בטריקים וטקטיקות חדישות, והידע שהיה ברשותם על הרוסים ועל בסיסיהם היה רב.

הודות לאינפורמציות בטוחות ומיומנות, שסופקו על ידי יחידות הגיס החמישי, הם יכלו לשבש את נסיגת חיילי הצבא האדום בעזרת יחידות קטנות ששינו או סגרו כבישים, או דרכים, בהופכם את השלטים המצביעים על כיוון הנסיגה. כך נפלו יחידות צבאיות ושיירות פליטים רבות היישר לתוך הזרוע הגרמני הממוכנת והממונעת. האסטרטגיה של רדיפה מהירה והטקטיקה שהפתיעה בכל מקום את יחידות הצבא הנסוג התבצעו על ידי צנחנים אשר נמצאו תמיד בעורפו של הצבא האדום. לא היה כמעט נהר שלידו לא הפתיעו את הרוסים כמו המקרה הקלאסי שבו יחידות צבאיות רוסיות נסוגו לעבר נהר סלויץ באזור העיר ברזנו, והרוסים, בחלקם עברו את הגשר והתפרסו ובחלקם צלחו בסירות והכינו את הגשר לפיצוץ, תוך תקווה שיעצרו שם את הגרמנים ובינתיים ינוחו ויטפלו בפצועיהם. והנה לפתע הופיעו הגרמנים כשדים מאחוריהם.

אבא החליט להציל את בניו

אני זוכר את אבא כשהוא מביט על קצין גרמני בבגדיו הנקיים, המגוהצים, עם הכפתורים המבריקים, הסרטים על שרוולו, הצווארון המעומלן, הספרות 44 הנראות כזיגזגים המסמלים נוכחות חשמל, עם מכנסי גליפה הדומים למכנסי רכיבה, והמגפיים המבריקות כראי. הוא לא הסתתר, אלא המשיך להסתובב ולהסתובב. האמת היא, שרבים מאתנו ראו את מלאך המוות מולם, אך התעלמו ממנו, אם כי רבים אחרים אפילו לא שמו לב שהוא מסתובב לידם ומחכה להם. והנה לפתע נתבשרנו שהצבא הגרמני זקוק לנחושת. עד מהרה ניתנה הוראה מטעם האורטקומנדט לאסוף מכל תושבי המקום את כל אביזרי הנחושת שבידיהם, כולל ידיות של דלתות, סכו"ם, פמוטים וכדומה. מאחר וכל התושבים נכללו בפקודה זו, הרגשנו שלא אנו לבדנו נושאים בנטל, אך עם זאת, לתושבים המקומיים, שאינם יהודים, לא היתה כמות כה רבה של נחושת בדלתות או בפמוטים. שמחנו שפמוטי הכסף נשארו בידינו ונוכל לפחות להמשיך ולקיים את מצוות הדלקת נרות שבת. לא חשוב שאין כבר נרות, אך לפחות נשים את הפמוטים על השולחן ונדמה לעינינו כאילו דולקים בהם נרות ומאירים בשמחת השבת את חלל החדר החשוך.

באחד הימים הודיע שוב היודנרט שעלינו להביא את כל הכלים והתכשיטים שנשארו — ישנים או חדשים — לתחנת האיסוף שנקבעה. כאן נערכו רשימות של כל המוסרים ואיימו עלינו במאסר על אי מסירת חפץ כלשהו. ומי זה רצה להאסר ולהיפרד מהמשפחה? לכן רובנו מסרנו את כל מה שהיה ברשותנו. מה עוד אפשר לתת להם שעדיין לא נתנו? לא נשאר כבר כלום. נשארנו בלי כסף, בלי מוצרי נחושת, בלי תכשיטים, בלי כלי אוכל. בינתיים, מפקודה לפקודה, התהלכו שמועות שאינן מבשרות טוב. כל השיחות בינינו התנהלו בצורה שקטה ביותר, ברמזים, במבטים, בקריצות, בתנועות. הכל כדי לא להישמע או לא לעורר את תשומת לבם. אולי ישכחו אותנו קצת, אולי כבר יעזבו אותנו.

אולם אבי חשב שיש לעשות משהו נוסף. לאור כל השמועות שקלט, החליט מספר החלטות: את אחי בנימין הוא שלח למכרה שלו, ששמה קרופוקוביצ׳קה, אלמנה עם שלוש בנות ובן, כדי להתקבל שם כרועה בקר. הוא הביא עמו מהבית כמה דברים כדי למוסרם לנוצריה אשר בתמורה תחזיק אותו תחת פיקוחה באורוותה. את אחותי מסר לנוצרי אחר שתשמש לו כבייבי־סיטר לילדיו ותעזור ברחיצת הכלים. הנוצרי הזה שמח מאוד שללא כל תמורה תהיה בביתו יהודיה קטנה שתעבוד ותשגיח על הילדים. באשר אלי, פנה לחברו לעבודה מימי הרוסים, שלא פעם לגם עמו וודקה יחדיו. ״חבר שבצ׳נקו״, אמר לו, ״יש לי בקשה גדולה מהרגיל אליך. אתה יודע מה שמדברים על היהודים ואני הרי יהודי גם כן. סביר מאוד להניח שאמצא את מותי באחד הימים, או שהמוות ימצא אותי פה או שם. בקשתי היא שתציל בשבילי את בני, שישאר זכר לחברות שלנו. הוא הרי לא נראה כלל כיהודי. הוא בלונדיני, עיניו תכולות, ולא יהיה לך קושי לומר שזהו בן אחיך מעיר מסויימת״.

״איך אוכל לעשות כדבר הזה״, השיב לו הגוי, ״הרי אצלי מתגוררים גרמנים והם נראים לי אנשים יוצאי דופן, לא נורמליים. בכל הלב הייתי רוצה לעזור לך ולקיים את בקשתך, אך האמן לי, זו סכנת נפשות עבורי״. לפתע הרצינו פניו ואבי ראה שהוא חושב על משהו. ״בן כמה בנך הבכור?״ פנה לאבי בשאלה. ״הוא בן חמש־עשרה, אך אם זה חשוב, הוא יכול להיות יותר צעיר, או יותר מבוגר. הוא יעבוד אצלך בכל עבודה שתיתן לו״. ״ומה דעתך שהוא יהיה עגלון? יש לנו סוסים פראיים, שהגרמנים, לאחר שהתהפכו עם העגלה, רצו להורגם, אך מנעתי זאת מהם. לו ידע בנך לנהוג בסוסים ולהשתלט עליהם, הייתי יכול אולי להעסיק אותו אצלי מבלי לגלות להם את זהותו״. אבי קפץ על המציאה הזו וביקש שיראה לו את הסוסים. הוא התקרב אליהם, בחן מהי דרגת פראותם והחליט לקבל את המשימה הבלתי אפשרית ולהופכה לאפשרית.

לפנות ערב חזר אבי הביתה והודיע לי על ההסדר בקשר לסוסים. הוא ביקש ממני לנהוג בעבודה כאילו הייתי נוצרי לכל דבר, אוקראיני שיש לו קירבת משפחה למר שבצ׳נקו, והורי מתו בדליקה. זו הסיבה שאתה שם. אבי נתן לי רק עצה אחת איך לנהוג בסוסים האלה: לתת להם כמה מכות עם השוט כשעודם באורווה ולצעוק עליהם. ולאחר שיכירו את קולי, עלי להתקרב וללטף אותם ולאחר מכן לתת להם קצת אוכל — שיבולת שועל וקצת מים — ותוך כדי כך להבריש אותם קצת מלמעלה.

כשיגיע הזמן לרתום אותם, עלי להוציאם אחד־אחד מהאורווה, אך לא לפני שאכניס להם את הרסן, ונוסף לרסן הרגיל עלי לקשור חוט ברזל, שאבי הכין לי, ולקצר את המרחק של הרסן בעזרת התייל, ואז הם ייאלצו להישמע להוראות ולצעקות, למרות שהם חזקים ופראיים.

בבוקר אותו יום הגעתי ישר לאורווה דרך החלון ונפגשתי עין בעין עם היערן שבצ׳נקו. הוא הראה לי את שני הסוסים — לא גבוהים, אך שחורים כעורבים ומבריקים ואינם עומדים רגע בשקט. עשיתי מה שזכרתי מהוראותיו של אבי וכך, צעד אחר צעד, התקדמתי לעברם עד שעברתי לצעקה וליטוף, צעקה וליטוף ושוב איום במכות, עד שהחלו לפנות לי דרך לידם וראיתי שאוכל להתקרב אליהם מבלי שינשכו אותי או יבעטו בי. אחרי כל האמצעים שנקטתי התחלתי להוציא אותם אחד־אחד לעגלה, רתמתי וקשרתי אחד אחרי השני, וכאשר הייתי מוכן — התיישבתי על המושב הקדמי ושחררתי מעט את המושכות. כשראיתי שהם כבר מוכנים לזוז, נתתי צעקה חזקה לעמוד, כדי שגם היערן והגרמנים ישמעו שאני מחכה להם. אחרי רגעים מספר ירדה פמליה בת שלושה אנשים מהקומה השניה לעבר העגלה. בתחילה קצת היססו לעלות על המרכבה, אך היערן אמר להם בביטחון רב שהעגלון יודע לטפל בהם כיאות. הם עלו והתיישבו ואמרו ״יה״, כלומר אנו מוכנים. ברגע זה שחררתי את המושכות והנה לפני שני כוחות סוס המניעים את המרכבה קדימה בספיד.

הדרך בה נסענו היתה רק שביל לעגלות. ראיתי את העגלות לפני, אך את כיוון הנסיעה ימינה, שמאלה, קדימה, קיבלתי מהם. לסוסים היה קצת קשה למשוך בריתמות, אך הם ידעו שאני מאחוריהם והתנהגו בהתאם. נכנסנו ליער וכעבור זמן קצר בלבד הבחין אחד הגרמנים בעוף ענק אשר רצה לצוד, ומיד נתן פקודת עצור — הלט! ואני נתתי משיכה חזקה במושכות והסוסים נעצרו על רגליהם האחוריות וראשיהם כלפי מעלה כבמטה קסמים. הגרמנים התפעלו והתלהבו מהביצוע הזה, עד שהפסידו את מעוף הציפור ואמרו לי להמשיך בדרכי. ביניהם החליפו דברי שבח עלי, כגון: כה צעיר ובכל זאת שולט בחיות הפראיות, הוא עגלון טוב (קוטשר טוב). אחד מהם הדגיש שאי אפשר להשוות את העגלון של שלשום לזה של היום, וטען שצריכים לדאוג לכך, שהוא לא יברח ושישאר עמם. עם כניסתנו לעומק היער התגלה לפניהם זוג איילים ושוב נשמעה הפקודה ״עצור!״ עצרתי, כמובן, כבראשונה ואז החלו

לכוון את נשקם אל גופן של החיות היפות והחופשיות שביער. החיות הסתכלו מבוהלות, אך באותו רגע נשמעו מספר יריות ואחד האיילים פסק לנשום וצנח ארצה אחרי שקפץ קפיצת כאב אחרונה במקום והתהפך על צידו. בת זוגו נסה על נפשה כל עוד נשמתה בקרבה. התקרבנו אל האייל כאשר הוא עדיין מסתכל עלינו כשואל "מה עשיתי לכם?" ואחרי פרפורים אחרונים פרחה נשמתו. עכשיו נשאלה השאלה היכן נשים אותו בכרכרה. היה צורך להכניסו מתחת למושב האחורי, אבל ללא עזרתם לא יכולתי לעשות זאת, והם הרי לבושים ועלולים להתלכלך בדמו. לקח לנו זמן רב למדי עד שהסתדרנו עם הגוויה החמה. הו, אלוהים, כמה סבלתי אז בראותי איך הם עומדים להורגה ואיך היא פרפרה בדקות האחרונות. כבר אז תיארתי לי את גורלי שלי. ככה זה יסתיים באחד הימים, חשבתי בלבי, כאשר לא ירצו בי יותר.

כאשר חזרנו לבניין בית־הספר בו הם התאכסנו, ניגש מישהו לפשוט את עורה של החיה. הדבר התבצע במהירות רבה, וכפי הנראה הוחלט לתת לי נתח מבשר האייל. לאחר שסיימתי את הטיפול בסוסים וירד הלילה, לקחתי את נתח הבשר ורצתי הביתה למוסרו לאמי. חזרתי שוב אל האורווה, שם קבעתי לי מקום ללון, לפי עצתו של אבי, שמוטב שלא אהיה בבית במקרה ויקרה מה שלא יקרה...

אותו לילה ישנתי לראשונה לא במיטתי, אך לא הרגשתי שום אי־נוחות בכך. זו היתה תחילתה של התחשלות עצמית. השכם בבוקר קטפתי שתי עגבניות מגינת בית־הספר, בלעתי אותן, בנוסף לחתיכת הלחם שאמי נתנה לי. ב־08.00 בערך רתמתי את הסוסים ושוב יצאנו ליערות. היום צדו הגרמנים מספר קורופטבות, שהינן מעין תרנגולות יער. בערב קיבלתי מידי הקצין הגרמני קופסה שלמה של סכרין לאות תודתו על עבודתי כעגלון. הייתי מאושר שהצלחתי לשלוט בסוסים. בימים הראשונים הרצתי אותם בפרך כדי להיות בטוח בהם בעת עבודתי. התברר לי שהסוסים שיתפו אתי פעולה, ואני נהניתי מהביטחון בקרבתם יותר מאשר בקרבת בני אדם...

עברו ימים ושבועות. תוך כדי עבודתי כעגלון הזדמן לי לראות ולהבין מה גודל אמונתו והתלהבותו של החייל הגרמני. הבנתי דברים מסויימים שלא נתתי עליהם דעתי קודם לכן. הם התגלו לפני כבעלי תעוזה ושחצנות, בני אדם ללא פחד, אשר לא ידעו מה זאת רתיעה; הם לא קיבלו את המושג אין, אך למדו מהר את המושג תן, או את המושג זה למען דויטשלנד. ביטחונם היה תמיד מופרז.

אני רוצה להראות ולספר לעמי שלי ולעולם כולו — לכל אלה המקטרגים ולאלה המתפלאים והמתפלספים מה פירוש הדבר ״ללכת כצאן לטבח״. רבים בעולם והרבה מאחינו בני ישראל מאשימים את אלה שהלכו ביחד עם משפחותיהם ללא אומר אלי קבר. קבר, שהיה מוכן מבעוד מועד ואפילו מדרגות הוכנו להקלת הירידה אליו. מאשימים את אלה שהלכו אחד בעקבות השני והתקדמו עד קצה הקבר ושם, משמאל השביל, באמצעו או מימינו, שכבו על גבם או על בטנם וכאשר השורה התמלאה, הופעלו עליה מכונות הירייה שקטלו את כל השוכבים מבלי שהבאים אחריהם ראו דבר, כי היו עדיין בקרונות סגורים. רק משנשלמה המלאכה, רק אז נפתח עוד קרון, האנשים שיצאו ממנו נצטוו להתפשט, לשים כל בגד לערימה נפרדת משלו — מכנסיים לחוד, חולצות לחוד, חזיות לחוד, נעליים, משקפיים — הכל בסדר מופתי.

ואז נאמר להם להסתדר בתור, ושוב להתקדם אל הקבר המחכה להם. שוב נשכבו האנשים החיים על אלה שנהרגו, או שהיו עדיין פצועים, שותתים דם או שוכבים ללא הכרה, או אף כאלה שנשארו בחיים, אך נשארו שוכבים ללא תנועה, שמא בכל זאת יצליחו לקום ולרוץ עם רדת הלילה. שכבו עד שגם אליהם הגיע הכדור הקוטל. כך נמלא הקבר שכבות־שכבות, כך גמרו טרנספורט שלם בתוך קבר אחד ארוך, שמדרגות לו. בסוף היום החלו לכסות את הגופות בעפר. מהשכבה האחרונה, העליונה, הצליחו לברוח שניים או שלושה אנשים. עם אדם כזה דיברתי אישית, שלושים וארבע שנים אחרי בריחתו. הוא היה מהטרנספורט שהכיל את יהודי רובנו, שבבוקר אותו יום ראיתיו בתחנת הרכבת בקוסטופול. הוא תיאר לי זאת בפרוטרוט, כיצד התהלך במשך יומיים ערום ביער עד שהגיע לפנות ערב לקצהו של כפר וגנב שם כמה בגדים לכסות את מערומיו. כאשר חזר לבסוף לרובנו, סיפר לכולם את כל מה שעבר עליו, אך אנשים לא האמינו לו. איזו מסקנה אפשר להוציא מרצח מתוכנן כל כך ומהדרך שבה הלכו לקבר?

בטרנספורט זה רובם היו מבוגרים, החל מגיל 15 ועד 60. היו ביניהם מעט בחורות ונשים. הם נתפסו בגיטאות, מחוץ לגיטאות, בעודם בעבודות חוץ, או בעבודות חיוניות מקצועיות. הם ננעלו בקרונות בני 15־18 טון, בצפיפות רבה. הרכבת נסעה מהעיר הגדולה רובנו עד לקוסטופול, שהיא עיר קטנה יותר ומסביבה יערות רבים. לא ידוע לי מי הכין את הקבר. ייתכן שהיו אלה גויים, אך ייתכן גם שהקבר נחפר על ידי יהודים שלאחר מכן ירו בהם.

לאחר שהרכבת כבר עמדה ביער, במרחק שלושה קילומטרים בלבד מקצה העיר קוסטופול, לכיוון היער סרני, כלומר לכיוון מזרח, החלו להוריד את האנשים מהקרונות, מכל קרון לחוד. היחידה שעמדה לבצע את ההריגה המתוכננת היתה מצויידת במיטב הנשק שהיה ברובו אוטומטי, ולא ידע מעצור. הנשק כשלעצמו היה מפחיד בגודלו. גם הצעקות והפקודות היו מפחידות כשלעצמן. במצב כזה יוצאים מהקרון 40־60 איש כמשוער, שבורים ברוחם ומפוחדים, ורואים שלפניהם מוצבות הרבה מכונות יריה ושומעים את הצעקות הפוקדות עליהם להתפשט, לשים את הבגדים במהירות פה או שם, וזאת בתוספת של קללות הידועות לשמצה, המשפילות אותך כשלעצמן. בשלב זה, בטרם התקרבו אל הקבר, עדיין לא ראו כלום. ואני תוהה ושואל: אם יכול היה מישהו, ואפילו אחד מתוך הארבעים או החמישים איש, לחשוב על בריחה מהמקום, או לרוץ מול מכונת היריה ולנסות להתנפל על המקלען שעליו שומרים שני סגנים או שמייסרים? הרי ברור לו שהוא ייהרג, והוא בוחר בהליכה ובירידה לקבר.

מהמדרגה, מהמקום שבו מתגלה לפניו מחזה הטבח של הגוויות, שעליו תתווסף עוד מעט גם גוויתם אל חבריו, האם יכול הוא לנסות להסתער על אחת מהעמדות של המקלעים? הרי הדבר דומה לאיבוד לדעת. האם יכול בן־אדם ערום לרוץ מול המקלע, כשאצבעו של המקלען מוכנה ללחוץ על ההדק? הרי אי אפשר להשוות זאת להסתערות של חייל אמיץ בחזית מול בונקר או מול יחידה גדולה של חיילי אויב. חייל כזה מחזיק בדרך כלל בנשק מסויים, ברימון, לבנת חבלה או מקלע, ונוסף לכך הוא יודע בדרך כלל שבקרבתו נמצא המפקד שלו, או יחידתו, או חבריו שיעזרו לו או יחפו עליו, או גבעה שיוכל לנצלה לנסיגה לאחר המעשה. מקרים של הסתערות יחידים מול אש, כאשר שני הצדדים מזויינים, היא מן הדברים הידועים והמקובלים בכל העולם. דברים כאלה קורים ובעקבותיהם מתגלים אנשים בעלי תעוזה ואומץ ומתגלים בעלי אותות הגבורה. גם אם יודע אותו חייל שהוא עלול להיהרג, הוא מאמין שבזה יציל את חבריו, את פלוגתו או את העמדה שלו, ויהיה גמול לנפילתו או לפציעתו ואולי אף יצליח להפחיד את האויב, או אף להשמידו בעזרת רימון. איך יכולים כל אלה המגנים את ההולכים לטבח, לומר בצורה קרירה שהיה באפשרותם להתמרד? כל מוטיבציה לא היתה יכולה להיות אצל אנשים שסבלו מחרפת רעב,

אנשים מושפלים, נרדפים, מפוחדים אשר לא ידעו למה לצפות. הם לא ידעו לאן הולכים ולא יכלו להאמין שזוהי סוף הדרך.

את סוף הדרך — יכלו לראות רק ראשוני הראשונים שהתקרבו ממש אל הקבר. לו כולם היו מתקרבים לקבר ביחד ועיני המוציאים להורג היו נפגשים במבט בבת אחת, אזי אולי יכול היה הגורל ליפול על מי מהם לברוח בעוד האחר יפול מתבוסס בדמו במקום. אפשרות כזאת לא יכלה להגיע אפילו לכלל מחשבה. הגרמנים הוציאו מהאנשים את רוחם בטרם מותם. אנשים כאלה אינם מסוגלים לפתח מחשבה רבולוציונית מרדנית. אנשים הגוססים בעמידה או בהליכה אינם יכולים להוות גורם להתמרדות בכל מקרה. אנשים מושפלים, מורעבים, חסרי כוח פיזי והעדר רצון לתפקד כדי להמשיך לחיות, אינם מהווים אלמנטים פונטציאליים למרידה. לעומתם, אנשים שאמנם הוכו או הושפלו, אך לא הורעבו, יכולים להוות גורם בהתקוממות כלשהי.

הגרמנים דאגו באופן יסודי ושיטתי להכין בכל אתר ואתר את הקרקע להכחדה. נוסף להשפלה, הרעבה, הפחדה וכליאה הם שיננו להם בוקר וערב שמכאן לא יצאו יותר לחופשי לעולם. אותם בני־אנוש נדונו למות והנדונים חיכו באין ברירה לגזר דינם. הם כבר לא היו מעוניינים בחיים כאלה. משום כך הרציחות ההמוניות באו בקלות יתרה וכמעט מבלי לעורר בעיות של בריחה.

הכרתי קבוצה של אוקראינים, שהיו משתפי פעולה עם הגרמנים, נגד השלטון הפולני, או הרוסי. אותם אוקראינים לא היו מושפלים, לא מורעבים ולא נרדפים. הם לא היו כלואים במחנות, או בבית סוהר, הם אכלו לשובע ושתו חלב פרות ועיזים. לחם, חמאה, בשר וחלב לא חסרו להם. להלן סיפורי עליהם.

אני כעגלון שימשתי גם כמתורגמן

באחד הימים יצאתי עם הקצין הגרמני, בלי היערן, אל הכפרים שהיו פזורים בין היערות. הקצין, שהשתייך לספרן גרופה (הנדסה קרבית), בינוי גשרים, נזקק לקורות עבים וארוכים. כדי להשיג אותם היה הכרח לגדוע יערות של עצי אורן. יערות היו, אך ידיים עובדות היה צריך לגייס. אני שימשתי לגרמני לא רק עגלון, אלא גם כמתרגם מגרמנית לאוקראינית. הגענו לכפר מרכזי שסביבו היו עוד כמה כפרים קטנים מפוזרים בשטח. פנינו לראש המועצה שם, אשר נתן הוראה שכל הכפריים מכל החוטורים ישלחו שליחים אשר יתאספו באופן מהיר ביותר אצלו במועצה. השליחים נקראו דיסאטניקים. כל שליח היה אחראי לעשרה גברים או בתים. הדבר קרה בצהריים ותוך שעתיים התאספו ברחבת המועצה כל הגברים שבסביבה, לא רק בעקבות הפקודה, אלא גם מתוך רצון לראות ולשמוע. לפי הערכתי התאספו שם בין חמישים למאה וחמישים אבות, בנים, אחים, נערים צעירים, גם זקנים וגם נשים צעירות הגיעו לראות את הגרמני היפה. היינו מוקפים במעין ״פרסה״ על־ידי הכפריים. הקצין הגרמני נעמד בפוזה הידועה של ״עמוד נוח״, כשהשמייסר תלוי על צווארו ואקדחו בצדו. הוא הרים את המצחייה שלו והודיע: ״הצבא של הרייכספיהרר אדולף היטלר דורש מכם לצאת החל ממחר בבוקר לגדוע עצים ביערות הסמוכים לפסי הברזל. הביאו אתכם משורים, גרזנים ואוכל ושתייה והתחלקו לקבוצות עבודה, עם אחראים לבצוע העבודה״.

כאשר סיים את דבריו, הצביע עלי שאתרגם את פקודתו לאוקראינית. רק התחלתי במשפט הראשון — ״אתם מתבקשים החל ממחר בבוקר לצאת לגדיעת עצים לצורך...״ ולא הספקתי להשלים את המשפט לצורך מה הגדיעה, וכבר אחד הגברים, שעמד מולנו פנים־אל־פנים, עשה בכתפו תנועה כאומר: ״איך נוכל לצאת לעבודה, ומי יחרוש את האדמות?״ באותה שניה ממש באה תשובה מהמקלע שמייסר וריטשה את בטנו של הדובר. יחד עמו נפצעו עוד כעשרה גברים שעמדו מאחוריו ולידו. באותן שניות חשבתי בלבי: הנה, כאן סוף הדרך. עוד מעט יתנפלו עלי ועל הקצין ויחסלו אותנו בלי להשאיר סימן שהיינו כאן אי פעם.

אך בעודי חושב כך, התבוננתי בהרוג ובפצועים ושמעתי את הצעקות והילולות השקטות, אך ההיסטריות.

אני מדגיש: איש לא קם עלינו לחסלנו. אנשים נסוגו מספר מטרים לאחור. הם יכלו לתפוש בידיהם את נשקו של הגרמני, כי המרחק בינם לבינינו היה קטן ביותר, ממש מגע יד, והם היו צפופים. הם באו כדי לשמוע את דברי הגרמני וכדי לראות את פניו היפים, והנה נפלו קורבן. הוא, הקצין, אותו אין לנצח, ולא רק זה, הוא עדיין שחצן, צועק ומקלל — פרפלוכטה שפיינה (חזירים ארורים), מורגן צו דֶר אַרְבַּייט (מחר לעבודה!) אך ראה זה פלא, מה יאמרו על מקרה כזה כל אלה המגנים את הליכת היהודים כצאן לטבח? אין כלל להשוות את מצבם של הכפריים האוקראינים, הבריאים והשבעים, שיש להם על מה להילחם, ועבור מי למסור את נפשם לבין היהודים שדוכאו עד עפר. ובכל זאת, הם לא עשו דבר, לא התמרדו, לא התקוממו. הסיבה לכך ברורה. זו היתה דרך מיוחדת שאימצו הגרמנים כדי לשלוט באחרים, וכאשר נתקלו בהתנגדות כלשהי — הכדורים עשו את מלאכתם לתפארת הרייך השלישי.

האוקראינים האלה לא זרקו את עצמם עליו, או עלי, כי הפחד ששלט בערים ובכפרים היה גדול. הם פחדו להתנפל על הגרמני הבודד פן יבואו וישרפו את רכושם, פן יחשפו אותם לגרמנים, פן יבואו עליהם להרגם. במקום זה הם השתתקו, כדי לא לעורר יותר את זעמו של הגרמני. וכך כבתה האש שפרצה באופן פתאומי, ללא כל רצון להתקומם.

זאת הבאתי לכם לראיה כדי שתוכלו לשפוט מחדש את הגינוי על אלה הנכנעים או ההולכים כצאן לטבח.

אנא, אל תאשימו אותם בכוונות כאלה, שהרי לא הייתם עמם שם. אל תאשימו אותם, כי לא היה ביכולתם הכוח להרים יד, לא היה בכוחם אפילו לצעוק, ואחת כמה וכמה לא להתקומם באיזו דרך שהיא, להפעיל יד, רגל, מקל, אבן, סכין, קרש או כל דבר אחר. לא היה בהם גם הרצון לכך, והם נכנעו וירדו בעודם בחיים שאולה. פשוטו כמשמעו, ירדו במדרגות אלי קבר.

הם לא ראו כל זיק של תקווה לחיים. מיואשים, מאוכזבים ואדישים לא היתה בידיהם ברירה אחרת, אלא להיפרד מהחיים בדרך שלא הם בחרו בה, אלא הקלגסים ההיטלראיים ועוזריהם האוקראינים, ובמידה רבה גם פולנים, ליטאים, לטבים, אסטונים, בילורוסים. לכל אלה יש חלק גדול בהשמדת העם היהודי, אף על פי שגם הם ניזוקו בידי הגרמנים בצורה זו או אחרת ולפעמים גם בצורה רצינית, הן במקומות מגוריהם והן בחזית.

לינה בכפר עם הקצין הגרמני — 1942

אחרי נסיעה של יום ביערות עם הקצין הגרמני הגענו רעבים לכפר גדול. בתיו היו שונים מאשר אצלנו בגליציה. הכל פסטורלי כאן, ירוק ויפה. בעזרת הדיסטניק נכנסנו לביתו של איכר שהיו לו שתי בנות. תרגמתי את דבריו של הקצין והבעתי את היותו רעב וצמא. הבעל נתן הוראה לאשה והיא הכינה אוכל רק עבורו. הגרמני רתח, פלט קללה גרמנית עסיסית, "פרפלוכטה שפיינה", ודחף את האוכל אלי. מיד הכינה האשה מנה נוספת והביאה גם חלב. לאחר מכן ציווה הגרמני על ההורים לעזוב את הבית. הם לא רצו, אך כאשר שם את ידו על האקדח, הרמז הובן. הגרמני יצא החוצה אחריהם, כדי לבדוק אם אמנם התרחקו. אחרי היכרות ראשונה, חיוכים ולטיפות, הגיעו נשיקות וחיבוקים. אז פנה לקטנה: "את תתחתני עם הקוטשר ואני עם אחותך". הקטנה שאלה אותי מה אמר הקצין ואני תירגמתי את דבריו. הגדולה לא הסכימה, בכתה ורעדה מפחד. הוא ליטף אותה וניסה להרגיעה, אך היא לא נכנעה. בצעקה אמר לי שאסביר לה בבירור שהוא לא יוותר לה. נאלצתי להסביר, כשבעצמי הייתי נבוך מאוד. ואלי פנה: "ואתה תעשה בדיוק כמוני". בבוקר חזרו ההורים והוא ציווה עליהם שוב לעשות לו ארוחת בוקר, "כי כאן ישנתי וכאן גם אוכל".

זוהי דוגמא נוספת כיצד הכפריים לא התקוממו, לא התנגדו כלל לקצין הגרמני. פחדם היה גדול מאוד, למרות שלא היו יהודים — הם חיו חופשיים על אדמתם.

בדרך לקוסטופול:
חטיפת אבי למחנה עבודה

ביום בהיר אחד באנו להתייצב לעבודה בכבישים. מרחוק ראיתי גרמנים חדשים ומחסומים. עבורי היה זה סימן מבשר רעות. ברגע זה פניתי לאחור, לכיוון הגיטו. אבי נחטף מיד בהגיעו אל מקום הריכוז. משם כבר לא היתה אפשרות לברוח כי הגרמנים מצאו עמדות אסטרטגיות ומשם ירו מדי פעם כדור, רק למען הרושם, להסביר היטב שהם שולטים במצב. כאשר התפשטו בגיטו השמועות אודות החטיפות ניסו רבים להימלט. רוב הנמלטים היו דווקא יהודי המקום כי אלה שבאו מהפרובינציות לא הכירו את הדרכים הנסתרות. רוב הנאספים היו מפוחדים ואבי בתוכם. מרחוק ראיתי אותו בתוך קהל הנתפסים ורצתי לאמא להודיע לה על כך. אמא חשבה שמן הראוי שאחד הילדים יצטרף אל אבא בין אם זה לטובה ובין לרעה, כדי שלא ירגיש בודד. היא פנתה אלי ואמרה: ״בני, יקירי, שלומצ׳י. אני נמצאת כאן עם הילדים, אחיך מצא מקלט אצל הגויה, אולי גם הנצ׳ה תחזור לגוי שלה. אני איני יכולה לברוח או לעזוב את הגיטו עם הילדים הקטנים, לכן רצוי שתצטרף אתה אל אביך. שניכם יחד תמיד תמצאו עצה כיצד להתגבר על כל מיני קשיים שבוודאי יעמדו לכם בדרככם. מסור לאבא נשיקות ממני, אני אחלום עליכם ואתפלל לאלוהים שלא יאונה לכם כל רע״. אמא נתנה לי סיר קטן עם חתיכת חבל וכן חוט ומחט ואמרה לי לשמור על זה כי זה עשוי לעזור לנו בשעת מצוקה.

כאשר חיבקה אותי, הסתכלו כל הנשים עליה ובוודאי חשבו כיצד היא מסוגלת לתת לבנה הוראות להצטרף אל אבא שנתפס. כולם המשיכו לחשוב על אפשרות לשרוד. גם אם לא דיברו על כך בקול, האמינו שיימצא פתרון כלשהו ושמישהו יישאר שלם ויוכל להמשיך את שושלת המשפחה. כך נפרדתי מאמא וכך נפרדה אמא מבנה הבכור, שנתנה לו

את השם שלום, על שם אחיה שנפל במלחמת העולם הראשונה בקרבות נגד הרוסים, בהיותו בצבא האוסטרי. איזו אירוניה: במלחמת העולם הראשונה לחמו יהודים בשורות הצבא הגרמני־אוסטרי נגד הרוסים, ובמלחמת העולם השנייה לחמו אותם העמים גם נגד יהודים, בעוד היהודים לחמו בשורות הצבא האדום בגבורה נגד הגרמנים. היהודים תמיד לקחו חלק פעיל במלחמה וכך גדול גם חלקם בין הנופלים.

עם הפרידה מאמא עשיתי תרגיל מהיר: קפצתי בזריזות מאחורי בניין סמוך למגרש הנאספים מרצונם ורצתי להצטרף אל אבי. אך בינתיים נתקלתי בתעתועי הגורל — אין נותנים לי להתקרב אל הנתפסים! לא נותרה לי ברירה ובניסיון השני קפצתי קפיצה נועזת, מבלי לתת את הדין לאף אחד, כדי להצטרף אל אבי, אך מפקד הפעולה הגרמני קרא לי לצאת מבין הנאספים החוצה. אני סירבתי ואז קרא מישהו לעבר הגרמני להניח לי להיות עם אבי. "הוא רוצה לעבוד ביחד עם אביו", אמר. האמנו שלוקחים אותנו לעבודה. שום מחשבה אחרת לא היתה קיימת לגבינו. בינתיים עזבו אותי והמשיכו לטפל בבחורים נוספים שהופיעו מדי פעם. ההמון המשיך לעמוד על רגליו. עדיין לא היינו מורגלים לשבת על הרצפה, על הכביש או על האדמה. אחרי מספר שעות הגיעו שוטרים חדשים במדי המשטרה האוקראינית אשר קיבלו אותנו מידי הגרמנים ונתנו הוראות להסתדר בשלשות ולצאת רגלי לדרך. היעד לא היה ידוע לנו, זאת ידעו רק השוטרים. בתחילה היה זה מדכא. אתה מובל לפי ההוראות — ישר, ימינה ושמאלה — כאילו רועה צאן מוביל את עדרו למרעה או למכלאה. אינך מדבר ואינך מתלונן כי אין בפני מי. אתה בפנים וזהו זה. לאט־לאט עזבנו את העיר כשעיני התושבים משום מה צופות בנו דרך חרכי התריסים ומעטים גם ענו לנפנופי ידינו לשלום. אי־שם ייתכן מאוד שהיו גם כמה אנשי לב, אך גם אם היו בין הצופים כמה, כלום לא יכול היה לשנות את מצבם של אלה ההולכים ליעד הבלתי ידוע.

לאחר שעה, או שעתיים, של הליכה, כשאני הולך תמיד בשורה הקדמית, מבלי לפחד שמא אהיה מטרה לירויות, הייתי מתיישב בקצה הכביש ומחכה שהצועדים יתקרבו אלי עד שהשיגו אותי, ואז הייתי ממשיך ללכת עמם. כאשר חשתי בעייפות, הייתי עושה מאמץ נוסף,

רץ קדימה ושוב — מנוחה. האוקראינים המלווים רצו להפסיק את ההתרוצצות הבלתי מובנת שלי, ובפעם השלישית, כשעשיתי זאת, עצר אותי אחד המלווים ושאל אותי מהי הסיבה לכך שאני רץ קדימה. "זה נוגד את הפקודות. אתה חייב להישאר בתוך השורה". עניתי לו שאני מתעייף בהליכה. "אם אתה מתעייף — אל תרוץ", השיב. "אני רץ על מנת להספיק לנוח קצת; אתם לא מתחשבים בנו כלל, אתם מתייחסים אלינו כאל בהמות. אנחנו רק יהודים רעבים ועייפים, חסרי מגן והולכים ברגל, ואילו אתם מזויינים ונוסעים באופניים. אולי תיתן פקודה שננוח קצת?" השבתי לו. תוך כדי שיחה עם השוטר, הוא החל להתעניין מאיפה באתי לברזנו, מה שם משפחתי, בן כמה אני ועוד... לאחר שעניתי על שאלותיו, הוא החל, כהרף עין, להביט בי ללא שאלות ולשקוע במחשבות. אחרי הפסקה קלה אמר לי שהוא נוסע קדימה למפקד ועלי להיכנס לשורה וללכת יחד עם כולם. עברו מספר דקות ואני רואה שהוא חוזר למקומו, יורד מהאופניים ושואל אותי אם אני רוצה להוביל את האופניים בזמן ההליכה. "יהיה לך יותר קל ללכת עמם, אך אל תעלה עליהם". "בסדר", עניתי לו, והוא החל לרמוז לי בשקט שהמפקד יתן עוד מעט פקודה לנוח.

זה ודאי יהיה כשנגיע לגבעה שממול. הגבעה לא היתה רחוקה וגם לא תלולה במיוחד, אך רגלינו כבר בערו ואני כבר לא יכולתי לחכות לרגע בו אעלה מעלה לנוח מעט. התחלתי לחשוב על המנוחה ועל האפשרות לרחוץ קצת את רגלינו במים וגם קצת לשתות מים קרים מהבאר. אט־אט עלינו על הגבעה, משם יכולנו לראות את השדות משני צידיה ואת העצים והשיחים הקרובים והרחוקים. השמש להטה אך רוח קלילה החלה ללפף את פנינו, כאילו באה לרענן אותנו. שמחנו לקבל את הפסקת המנוחה, אך הצטערנו שלא היה שום דבר לאכול. באותו רגע עבר לידי השוטר ושאל אותי אם אני שבע רצון מהמנוחה. "כן, תודה רבה לך על ההפסקה, אבל כמה חבל שאין לנו מה להכניס לפה והקיבה כבר מקרקרת כל כך". הוא לא ענה על כך, אך נעלם מעיני ורק השאיר הוראה שלא נתפזר. אך מי חשב בכלל להתפזר? היינו עייפים מההליכה הרגלית ומהרעב. היו שנרדמו לרגעים מספר, אחרים ניסו לברר לאן אנחנו מובלים ומהו הכיוון. היו ניחושים רבים, אך את האמת גם עכשיו

לא ידענו. שוב גיליתי את השוטר מתקרב אלי ובידו משהו. "קח את זה ותאכל, רק שלא יראוך השוטרים האחרים", אמר לי. לא ישבתי ליד אבי היות והוא ישב בין חבריו, בתחילת הקבוצה, ואני — בסופה. בחופזה התחלתי לבלוע את הפרוסה העבה של הלחם שהיתה מרוחה בשומן. כאשר ראיתי שגמרתי את חציה, רצתי אל אבי ונתתי לו את מה שנשאר. כשחזרתי למקומי, עצמתי את עיני והתכוונתי לחטוף תנומה, אך לפתע התקבלה פקודה שעל כולנו לקום, להסתדר בשלשות ולהתחיל לצעוד קדימה. יש עוד דרך רבה לפנינו. אף פעם לא הלכתי כל כך הרבה בבת אחת, למרות שגרתי לרגלי הרים ונהגתי לטפס עליהם. חשתי שאני כמעט מתמוטט ועדיין אינני יודע כמה עוד עלינו ללכת. החלטתי להיות חוצפן ולשאול את השוטר, האם יוכל לתת לי את האופניים כדי לרכב בהם קצת, לא מהר, מאחורי ההולכים. הרשות ניתנה לי והייתי אסיר תודה לשוטר.

ואז, בחוצפתי, שאלתי אותו לאיזה מקום הם מובילים אותנו והאם הם הולכים להרוג אותנו. "אם בכוונתכם להרוג אותנו, למה לא תעשו זאת כאן, במקום? למה להמשיך להתעייף יותר?" לשמע שאלתי ענה לי השוטר שכלל לא מובילים אותנו להריגה אלא למחנה עבודה, אליו נגיע מאוחר בלילה ושם מחכים לנו אוכל עם מיטות ומזרונים. "איפה זה וכמה קילומטרים עלינו עוד לעבור?" הוספתי לשאול. "זה בקוסטופול, אך כמה קילומטרים איני יודע, כי הכביש לא מסומן", השיב. הכל לא ברור לי, אני מכיר את קוסטופול שעל קו מסילת הברזל, בין רבנו לסרני. האם אנו צועדים בכביש אחר? זה הרי לא ייתכן, חשבתי, ועל כן לא האמנתי לדבריו. הפסקתי לנדנד לו ועליתי מדי פעם על האופניים, והדבר הקל עלי את המצעד שלא נגמר. שוב עברנו מרחק בן שעתיים או יותר. הרגליים היו עייפות והקרקור בקיבה גבר. רמזתי לשוטר שאולי הגיע הזמן לנוח עוד פעם. הוא ענה לי בשקט, שיש לנו רק עוד כחצי שעה של הליכה ושם ננוח, "שם אוכל לתת לך גם משהו לאכול ולשתות, אולי חלב, אך אל תדבר על זה עם אף אחד", הוסיף בלחש. הדבר היה לי מוזר במקצת. לא הכרתי קודם לכן שוטר אוקראיני. אולי הוא יהודי שהתחזה לאוקראיני, הרהרתי. פחדתי לשאול אותו, אך גם לא יכולתי להישאר ללא מענה ולאחר התייעצות עם עצמי פניתי אליו: "איך קוראים לך,

כבוד השוטר?" הוא הסתכל עלי בחיוך וענה בשאלה: "למה אתה זקוק לדעת את שמי?" "אתה נראה לי בן־אדם טוב, וכאשר תיגמר המלחמה ארצה לבקר אותך בביתך ולהודות לך על מה שעשית למעני היום", עניתי. השוטר הצטחק קלות, הביט בי ונענע בראשו: "אתה רוצה לבקר אותי אי פעם?" "כן", עניתי לו, "הר עם הר לא נפגש לעולם, אך אדם עם אדם עשוי להיפגש לפעמים. אני רואה בך אדם בעל מצפון ומוסר. אינך כמו האחרים. הם צועקים. היו גם מקרים שבהם הרביצו לנו, ירו להפחידנו וכמעט שפגעו בנו. ואתה, לגמרי שונה בשיפוטך ובהתנהגותך. השתדלת לתת לנו מנוחה, אתה מדבר אתנו בנעימות ואני אפילו מרשה לעצמו לשאול אותך שאלות ואתה לא מצליף בי עם השוט שיש בידך".

"כן, ילדי", אמר, "את התנהגותי זו למדתי... יודע אתה ממי?" "ממי?" שאלתי. "למדתי זאת מאביך, רק חבל שאינני יכול להחזיר לו כגמולו". התרחקתי במקצת מהצועדים ושקעתי במחשבות: מה פשר הדברים ששמעתי זה עתה? הרי אני לא מכיר אותו בכלל, איך ייתכן שהוא מכיר את אבי ואני כלל לא שמעתי עליו. מתי הוא למד כל זאת אצל אבי? "אני רואה שאינך מאמין לי, אבל עובדה נשארת עובדה!" אמר. "איך למדת מאבי, מה למדת ממנו, מתי ואיפה?" הקשיתי. "זה סיפור שאיננו מתאים לרגע זה. חבל מאוד שאינני יכול לראות את אביך. אתה אומר שקוראים לו אברם ברייר, ואתם גרתם במלינסק, ליד החורשה שסביב לה היו תבואות, נכון? אז אינני טועה, ואביך היה זה שלימד אותי לחיות ולהיות בן־אדם. וכזה אהיה כל עוד אחיה", אמר. "למה אתה כאן, לבדך, בלי אבא?" הוסיף בשאלה.

"טעות בידיך, אני כאן עם אבי והוא צועד בראש הקבוצה".

"אם כך, אני שמח מאוד. בינתיים אל תגיד לו כלום, בבקשה. עוד מעט נגיע לכפר, שם ננוח ואז תציג לפני את אביך. עד אז אל תספר כלום לאף אחד".

כרבע שעה לאחר מכן הגענו לכפר בו היה מרכז לאיסוף חלב, מעין מחלבה מרכזית של האיזור. איני זוכר כיצד קראו למקום הזה. שם קיבלנו פקודה לנוח במשך שעה. השוטר נעלם מעיני ואני התיישבתי ליד אבי ולחשתי לו את הסיפור המוזר.

לא עבר זמן רב והנה הופיע השוטר כשבידו חריץ גדול של גבינה קשה והוא קורא בקול בשמו של אבי: "ברייר אברם, איפה הוא?" הרמתי

את ידי והוא התקרב אלינו עם חיוך על שפתיו ושאל איפה אבי. "הנה, הוא פה, לידי", הצבעתי על אבי. אבי לא פצה פיו והשוטר המשיך: "כן, זהו באמת האדם שהכרתי, זהו מורי ומיטיבי. עכשיו הבאתי לכם גבינה. תאכלו ככל יכולתכם ואת השאר תוכלו לחלק לאחרים. בינתיים אני רץ להביא עוד משהו". חריץ הגבינה היה בגובה של כ־20 ס"מ, קוטרו כ־40 ס"מ ומשקלו היה לפחות 8 ק"ג. לא היתה לנו סכין מתאימה לחיתוך וכל הסובבים החלו לשבור ולאכול מגוש הגבינה היבשה. לא היה יהודי שלא קיבל חלק מהגבינה. אני אכלתי לשובע וחתיכה אף הכנסתי לסיר שאמי נתנה לי. היהודים שהיו עמנו לא שאלו איך הגיעה הגבינה לידנו, אלא רק מהיכן אני מכיר את השוטר. האמת נודעה לכולם רק למחרת היום. כאשר שב השוטר לא היה כבר זכר לגבינה. הוא הביא עמו כלי עמוק מעץ, מעין חבית שהיתה מלאה בחלב. כששתיתי ממנו התברר לי שזה איננו חלב אלא מסלנקה, הנוזל של השמנת המעובדת לחמאה והיו בו, בנוזל זה, חתיכות חמאה. זה היה טרי מאוד וטעים ובלגימה אחת גמרתי בוודאי חצי ליטר. התמלאתי ומסרתי את הכלי לאבי, אבי מסר אותו, אחרי ששתה, לחברים, וחברים למכרים — עד גמר "החלב" כולו. קמתי והראיתי לשוטר כי "החלב" לא הספיק לכולם, התנצלתי וביקשתי אם יוכל להביא לנו עוד משהו, אולי חלב חמוץ, כדי לתת לכולם. השוטר נענה גם הפעם. הוא הלך כדי להשיג לנו דבר־מה וחזר עם כלי קטן יותר ובו חלב חמוץ, מעין לבן שממנו נהנו כל אלה שלא הספיקו לשתות קודם לכן.

בינתיים הסתיימה ההפסקה והמפקד נתן הוראה לקום ולהסתדר בשלשות. ברגע זה ניגש השוטר לאבי, הגיש לו את ידו ואמר לו: "תודה לך, אני מודה לך". אבי קפץ ממקומו ואמר לו שהתודה מגיעה לו, לשוטר, על כל מה שעשה עבורנו. אך השוטר בשלו: "אתה לימדת אותי פרק בחיים, בזכותך נשארתי בחיים ולך אני חב את חיי". הוא הוציא את אבי מהשורה הקדמית והעביר אותו לאחור — שם היה קל יותר מבחינת קצב ההליכה ושם הוא גילה לאבי איך ומתי קרה סיפור המעשה. "היום אני פורע את חובי לאדם שהציל את חיי, לך, אברהם ברייר ממלינסק.

אבא שלח חליפה על פני המים

היה זה בימים בו נסוגו היחידות השונות מהצבא האדום. חלקם השאירו את ציודם, חלקם זרקו את נשקם והתמסרו מיד לגרמנים וחלקם פחדו לעשות כן והמשיכו במנוסתם. חלקם החליפו את מדיהם בלבוש אזרחי כדי שלא יזהו אותם כרוסים. רוב החיילים הרוסים היו מסופרים. אם הגרמנים תפסו חייל שהתחפש לאזרח, דינו היה לשבי מיידי. לאדם שהיה לבוש אזרחית היה קל יותר לנוע בשבילים ובדרכים כדי להגיע למחוז חפצו ולא להיפגע על־ידי הגרמנים. הגרמנים חיפשו דזרטרים לשם השגת מידע מהם. לאחר מכן חיסלום בכדי לא לאפשר להם להיות גיס חמישי ולסכל את שאיפתם להגיע לקווי הרוסים. באותו זמן הופיע בביתנו חייל רוסי במדים. יש לזכור, שהמרחק מקצה היער עד לביתנו היה 300־400 מטרים. החייל ביקש את אבא. כאשר אבי יצא לקראתו, ביקש ממנו החייל לעזור לו להחליף את המדים בבגדים ישנים, מאלה המצויים בבית. הוא היה במצב קריטי מפחד מפני הגרמנים וחשש שיתפסו אותו וחייב היה משום כך להתחפש. "איני יכול להגיע לקווינו, כי החזית התמוטטה", אמר לאבי. אבי לא חשב הרבה, ניגש לארון, הוציא חליפה כמעט חדשה, חולצה וכובע לבד. אבי לא הסתפק בכך, הכנו לו גם ארוחה והוא אכל לשובע. אמי אמנם כעסה בתחילה על אבי כאשר ניגש להוציא את החליפה, אך בסופו של דבר השלימה עם זאת, על מנת להציל חייל רוסי.

זה היה הסיפור על המורה, המחנך והאדם היהודי שהציל את חייו של חייל רוסי, שהיום התברר שלא היה רוסי, אלא אוקראיני מיסודו, והוא משרת היום את היטלר.

העבודות האחרונות אצל הרייך השלישי

מספר ימים לאחר שסיימנו את עבודתנו במיצבור של קש בשדות, גוייסנו שוב — ארבעים איש — לעבודות סבלות ברכבת. עבודתנו היתה קשורה ישירות בהנדסה קרבית אשר עליה פקחו רק אנשי ההנדסה עצמם — קצין ואחד־עשרה בעלי דרגות. העבודה כללה העמסת קרונות עצים אשר שימשו לבניית גשרים בחזיתות רוסיה הגדולה. ההנדסאים הקרביים נקראו ספרן־גרופה, או בלשון אחרת — פיונרן גרופה.

בבוקר, לאחר שתיית מי קפה במחנה, הסתדרנו בשלשות ויצאנו, כרגיל, בליווי שוטר יהודי ושוטר אוקראיני או גרמני, לאורך רחוב סטלינה לשעבר עד מפקדת ספרן גרופה. זו היתה הפעם הראשונה שהתחלנו בשירות הצבא הגרמני. למעשה, לא היה לי כבר איכפת כלל איפה אעבוד ואצל מי, רק שלא ירביצו לי. בזמן העבודה פחדתי מאוד מההצלפות בשוט קצר, או באלת גומי. מכות אלה הכאיבו במשך זמן רב. בדרך כלל הייתי זריז למדי כדי למנוע את ההצלפה, אך מה יכולתי לעשות כשהשוטר האוקראיני, או הגרמני, רצה במכוון לפגוע בי? הייתי צריך להישמע לו, להעצר ולחכות למכה שתונחת עלי. אך בדרך כלל, גם אז לא חכיתי, מה שהפחית מעוצמת המכה או שההצלפה לא נחתה עלי בכל אורכה. זה כבר היה רווח נקי בסבל או בפס אדום ליום־יומיים.

זכור לי שפעם, בשובנו מעבודת מיצבור הקש, הלכנו ברחוב הראשי אשר בו אמורים היינו לעבור על פני ביתו של המושל, שכונה בשם גינטר, שם היינו חייבים להסיר את כובעינו ולקוד קידה כשפנינו במרחק של כ־20 ס״מ מהכביש. לולא עשינו כך, היה המושל יוצא מביתו, מרים עלינו את קולו, מקלל וגם מרביץ עם שוטו. למרות שלא עבדנו אצלו, אלא רק חלפנו על פניו, ולמרות שלפעמים הוא לא היה נוכח כלל במרפסת — היינו חייבים להתכופף. באותו יום ״סחבתי״ מאחת הגינות כמה עגבניות ירוקות. חשבתי שאבשל אותם במחנה, אולם לא יכולתי להתאפק ומדי פעם אכלתי עוד עגבניה ועוד עגבניה, למרות שאבי הפציר בי לא לעשות כן. כתוצאה מכך קיבלתי כאבי בטן חזקים ובקושי

רב נשרכתי אחרי הקבוצה. לא יכולתי להתלונן בפני אף אחד. השוטרים האוקראינים האיצו בנו ללכת מהר ולא היתה לי כל אפשרות לעשות את צרכי. אם אעצר, הרי יהרגו אותי בו במקום, חשבתי. המשכתי להזדנב במרווח של כעשרה מטרים מהקבוצה. מדי פעם נשמעו צעקות המזרזות אותנו להתקדם בקצב הנכון. חשתי שאני מתמוטט, כאשר לפתע ראיתי שהמושל החל להרביץ באנשים והם החלו לרוץ. עוד מעט גם תורי יגיע וכאשר אעבור לידו הוא יתפוס אותי ויצליף גם בי.

כאשר התקרבתי אליו וראיתי את זרועו מתרוממת כדי להנחית עלי את המכה — קפצתי אינסטינקטיבית הצידה והוא החטיא. אז החל המירדף אחרי, שעליו הסתכלו רבים מתושבי המקום כולל משפחתו הוא. אני המשכתי לרוץ ללא הפסקה והוא — אחרי. בשלב זה נפל מידי הסיר שקיבלתי מאמי. רציתי לחזור לקחתו, אך שמתי לב שהמושל נעצר ליד הסיר וחיכה לי. החלטתי לא לחזור והמשכתי לרוץ עד שהגעתי אל הקבוצה. כולם הסתכלו כיצד הצלחתי לצאת מהמלכודת. ברגע זה שמתי לב שכאבי הבטן פסקו לגמרי! זה היה ממש פלא רפואי שהתרחש כתוצאה מהמתח שבו הייתי נתון בעת המירדף ומהפחד מפני ההצלפה. הבטן פשוט פסקה לכאוב, הסיר נעלם גם הוא והיה לי קשה לקבל את מנת המרק החמה, שכה הייתי זקוק לה באותו ערב. משום כך היה עלי לחכות בתור עד שסיר כלשהו יתפנה והזמן דחק עד שהסיר אמור היה להתפנות. משום כך, בזריזות רבה, גנבתי דרך החלון, מביתה של אישה אחת, סיר עם מכסה, מעין תיון גדול. הפסדתי את התור ומיד אחרי זה היה עלינו להסתדר בשלשות וללכת למחנה לישון. אבל הדבר העיקרי היה — העלמות כאב הבטן שלי.

ושוב אנו עומדים בפחד ורעדה, מסודרים בשלשות בחצר המפקדה. השוטר היהודי מוסר את רשימת הפועלים, מעיף בה מבט חטוף ומכניס אותה למכנסי הגליפה שלו. אנו מסתובבים ימינה וצועדים קדימה. שמחתי מאוד שכאן לא מרביצים לנו. תחת פקודות השוטר, שקיבל אותנו, אנחנו צועדים לכיוון בלתי ידוע. הגענו לתחנת רכבת של קוסטופול, שם חצינו את עשרות הפסים והמשכנו לעבר משטחים ומחסנים שהכילו ריכוז בולי עץ ארוכים ועבים. היו שם מיני עצים רבים, מסודרים ומסומנים לפי עוביים ואורכם. היו שם קרונות קטנים שניתן היה להעזר בהם כדי להסיע חומרי עזר לעבודה, או אפילו קרשים או בולי עץ קטנים, אך כל סימן למזון או למים לא היה שם. נעצרנו ליד זוג פסי רכבת שעליהם

עמדו שלוש פלטפורמות, אלה הם מעין קרונות ארוכים ללא קירות וגג, אך בעלי דלתות צדדיות לכניסת מכוניות. הגרמני נראה היה מעוצבן ואמר לנו שעלינו להעמיס את בולי העץ שאנו רואים במרחק של 10־15 מטרים מהקרונות. "לואוס!!!" החל לצעוק כמטורף, "לואוס!!!" לא הבינונו מה זה לואוס, אך לא היה זמן להסברים. הוא צעק מלה אחת בלבד — "לואוס" — כשנשקו מכוון תמיד אלינו. שלפחות לא ייפלט לו כדור, חשבתי בלבי. אבי אמר לי שאנחנו צריכים לגלגל את בולי העץ על הפלטפורמה. איש לא ידע במה להתחיל וכמה עלינו להעמיס על הקרון. אבא החל מיד לחפש קלונסאות מתאימות ואני ועוד אחד הבאנו אותם אל הקרון. שם עזרו לנו להניח אותם כשקצה אחד נשען על הקרון והקצה השני על הקרקע. כמונו עשו גם האחרים. אחד חיקה את השני. בתחילה לא עבדנו כצוות אלא כל אחד לפי ראות עיניו כשמאחורינו שמענו כל הזמן "לואוס!" צריך היה להציב בקרון, במאונך, בולי עץ אשר ישמרו על בולי העץ הגדולים שלא יפלו.

זאת למדו כולם מאבי. הגרמני לא אמר דבר, לא לרע ולא לטוב, אלא המשיך בשלו. כאשר העלינו ארבעה־חמישה בולי עץ, היה צורך להניח על גביהם עצים אחרים לרוחב ולבנות מאחורי זה מיד עוד שורות כאלה של עצים ולהבטיח שלא יתגלגלו ולאפשר לקשור אותם בחוטי ברזל, כדי שיגיעו לחזית במצב טוב. בתחילה לא ידענו שהעצים מיועדים לחזית ולא התייחסנו אליהם כראוי. אחרי כשעתיים של עבודה רצופה, רציתי קצת לשבת למרות שהקרון לא היה עדיין מוכן. הגרמני התקרב ואני פניתי אליו בבקשה לאפשר לי לנוח קצת כי רגלי כואבות. האמנתי, שהוא שם לב לעובדה שלא התבטלתי אף לרגע. הייתי פעיל ללא הרף בהעמסת העצים ובהגשתם לאחרים. ברגע הראשון גער בי בצעקה והורה לי להמשיך, אולם אחרי מספר דקות הכריז על הפסקה של עשר דקות. כולם הודו לו על אדיבותו. היו בינינו יהודים שהביאו עמם את מנת הלחם והם התיישבו לאכול אותו. אני לא התאפקתי וגמרתי את הפרוסה שלי בשעת ההליכה, בצביתות קטנות, כמו אלה הניתנות לאפרוחים, ועכשיו הסתכלתי בקנאה על האוכלים. אולי אילו לא הייתי מסתכל עליהם, היה לי קל יותר לבלוע את רוקי.

עם תום המנוחה המשכנו להעמיס שכבות של בולי עץ ולאחר מכן לקשור אותם. הקישור לא היה כל כך טוב, אך גם הקלונסאות המוצבים לא היו מותאמים לתושבות המרובעות של צידי הקרון. היה צורך בגרזן

חד, וזה לא היה בנמצא. המילה "לואוס" לא איפשרה לנו לחשוב. אתה מתרוצץ ללא הרף, מנסה לתקוע, מודד, מסתת עם הגרזן הקהה וכשאתה מנחית מכת גרזן אתה פוצע את ידיך. חומרים לעצור את הדם או לחבוש את הפצע — אין. הגרמני אינו מתייחס לכך. כאשר סיימנו את הקרון האומלל, התחלנו מיד בשני. כאן כבר ידענו לפחות איך להתחיל, מה יש לעשות קודם ומה אחר־כך, לדאוג למייצבים, לחוטים, למפרידים שבין השכבות וגורמים בטיחותיים אחרים. באותו יום סיימנו להעמיס שני קרונות. הקטר הגיע ולקח אותם ובשעה ארבע הסתדרנו בשלשות ויצאנו לעבר הגיטו. בערב קיבלנו שם את מנת המרק ולאחר מכן הלכנו למחנה לישון. אחרי יום של עבודה, צעקות והפחדות — נרדמתי בו במקום. למחרת חזר תהליך ההעמסה על עצמו. באמצע העבודה הגיע אלינו קורפורל והודיע לממונה על ההעמסה שידאג שהעצים לא יתפזרו בדרך כפי שקרה באחד הקרונות.

את מקומו של הגרמני מאתמול לקח גרמני אחר, שקיבל על עצמו את האחריות לבצע את ההעמסה והקשירה בצורה מושלמת. השיטות של הגרמני הזה היו שונות. הוא ירה באוויר במקום לצעוק. יריותיו היו קרובות מאוד, ממש מעל לראשינו. כל יריה, גם אם לא כוונה אלי ישירות, זמזמה באוזני. פסקתי כבר לחשוב על האפשרות שתוך היריות ייפלט לו כדור. עכשיו חשבתי על כך שהוא עלול לתקוע לי כדור בכוונה. ההפסקה ביום השני היתה יותר גדולה מזו של אתמול ואני העזתי לפנות אל הגרמני בבקשה להרשות לי להתקרב לעצים שלידם צומח עשב ולאסוף שם עלים חמוצים של "שטשב" שניתן אמנם להכין מהם חמיצה, אך אני רציתי לאכול אותם כמו שהם. הוא לא הבין את בקשתי ולא איפשר לי לעשות זאת. בשעת המנוחה זחלתי לאיטי הצידה, הגעתי לעשבים ושם מצאתי מספר עלים של שטשב. קטפתי אותם במהירות וחזרתי למקומי. אולם המשגיח הרגיש בכך ושאל אותי למה הלכתי מבלי לקבל רשות. הראיתי לו את העלים שרציתי לאכול והוא החל לפרוץ בצחוק ללא מעצור: "חמור, טיפש, את העלים האלה גם חמור אינו אוכל, ואתה מתכוון לאכול אותם?" "כן", עניתי והחילותי לאכול מול עיניו כשהוא ממשיך לצחוק. לפתע התאושש וציווה עלינו לקום ולהמשיך בעבודתנו.

הרוצח שהכיר אותי

בבוקר יום המחרת הופיע גרמני חדש. "היום אתם מעמיסים שלושה קרונות", פקד עלינו. "עליכם לעבוד מהר, כי אני עצבני". עמדתי בשורה השלישית, קרוב אליו ונוכחתי לדעת מיהו המשגיח החדש ומה מצפה לי ולאחרים. את הגרמני הזה הכרתי היטב. משום כך עשיתי הכל כדי שלא ייתקל בי ולא יכירני. מיד כאשר התחלנו לעבוד הוא החל לצעוק ולירות לתוך האדמה או בכובעינו. נתקפתי פחד נורא. ידעתי שאם יכיר אותי, יהיה זה יום מותי, ולעיני אבי. באותו יום סיימנו להעמיס שלושה קרונות. למחרת, בהיותנו במסדר במפקדה, הודיע הגרמני שהיה צריך ללכת עמנו, שהוא איננו מרגיש טוב. אותו קצין, שממנו כה פחדתי אתמול, הציע להחליף אותו. כאשר הגענו למקום עבודתנו, התחיל לרדת גשם. חשבתי שניכנס מתחת לסככה ונחכה עד שהגשם ייפסק. אך הגשם לא היה חזק ואנו המשכנו בהעמסת בולי העץ. העבודה לא היתה נעימה כלל, הידיים והרגליים כוסו עד מהרה בבוץ ומשטח העבודה נעשה חלקלק. כאשר העמסנו כשלושה רבעים מהקרון, הטיפטוף פסק, העננים חלפו והכל התבהר יותר. כל עוד יכולתי לעזור בהעמסה בגובה שלי — עזרתי, אך כשהגענו למקום שאליו כבר לא יכולתי להגיע — עצרתי.

במשך כל הזמן צריך הייתי לשמור שהגרמני לא יזהה את פרצופי. לפתע שמעתי שבול עץ, אשר גלגלוהו למעלה על הפלטפורמה, מתחיל להידרדר כלפי מטה. באותו רגע שמעתי גם אזהרה מפי היהודים, חברי לעבודה, ובו בזמן גם את הצעקה "אכטונג! זהירות!" קפצתי ממקומי למעלה והעץ התגלגל תחתי. באותו הרף של שניה משכתי את תשומת ליבו של הגרמני. הוא זרק את השמייסר (אוטומט גרמני) על גבו, הוציא את ידו מתחת לשכמיה שלו והתייצב מולי. לא הועילו לי כל התכסיסים — הוא הכיר אותי מיד. אני הרי הייתי ה"קוטשר" שלו — העגלון. חשתי שזה סופי; אפילו לא אספיק לומר שלום לאבא, או למסור דרישת שלום לאמא. כאן, במקום הזה, מסתיימים חיי. כאן עוד מעט ארגיש

כיצד חש בן־אדם שהיריות מכוונות אליו. תמיד תהיתי מהי הרגשתו של אדם כזה. אני זוכר שאפילו את מילות שמע ישראל לא יכולתי לבטא. עצרתי נשימתי ועיני היו תקועות בקרקע.

לא רציתי שאבי יראה במותי. בדומה לכל האחרים, עמד גם הוא והסתכל על מה שהתרחש. הקצין הגרמני, יפה המראה והלבוש בקפידה, שרגיל היה תמיד לירות מעל ראשינו ומדי פעם היה אף מחסל אחד מאתנו — אף פעם לא חזרו כל ארבעים הפועלים מהעבודה — החל להתקרב אלי יותר ויותר. לא יכולתי לזוז הצידה, כי עמדתי כבול עץ ורגלי לא נענו לי. חשתי מרוקן מכל מחשבה או דאגה. לא היו בי פחד, גבורה או אהבה. ידעתי רק שהנה כאן, בתחנת הרכבת בקוסטופול, אני מוסר את נשמתי לבורא העולם. הנה כאן ייפגשו עיני ועיניו של הגרמני השחצן, האלים, הרוצח והאנס. הוא ינקב גופי בכדורים ואני כבר מרגיש את קילוחי הדם הניגרים ממני. גופי הופך חם, ראשי מתנפח ומשני צידי ראשי דופקים פטישים בקצב של שעון כשקולותיהם רועמים. רק הרוח הרטובה סייעה כנראה לאוששני ומנעה ממני לאבד את עשתונותי. התעורר, הייה גם אתה חוצפני, אמרתי לעצמי. ברגע זה שמעתי מפיו צעקה גדולה ושאלה הבאה כמתוך מעמקי השאול: "קוטשר! קוטשר! האם אתה יהודי?" "כן", עניתי, "אני יהודי, לצערי הרב". "למה לא אמרת לי שאתה יהודי?" שאל. "לו אמרתי לך, היית הורג אותי כבר מזמן", עניתי. "עשה זאת מהר, עכשיו, וגמרנו! ירה בי! אני מוכן למות! כי חיי כבר אינם חיים", הוספתי.

רגלי לא שינו את מקומם. לא אדע מדוע המשכתי לעמוד כשאני מדבר חופשי, ללא פחד מוות, מולו של הרוצח העומד לחסלני. ידעתי שאין מוצא אחר, לא חשבתי אפילו לחלקיק של שניה על האפשרות להרים רגליים ולרוץ. ידעתי, כי במרוצתי אפול ככלב והוא יירה בי בהנאה רבה. כך עמדתי בגאווה מול הרוצח הגרמני.

הוא נדהם מתשובותי החצופות ולא שם לב לסובב אותו, בדיוק כשם שאני לא שמתי לב לאבי ולכל יתר היהודים ואף הנוצרים שהיו במקום. הוא התקרב עד כדי מטר ממני, מבלי שנגע בכלי נשקו, בשמייסר, שהיה עדיין תלוי על גבו, ואמר באנחה ובהקלה, כאילו אבן נגולה מעל לבו: "כן, אתה צודק, בוודאי הייתי הורגך מזמן, אך לא אעשה זאת עכשיו".

"למה לא תעשה זאת, האם אתה רוצה לחסלני לאט־לאט? לי זה היינו־הך אם תהרוג אותי עכשיו, או אם אחיה עוד קצת".

"לא, לא, אני מתכוון ברצינות. איני חושב לנגוע בך לרעה. אתה קוטשר טוב, אתה עזרת לי הרבה. אני רוצה לגמול לך על כך. בוא, נשב במקום יבש ונשוחח קצת על הזמנים ההם".

מן הרגע שישבנו ביחד — הקבוצה פסקה לעבוד. כולם הפנו את מבטיהם לעברנו. הוא העיף אליהם מבט, אך לא פצה פיו. לא שאג ולא ירה. נדמה לי, שרק אבי ידע מה התרחש בתוכי ברגעים אלה. הגרמני החל להיזכר בכל אותם מקרים בהם הגויים לא רצו לעבוד, לא רצו לעזור לרייך השלישי והוא נאלץ לירות בכמה מהם. "אתה זוכר?" שאל אותי. "כן, בוודאי אני זוכר, וכי אוכל לשכוח?" אמרתי, "זו גם הסיבה שהייתי בטוח שאתה מתכוון עכשיו לחסל אותי". הוא התחייך, טפח על כתפי, כאומר אל דאגה. הוא הוציא מכיסו חפיסת סיגריות גרמניות וכיבד אותי בסיגריה. הושטתי את ידי לשלוף אותה מתוך הקופסה ומיד שאלתי אם ירשה לי לתת מציצה אחת לכל מי שמעשן מהקבוצה. הוא השיב בחיוב ואני הדלקתי את הסיגריה וקרבתי אל היהודים שעברו אתי את המחזה המפחיד כמה רגעים קודם לכן. רובם שמחו לטעום מן הסיגריה. כאשר חזרתי אל הגרמני והוא ראה שאני ללא סיגריה, שלף שוב את חפיסת הסיגריות והציע לי לקחת אותה. בתקופה זו עדיין לא עישנתי, אם כי בהיותי כבן שמונה עישנתי לעתים בהסתר. והנה עכשיו יש בכיסי אוצר שלם של סיגריות וכבר החלטתי כיצד אחלק אותם בין אבי לבין יתר הזקוקים לסיגריה.

כל אחר הצהריים היתה לנו שיחה מתמשכת עם זכרונות בלי סוף. בין היתר הוא רצה לדעת אם בצעתי אקט מיני עם אותה נערה שעם אחותה נכנס למיטה. אמרתי לו שכן, אך לא יכולתי לספר לו מה התרחש בלבי אז ואיך זה השפיע עלי ועל הבתולה הקטנה כאחד. כך הפכתי לשומר סודותיו. על ביתו ומשפחתו לא סיפר דבר. הוא דיבר רק על ענייני כיבוש, על עוצמתה של גרמניה, על נשים, על סוסים וכדומה. תוך כדי שיחה אמרתי לו: "אתה יודע מה? אם תפסיק לירות בנו, אני מקבל על עצמי את האחריות להעמסת שלושה קרונות ביום". אחרי רגע של הרהור ענה בחיוב. באותו רגע חשבתי שעשיתי עסק גדול, אך למעשה

את העסק עשיתי רק איתו ולא עם האחרים מיחידת ההנדסה הקרבית, כי הם פעלו תמיד ברוטציה. אף לא ידענו מי יהיה אתנו מחר, אך מה שלא יהיה — שברתי את הקרח. ניגשתי אל אבי וסיפרתי לו על ההסכם עם הקצין שהוא לא ירה יותר מעל ראשינו ואני אהיה אחראי להעמסת הקרונות. ״תבחר באנשים מתאימים, היודעים את מלאכת הגרזן והעץ ותראה לכולם כיצד יש להעמיס את העצים״, אמרתי לו. אבי חילק לכמה אנשים גרזנים, חוטי ברזל וכו׳ והם דאגו לייצב את הקלונסאות מצידי הקרון. אחרים דאגו לבחור את מקום ההעמסה ואת כמות העצים בהתאם לאורכם ולעוביים. מרגע זה למדו כולם להיות פועלים טובים. עמדנו בפני סיום העמסת האחרון ועוד נותר לנו זמן עד שעה ארבע למנוחה ולשיחה. היינו קבוצת יהודים שעבדה ביחידת ההנדסה, בכל יום בתחנת רכבת אחרת, על אותו קטע של רובנו־סרני. התחלנו להאמין, שהנה באה הישועה ושלבטח ישאירו אותנו בתפקיד זה עד גמר המלחמה ושיהיה טוב.

למחרת היום היינו שוב בחצר ההנדסה מסודרים בשלשות. הייתי בשורה שלישית מאחור. הגרמנים עמדו במרפסת ושלושה גרמנים ניצבו מולנו כשהם מקבלים אותנו מידי השוטר היהודי המלווה. ברגע זה נשמעה קריאתו של הקצין של אתמול: ״קוטשר!״ אולם אני, משום מה, לא שמעתי היטב ולא עניתי. לעומת זאת, בחור שהיה בערך בגילי יצא מהשורה ואמר: ״יבול, כן!״ באותו שביב של השניה היכה הקצין הגרמני את הנער מכות עזות עד שגרם לחתך עמוק בשפתיו. ״חזור לשורה, חזיר שכמותך; אינך שומע שאני קורא ׳קוטשר׳?״ רק אז הבנתי שהוא מתכוון אלי. יצאתי מהשורה שלי והתייצבתי לפני כל הקבוצה מבלי לדעת מה יקרה לי. הוא פקד עלי להתקרב אליו ואני חשבתי שמה שלא עשה לי אתמול, יעשה עכשיו. והנה, שלף את ידו מאחורי גבו ובידו ראיתי רבע כיכר לחם. הוא הגיש לי את הלחם. נדהם ממראה עיני, לקחתי מהר את הלחם, הודיתי לו וחזרתי למקומי. אלינו נלווה גרמני חדש וכולנו יצאנו לעבר התחנה. משם עלינו על רכבת ונסענו לתחנת הרכבת מלינסק אשר ממנה נעקרנו לפני כחצי שנה. היום חזרנו לכאן, כשאנו מונים כשנים־עשר איש מאנשי מלינסק בשמחה מהולה בכאב.

אחדים הכירו אותנו. נראינו עלובים ומורעבים. היו גם ששאלו לשלומי ואחת אמרה לי שחבל שלא ידעה על בואנו, אחרת הייתה

מביאה לנו משהו לאכול. עניתי לה שלעולם לא מאוחר, אולי נהיה כאן גם מחר. הרגשתי מעין כאב צורב על כי נראיתי בעיניה מסכן ומושפל ורציתי להיבלע באדמה מרוב בושה. בבית־הספר הייתי תמיד נותן לה לטיפה כשחלפתי לידה בדרכי אל הלוח. בהפסקות הייתי מחבק אותה כמו את האחרות וכולן אהבו זאת. נערים אחרים בני כיתתנו נהגו להרביץ להן, ואילו אני הייתי מלטף אותן ואפילו מנשק להן כשאיש לא ראה. הייתי עוזר להן בהכנת השיעורים בביתן, או שהיו באות מוקדם יותר בבוקר כדי לבדוק עמי אם השעורים שהכינו מדוייקים ומושלמים. תמיד אהבו להסתכל לעיני הכחולות וחשתי שהן כאילו בולעות אותן. היינו בני דת שונה ולא פעם חשבתי בלבי אם איני עובר עבירה חמורה בכך שאני מנשק ילדה נוצריה מכיתתי. היו גם ילדות ש״נלחמו״ לפעמים עלי והצהירו שהן תרצינה להתחתן אתי כשתהיינה גדולות... והנה, אותו דון ז׳ואן קטן נראה היום כעכבר קטן ורזה העובד כעבד ועליו משגיח, כשנשקו שלוף ומוכן תמיד לירי. הנה, אני עומד בצידו השני של המיתרס, יבש ועלוב, ומהעבר השני אילנות ירוקים ויעלות חן שבעות, חשבתי בלבי. איך העולם התהפך? המשכתי לשאול את עצמי, האם זה ייתכן?

מלינסק

אחרי שני קרונות הכריז הגרמני על שעה אחת חופשית. "אתם רשאים לנוע בכל מקום, אך בשעה אחת עליכם להיות כאיש אחד כאן, במקום זה", אמר לנו. מיד התחלתי בריצה לעבר הגויה פרוקופוביצקה, אשר אצלה משרת אחי בנימין כרועה בקר מאז שאבי מסר לה אותו, לפני שנעקרנו מביתנו. המרחק אליה היה גדול, לפי הערכתי שלושה עד ארבעה קילומטרים, אך הבעיה העיקרית היתה שרוב הדרך עד ליער היתה חולית והקשתה עלי את ההליכה. מזמן לא רצתי והתקשיתי מאוד בריצה, מה גם שהייתי מאוד רעב. לפחות אוכל לראות את אחי ואולי גם לשמוע על גורל אמנו וכל האחרים, חשבתי. במהלך הריצה חשתי דקירות בחזה ובבטן, אך המשכתי לרוץ בכל כוחותי, ללא הפסקה. ביער נתקלתי באנשים שחשבו שאני בורח מהגיטו, אך אני לא הפסקתי להסתכל ולאמוד כמה כבר עברתי וכמה עוד יש לרוץ. לבסוף ראיתי מול עיני את ביתה של הבת הבכירה ומשם, עוד כשלוש מאות מטר ואגיע לביתה של הגויה ואראה את אחי. התקרבתי לחצר המגודרת עם הקלונסאות נגד בריחת הבקר.

הכלב השמיע את נביחתו והגויה יצאה מפתח ביתה כשהיא צופה לכיווני וצועקת לעבר אחי: "בני, בני, אחיך פה!" לשמע קריאתה פרץ אחי את דלת המטבח, קפץ עלי והתחלנו מתנשקים ומתחבקים. הוא רצה לדעת מה שלומו של אבא ואילו אני לא פסקתי לשאול לשלום אמא. הסברתי לו שיש ברשותנו רק שעה אחת חופשית, שבמשך כל הדרך רצתי ועכשיו אני כבר צריך לרוץ בחזרה. "בוא, תרוץ אתי ובדרך אספר לך קצת", אמרתי לאחי. אך הגויה הגישה בינתיים לשולחן צלחת עמוקה של מרק פושר שהיו בו חתיכות בשר עם כרוב. החלטתי שארוץ בחזרה רק כשאגמור את המרק. התפללתי שהמרק לא ייגמר לי לעולם, שאמשיך לאכול ולאכול, אך ידעתי שעלי לחזור בזמן לעבודה עם תום שעת החופש. הגויה נתנה לי תרמילון עם לחם וצנצנת דבש ועגבניה.

נשקתי את ידה והרמתי רגלי בריצה מרתונית חזרה. אחי ליווה אותי בריצה וכל הדרך סיפר לי כמה דברים ששמע על אמא בגיטו, על הילדים ועל כל הצרות שפגעו בהם. הוא סיפר שאף אחד לא הלשין עד כה כי היא איננה נותנת לאנשים לבקר אותה. נפרדתי מאחי בחיבוקים ונשיקות מלווים בבכי מחניק שפרץ מגרונינו. כל אחד צעק לשני לשמור על עצמו. מישהו מאתנו חייב להישאר בחיים כדי לספר לאחרים, למען ידעו כולם, מה שעוללו לנו. רצתי בכל כוחותי, מתפלל שאגיע חזרה בזמן. עזבתי את הבתים בקצה היער, עברתי פסי רכבת צרים, שבילים ושדה תבואה. מרחוק ראיתי את הבית בו גרנו, ראיתי בתים של אחרים שבהם גרים כיום נוצרים, ראיתי את בית־הספר שבו למדתי ומשם — התקדמתי לעבר תחנת הרכבת. ראיתי בבירור את קבוצת היהודים היושבים עדיין, מי על הקרון ומי על העצים המסודרים זה על גבי זה, ולפתע אני רואה שכולם קמים ושמחתי והנה אני כבר בשטח העבודה.

רצתי כל עוד נפשי בי, כשאני נושם ומתנשף, התקרבתי לעבר הקבוצה והורדתי מהר את התרמילון. באותו רגע ממש שמעתי את הגרמני קורט קורא לעברי: ״קום צו מיר — בוא אלי״. התקרבתי אליו בצעדים כושלים ושמעתי אותו פונה אלי: ״מתי היית אמור להיות כאן חזרה?״ ״הרי הגעתי בזמן״, השבתי לו, ״אפילו עוד לא התחילו לעבוד״. אך הוא פנה אלי בצעקות ובקללות והזכיר שהיה עלי להיות כאן בשעה אחת. ״כן״, עניתי, ״אך אין לי שעון, ושנית רצתי כל הדרך על מנת לא להפר את פקודתך הנעלה והגעתי, לפי דעתי, בזמן. עכשיו נתחיל מהר לעבוד ונגמור את הקרון והכל יהיה בסדר״, הסברתי לו. אך הוא לא פסק לצעוק: ״אתה נותן לי עצות בעניין העבודה? מי אתה, יהודי מלוכלך?״ צעק בקולי־קולות. ראיתי שבן־רגע התקבצו המוני פולנים ואוקראינים, כולם עמדו והסתכלו במחזה, אך הדבר לא הסתיים בצעקות. הוא ניסה להתקרב אלי ואני החלטתי לסגת קצת, כדי שהמרחק בינינו יגדל ומגע ידו יהיה רחוק ממנו. הוא נכנס למעין אקסטזה מחודשת של צעקות וחקר אותי למה לא באתי בזמן. ראיתי שאין טעם בכל תשובה שאשיב לו והחלטתי לשתוק. כאשר הרגיש שצעדי מתרחקים ממנו בכמה סנטימטרים, החליט לתת לי, תוך קפיצה, כמה סטירות לחי. הוא הצליח בכך ואני חשתי שראשי התעקם מן המכה לצידו הימני. אז קפצתי בבת אחת אחורה. הוא החל לקרוא לי לחזור אך אני לא זזתי ממקומי.

הוא התקרב ואני צעדתי לאט־לאט לאחור ואז לפתע — שוב זינק כלפי ונתן לי עוד סטירה מצד שמאל בידו הימנית. כנראה שמכה זו יישרה מעט את ראשי, אך אני פסקתי לראות את המכה או את כל העומדים והחוזים במחזה. שמעתי בראשי מעין צלצול פעמונים וכל מה שחשבתי באותו רגע היה איך ייגמר הדבר, אם בכלל ייגמר. הוא שוב קרא לי לבוא אליו ואני השבתי שאם יפסיק להרביץ בי — אבוא. התאפקתי קשות לא לבכות מפני שלא רציתי שכל העומדים על הרציף יראו כיצד מרביצים לילד יהודי וכיצד ילד זה מתחנן לפני הגרמני על חייו; זה היה בעיני מצב של השפלה וביזיון. כן לא רציתי לעורר את רחמיו של אבי שלא יכול היה לעזור לי במאומה במצב זה.

הגרמני לא נטש בינתיים את טרפו אלא המשיך לפקוד עלי לבל אברח. ניסיתי לעמוד במקום, אך כשהתקרב יותר — קפצתי אינסטנקטיבית אחורה. אז חשתי שהוא מזנק כלפי ומתכונן "להכניס" לי בוקס. זינקתי הצידה ואז ראיתי את עיניו בדיוק מול עיני. לא יכולתי לעמוד יותר בפני המכות, רציתי שיגמור איתי כבר והחילותי לצעוק: שיס! שיס! — תירה! תירה! ברגע זה זינק כלפי וברגלו הימנית, בעזרת מגפיו, בעט בעיטה חזקה בישבני, ממש בקצה עמוד השדרה. נתתי צעקה חזקה, תפסתי את ישבני בידי הימנית והתחלתי לרוץ. שמעתי אותו דורך את הבריח של הפרבלום ובו בזמן שמעתי גם צעקות מפי הקבוצה: "אל תברח, אל תברח", וצעקות אחרות הקוראות בשמו של אבי: "אברהם־יעקב, עצור בעדך, אל תתערב פן תהיה כאן שחיטה".

הם החזיקו את אבי בכוח, לקחו מידיו את הצפינה העשויה עץ וברזל ואשר בה רצה אבי לבוא לעזרתי ולהנחית מכה על הגרמני כאשר המצב יהפוך לקריטי. עד היום אני מאמין שקורט הגרמני היה מוצא את מותו תמורת מותי. למזלי ולמזלו — הוא הושיבני על גזע עץ והסביר לי שאסור להפר את פקודתו של איש צבא הרייך ועלי לקבל את עונשי. אילו לא הייתי בורח, היה מסתפק בסטירות בלבד, אך מכיוון שהייתי חוצפן — נוסף על המכות שקיבלתי — אקבל את עונשי ולא אעבוד היום עם הקבוצה. עכשיו תפס את המחסנית בידו, החזירה למקומה וכאשר שמעתי שהבריח חזר למקומו, ידעתי שגמר להתעלל בי. אם כי התברר שהעונש שניתן לי — שלא לעבוד עם קבוצתי — הביא לי

תועלת, הרי באותו רגע כל היהודים כעסו עלי מאוד. הם טענו כלפי למה אחרתי ולמה יצאתי מדעתי והתחלתי לרוץ; הרי יכולתי להביא עליהם כליה, יכולתי לגרום להריגת גרמני ואחר־כך — להריגת כל הקבוצה. הייתי מתוסכל ומבולבל.

לא ידעתי איך להסביר ליהודים, הרי הם בעצמם ראו מתי הגעתי, אז למה הם באם אלי בטענות? כאילו שהיה לי שעון, כאילו שלא רצתי מספיק וכאילו שלא שילמתי עבור זה. היחידי מכל הקבוצה שהבין אותי היה אבי. חזרתי לרכבת ועמה לקוסטופול. הרגשתי כל כך ממורמר על חיי היהודיים. במה פשעתי שנולדתי דווקא אצל אמי ואבי, שנולדתי יהודי? מדוע זה עלי להיות נרדף כל הזמן? רציתי לערוק ליער. בעוד אני מתלבט בכך, ניגש אבי, שהיה מבוהל למדי ממה שקרה לי, ורצה להחליף עמי מספר מילים. לא גיליתי לו מה אני עומד לעשות. עם זאת רציתי להשאיר לו מכתב כדי שלא ידאג לי. תוך כדי כך החלטתי לבוא למחנה, באיזו דרך שהיא, אמצא לי נייר ועפרון ואבקש את סליחתו על כך שאני חייב לעזוב אותו, למרות שאני אוהב אותו בכל לבי. המניע העיקרי לצעדי זה היה ההתנפלות המילולית עלי אחרי שהגרמני התעלל בי. עשיתי חשבון שאוכל להתקיים כנוצרי, אשוטט ביערות ובשדות ואתקדם לכיוון מזרח, לכיוון החזית הרוסית.

כאשר הגעתי למחנה, התחלתי לחפש נייר ועפרון, אך זה לא היה בנמצא, לא עיתון ולא פיסת קרטון — שום דבר. חשבתי לכתוב עם אצבעי על שמשת החלון, אך פחדתי שאיש לא ישים לב לזה וחוץ מזה השמש תחמם את החלון והכתב ייעלם. לא רציתי להעלם בלי להשאיר כל עקבות, לא רציתי לגרום לאבי צער. וכך, נגד רצוני, נשארתי עוד יום. שוב הייתי בחצר מפקדת ההנדסה ושוב יצא הקצין הידוע שלי כאשר בידיו, מאחור, הוא מחזיק רבע כיכר לחם. הוא לא החל לקרוא את הרשימה אלא ישר פנה אלי: ״קוטשר, בוא הנה!״ יצאתי הפעם מאושש קמעה, אך עיני היו עדיין מופנות כלפי האדמה בחוסר ביטחון. הוא הגיש לי את הלחם תוך שאלה: ״קוטשר, מה העניינים?״ עניתי לו: ״כלום, ככה, תודה״, וחזרתי לשורה.

גרמני יוצא דופן

יצאנו לדרכנו עם מלווה אחר, שלא צעק, לא ירה ולא דיבר. הוא היה גבוה, בעל שיער שחור ועיניים שחורות, מגוהץ ומצוחצח. הליכתו לא היתה צבאית, אלא כשל אדם ההולך לטייל, מעין הליכה מרושלת, כאילו לא איכפת לו דבר. זכרתי אותו מפעמים קודמות. בלבי כיניתי אותו הגרמני המשונה. הוא לא נהג לשים לב לחריגות שנקטנו, לא בהליכה ולא בעבודה. עבדנו אז בתחנת הרכבת של קוסטופול. התחלנו להעמיס את הקרון הראשון בשעות הבוקר, הכל התקדם יותר מהר משחשבנו וכאשר סיימנו להעמיסו — קיבלנו רשות לנוח. כל אחד מאתנו רגיל היה לתפוס מקום מתאים כדי לנוח מהעבודה ולצבור כוח שיאפשר לנו להמשיך.

יעקב לרר, שהיה חתנה של הדודה רוזה, נשוי לליבע־אהובה, היה גבר גבה־קומה, רחב־כתפיים. הוא נהג לתפוס מקום ליד משטח של קרשים שם תמיד מצא יותר צל מאשר ממקומות אחרים. לפתע, ביושבו במקומו הרגיל, התקרב אליו הגרמני המשונה, שגם שמו היה, כמדומה לי, קורט. יעקב רצה לקום ממקומו, שמא אין זה מוצא חן בעיניו, אך הגרמני הרגיעו, התקרב אליו כדי מגע יד והודיע לו שיש בפיו בשורה לא טובה עבורו ועבור כולנו. הגרמנים עומדים לחסל את כל היהודים, "אך היזהר שלא ייוודע לאיש שאני מסרתי לך את האינפורמציה הזאת". יעקב לרר לא ענה, כי לא ידע כיצד להגיב. ואז סיפר לו הגרמני על משטח מסויים, מבלי להורות עליו באצבע, והוסיף: "שם תמצא אקדח פולני, קח אותו עמך למחנה ותדע לנצל אותו בעת הצורך". יעקב היה המום, הוא לא רק פחד לפתוח את פיו, אלא שכל גופו החל רועד ולא היה מסוגל להגיב על דבריו של הגרמני. הוא רק פלט שאסור לו לגעת בנשק כי בשל כך יהרגו אותו. אך הגרמני בשלו: "קח את הנשק ואל תפחד". "אני לא יודע להשתמש בנשק", אמר יעקב. "אז מסור אותו למי שיודע, למישהו שאתה יכול לסמוך עליו. אני אביא לכם עוד נשק

וזה יציל את חייכם בבוא העת. אין לך מה לפחד ממני", הוסיף, "אינני איש זר. אני עצמי קומוניסט וכל מה שמתרחש עכשיו הוא נגד רצוני. אתה בוודאי מבין אותי".

כאשר קמו כולם לעבודה, ניגש יעקב לאבי וסיפר לו על כל זה. "מה אתה אומר על זה?" שאל את אבי. אבי היסס ולא ענה. הגרמני ראה שיעקב ואני מסתודדים, אך אף אחד מהם לא ניגש אל המקום בו נמצא האקדח. הוא התקרב לאבי ואמר לו ישירות לקחת את מה שמונח שם, במשטח הקרשים. אבי השיב לו בפשטות שאינו מכיר אותו. שנית, אסור להם להתעסק עם נשק ושלישית — בשער הצר בודקים אותנו באופן יסודי. "לא אוכל לקחת זאת, עבור דבר כזה מחכה לי כדור", אמר אבי, "ייתכן גם שאתה עצמך תרצה להרוג אותי על כך", הוסיף. "אני רואה שאתה לא נותן בי אמון, אבל דע לך, כל מה שאני עושה הוא כדי להצילכם. כל עוד אתם מועסקים על־ידי הגרמנים, מובטחים לכם חיים, אך אם יתחילו בחיסול כללי — לא תוכלו אפילו ללכת ברחוב, או לחיות במחנה. עצתי לך שתיקח את האקדח כדי שתוכלו בבוא העת להשתמש בו, ואולי בו יהיו תלויים גם חיי יהודים אחרים. בהזדמנות ראשונה אביא לכם עוד כלי נשק, מה שאוכל להשיג עבורכם. חבל על חייכם, אינני רוצה שתהרגו סתם כך, בגלל רצונם של השלטונות הגרמניים. בקשר למעבר בשער — כאשר אחזיר אתכם בשעה ארבע, אתן יריה באוויר ואצעק: 'לואוס!' אתם תתחילו להידחף ולרוץ וכך לא יחפשו אצלכם. זה ברור?"

אבי ענה: "זה ברור!" הוא שוב התייעץ עם יעקב ושניהם החליטו פה אחד שעליהם לקחת את האקדח. "אם הם רוצים להרוג אותנו, ימצאו גם בלי זה תואנה זו או אחרת לשם כך. ומה שמציעים לנו עכשיו זהו שאנס החיים. אולי זה באמת יעזור לנו בבוא העת".

הם לקחו את האקדח קרוב לסוף יום העבודה. אבי הספיק לבדוק את הכלי בין העצים ולבחון אם הכדורים אינם פגומים. המחסנית עבדה היטב, הקפיץ הקפיץ את הכדורים והבריח נע הלוך וחזור. יותר מזה לא ניתן לעשות. "במקרה ויתחילו לירות בנו ישירות, אשתמש באקדח כמוצא אחרון. אם נצליח להבריח את האקדח למחנה, יהיה זה צעד גדול להגנה עצמית, ואולי גם להרתעת האויב והאפשרות להפתיעו במידה מסויימת", אמר אבי.

בתום העבודה התארגנו ליציאה והתקרבנו לכיוון השער הצר. היתה שם למעשה גדר ברזל בגובה של כמטר וחצי ושער ברוחב של שמונים סנטימטר. האיש בשער בודק בדרך כלל מה לקחנו אתנו, במקרה או שלא במקרה, אך עכשיו, מיד כאשר התקרבו הראשונים שבינינו אל השער, התחיל הגרמני לצעוק: "לואוס — פרפלוכטה יודה!" ירה מספר יריות באוויר ואנו התחלנו לרוץ. אבי היה בין הראשונים. ראיתי אותו כבר מחוץ לגדר כאשר אני, שהייתי בדרך כלל בין האחרונים, עוד לא הגעתי לשם. עברנו בשלום. הרבה יהודים לא ידעו כלל מה שהתרחש כאן, גם אני לא ידעתי דבר. התפלאנו מדוע הגרמני, שאף פעם איננו צועק, החל פתאום לצעוק ולירות כמו חבריו. הגענו לגיטו, אכלנו שם ויצאנו, כרגיל, לאורך רחוב לנינה לשעבר, עד לקסרקטין הפולנים, לשעבר, שכיום משמש מחנה עבודה ליהודים.

הגענו למחנה. חלק רצו לשירותים, אחרים שכבו קצת על הדשא הירוק, ואחרים אף ניסו להתרחץ. אני הייתי עסוק בקליעת "נעלי ליזה" מקליפת לוזה. אלה הם עצים דקים, בעובי של כחמישה סנטימרים, מקלפים אותם לכל אורכם והם משמשים חומר גלם לקליעת הנעליים. נעליים כאלה משמשות את האדם המקומי למשך שבועות מספר בלבד.

אבי ויעקב מצאו בינתיים פתרון חלקי להסתרת האקדח. הם לקחו סחבה קטנה של שק קלוע, עטפו בו את האקדח וקברוהו באדמה, מאחורי השירותים, במקום שהיה מאוד מסריח. ביום הראשון אבי לא גילה לי עדיין על כל העסק, אך כמה ימים אחרי כן הגיע שוב הגרמני קורט, שהיה האחראי עלינו, והביא לאבא שני רימונים. רק אז הכניס אותי אבי לתמונה. רימון אחד הייתי צריך לשאת מתחת למעילי. כאשר אבי אמר לי זאת, נבהלתי מאוד. לא מהחיפוש עצמו נבהלתי, כי כילד תמיד עברתי ללא בדיקה מיוחדת, אבל עצם נשיאת הרימון הפחידה אותי. התוכנית היתה שאני אקח רימון אחד והם, שניהם, ידחפו אותי קדימה בשעת המעבר בשער וכך זה יסתדר. וכך אמנם היה. הלכתי עם הידיים בתוך המכנס. הרימון עצמו בלט בצידו השמאלי ובמקום זה עצמו קשרתי את הסיר שלי עם חבל, כשהוא פונה בריקנותו אלי. הדבר היחיד ממנו פחדתי היה שמא הרימון יתפוצץ עלי. אבי הסביר לי שלא יקרה שום דבר מעין זה ואני יכול להיות שקט ורגוע. "כאשר חייל

רוצה לזרוק את הרימון על בונקר, או על קבוצת חיילי אויב, עליו לתת תנופה חזקה, בשליפת יד כלפי מעלה ואחורה, אז משתחררת הניצרה האוטומטית אשר מפעילה את הנפץ וגורמת לפיצוץ המטרה", כך הוסיף אבי להסביר לי כשהוא מפיג את המתח הרב שהייתי שרוי בו.

למחרת אותו יום התהלכתי שקט ורגוע, מבלי להיות מוטרד. כך החילותי בפעילותי כמבריח נשק מספר אחד, פעילות בה המשכתי גם כאשר אבי כבר לא היה בין החיים. אך זה כבר סיפור אחר.

מהספק הגרמני שלנו אספנו ארבעה רימונים, שני אקדחים ושני אקדחי פקקים, עם פקקים רבים רזרביים. הסליק העיקרי של הנשק היה בתוך אח חימום גדול ועגול. בתחתית האח היה אפר ומתחת לאפר הונח חצי מהנשק שלנו. היתר היה בחוץ. לאחר שקורט הפסיק להביא לנו נשק, גילה אבי את סודם לעוד שמונה אנשים אשר לא התקרבו למקום המחבוא, אך שמרו עליו ללא הרף, ברציפות ובקפדנות לפי תור, עד שכולם שכבו לישון. אחד החברים שלהם גילה אבי את סודו היה יצחק הוורשאי, ששמר על הסוד עד היום הגורלי.

תפיסת יהודים בקוסטופול

באחד הבקרים פשטה שמועה שלקחו גברים גם מהעיר קוסטופול עצמה, מהגיטו. הם הוציאו אותם מבתי המלאכה השונים והובילום למקום לא ידוע שמשם לא חזרו. הדבר נמסר לנו בסודי סודות, כדי לא ליצור פאניקה. אם עד עכשיו הייתי בספק מה מתרחש כאן, עכשיו התחלתי להאמין בכל. בגיטו גיליתי בן־דוד שעד כה לא ראיתיו. ביתו היה מרוחק מביתנו ועד המלחמה רק שמעתי עליו. הוא היה למעשה היחיד שלא הכרתי קודם. הוא גר בגיטו עם הוריו ואחיותיו. היה בערך בגילי, יפה תואר, עליז ושמח. לעתים קרובות חשבתי לברוח לגיטו על מנת לישון אצלם פעם אחת במיטה ביתית אמיתית, אך לא הזדמן לי. ראיתיו כמה פעמים דרך הגדר והנה עכשיו נודע לי שהוא נתפס. הייתי המום. לא יכולתי לספר לאיש שיוכל לנחמני.

את כל הכאב דחסתי בתוכי ולא פסקתי לדאוג מה עלה בגורלו, כיצד הפשיטוהו, איך צעקו עליו לקפוץ מהאוטו מהר, איך הוכה באלת גומי או בשוט בטרם ירו בו ובטרם נכנס לקבר. חשבתי כיצד הסתכל לתוך לוע המקלע ובוודאי קרא שמע ישראל, או אולי בכה בלבו שלא יראה יותר את הוריו. מחשבות רבות ריצדו במוחי באותן שניות. ואולי הכדור לא יפגע בו? אולי רק יפצע אותו ועם חשכת הליל יקום ויברח? ואולי ייפצע ולא יצעק ואז יכסוהו באדמה בעודו חי? הרי רבים נפצעו, אך מחוסר יכולת לזוז ממקומם, כוסו באדמה וככה סיימו את חייהם. עכשיו התחלתי לחשוב על אמי. מי יודע כיצד מצאה היא את מותה? האם החזיקה, באותן שניות שבהן נורתה, בידיהם של אחותי ואחי הקטנים? האם ירדה בעצמה לקבר, או דחפוה פנימה? תמונות מתמונות שונות ממשיכות לנוע מול עיני, שנה אחר שנה, מאז קרתה הטרגדיה המחרידה הזאת. כמה אהבתי את אמי! בלונדינית, תמירה, יפה ומושכת. הרבה שפות ידעה אמי: צ׳כית, גרמנית, אוקראינית, פולנית ואידיש. עבדה קשה למען משפחתה האהובה. מסורה היתה לכולם, ללא אפלייה בין גדול לקטן. כך המשכתי במחשבותי, כאבתי ובכיתי כאשר תיארתי בדמיוני את רגעיה האחרונים.

הטרנספורט מרובנו

יום אחד, בבואנו בבוקר לתחנת הרכבת, ראינו את התחנה כמרקחה, מלאה באנשי גסטאפו אס.אס. 44 של המשטרה האוקראינית. כולם מתרוצצים ולא נותנים לנו לעבור לצד השני כדי להגיע לעבודה. לפתע אני מגלה מול עיני טרנספורט של קרונות סגורים אשר רק דרך החלונות הקטנים למעלה מופיעים מספר ראשים, והנה הם מנפנפים בידיהם לשלום. הבחנתי שהם יהודים, מאחר ועל כמה מהם ניתן היה לראות את הטלאי הצהוב. לאן מובילים אותם? רציתי להתקרב ולשאול אותם מנין הם, אך השוטרים לא איפשרו זאת. הם המשיכו לצעוק, אך הרעש היה גדול. הקטרים פלטו ללא הרף קיטור ולא יכולתי לשמוע מילה. לא אשכח עד יום מותי איך ילדה קטנה נפנפה לעברי עם הטלאי הצהוב בידה כשמדי פעם היא מצמידה את ידה לפיה, מפריחה לעברי נשיקות. החזרתי לה באותה צורה. הם בוודאי לא ידעו מה עומד לקרות איתם, אך גם אנחנו לא ידענו מה מתרחש. עצם העובדה שלא נתנו לנו להתקרב אל הרכבת היתה משום אות מבשרת רעות. פתאום הבחין אחד מאתנו שהם מבקשים מים. הוא קפץ לעבר משאבת המים שהיתה ליד התחנה וניסה להתקרב עם הסיר שלו כדי לתת להם מים. הוא נורה במקום ואנו קיבלנו אז רשות לעבור לצד השני של התחנה.

היה זה טרנספורט ארוך שכלל כתשעים קרונות כשבכל קרון היו, לפי הערכתי, בין ארבעים לחמישים איש או יותר. עברנו את הטרנספורט מתחתם, תוך שמירה קפדנית עלינו ועליהם גם יחד. גם מן הצד השני, המוצל, ראינו אנשים בחלונות, אך לא יכולנו לשאול אותם דבר, כי כל הזמן צעקו עלינו ודחקו בנו: "לואוס! לואוס!" מחשבות שונות חלפו בראשינו. לאן מובילים אותם, מזרחה או מערבה? כלומר, לחזית או מהחזית, זאת לא יכולנו לפענח.

התחלנו בעבודת ההעמסה. הגרמני כמעט ולא שם לב לעבודה. היה יום יפה, יום שמש וכמעט שכחנו מה שראינו בבוקר. אבל הסתבר שהמחזה נחרת עמוק בליבנו. התקרבתי לבן־דודי אברהם והחלטנו

לברוח לשעה קלה ליער, כדי לאסוף אוכמניות לערב. הגרמני אינו צועק ואינו יורה. היהודים עובדים. לאט־לאט התרחקנו ממקום העבודה והסתלקנו לעבר הגדר, משם פנינו לכיוון היער. אחרי כשני קילומטרים היינו כבר עמוק ביער. ליד הנהר, בינות השיחים העבותים, הסרנו מהגב ומהחזה את הטלאי הצהוב שהיה תפוס על־ידי סיכות בטחון. למרות שהפקודה היתה לתפור את הטלאים, התחכמתי והצמדתי אותם בסיכות.

תמיד חשבתי על אפשרות של בריחה. יצאנו מבין השיחים והחילונו משוטטים ביער, כאילו היינו ילדים נוצריים המחפשים פטריות או אוכמניות. והנה, בתוך היער, ראינו מכונית נוסעת לאיטה בדרך עפר פתלתלה. בהגיעה לסיבוב התקרבה אלינו. אנו, כמובן, עשינו עצמנו שאין הם מעניינים אותנו כלל והמשכנו ללקט אוכמניות. בינתיים גם הספקנו לאכול קצת ולהשחיר את פינו בצבע בורדו־שחור. הם עצרו לידינו ושאלו למעשינו. עניתי שאמא שלחה אותי להביא אוכמניות כדי לעשות פובדלו. במכונית היו שלושה אנשים, שניים מהם היו גרמנים והשלישי היה אוקראיני. האוקראיני היה זה שחקר אותי. המבטא שלי לא היה אמנם מקומי טהור, אבל המשפט "אמא שלחה אותי" שיכנע אותו יותר מכל. הם התרחקו ואנו המשכנו לשמור לא להעמיק מדי לתוך היער, אלא להישאר בסביבת פסי הרכבת. ככל שהתקרבנו לפסי הרכבת, שמענו יותר ויותר הידהוד של יריות. בעודנו ממשיכים גילינו פתאום שבאמצע היער ניצבת רכבת והמרחק בינינו לבינה הוא כארבע מאות מטרים. ראינו אותה בברור דרך עצי האורן הגבוהים ושוב שמענו מעין יריות, או אולי קולות של זריקת פסי רכבת על האדמה. המשכנו ללקט אוכמניות, אך ההתרגשות והסקרנות גברו בי ורציתי לדעת מה עושה רכבת במרחק של כשלושה קילומטרים מהתחנה, ביער, האם היא התקלקלה, או אולי משהו אחר?

פתאום ראינו מולנו מישהו רץ, נופל, מתרומם ורץ שוב.

פניתי אל בן דודי אברהם וזרזתי אותו ללכת מכאן. "עוד יכולים להגיד שקלקלנו את הפסים. בוא ונסתלק, יש לנו קצת אוכמניות, בוא נחזור", אמרתי.

כאשר חזרנו לדרך בה עברנו בדרכנו ליער גילינו משמרות גרמניים ואוקראיניים שפנו אלינו בצעקה: "בואו הנה!" עשינו עצמנו כלא שומעים והמשכנו בליקוט אוכמניות בצורה איטית, לא איכפתית, ופנינו לעומק היער בתקווה שנתקרב לנהר. הצעקות עלינו פסקו ואנו המשכנו

ללכת עוד מספר קילומטרים עד שהגענו מול המחנה שמעבר לנהר. עכשיו, איך אפשר לעבור ולא להרטב? יש צורך לעלות על הגשר, אבל כשם שחסמו לנו את הדרך קודם מהמקום ממנו באנו, הרי גם כאן יכולים להיות גרמנים השומרים על הגשר. החלטנו להתפשט, לחכות עד רדת הליל ואז, בחשיכה, לעבור בשחייה. ואכן כך עשינו. בהגיענו, התגנבנו בזינוקים לחדרנו, קצת רטובים, כאשר מכר מהקבוצה פגש אותנו במסדרון ואמר לי: "אביך כבר בוכה אחריך, כולם חושבים שהרגו אתכם". "מדוע?" עניתי בשאלה. "כי את כל הטרנספורט שראינו בבוקר הרגו ביער קוסטופול", היתה תשובתו. לפתע קלטתי כמה קרוב הייתי לידם. סיפרתי להם שהיינו ליד הטרנספורט ושמענו מטחי יריות, שנידמו לנו כ"ברזל הנופל על ברזל". היו אלו סריות של מטחים שנורו ממספר מקלעים המוצבים מעל הקברים, כאשר אנשים מכל אחד מהקרונות התפשטו ונכנסו במדרגות לתוך הקבר המחכה להם. הקברים נחפרו על־ידי אוקראינים ואולי אפילו על־ידי יהודים והם היו לבטח הראשונים ששפכו דמם בקבר הענק. היהודים על משפחותיהם ירדו לקבר ונשכבו זה על גבי זה (החי על המת) ואז החלו להיפלט מאות ואלפים של כדורים ממכונות הירייה. ככה חוסל הטרנספורט כולו. בעיני רוחי ראיתי את העירומים היורדים לקבר זה אחר זה, ראיתים שכובים במשך שניות בודדות, כגופות מתים, וצוואתם זועקת לשמיים: ניקמו! ניקמו את דמינו!!!

אינני יכול לשכוח את אותה נערה שהפריחה אלי את נשיקותיה האחרונות בבוקר מקרון המוות, בתחנת קוסטופול. אני רואה אותה דרך החלון הקטן של הקרון הסגור ורק שערותיה השטניות מתנופפות מחוץ לדופן הקרון החום־אדמדם. לא, לעולם לא אשכח אותה. לא אשכח גם את האיש שראיתיו מתכופף, מתרומם ורץ... אדם בעל תעוזה מאין כמוה, פליט נוסף שהצליח להערים על הגרמנים. על גורלו של הטרנספורט שהיה ברובו מהעיר המחוזית רובנו לא שמענו יותר דבר.

בינתיים נודע לאבי על בואי בחזרה והוא בא בריצה לחדר. התנשקנו והתחבקנו והוא סיפר לי שוב שחשב שנתפסנו ונהרגנו. אנו סיפרנו לו איך נתקלנו בגרמנים, באותו טרנספורט, ובמשמרות ואיך ניצלנו. ביום המחרת יכולנו לחוש את קורות יום האתמול. ניתן היה לראות בעיני התושבים ואפילו בעיני הגרמנים מעין מתח חשמלי. על בן דודי ועלי עבר היום ביסורים רבים. אין כל יכולת לתאר בשפה פשוטה או נשגבת

את התחושה שהיינו כה קרובים לגיהנום, שכמעט היינו גם אנו עם אחינו מהעיר רובנו. האם עלינו לראות את המחנה שלנו, את הגיטו או את עבודתנו כגן עדן? הרשות לנשום את האוויר של הנוצרים היא גן העדן?

כאשר חזרנו למחנה, החלו להגיע עגלות סוסים עמוסות בחפצים אישיים של אותם קורבנות הטרנספורט שנהרגו אתמול ביער. אנשים הוצאו מהחדרים וכולם עזרו בפריקת הבגדים אל תוך מרתפים במחנה שלנו. זה היה מיועד למיון. היו שם מכנסיים, חולצות, מעילי גשם, סוודרים, תחתונים, שמלות, חצאיות, חזיות ועוד. נעליים לא היו. כן לא היו גם משקפיים או כובעים. לא הבנתי מדוע הגרמנים הכניסו את כל אותם הבגדים דווקא למחנה שלנו. ליבנו היה כבד מנשוא. ללא הרף חשבתי על הנערה, שנסעה ברכבת לקראת מותה. איך הגיעה לרכבת? איך נתפסה? האם בפתויים, או פשוט על־ידי התנפלות גסה ברחובות הגיטו? (מאוחר יותר נודע לנו שקורבנות הרכבת היו דווקא שכנינו, שלושים קילומטרים בסך־הכל מאתנו, מהעיר הגדולה רובנו). כמה חבל היה לי שלא יכולתי לדבר אתה, לשאול לשמה, לחבק אותה חיבוק חזק לפני מותה מכדורי המרצחים. ושוב זכרתי את נשיקות האוויר שנשלחו אלי כפרידה מהנדונים למוות אל החיים.

רק שעה־שעתיים הפרידו ממותה בידי המרצחים. המחשבות והכאב ליווני כל אותו היום. לא יכולתי לדבר עם איש, אף לא עם בן־דודי אברהם, אשר סבל לא פחות ממני. בין הבגדים שהגיעו חיפשתי את חולצתה הירקרקה־צהובה, הפרחונית, ולא מצאתיה. פניתי לקבוצת העובדים היהודים שעבדו במיון הבגדים, שיחפשו את חולצתה, אך בקשתי לא התמלאה. לא יכולתי להפסיק לחשוב איך פירקו את כל הקרונות בזה אחר זה ואיך הושמדו כולם בתוך הקבר הענק הארוך, כפי שראיתי אחרי המלחמה. אורכו היה כשמונים מטר, רוחבו כחמישה מטרים. הגבעה שהתנשאה מעל הקבר ירדה והגיעה כמעט לגובה פני הקרקע. בטרם חיסלו אותנו ראיתי מדי פעם את הקבר הזה בדרכנו לעבודה, בתחנות אחרות, בתוקף תפקידנו כמעמיסי עצים. לא פעם רציתי לקפוץ מהרכבת בה נסענו ולהשתטח על פני הקבר הקדוש הזה ולומר "קדיש" אחרי הקדושים כולם, ובמיוחד אחרי הנערה היפה.

אינני יכול להבין את עצמי כאשר אני מסתכל בפרספקטיבה לאחור על אותם ימים אפלים וטראגיים שעברו על היהדות כולה ולא פסחו על משפחתי ועל הטרנספורט מרובנו.

בכיתי אחרי אמי, אחותי, אחי, כשם שבכיתי קודם לכן אחרי נערה שאינה מוכרת לי כלל. מעולם לא הפסקתי לתאר בדמיוני את מותם של הקרובים לי ביותר. המשכתי לחלום עליהם, המשכתי לחשוב כשבראשי מנקרת השאלה, האם הדאגה לנו הכבידה עליהם באותם רגעים סופיים שלפני הקץ, לפני שהאדמה היבשה כיסתה אותם. אני משער שאמי חשבה שלפחות ילדיה האחרים יישארו בחיים ושאולי בעלה — אבי — ינקום את מותם. או אולי לא פעם חשבה איך אפשר לברוח מהתופת הנוראית. אבל היא היתה עם ילדיה ואתם יחד הלכה למוות. אמא, התמירה, הבלונדינית, בעלת השיער הארוך ועיניה התכולות היפות. ומה חשבו אחותי ואחי הקטן, היפים והנחמדים? אינני מעלה על דעתי שהם הבינו שהולכים להרוג אותם. אבל איזה פחד נורא תקף אותם כאשר התבוננו באחרוני האנשים שנזרקו כחבילות לתוך הבור, בו היו עדיין בחיים עוד בטרם נוקבו גופותיהם בכדורי המוות של המרצחים. האם עלה על דעתם שכך יקרה גם להם, שהנה לא יחיו יותר, לא ינשמו והכדור יגיע גם אליהם, מי בבטנו ומי בגרונו? תמיד קיוויתי שכל הילדים הקטנים, שהיו שם עם אחי ואחותי, לא הבינו דבר על המוות.

מעולם לא פגשתי באדם שברח מקבר אמי. לא אשקר לעצמי אם אומר שלילות רבים, רבים מאוד, הייתי מבכה גם את קרובי משפחתי האחרים. את כולם וכל אחד לחוד, הייתי מבכה בלילות. המסך היה עולה מול עיני, או לפני מוחי ובשיתוף עם אוזני, חשתי כאילו ראיתי ושמעתי אותם בוכים בחשאי. את הילדים שמעתי כאילו הם צועקים: "אמא! אבא! עיזרו לי, יורד לי דם מהפה, מהאף, מהבטן. אמא, איפה את? אבא, בוא, הצל אותי! עזור לי! איני יכול לזוז. כולם נפלו עלי. הם יורים עלינו! הצילו! הצילו! אמא! אבא!" היו לילות בהם היה מסך המוות מופיע לנגד עיני ולא ירד עד אור הבוקר. התמונה הלכה וחזרה על עצמה שנים רבות מאוד.

כעשר שנים שחלומותי על יקירי פסקו. כמה אני משתוקק לראות אותם — לפחות בחלומי, לא תוכלו להבין לעולם.

חיסול טוטלי של היהדות
ליל ירח — י״ב אלול 1942

המבצע נקרא בפי הגרמנים בשם יודן פריי — Juden Frei. תור המוות הגיע גם אלינו.

המשכנו עוד לעבוד אצל הגרמנים כשבועיים ימים, או יותר, אינני זוכר בדיוק, אחרי הריגת הטרנספורט מרובנו. המשכנו בתקווה שבכל זאת היחס אלינו מיוחד עקב העבודה החשובה שאנו מבצעים למען הגרמנים.

באחת התחנות הגיעה לאוזנינו שמועה חשאית, שישנם אנשים החיים ביער והם מצויידים בנשק חם. אך מי הם? מה תפקידם? מה מעשיהם שם? איש לא ידע להסביר. מאוחר יותר נודע לנו שאלה היו ראשוני הבורחים מהמחנות, או מהגיטאות, שהשיגו נשק ונדדו ליער. אחר־כך הסתבר גם שלאנשים אלה היו קשרים טובים עם שכנים פולנים, או אוקראינים, אשר תמורת זהב מכרו להם נשק והם הקימו יחידות הצלה למשפחותיהם. מספרם לא היה רב, אך גם אם היו מעטים, היתה זו ברכה להם ולכולם.

ביום בהיר אחד חזרנו מהעבודה והבחנו שברחוב הראשי נמצאים אנשים אשר באופן רגיל נהגו להסתכל עלינו מהמרפסות כעל עדר בהמות או צאן. צעדנו לעבר הגיטו, עברנו את השטח הגדול שבינינו לבין הנוצרים ושמנו לב שהתריסים בבתיהם מוגפים, או כמעט מוגפים. חשנו שמשהו לא נורמלי התרחש כאן. לבי החל לנבא שחורות. לא יכולתי להתחלק עם אבי בחשדות שעלו בי, כי תמיד הייתי בסוף הקבוצה. בהמשך דרכנו היינו צריכים לעבור ברחוב צר יותר והנה התגלה לפנינו מחסום של אס.אס.44. ״האלט! מי אתם?״ נשמעה השאלה. ״יהודים״, ענינו. ״מהיכן באתם?״ ״מהעבודה״, היתה התשובה. ״אנו הולכים לגיטו לאכול״. קצין האס.אס.44 נתן פקודה לתת לנו לעבור. איזה מזל, חשבנו. אך הם בוודאי שמחו שיהיו להם יותר גוויות מחר.

התקרבנו אל חצר המטבח של הגיטו שם היינו מקבלים כף לא מלאה של מרק עם יחידה או שתיים של איטריות רחבות. בסיר שלי ניתן היה להכניס שתי כפות מלאות. והנה עכשיו הטבח מחלק לנו מרק ביד חופשית וגם מכניס יותר איטריות לסיר. אני מרגיש שהאווירה בחצר מחושמלת. משהו כאן השתנה. לא ראיתי את האנשים המשתייכים לקבוצות העבודה האחרות, שהייתי רגיל לראותם יום יום. שמתי לב שאבי איננו אוכל והצעתי לו את המרק שלי, כי רציתי שהוא יתחזק. אבל הוא חוזר ומציע לי את המרק. שנינו איננו אוכלים. אין לנו היכולת לאכול. "המצב המשונה הזה לא מוצא חן בעיני", אמרתי לאבי, "האס.אס. שפגשנו אף פעם לא היו שם. אני מרגיש שמשהו עומד לקרות כאן היום". אבא לא ענה לי. החלטתי ללגום מן המרק בכוח. מי יודע אם עוד יזדמן לי לשתות משהו חם. הייתי עסוק במחשבות על בריחה והצעתי זאת גם לאבא. אבא אמר לי שברצונו להתגנב לתוך הגיטו, אל קרוביו, וביקש ממני לחכות לו. ביקשתי ממנו לחזור מהר, לפני שעלינו לצאת למחנה שלנו, לישון. "או אולי אתה רוצה לעזוב אותי, אבא?", שאלתי אותו. "אל תדאג לי", ענה אבי בביטחון, "אני מיד חוזר ונלך ביחד".

עברה כרבע שעה, כבר עמדנו לצאת אל המחנה, אך אין מלווה, אין שוטר. מה קורה כאן? לגבי זה היה טוב, כי אבא עדיין לא חזר מקרוביו. בעודי מחכה לו, הבחנתי במספר אנשים מהגיטו שעמדו והסתודדו. הטבחים, שתמיד הקפידו לא לתת יותר מדי אוכל, לא נראו בשטח. אחרים מסתובבים עם המרק ולא אוכלים אותו. האווירה מאוד כבדה. חשבתי בלבי שאם אבא לא יחזור תוך זמן קצר, אבצע עריקה. אך עד שתכננתי איך לערוק ומתי — הגיע אבא. הסתבר שהוא טעה בגיטו והתקשה למצוא את קרוביו. בינתיים נודע לו שהגרמנים רוצים לתפוס יהודים בלילה, כפי שכבר עשו זאת בעבר. הוא נפרד בנשיקות ובבכי מיקיריו ומשכניהם והגיע אלי בחזרה. באותו זמן הגיע סגן ראש העיר של קוסטופול בלוויית ראש היודנרט וסגנו, ונשלחו שליחים להודיע שעל כולם להתאסף בחצר ליד הגיטו כדי לשמוע את הודעתו של סגן ראש העיר האוקראיני. תוך דקות התמלאה הרחבה הענקית ביהודים, גברים ונשים מכל הגילים.

סגן ראש העיר עלה על מעין דוכן ומשם הכריז את דבריו שהיו פחות או יותר כך: "תקשיבו, תושבי גיטו קוסטופול, באתי במיוחד לפי הוראות ראש העיר להודיע לכם, כתושבי העיר הזו, שלא תעלה על דעתכם כל פעולה לאור מה שקרה בסביבה שלנו בעבר. כתושבי העיר הזו הנני מבטיחכם שלא יאונה לכם כל רע. כל עוד אני כאן סגן ראש העיר לא תיפול אף שערה אחת מראשיכם. אל תהיו מבוהלים ומפוחדים, אנחנו יודעים שאתם דואגים לשלומכם. נכון, ישנו מתח, אך הוא לא שייך ליהודי קוסטופול. נשמח להמשיך לעבוד בעתיד בשקט ובשלווה. אני אישית אחראי לכם ולבטחונכם".

אבן קשה נגולה מעל לב האנשים באותו רגע. אבל האמת — לא מלבי. אני המשכתי להיות מוטרד, לא רגוע, עצבני, דואג וחושב. רציתי להשפיע על אבי לערוק לפחות ללילה אחד ולישון לא במחנה, אלא ביער. אולם למקום הגיע שוטר כדי ללוות אותנו אל המחנה. הסתדרנו ויצאנו מהגיטו. זו היתה היציאה האחרונה.

הגענו אל המחנה, שהכניסה אליו היא בקצה בניין המשטרה האוקראינית, משמאלנו. מימיננו — גדר ענקית, חומה גבוהת ממדים של מפקדת האס.אס.44. נכנסנו עד לחצר וכאן התחלנו להתפזר איש איש לחדרו ולמיטתו.

שוב ראיתי קבוצת אנשים מסתודדים והדבר לא נתן לי מנוח. פניתי לאבא וביקשתיו שישמע להצעתי. ראיתי בפניו שהוא עסוק במחשבותיו ואמרתי לו בשקט: "אבא, בוא עכשיו, נעבור את הנהר ונלון ביער. אם לא יקרה שום דבר, נחזור חזרה בבוקר. והיה אם יהיו חטיפות בלילה, הרי נוכל להינצל". בעוד אני מציע את הצעתי, הגיע פתאום שוטר יהודי ופנה אל אבי בערך כך: "אדון ברייר, באתי בשליחות היודנרט אליך ולעוד כמה מידידיך, לבקשך שתחשוב במחשבה צלולה לא לעזוב את המחנה. אם אתה תהיה הראשון — יברחו הרבה אנשים ובבוקר לא יהיו אנשים במסדר, ואז אתה תהיה הגורם להריגתם של יתר אנשי המחנה". שמעתי את השיחה השקטה והמתחננת, כביכול, שבצידה אזהרה חמורה, בתוספת האחריות שתיפול על אבי, במקרה של בריחה ואשר תוצאותיה תגרורנה עשרות רבות של יהודים להורג או לגידור חזק יותר של המחנה.

זה כנראה השפיע על אבי ועל חבריו שהחליטו לחכות ולראות איך יפול דבר. אולי זהו סתם מתח שווא. היה כבר חשוך, זה עתה ירד

הליל וכל שוטרים אוקראינים לא נראו אפילו ליד הבניין שלהם, בעוד שלפני שעות אחדות רבים מהם עמדו בחוץ וצפו לעבר המחנה שלנו. עבורנו היה זה סימן שבכל זאת לא יקרה כלום. מצד שני, לא היה באפשרותנו להציב שומרים או צופים לעבר הכניסה למחנה. בלאו הכי המרחק מהרחוב עד לחצר היה כל כך קצר, שלא ניתן היה להתריע על סכנת הקפת המחנה על־ידי הגרמנים ועוזריהם. לכן גם לא נעשה הדבר. יחד עם זאת, אף אחד לא רצה לקחת על עצמו אחריות כזאת מחשש שלא תהיה בגידה כלשהי. עם זאת היו מספר אנשים שצפו החוצה לעבר הכניסה לחצר, שהובילה למחננו. אני ניגשתי לאבי, שעמד בפרוזדור וניהל שיחה עם חבריו וביקשתי והתחננתי בפניו לעבור אתי את הנהר. "עם בוקר נחזור ולא יורגש כלל שלא היינו", אמרתי לו. על כך חטפתי סטירת לחי, בנוסף לפקודה להיכנס לישון ולא לבלבל את המוח. עשיתי כמצוות אבי אך לא הורדתי את נעלי. את שרוכי נעלי הוצאתי מהחורים עד חצי הנעל וקשרתי אותם סביב לנעל.

עשיתי כך מכיוון שתמיד הכנתי את עצמי לאפשרות של בריחה לכל כיוון ובכל זמן. ואם יהיה צורך, אנעל את נעלי בכדי להקל על הבריחה ואולי להקל לטפס על עץ גבוה. כך אוכל להעלם ביער מצרורות כדורי המרצחים וכך גם אוכל לראות את כיוון ההתקדמות הרצוי. כילד חשבתי אפילו שאבחר לי עץ גבוה, בעל ענפים רבים ואוכל גם לישון שם עד יעבור זעם (לא חשבתי שזה יימשך זמן רב כל כך. את השינה על עץ לא בחרתי בהשפעת סירטי "טרזן", כי אז עוד טרם ידעתי מה זה טרזן). נכנסתי עם הנעליים לתוך המיטה ונשכבתי. אולי אצליח לחטוף תנומה קטנה, חשבתי. מי יודע אם לא אזדקק למנוחה כזאת, אולי בכל זאת יקרה משהו בלתי צפוי ואצטרך לעמוד בלחצים כלשהם או בהליכה ממושכת אל הבלתי ידוע.

על כל מקרה, אם אהיה חזק, רענן, ועיני תהיינה פקוחות למתרחש סביבי, אולי אוכל להציל לא רק את עצמי אלא גם אחרים. לעולם אין לדעת מי את מי מסוגל להציל, לעזור, לייעץ, להדריך, להוביל. זהו זה, אני שוכב לי, אך הדאגות לא עוזבות אותי כלל וכלל. מחשבות רבות חולפות כבחלום, רעיונות רבים מתחלפים מדי שניה בשניה, אחת רודפת את רעותה. הראש גדול מכל אותן מחשבות, רעיונות, קומונסנסים,

פעלולים — גדוש, גדוש, גדוש. בחדר מדברים שלא רואים אף שוטר, אף גרמני. אפילו ליד הבניין לא מסתובב אף זקיף. זה סימן, הם אומרים, שסתם אנחנו מייסרים את עצמנו ותו לא. חשבתי בלבי: הלוואי והיה זה נכון. אולי אעצום את עיני וארדם. לא ולא! לא יכולתי להרדם. אני רואה מול החלון שמישהו הוריד את בגדיו ונשכב לישון. אחריו עוד מישהו עשה כמעשה של הראשון. יעקב לרר אמר לבן־דודי אברהם: "תראה, שלום שוכב עם הנעליים, תישן גם אתה כך". בן־דודי לא ענה לו כי גם הוא היה טרוד במחשבות. לימים נודע לנו, שחשבנו אותן מחשבות.

בן־דודי אברהם, שהוא בן־אחות של אבי, היה בחור בגילי, אך הרבה יותר חזק ממני. הוא שאב הרבה תעוזה מאבי. אבי היה לו מעין מדריך, או מפקד. הוא אהב לשמוע ממנו על הקרבות במלחמת העולם הראשונה. אם אבי אמר לי ללכת לישון, הרי היה לו ברור כשמש שעליו לעשות אותו דבר. אני שוכב במיטתי ותוהה כשעיני כלפי מעלה וחושב על אבי. מעלי, בחלק העליון של מיטת הקומותיים, אמור לשכב אבי. הלוואי ויהיה זה כבר מחר בבוקר, אני חושב, לאור השמש הכל נראה אחרת, אפילו אם רודפים אחריך הרי לפחות אתה רואה לאן לרוץ, לאיזה כיוון, או שאתה יכול להיזהר שלא ליפול במלכודת של אחרים. יום זה יום. לילה — תמיד מפחיד יותר. תמיד קיים הבלתי ידוע, הבלתי נראה, הבלתי צפוי. כך אני ממשיך בהרהורי על כל הסובב אותנו. האם אזכה ונזכה כולנו ליום טוב ושקט כאשר יפציע השחר מעל המחנה ונצא לעבודה? כל כך השתוקקתי ללכת מחר לעבודה. מצד שני, יש לי רצון עז להיות רחוק.

מדי פעם אני חושב על אמא. מי יודע אם אראה אותה אי פעם. בסופו של דבר, מחשבותי מעבירות אותי אל גיטו ברזנו, אל אמי, הנמצאת שם עם הילדים הקטנים, נלחמת בודדה על הקיום של המשפחה. כפי הנראה, מלמלתי כל הזמן לעצמי לא מעט פסוקים מהתפילות, מהבקשות אל אלי שבשמים, שיעזור לנו לעבור את הלילה בשקט, שאמא שלי עוד תזכה לראותני לפני מותי. והנה נדמה היה לי שעצמתי את עיני לשביב של שניה כאשר שמעתי את מרצין הוורשאי שואל את שלמה מה קרה, ושלמה כך ענה: "איך הער דייטשע קומנדיס, זיי ברענען דאס גטו" ("אני שומע פקודות גרמניות. הם שורפים את הגיטו"). באותה שניה

הבנתי שאם שורפים את הגיטו גם כאן יבואו לשרוף. המרחק מהגיטו היה כשלושה קילומטרים עד למחנה. בלי לחשוב על התוצאות, החלטתי בו במקום לנוס. קפצתי מהחלון הקרוב אלי, נחתתי על הקרקע מגובה של קומה וחצי, או קצת יותר מזה. ניסיתי להתרומם ולהמשיך לנוס. ברגע זה שמעתי מישהו שואל אותי: "למה קפצת? הרי אין כאן כלום, אף גרמני. פה אצלנו שקט". מולי הופיע אבי, שעדיין לא נכנס למיטה. במשך כל הזמן הוא היה בפרוזדור וניהל שיחות, תוכניות, התייעצויות, אך לא הכל נלקח בחשבון. בכל מקרה אני חזרתי אל מיטתי וחשבתי שטוב שלא שברתי את רגלי, כי מי היה מטפל בי.

ידעתי שקיים שם בית חולים, שבו אם לא החלמת תוך יומיים — נלקחת לעולם שכולו טוב. כמובן, שהודיתי לשם שלא קרה דבר וחזרתי עם אבא למיטה. היה זה בערך בשעה שמונה בערב. שוב ניסיתי להרדם, שוב עברו עלי חלומות, הזיות, פחדים, דאגות וקשה היה לשאת את כל המחשבות שבמוחי. אתה בודד במחשבותיך, אתה מנסה להתמודד עם הלא ידוע לך, עם הנסתר ממך. היה זה ליל י"ב באלול כאשר הירח היה גבוה בשמיים ואני, כפי הנראה, בכל זאת עצמתי את עיני ונרדמתי לרגעים מספר, או לשניות. שוב שמעתי את מרצין הגבוה, הפסימיסט, והפעם הוא צועק בקולי קולות: "יידן מיר זענען פארלוירן" (יהודים, אנחנו אבודים). הגרמנים ועוזריהם השוטרים האוקראינים הקיפו אותנו בריצה מכיוון הכביש. הם הסתערו על המחנה בשצף קצף. כל הכניסות היו מיד בידיהם. אך בטרם הספקתי לראות ולבחון מה מתרחש כאן, רצתי אל החלון וניסיתי לקפוץ. באותו רגע הבחין בי הגרמני, ירה לכיווני צרור ואני נסוגותי לעבר החלון השני. עליתי על החלון והבטתי למטה. ראיתי על הקרקע אבנים ועשיתי חשבון שאם אשבור רגל אני אבוד במקום. עלי לקפוץ עם תנופה חזקה רחוק ככל האפשר. אך בעודי חושב להתעופף, נורתה שוב יריה ליד החלון שם עמדתי. השריקה החדה הספיקה כדי להחזירני לחדר השינה שלי.

בינתיים פרצו מספר אוקראינים והחלו לצעוק ולספור את היוצאים. נוסף לכך התחילו מכים עם רצועות גומי על הראש או על הגב מבלי להבחין במה פוגעים. הם עמדו ליד האח, שבחורף היה מוסק ואשר שם גם הוסתר הנשק שקיבלנו. באותו רגע לא חשבתי כלל על הנשק, כל

מחשבותי היו נתונות לשאלה, איך לצאת ולהצטרף אל אבי אשר מעולם לא שנאתי אותו כך, ובד בבד גם אהבתיו עד עומקי נשמתי ורציתי למות יחד עמו. למה כל זה? כאשר שמעתי שהם סופרים אותנו, חשבתי שהם רוצים רק לתפוס מספר מסויים של יהודים ולהורגם, כפי שקיבלנו מידע כבר לפני מספר שבועות. משום כך החלטתי שעלי למות ביחד עם אבי ולא בנפרד. אך ברגע שהתקרבתי אל דלת היציאה וראיתי איך הם מכים באכזריות, נבהלתי וטיפסתי על האח העגול שקוטרו כקוטר חבית. ניסיתי להיכנס בה, אך שוב נזכרתי שאבי כבר בחוץ ואין יותר יהודים בחדר. קפצתי אל כיוון הדלת וצעקתי לעבר האוקראיני: "אל תרביץ לי, רוצח", והוא דווקא הניף את השוט והנחית לעבר גופי, אך זינקתי הצידה, לכיוון המרתף במקום החוצה.

מאחר ולא ידעתי מה קורה בחוץ, התחלתי לרדת במדרגות הבטון הלוליניות. מיששתי כל מדרגה ומדרגה כשאני חושב בלבי שכאן אף אחד לא יחפש אותי היות ואין חשמל. ככה ירדתי כארבעים או יותר מדרגות בסיבובים. למטה נתקלתי באנשים. הם הרגישו בי כבר קודם, כשהתחלתי להתקרב. לא ידעתי על כך ולא ידעתי מי שם ומה שם. פתאום שמעתי אותם אומרים לי: "הסתלק מכאן פן כולנו ניתפס בגללך!" לא עניתי ולא שמעתי בקולם, נשענתי על הקיר ולאט־לאט ירדתי לישיבה על ברכיים ואז נתקלתי בגוש ברזל במשקל של כשני קילוגרם. לא חשבתי כלום, שום תוכנית לא צצה בראשי מכל התוכניות שעליהם חלמתי. רק דבר אחד עמד לנגד עיני, הסטירה של אבי, שלא שמע בקולי. כנראה נצטרך להיהרג כל אחד בנפרד והוא, כפי הנראה, יהיה קורבן לפני, חשבתי. אוי, אלוהים, כמה הייתי רוצה להיות עם אבי ברגעים האחרונים. הייתי יוצא במהירות ממקומי, רק שלא ירביצו בי, אבל הם ללא ספק יכו אותי. אני שומע מפי מספר אנשים את הפסוק "שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד", הנאמר בלחש וחוזר ונאמר על ידי כל אחד ואחד מהם. אולי יעבור הזעם, אולם יירגע המצב, אולי בכלל רצו לעשות מסדר הפתעה, עוברות המחשבות בראשי. פתאום נשמעה מבחוץ צעקה־שאלה: "למעלה בבניין חיפשתם?" "כן, חיפשנו, ואין כלום". "למטה חיפשתם?" "אנחנו מחפשים, אך חושך". "הציתו מזרונים ורדו למטה! הממזרים התחבאו. צאו החוצה, יהודים מסריחים! היום זה סופכם! אנו נמצא אתכם למרות שהתחבאתם".

בסוף המדרגות הלוליניות היינו כשנים־עשר איש, אם לשפוט לפי התפילות ולפי הקולות ששמעתי. השוטרים ירדו עם קש בוער בידיהם ואנו התחלנו להתגלות זה לזה לאורה של האש. פתאום זיהיתי שם את שלמה כץ. הוא היה מבוגר ממני בשלוש שנים. היינו באותה קבוצת עבודה, בנוסף לכך שהיתה קירבת משפחה בינו לבין בית אמי, משפחת וולף מטורצקי.

כאשר הגיע השוטר אלינו עם האש שעמדה כבר לכבות בידיו, קמתי בתנופה שלא אוכל לתארה. באיזה אינסטינקט חייתי אחזתי בידי את אותו גוש ברזל שנשענתי עליו למטה, וכאשר התרוממתי זינקתי ממש כחייל מאומן, עם הברזל כלפי הפרצוף של השוטר, ואז כבתה האש, השוטר נפל ואני התחלתי לרוץ כלפי מעלה. כאשר הגעתי לקומה התת־קרקעית, היו שם עדיין בגדי ההרוגים של רכבת רובנו. קפצתי לשם וחשבתי להתכרבל בתוך ערימת הבגדים שבחלקם היו מגואלים בדם הנרצחים, אך שיניתי את דעתי וניסיתי לטפס אל החלון שהיה בגובה הקרקע. בכל פעם עשיתי זינוק כלפי מעלה, אך לא יכולתי להאחז במשהו. בעת הזינוקים ראיתי את כל ההמון שעומד בחוץ ואני כה רוצה להצטרף אל אבי ואינני יכול לצאת בחזרה. המשכתי לקפוץ, ללא הצלחה, כשלפתע הופיע שלמה כץ והוא צועק אלי: "תן לי רגל וארים אותך".

הוא עזר לי לעלות אל החלון ונעלם מעיני. עכשיו חיכיתי להזדמנות לקפוץ לעבר ההמון, כאשר עלי לעבור שורה של גרמנים ושוטרים. ניצלתי איזה רגע של תזוזה בין הגרמנים שהתרוצצו אנה ואנה, זינקתי כנחשון והצלתי את עצמי ממכה של שוט על גבי. עכשיו התחילה בעייה חדשה. התחלתי לצעוק: "אבא, אבא, איפה אתה?" אך אבי לא שמע. צעקתי בקול כה חזק, שמעודי לא ניסיתי לצעוק כך, לא במשחקים ולא בבקשת עזרה כלשהי. הקול יצא מגרוני, כאילו ממעמקי האדמה. ברגע זה הבנתי שלא יהרגו אותנו כאן. ארבעים איש הסתדרו בקבוצות. כאן יהיה משהו גרנדיוזי, כאן הכינו לנו קבר אחים כהלכה. וגם כאן, ברגעים הקשים האלה, היו קוריוזים. אני זוכר היטב שעמדתי ליד יהודי שהיה לבוש רק בתחתוניו הארוכים וניסה לחזור לבניין לחדרו, לקחת את המלח ששכח. הוא עדיין לא הבין שהולכים להורגו, וכמה מלח היה לו שם? אולי חמישים גרם. אדם אחר רצה לחזור מפני ששכח שם את

ארנקו ובו תמונות של ילדיו ואשתו. שניהם קיבלו מכות רצח במקום ועדיין לא היה ברור לכולם שהיום הוא יומנו האחרון עלי אדמות. רבים־רבים לא האמינו שעוד מעט נוצא להורג בקבר אחים.

את אבי עדיין לא מצאתי ולא ידעתי מה לעשות, אבל באותו רגע אמרתי לעצמי: אתה, שלום בן אברהם יעקב בן יוסף ברייר מטרנבה ניז׳נה, אתה לקבר לא תלך; אותי אתם תהרגו תוך ריצה ובגב אקבל את הכדור ולא בחזה. אינני רוצה ללכת אל הקבר. כאן יהיה מותי. מכאן לא אזוז! רק, אלוהים, תן לי את אבי, החזר אותו אלי. האם הוא בכלל כאן? ואולי הוא ברח והשאיר אותי כאן? אני ממשיך לצעוק ״אבא״ בלי סוף. עד שגילה אותי יהודי מהקבוצה ואמר לי שראה את אבי ושדחפוהו ראשון החוצה והוא בטח בקצה השני של ההמון. לא יכולתי לפלס דרך אל אותו קצה שני, ולמה? מפני שהיהודים הצטופפו כדי שלא ייפגעו על־ידי מכונות היריה שעמדו ופלטו מדי פעם צרורות להפחדה. לא יכולתי לעבור את הקו עד שבא יהודי אחד לידי והציע להרים אותי. ״כך אולי תראה איפה אביך ותזחל מעל לראשי האנשים״. כך בדיוק עשיתי. זו היתה הפעם הראשונה והיחידה בחיי שהלכתי מעל לראשים, מבלי ששאלתי לרשותם. רבים מהם לא הכרתי ורבים לא הכירו אותי, אך לאחר מאמץ רב תפסתי את ידו של אבי, התנשקתי עמו ואמרתי לו מה עם לבי: ״לא רצית לשמוע בקולי״, אמרתי לו, ״עכשיו נמות כולנו. ״אבא, אני מכאן לא הולך לקבר״, הוספתי, ״תבין שלוקחים אותנו לקבר אחים, ודאי לא רחוק מקבר האחים של הטרנספורט מרובנו. אנו חייבים לרוץ מכאן לכל כיוון. המוות כאן בטוח. הריצה עשויה אולי להציל רבים מאתנו. אין לנו סיכוי אחר, זהו הסיכוי היחיד. כאשר יצליחו להוציא אותנו לכביש, אנחנו נהיה בידיהם בלי יכולת לקפוץ הצידה. עלינו להתחיל מכאן״.

אבי שמע את כל מה שאמרתי לו בקול רם כך שגם האחרים יבינו ויחליטו בקשר למה שהצעתי עכשיו לאבי. אבא לא ענה לי מילה ורק החזיק בידי. בתחילה רעדתי כולי ואז התחלתי לצעוק: ״יידען מיר דארפען לויפען! נישט גיין צום קייבר! בעסער געהארגעט ווערען דו אויף דעם פלאץ, אין נישט גיין צום קייבר! יידען לויפט, לויפן אללע צו זאמען! לויפט יידען אין שטייט ניש ווי די ביקקעס! הייבט אוהן צי

לויפען!" (יהודים, עלינו לרוץ! לא ללכת אלי קבר! יותר טוב להיהרג כאן מאשר ללכת לקבר! יהודים, רוצו, רוצו כולם ביחד! רוצו, יהודים! אל תעמדו! התחילו לרוץ ואל תעמדו כמו שוורים!)

בתוך כל המהומה שמעתי מישהו צועק אלי: "ילד, אל תצעק בקול רם כי הגרמנים מבינים את שפתנו". אך אני בשלי. המשכתי להסית, להתסיס, לדרבן לרעיון של בריחה וריצה המונית. לי זה היה ברור שאני רגלית לא אלך לשם, אל הקבר. רציתי להבהיר להמון האבוד, המטופש, חסר ההבחנה וההבנה, מה עומד להתרחש עם כולנו בעוד שעה־שעתיים. המשכתי להילחם ללא רשותו של אבי וצעקתי ללא הרף. בינתיים, נשארתי בלי כוח, הפכתי צרוד. גרוני יבש, דמעותי יבשו, הפסקתי לרעוד ולחוש פחד. "איפה הכלים? איפה הרימונים?" צעקתי לאבי. תשובתו היחידה היתה: "לא הספקתי לחפשם כי תפסו אותי בפרוזדור". "אבא, בוא נרוץ!" המשכתי בשלי. באותו זמן אבא יצר מסביבו קבוצה של חברים, ביניהם פליטים מוורשה ומקומיים מסוגו של אבי, שהיו יחד כמניין אנשים. ראיתי אותם שניות בלבד לפני זה.

כאשר התברר לגרמנים שאין יותר יהודים בכל המחבואים, ניתנה פקודה לתפוס עמדות. נשמעה צעקה לעבר ההמון היהודי המועמד להריגה: "אני רוצה להסביר לכם משהו, הקשיבו כולכם!" המדבר היה מפקד הפעולה עצמו. נמוך קומה, מעולם לא ראיתיו עד אז, במכנסי הגליפה המפורסמים ועם כובע מצחיה גבוה. הוא דווקא לא היה איש אס.אס., אך היה מזויין ברובה שהיה תלוי באלכסון על כתפו, בידו השמאלית החזיק מאוזר ארוך ועל חגורתו תלויה היתה אלת גומי. הוא עמד בפיסוק רגליים, כולו מביע יציבות וביטחון, כשהוא עומד עם גבו אל הקיר של בניין המחנה, כשני מטרים מהקיר.

"הרוסים הצניחו צנחנים ליד העיירה לודביפול", התחיל ב"סיפורו", "והצבא הגרמני יצא לקראתם, ללכדם שם. אולם המכוניות של צבא הרייך שקעו בביצות ועלינו הוטלה המשימה לחלץ אותם משם. כולם הולכים בסדר, אף אחד לא ייעדר מהמשימה הזאת. אם מישהו ינסה לברוח, הוא יירה כמו כלב. עכשיו אתן לכם פקודה והיא תהיה כזאת: להסתדר בשלשות ואז ננוע לכיוון המשימה".

בשניות האלה בהן שמעתי מפיו על ביצות, היה ברור לי כשמש שאין מדובר כאן בביצות ובהוצאת מכוניות מתוכן. כל זה נאמר רק כדי

להונות אותנו. היה לי גם ברור, שלא היה גשם בזמן האחרון. לכן, כל הסיפור שלו לא נקלט אצלי. אז התחלתי לצעוק בקולי קולות: "יהודים, רוצו מכאן. זה שקר. הם מובילים אותנו לטבח. רוצו, ואל תלכו מכאן!" צעקתי כאדם שביתו בוער באש והוא והאחרים עומדים להישרף. צעקתי כשם שאנשים צועקים לעזרה ביודעם שאין ביניהם מושיע, ביודעם שאין כל אפשרות להינצל על־ידי קפיצה. הדלת בוערת, החלון מסורג, האש מתפשטת והאדם נדון בו במקום למיתה והוא עדיין מנסה בכל כוחו לצעוק הצילו! ואין לו כבר כוח יותר ואז הוא נכנע, הוא יודע שזה סופו. אנשים שמעו את צעקותי, אך לא שמו לב לצעקות של נער היסטרי שמציע להם לרוץ. לרוץ ביחד, אך רק לא ללכת בשלשות. בריצה המונית מהמקום עוד ניתן היה, למי שהמזל ישחק לו, להינצל באותו יום ממוות בטוח לחלוטין.

מיד נשמעה שוב הפקודה: להסתדר בשלשות!

המרד הספונטני

באותו רגע ממש נכנס אבי לפעולה עם חבריו שעמדו במין מעגל פנימי. הם היו קומץ של חברים בעלי כתף ושרירים שעזרו לאבי לצעוק מילה אחת בלבד: הוררה! הוררה! הוררה! והמילה עזרה. המפקד לא סיים את המשפט הקצר בעל שלוש המילים, את מילתו האחרונה הוא לא סיים לעולם. כאן החל המרד הספונטני. אנשים חסרי מגן מול יחידות שלובות, מזויינות ברובים, תת־מקלעים, שמייסרים ומקלעי M.G. 34. ממש באותה שניה, כשאבי החל לצעוק הוררה! החלו כולם לצעוק מקצה אחד אל הקצה השני. הם לא בדיוק צעקו הוררה! לא הבנתי מה. אחרי המרד נודע לנו מה קרה ואיך איבדתי את אבי אשר החזיקני בידו כל העת עד שהחל המרד הצעקני והספונטני באותו מקום, ממנו עמדו להובילנו לקבר אחים.

שני דברים קרו מיד כאשר החל המרד. קודם כל אבי, כפי שנודע לי אחר כך (הרבה יותר מאוחר), ביחד עם קבוצתו החלו לזוז לעבר מפקד הפעולה ואבי, בהיותו בקירבתו, זינק עליו, הלם באגרופו והפילו. חברו תפס את אקדוחו של המפקד ואבי את רובהו. הדבר השני, שעליו ידעתי מיד, היה שהמקלעים כולם הופנו לתוך הקהל והם קצרו אותנו ממרחק של שניים־שלושה מטרים. הצרורות ריטשו את בטנם של רבים שלא חשבו אפילו לרוץ. ואז נוצרה שעת כושר להענות לצעקותי, לרוץ ולא לעצור. גם אני עצמי התחלתי לרוץ.

למעשה, היתה פאשלה בכך שהמורדים לא התנפלו על נקודת המקלע שבה שכבו שני גרמנים אשר ירו בשרשרת, בצרורות של כחמישים כדורים, אבל כאשר החלו להשחיל עוד שרשרת, החלה גם הבריחה הגדולה. אני, שעמדתי כשישה מטרים מנקודת המקלע הקרובה, התחלתי לרוץ, אך לא הרחקתי לכת. מפקד תחנת הרכבת של קוסטופול, גרמני גבוה, שתמיד בלכתנו לעבודה פחדתי ממנו כשראיתי אותו, היה זה שירה אלי. ראיתי את להבת הירי של הפרבלום מול עיני וידעתי שאני פגוע

באיזה מקום. החום הציף אותי וחשבתי שהנה דמי יזרום ואני אמות כאן במקום. אך לפתע, בעודי שוכב לי ככה על בטני, הרגשתי שאני מסוגל לקטוף בידי את העשב סביבי. זה היה סימן שאני לא פצוע עדיין ואני חי. ניסיתי לקפל את רגלי לצורך זינוק מחדש מהמקום, ובאותה שניה קפץ לעברי הגרמני שירה לכל עבר מאקדחו ונתן לי בעיטה במגפו על צידי הימני. מעוצמת המכה התהפכתי על צידי השמאלי (על כאבי זה לא אתעכב) ואז ראיתי את עיניו של הגרמני כשהוא מכוון את אקדחו לחסלני סופית, אך אני לא זזתי כהוא זה. עיני היו פקוחות והוא חשבני למת. באותו רגע הוא שינה את עמדתו לצורך עצירת בורחים אחרים שהמשיכו לרוץ. אני קמתי ממקומי והתחלתי לקפוץ, אך מכונת היריה קצרה מול עיני את חיים גרוס, גבר כבן חמישים, ומעיו נשפכו מבטנו.

נפלתי מעליו והתגלגלתי ממנו כדי שלא אבלוט יותר מידי, ואז לרגע מסויים הסתכלתי סביבי כדי להחליט לאן הכי טוב לרוץ. בהלה גדולה תקפה אותי מכל מה שנעשה כאן במגרש השחיטה והקצירה. הגרמנים השתלטו מדי פעם על בורחים ובמכות אלות החזירום אל המרכז. שוב ושוב פרצו קבוצות ביחד מול האש, או חצו את קו האש. האש הגיעה לגובה בין חמישים לשמונים סנטימטר וראיתי בחורים וגברים שקפצו מעל אותו קו אש. אז למדתי להבין שלא כל כדור פוגע. כך ברחו עשרות אנשים נוספים. הגרמנים משכו בחזרה אל המעגל אפילו פצועים. אני הייתי שכוב בקירבת באר מים עם משאבה. רציתי לקפוץ לתוך הבאר, אך מיד שיניתי את דעתי כי פחדתי שבבוקר בוודאי ימצאו אותי. לכן החלטתי לנוס הלאה. הבטתי עוד פעם לעבר חיים גרוס המגואל בדמו וקרביו בחוץ. הוא היה רק בתחתוניו, ללא חולצה, רק הכיפה שלו היתה מונחת לידו. בין ירי לירי עשיתי קפיצות קצרות והגעתי אל הגדר הרחוקה שלמעשה היתה אולי רק כארבעים מטרים מזירת השחיטה. שם, משום מה, התחלתי שוב לצעוק אבא! אבא! אולי עשרות פעמים צעקתי אבא, כאילו רק אני מחכה לו, לאבא שלי. לעברי נפתחה אש תופת. אני זוכר שלא נשכבתי יותר על הדשא שליד הגדר ולא הנמכתי את קומתי, רק צעקתי בישיבה, בהיסטריה עצומה — אבא! אבא! בלי הפסק. אבי הכזיבני ולא שמע אותי כלל ואני פחדתי נורא גם מזה שהתייתמתי מאבי, האהוב והנערץ, אם כי היו לי בערב טרגי זה הסגות רבות כלפיו.

לא בא לי בכלל לנוס בלי אבא. אנשים המשיכו לרוץ לעבר הגדר, לעבר בתי שימוש שמאחוריהם היו מורדות משופעים מאוד, וחלקם גם נס לעבר הנהר. ואני רואה כל זאת ואינני זז. אני רואה את המקלע שולח אש לעברי, רואה את להבות המקלע ולא איכפת לי. הכדורים שורקים ליד אוזני בציפצופים ובשריקות ואפילו את סירחון אבק השריפה שליווה אותם במעופם — הרגשתי. אך כל זה לא נגע בי. כל מה שחששתי היה שאיבדתי את אבי. לא הבנתי שעלי להיזהר מהמוות האורב על הגדר, מול הלועים הפולטים ללא הרף אש לעבר הגדר, בתי השימוש והשיחים שהיו בסביבתם. רק כאשר ראיתי שאבי אינו שומע אותי והאמנתי שהוא מצא את מותו, רק אז החלטתי לרדת מהגדר ולעבור את תעלת הקרקע שלפני פסי הרכבת הבנויה על סוללת עפר גבוהה, שבהמשכה, מעל הנהר, היה גשר. זחלתי למעלה ורק שם התפכחתי קצת. תיארתי לעצמי שהגרמנים שומרים על הגשר, לכן אסור לי לעבור אותו בהליכה או גם בזחילה, פן אראה מעל פני השטח הישר והגלוי ואקבל מה שלא קיבלתי במגרש השחיטה.

מיד עלה בי רעיון נפלא, כאילו למדתי בבית־ספר צבאי, והתחלתי להתגלגל לעבר הפסים, עד לצידם השני של פסי הרכבת. שוב ירדתי לתעלה מעברה השני ושם, מעליה, נכנסתי לשדה דגנים, שעדיין לא הבשילו דיים. התחלתי לרוץ כאשר הכל מאחורי וגם את אבי, אהובי, איבדתי לנצח. אני רץ ורץ ולפתע הרגשתי שעוד מישהו נמצא בשדה הזה. עצרתי לשניה ושמעתי הרבה רישרושים בין גבעולי הדגנים. לא ידעתי מי הם, האם אלה יהודים כמוני, או שמא רודפים אחרי. האפשרות הראשונה היתה סבירה יותר. התקרבתי וראיתי נער שהכרתיו כשעבדנו יחד באיסוף תבן לערימות. כאשר ראיתי אותו, התחלתי לבכות וסיפרתי לו שאיבדתי את אבי במגרש ולא אראנו יותר לעולם. על כך אמר לי: "אתה דווקא בר־מזל, אביך חי, ואילו אבי נקצר בו במקום. אפילו נשיקה לו נתתי לו וברחתי". "האם אתה מכיר את אבי?" שאלתי. הוא ענה בחיוב ונתן לי סימנים ברורים עליו. אחר־כך הוסיף שאבי ברח עם רובה ביד לכיוון הגשר. חשבתי שהבחור הזה אינו רוצה להביאני ליאוש ולכן המציא את הסיפור. לא האמנתי לסיפורו, אך יחד עם זאת שמחתי שהתעורר אצלי שביב תקווה שאמצא את אבי אי פעם. הוא באמת חייב

לחיות, הרי הוא זה שהתחיל לצעוק הוררררה! בלתי פוסקת. הרי בעזרתו התקומם הקהל הרדום, העייף והמושפל, שתקוותיו לחיות נעלמו כליל. הוא זה שהרים את נס המרד של אנשים חסרי מגן, מול יחידות מזויינות של רוצחים. ייתכן שגם אני ברחתי הודות לצעקה הגדולה הזאת, אשר השפיעה על הגרמנים וגם על האוקראינים עצמם, שלא ציפו להתקוממות ספונטנית כזו.

התוויתי לעצמי קו מחשבה משונה, שאבי באמת חי. הוא מוכרח לחיות, יש לו עוד הרבה מה לעשות. הוא חייב לחזור לאמא, לגיטו ברזנו. גם אני אלך לשם, ושם בוודאי ניפגש וזהו זה. את דרך המחשבה הזו בניתי לי תוך כדי ריצה עם הבחור בשדה הדגנים. והנה, השדה נגמר ואנו מצאנו את עצמנו ליד כביש בנוי אבנים. התחלנו לרוץ בו. בתחילה הצעתי לו שנרוץ בצידי הכביש, פן ישמעו אותנו, אך על כך הוא ענה לי "שטויות, אם יצאנו משם — אף אחד לא יתפוס אותנו יותר". תוך כדי ריצה נתקפתי בדקירות בחזה, לא היה לי כוח להמשיך ורציתי לנוח, אולם לא רציתי להיפרד מהבחור. הוא עכשיו ידידי הטוב ביותר עלי אדמות. ביקשתיו לחכות לי כמה רגעים. "אני אתאושש ונמשיך הלאה", אמרתי לו. פתאום הופיעו מולנו, מרחוק, אורות שהלכו והתקרבו לעברנו. מול האורות ראיתי אנשים נוספים רצים. הבנתי שאלה הם אחי, חלק מבשרנו ממגרש השחיטה. אמרתי לחברי שיצעק אליהם שיברחו הצידה, לשדות.

אבל לצעוק לא היה גם לו כוח. הגענו בדיוק לאמצעו של כפר שהכביש חוצה אותו. קפצתי יחד איתו לתוך הגינה של נוצרי אחד, עד שהמכוניות עם אורותיהם יעברו. בינתיים מצאתי בגינה עגבניות שטרם בשלו, צנוניות וקולורבי. חטפתי מכל דבר משהו והתחלתי לאכול. נוסף על כך הכנסתי גם לתוך החולצה, לדרך. הדקירות נעלמו לגמרי ושוב עלינו על הכביש. האטנו את ריצתנו. חברי היה תמיד המוביל בראש, ואני אחריו. הירח היה מעבר לאמצע השמים, הכוכבים מרצדים וכאילו רומזים לנו שאנו ברי מזל שברחנו ומאירים לנו את הדרך. אני הולך כחצי מטר אחריו והנה אני מגלה שהוא פצוע ברגל ימין. אמרתי לו שהוא פצוע והצעתי שאולי יחבוש את הפצע. רק אז הבנתי שהוא כלל לא הרגיש שהוא פצוע. היינו ביחד כבר קרוב לשעה והוא עדיין לא התלונן

על כאב. כאשר הפניתי את תשומת לבו לפצע שלו, הוא הביט ומיד התעלף מפחד. מה אעשה איתו, וכאן אין גם מים? היתה לי ממחטה, אך אז עדיין לא ידעתי איך לחבוש לו את הפצע. הכדור חתך לו מהצד בבשר העבה של השוק ונוצר מין שקע של אצבע וחצי. את הממחטה הכנסתי ממש לתוך החור שנוצר. היום אני יודע שהייתי צריך לקשור לו מעל הפצע כדי לעצור את הדם, אך כפי הנראה דמו לא קלח הרבה כי נסתם על ידי אבק ואדמה. עכשיו התחלתי לסטור לו על לחיו, קודם בקלות ואחר כך חזק יותר. כשהתעורר הוא התפלא למה אני מרביץ לו. מאותו רגע ואילך התחיל הבחור לצלוע ואני הפכתי למוביל ולמסייע לו.

התיישבנו בצידי הדרך וכפי הנראה נרדמנו לשעה קלה עד ששמענו שוב רעשים. שוב גילינו בורחים מהמחנה, אך לא רציתי להצטרף אליהם כדי לא ליצור קבוצות גדולות מדי של בורחים. קבוצות קטנות נוחות יותר להסוואה וגם להימלט במקרה הצורך. נתנו להם לעבור, אך לא ראיתי ביניהם אף מכר. אחרי מנוחה נוספת החלטנו להמשיך בהליכה בכביש. נשאלה השאלה, לאן אנחנו בכלל הולכים? שאלתי אותו מאין הוא ולאן הוא רוצה להגיע. הוא ענה לי שהוא מעיירה ליד רוקיטנו והוא חושב להגיע לגיטו, לאמו. לשאלתו מאין אני, השבתי לו שנולדתי בקרפטים אך אמי נמצאת בגיטו ברזנו ואני רוצה להגיע אליה.

"יש לי רק בעיה", הוספתי, "מה אענה לכל הנשים שישאלוני על בעליהם, על בניהם — אבותיהם? מה? מה אומר להם? איך אנחם את משפחת גרוס, את ארבע בנותיו ואת אשתו? האם אוכל להגיד להם שאני האחרון שראיתי את בטנו המרוסקת במקום? ומה עם האחרים שנפלו — ברײרים, פרום, כץ, קסלר, פרנס, ברנר, רנד, יגר. הם יקימו צעקות עד לב השמים. אסור לי לבוא לשם, נכון?" ספק אמרתי, ספק שאלתי. "הרי זה בדיוק מה שישאלו אותי. אולי נגיע לשם בהסתר, מבלי שירגישו בנו, נראה אותם ונעזוב את המקום? קודם כל נמשיך ללכת עד שנגיע לאיזה שהוא מקום, ושם נחליט לאן ללכת".

והנה, ראינו פתאום מרחוק אש ולידה דמויות. המקום היה לא רחוק מהכביש ונראה כתחילתו של היער. הצעתי לו שנלך ישר, בלי לסטות ימינה או שמאלה. השאלה היא, מי נמצא ביער? יש חשש משודדים או רוצחים, אך ניקח את הסיכון. "אני הולך בנעליים מסומרות, אמשיך

כאיש צבא ישר עם הכביש, בלי להראות כל פחד, ואתה לידי", אמרתי לו. אך הוא חשב אחרת: "אני הולך לעשות איגוף ואכנס לתוך היער מימינם", אמר. קבענו שוב להיפגש אחרי שנעבור בשלום את מקום האש. המשכתי ללכת ישר כשאני מכה ברגלי המסומרות על פני האבנים, מתקרב וכבר מתחרט למה בחרתי בדרך זו. ליד האש התגלו לפני הרבה אנשים וסוסים, כולם מדברים בקול רם וצוחקים, והנה אני כבר מול האש ממש. המדורה די גדולה, הגיצים מתרוממים אל על ורוב האנשים עמדו מול האש כשגבם אל הכביש. העשן היה בכיוון ההפוך וחשבתי שהם הציבו שומרים, אך לא כך היה. עברתי בשלום את טבילת הפחד ואת השודדים והמשכתי ללכת עוד כשני קילומטר עד שנתגלתה לי קרחת היער. הייתי בטוח שכאן אנו שוב ניפגש, על אם הדרך. לשווא חיכיתי זמן יקר ולבסוף המשכתי להתקדם באותו כיוון. רציתי קודם כל להתרחק ככל האפשר ממוקד ההריגה של מחנה קוסטופול.

כאשר הגעתי להצטלבות דרכים חשכו עיני מהכיוון בו רצתי ומהמרחק שעברתי באותו לילה. בו ברגע החלטתי לפנות ארבעים וחמש מעלות ימינה, לכיוון תחנת הרכבת מוקווין ומשם לברזנו, לגיטו של אמא. נשארו לי עוד כתשעה עשר קילומטר, או קצת יותר עד לגיטו. בינתיים הייתי כבר עייף מאוד, אם כי הפחד חלף במקצת. עם בוקר המשכתי ללכת עוד כארבעה קילומטרים עד שהגעתי לקצהו של כפר קטן. כאן ניסיתי את מזלי, רציתי להיווכח אם יש עוד איזה זכר שיעיד על יהדותי. ירדתי מהדרך אל שביל המוביל לחצר ביתו של איכר והתקרבתי אל דלת ביתו. דפקתי בדלת, ומאחר שלא שמעתי כל תגובה, דפקתי שנית ומיד פתחתי את הדלת. נכנסתי, עצרתי ליד הדלת, ומה שבטוח — בטוח, עשיתי סימן חלש של הצלבה ואמרתי בקול רם: "סלבה יסוסו הרסטו" (יהי ישו מבורך). אחרי הברכה שמעתי את התשובה "סלבה בוהו נויקי" (יבורך אלוהים לעולם). רק אז הבנתי שאני יכול לסמוך על חזותי הסלאבית. מרגע זה הפכתי לגוי נוצרי ללא עוררין. חשבתי שאם לא הרגישו בהיגוי שלי, בפחד שלי, או ברזון שלי, הרי אני נראה בעיניהם כאדם רגיל, כמו כל הגויים.

בעודי עומד שם, ליד הדלת, ראיתי את כל המשפחה מסבה לשולחן ענקי עם קערת חרס גדולה ממנה שואבים בתיאבון רב איזה מרק. היות

והם לא שאלו לרצוני, החלטתי לפנות אליהם בבקשה לקבל משהו לאכול. אמנם פחדתי לבקש זאת, אך באותו רגע שנחירי התרחבו לריח האוכל המהביל, לא יכולתי לעצור בי. תשובתם היתה מפתיעה: "בבקשה, בוא שב ותאכל עמנו". נדהמתי להזמנה אדיבה כזו. חשבתי שיוציאו לי מרק מהקערה לתוך צלחת ואשב לי בצד ואוכל את מה שאקבל, אך הם הזמינו אותי לאכול עמם. הכנסת אורחים מלאה. התחלתי לאכול ולא יכולתי להתאפק יותר, לא יכולתי לחכות בתור עם הכף שלי. לקחתי כף אחרי כף מהקערה לפה וחזרה בקצב מדהים.

הם ראו שאני מאוד רעב והבעל רמז לאשתו שתיתן לי עוד משהו. הוא עצמו קם מהשולחן ואמר לבנו שיילך לרתום את הסוסים כי הם יוצאים לשדה. אז התערבתי ושאלתי אם הם רוצים עזרה, אני חייב לשלם עבור הארוחה. "לא, לא, תודה", השיבו, "אין לנו הרבה מה לעשות בשדה, רק כמה שעות". הבן יצא, הבעל הכין לו כד עם מים ושאל אותי דרך אגב מאין הגעתי ולאן אני הולך. כאן סופי, אמרתי בלבי, אבל חייב הייתי לתת תשובה מתקבלת על הדעת. הבית שלנו נשרף ואבי הולך מכפר לכפר לקרובים שלו ללוות כסף כדי לבנות בית חדש. עד שנקבל מהסקורציה (מהביטוח) יקח שנים ואותי שלח לשאול כמה יעלו רעפים לגג שנבנה בעתיד. כך "יריתי" את התשובה כשכל הזמן רציתי שהמוח יעבוד יותר מהר מהפה שפולט את המילים והמשפטים. הכפרי קיבל את תשובתי מבלי לשאול יותר, כי בסביבת המקום, כחמישה עשר קילומטר מהכפר, היתה משרפה לרעפים, אם כי הכפריים כמעט ולא השתמשו בכלל ברעפים. הם בנו גגות מקש, שהיה הזול ביותר לבנייה. לעומת זאת האשה שאלה שאלה מסובכת יותר: מאיזה כפר אני. עניתי במהירות, שלא אתבלבל ונקבתי בשמו של כפר מלושקה. האיכרה פרצה בקריאת צהלה ואני קצת נבהלתי. בינתיים היא הספיקה לצאת כבר החוצה ואני עדיין יושב על יד השולחן.

היא קפצה למחסן והביאה משם שמנת טריה ולחם נוסף. "אתה בטח מאוד רעב כי המרק לא הספיק", אמרה. תוך כדי כך היא התיישבה עם ילדיה מסביב ואני התחלתי לאכול. כל כך הרבה זמן, כבר שנים, לא טעמתי שמנת. אכלתי במהירות וכמעט נחנקתי מדאגה שמא אסתבך בתשובותי. האשה הסתכלה עלי ואמרה בשמחה: "אתה יודע שיש לי

אחות במלושקה?" שאלתי אותה איך קוראים לאחותה, היא קראה לאחותה בשמה ואני מיד הגבתי: "אהה, זו שלא מזמן ילדה את הילד השישי או השביעי?" "כן, כן, זה כבר השביעי", ענתה לי. אמרתי לה שאחותה היתה קצת חולה בזמן האחרון, אך תודה לאל היא יצאה מזה בריאה. כך הרבצתי תשובה נוספת שנראתה מבריקה בעיני. "היות ואתה מכיר את אחותי", הוסיפה האיכרה, "הייתי מאוד מבקשת ממך למסור לה מכתב אישי ממני. אני מאוד אוהבת אותה, ואולי בחורף נבוא לבקר אותה". היא הניחה לי לאכול ורצה לחפש נייר ועיפרון כדי לכתוב לאחותה. אני סיימתי את ארוחתי והייתי מוכן ללכת אפילו לאותה מלושקה, שלא הכרתי, אלא משמועה בלבד.

הנושא היהודי לא עלה בינתיים על הפרק. הרגשתי טוב. ישבתי כל אותה עת ליד השולחן ובינתיים היא סיימה את המכתב ומסרה לי אותו. קיפלתי אותו וקמתי מהשולחן. כשהייתי כבר באמצע החדר, היא גילתה פתאום שאין לי שום תרמיל. "ככה אתה יוצא לדרך, בלי תרמיל ובלי אוכל? איך זה, בני, אתה הולך מרחקים כאלה לבדך ובלי תרמיל?" שוב הרבצתי תשובה וסיפרתי, שפעם נרדמתי ביער ומישהו גנב ממני הכל, אפילו כסף. היא שילבה את אצבעות ידיה ופלטה: "אוי, כמה חבל וכמה מסכן אתה עכשיו. כאלה אנשים רעים יש בעולם, גונבים מנער מסכן ומשאירים אותו בלי כלום. חכה, אל תלך, אני אמצא לך משהו". היא נכנסה למחסן והביאה משם תרמיל ישן מבד ליינין, עבודה עצמית. היא שמה בתרמיל לחם, בצל, צנונית, גזר, חתיכה הגונה של שינקה. "שבעלי לא ידע", אמרה, ובאצבע על הפה הצביעה לילדיה לא לדבר. "אתה מעשן?" "כן", עניתי, "אבל אין לי כלום". היא קפצה לעליית הגג, הורידה משם כעשרה עלי טבק גדולים, וירג'יניה, והניחה בתרמיל. "אבל הרי אין לך נייר עטיפה וגפרורים", אמרה האשה הטובה הזאת — המלאך — כיניתי אותה. היא ציידה אותי בכל טוב ובחיבוק ממנה יצאתי לדרך כשאני מבטיח להחזיר את החיבוקים לאחותה.

עזבתי את החצר, הפניתי את ראשי לאחור וראיתי שהיא וילדיה עדיין מנפנפים לשלום. כשעתיים וחצי ביליתי בחברתם ושכחתי בזמן הקצר הזה מי אני ומה אני ומה קורה לי. ברגע שיצאתי לדרך שוב התחילו כל הבעיות להעסיק את מוחי: האם באמת אבי ניצל, ואולי הוא הולך כל

הזמן בעקבותי, ואולי עוד מישהו ישיג אותי? אך בעיקר חשבתי שעלי להגיע בשלום לגיטו. מה אומר לאמא, שאבא איננו, איך אסביר לה את זה? היא תתעלף ומיד תתחלנה כל הנשים לשאול על יקיריהם, איפה הם ומה איתם. מה אומר להן? כל זה העסיק את מוחי ולא יכולתי להשתחרר מן המחשבות הקשות. המשכתי ללכת ובכל שני צעדים הייתי מפנה את ראשי לאחור — אולי אראה את אבי בעקבותי — אך לשווא. השמש כבר היתה די גבוהה, אך לא נראתה בבירור בגלל הערפילים הכבדים. הייתי אמנם שבע והתקדמתי באיטיות, אך לבי פעם בי בחוזקה ולא הבנתי מדוע.

המשכתי ללכת מתוך דחף להגיע לאמא, אך לא ראיתי מולי דבר פרט לכמה מטרים לפני. אחרי רבע שעה של הליכה כזו יצאתי מתחום הערפילים. השמש נגלתה אמנם, אך על השדות שררה עדיין שכבת ערפילים בגובה של מטר. עם זאת אפשר היה לראות את היערות במרחב. הייתי עייף וחשתי שעיני נעצמות, אך המיפגש הצפוי עם אמא דירבן אותי להמשיך ולהתקדם. לפתע התגלו לפני, במרחק כחמש מאות מטרים, דמויות ההולכות ומתקדמות לקראתי. כאשר התקרבנו והפער נסגר יותר ויותר, ראיתי אותם יותר בבירור והתחלתי לפחד שמא אלה שוטרים אוקראינים. חשבתי בלבי שאם אתחיל לסטות לכיוון היער, הם עלולים לחשוד בי וכדוריהם ישיגוני. לכן העדפתי ללכת בראש זקוף קדימה.

הרי יש לי אפילו מכתב בכיס. התקרבנו יותר עד שניתן לזהות את הפרצופים. ראיתי שהם אינם שוטרים, אך לא הבנתי למה הם הולכים ברוחב הכביש, אולי בכל זאת הם רוצים לתפוס אותי? עוד ישדדו לי את התרמיל שזה עתה קיבלתי מהאיכרה. החלטתי שמה שלא יהיה, אני הולך ישר מול האויב הבלתי ידוע. אוכל לברוח אחר־כך, אפילו ברגע האחרון. עוד אני חושב על התחמקות, אני רואה לפני אדם ערום לגמרי. ברגע זה הבנתי שאלה הם אחי לצרה. גם הם חשבו אותי לאויב, אך אני הייתי יחיד מול חמישה. הם החליטו ללכת ישר לקראתי וכשראו שאינני מזויין שורתם הצטמצמה ואז לפתע הכרתי מיהו הערום. הערום היה וולודיה, כך קראנו לו במחנה. וולודיה זה תלה חמישה קומוניסטים אוקראינים שסירבו לשתף פעולה עם הגרמנים מכיוון שדרשו באופן גלוי

לתת לאוקראינים עצמאות מלאה, כפי שהובטח על־ידי ממשלת גרמניה לפני פרוץ קרבות רוסיה־גרמניה. הגרמנים התייחסו אליהם כבוגדים המשרתים את הקומוניזם ולא את ממשלת הרייך. וולודיה היה בחור רחב כתפיים, חזק מאוד, כפי שתיאר בעצמו כאשר חשב שלא יחזור יותר מפעולה זו. שלושה אנשים נתבקשו להישלח ליחידת אס.אס. בעיר היודנרט, שם צויידו באתי חפירה וחבלים. כן היו שם גם שלטים מוכנים אשר הועמסו על משאית צבאית רגילה שבתוכה כבר ישבו חמישה אסירים בלתי מזוהים.

הגרמנים משום מה פקדו על השלושה להוריד את הירחים (הטלאים) הצהובים. אחד מהם חשש שהם עושים זאת כדי להכשילם בהורדת הטלאי הצהוב ואז לבצע בהם את ההשמדה, אך צעקה שקטה הספיקה כדי שהטלאי הורד. לאחר מכן הופיעה מכונית סקודה ופקדה על מפקד המשאית להוציא את חמשת האסירים ושלושת היהודים, ושני גרמנים מלווים יצאו בעקבות המכונית הקטנה לכיוון היער. הם הסתובבו ביער בחפשם עצים מתאימים, שאחר מכן הובן להם למה החיפוש היה כה ממושך. כאשר מצאו סוף סוף עצים בעלי ענפים חזקים, הם עצרו את מכוניתם. היהודים קיבלו פקודה לטפס על העצים ולקשור חבל, או שניים, לכל ענף. את הלולאה הכין מפקד המשאית בעצמו. הגרמנים קבעו את אורך החבל וכך נקשרו חמישה חבלים על שלושה עצים. האסירים הורדו מהאוטו כשהם כבולים בידיהם וגרמני ניגש ותלה על צווארם שלטים שאמרו בלשון ברורה: ״אנחנו קומוניסטים שבגדנו ברייך ובפיהרר ונידון על כך לתליה״. על כל שלט היה אותו נוסח וכל אסיר ראה את שלטו של השני. כאשר התברר שלא הביאו עמם כיסא מתאים, החליט הגרמני, המפקד על ההוצאה להורג, שוולודיה ירים את הקורבן על כתפו ואחד מהיהודים יזרוק מעל הענף את הלולאה על ראשו. הוא קיבל הוראה ליפול ארצה וכך נתפס ראש הקומוניסט בלולאה. וולודיה היה אמנם חזק מאוד, אבל להרים את האסיר החמישי כבר לא היה לו כנראה הכוח. נוסף לזה, האסיר היה גם כבד מאוד, וולודיה נפל איתו ביחד, והקורבן נחבל בראשו על ענף יבש ומחודד. אך כלום לא הועיל, וולודיה הרים אותו שנית וכך סיים את חייו דווקא על ידי תליין בפקודתו של מפקד גרמני.

הם סיפרו עוד דבר מה עצוב ומפחיד. בהיות וולודיה על הענף, ניסה מספר פעמים לזרוק את הלולאה על צווארו של הקורבן, אך לא הצליח עד שקיבל פקודה שאם הפעם לא יצליח במשימה, הוא ייתלה בעצמו. ברגע זה הוא הפסיק לרעוד ובזריזות ובקפדנות הצליח להפיל את הלולאה על ראש הקורבן. גרמני אחר הידק היטב את הלולאה וכך הפך וולודיה, שלא ברצונו, לתליין. מאז הוא לא נשלח יותר לעבודות אחרות והיה מוחזק מדי פעם במצב הכן. עבודתו כתליין כללה גם את חפירת הקברים במקום, קבורה ויישור השטח, כך שלא יהיה כל זכר לקבר. היו שמועות שהוא גם ביצע עוד כמה תליות אחרות, כולל גרמני אחד שנורה על־ידי חברו לנשק.

הסיפור על וולודיה רדף אותי בלילות. לבחור היה ללא ספק שם אחר, אך הוא נראה, בפשטותו, ככפרי מגודל ועם הארץ ולכן הדביקו לו שם זה... והנה, עכשיו, אני רואה אותו ערום כביום היוולדו. היות והוא לא היה יוצא בבקרים לעבודה, הוא נהג לישון ללא בגדיו כי כך יכול היה להתגרד ביתר קלות מעקיצות הפשפשים והפרעושים, ובמצב כזה הוא הוצא החוצה על־ידי אוקראינים שוטרים אשר בוודאי לא ידעו שהם הולכים למעשה להיהרג. תליין יהודי שתלה אוקראינים. המצב היה מוזר ומסובך להבנתי גם היום, אחרי שנות דור.

באותו רגע נורא ריחמתי עליו. הבחורים האחרים הכירו גם אותי ואת אבי, למרות שאף פעם לא עבדנו יחד. התחלתי להסיר מעצמי את חולצתי התחתונה, הארוכה, מבד ליינן, שמעליה היתה לי חולצה נוספת, חולצה רוסית של הצבא האדום, ונתתי לוולודיה. אך כאשר הוצאתי את החולצה מהמכנסיים, ראיתי מה שלא ידעתי כל הזמן — על גופי שרצו מאות פרעושים שהיו תקועים בחולצה הלבנה דווקא, אך כפי הנראה הייתי רגיל לעקיצות שלהם, או שהיתה בינינו מעין שביתת נשק. שוב עלו דמעות בעיני על שאיבדתי את אבי והם שאלוני למה אני בוכה. ״חשבתי בתחילה שאחד מכם הוא אבי, אך אבי לבטח מצא את מותו במחנה, עניתי להם. בו ברגע קפץ אחד ואמר לי: ״אם כך, אתה בר מזל, אין לך מה לבכות. אני ראיתי את אביך רץ עם רובה ביד דרך הגשר. רצתי אחריו אך שם כולנו התפזרנו. אנחנו נפגשנו רק עכשיו, בבוקר״.

לאן אתם הולכים? שאלתי אותם והם השיבו שהם רוצים להגיע לגיטו סטפן. שמחתי כל כך לשמוע מהם על אבי, שראו אותו בורח

ושוב החילותי לתלות תקוות ולהאמין שאמצא ביום מן הימים את אבי חי ושלם. הוא היה בסך הכל גבר בן ארבעים ושש וכל מה שהוא צריך זה להצליח להינצל מהתופת, מהגיהנום עלי אדמות, שהשטן עדיין לא ברא משוכלל ממנו. אני כל כך זקוק לו, להדרכתו, לעצתו ולתעוזתו. הוא הכל־יכול ואני צריך אותו. אלוהים, שמע נא קולי, החזר את אבי אלי בכל דרך שתראה לנכון. אני חייב להחזירו לאמא, היא הרי שלחה אותי לשמור עליו ולהיות לו לעזר בכל מקרה ובכל זמן. אם הוא חי, כפי שאני מקווה, הוא בוודאי מחפש אותי. אלוהים, עשה למעננו ששוב נהיה ביחד בטוב וברע. אנא, ריבון העולם, תן לי לפחות סימן שאמנם אבי חי, גם אם אינך רוצה שניפגש. רק העבר לו ידיעה — בכורו, שלום, חי וקיים.

לבי נקרע מגעגועים אליו ונוסף לכך התייסרתי יותר ויותר על כך שצעקתי עליו באותו לילה כאשר האשמתי אותו במותי, במותו ובמותם של אחרים. אולי בגלל האשמות הכבדות שלי נגדו הוא החליט שלא לברוח. ביקשתי מאלוהים שיסלח לי על חטאי נגד אבי שבגללם נשארתי יתום, והוספתי גם שהלוואי ותמות נפשי תחת נפשו של אבי והלוואי ואהיה אני כפרתו, כי עליו לדאוג לכל המשפחה. כך הלכתי כל הדרך ומחשבותי מתבלבלות ומתסכלות ואינני יודע כלל מה עלי לעשות.

חמישה יהודים שלא ידעו על השחיטה

השמש כבר ברום השמים ואין כבר זכר לכל הערפילים. שוב אני רואה מרחוק שני אנשים ואחרי כמה מאות מטרים שוב אנשים הולכים להם בכיוון הפוך לכיווני. ברגע זה עלה בדעתי שיש גם אנשים שבוודאי מפחדים ממני ולמה זה עלי להתהלך בפחד? אלך לי באמצע הדרך, זקוף קומה, כאילו לא קרה כלום הלילה וכאילו אינני יודע בכלל מה קרה אי שם, באיזה מחנה של יהודונים. מה לי ולכל זה, הרי אני נראה בעיני הגוי הנוצרי שפגשתי — כגוי אמיתי. החלטתי שאינני יורד מהדרך, אלא הולך ישר מול הבא לקראתי. עלי לנהוג בקור רוח כל עוד לא חושדים בי, כל עוד אני יכול ללכת על הכביש אמשיך ללכת. והנה, הדמויות כבר מצטלבות מולי ואני מבדיל שהם גבר ואשה. אבן נגולה מלבי וכל החששות התמוגגו כאילו לא היו כלל. התקרבנו, הישרנו מבטים ובלי ברכות המשכתי בדרכי. עוד מעט תהיה לי פגישה נוספת עם קבוצה גדולה יותר. הדמויות מתחילות להתבהר שוב.

היתה זו קבוצה מעורבת של גברים ונשים בלבוש אוקראיני מקומי, שנעלו נעלי פוסטולי (נעל קלועה מקליפות עצים רכים בשם לוזה). החלטתי לשאלם מהו המרחק עד לתחנת הרכבת. התשובה היתה: כחמישה קילומטר, כך ששוב לא ידעתי מתי אגיע לרכבת. זה היה חשוב עבורי כי עלי להיזהר לא לעבור במרכז התחנה פן אתקל במחשידים. אך אינני יודע לאן בדיוק הדרך מובילה. החלטתי לנוח קמעה. ירדתי מתחת לגשרון ושם גם נרדמתי לשעה בערך. הייתי צמא ודבר זה אילץ אותי ללכת אל תחנת הרכבת, שם אוכל להשיג מי שתיה, וכך תוכניתי לעקוף את תחנת הרכבת בוטלה. בדרכי חייב הייתי להיכנס לשדות תבואה בשעות היום ופחדתי שזה עלול להביא לחשדות כל שהן. כאשר רגלי דרכו במרחב של איזור תחנת הרכבת, במקום שבו עבדתי פעם עם אבי, ראיתי חמישה יהודים יושבים כאשר הטלאי הצהוב שעליהם נראה

למרחוק. ידעתי שיש כאן בעיות שעלי לפותרן בצורה הטובה והמהירה ככל האפשר.

א. הם חייבים לדעת מה קרה בקוסטופול;

ב. עליהם לנוס משם בצורה שאיננה מעוררת חשדות;

ג. המודיע להם חייב להיות אני בלבד;

ד. הבעיה המיידית היא איך להתקרב אליהם מבלי שהגרמנים ישימו לב אלי ואליהם.

זו היתה משימה כמעט בלתי אפשרית. נטלתי אותה בסיכון רב כי המרחב שהיה בינינו לא איפשר לי לקרוץ או לרמוז למישהו מהם להתקרב אלי, כדי שאוכל לספר לו על הנעשה בקוסטופול.

תוך כדי חיפוש אחר פתרון, צץ לי רעיון — לטייל על פני הפרון (הרציף) כאילו אני מחכה לרכבת (במקרה ואשאל על ידי מישהו). ומה עושה אדם המטייל סתם באפס מעשה? כמובן, מעשן. הוצאתי מהתרמיל טבק ונייר עטיפה, גלגלתי לי סיגריה, הרטבתיה ברוק באופן איטי, תוך כדי צפייה בכל הסובב אותי. והנה, אני מגלה גרמני, חגור באקדח, ההולך בדיוק לכיוון שלי. החלטתי לחסוך לו שאלות. התקרבתי אליו וביקשתי ממנו אש להדליק את הסיגריה שלי. הגרמני נעצר, החל לחפש בכיסיו כשהוא מבקש את סליחתי על שאינו יכול לעזור לי באש. עניתי לו "אוף וידר זיין" (להתראות). תוך כדי שיחתנו הקצרה הבחנתי גם בשוטר אוקראיני חמוש. לא איבדתי את עשתונותי, ניגשתי אליו (ממנו פחדתי יותר מאשר מהגרמני) וביקשתי באוקראינית אש להדלקת הסיגריה. האיש הביט בי בתמהון מה, אך לא מצא כל דופי בבקשתי. תוך כדי כך בכל זאת משכתי את תשומת לבו. גפרור הוא לא מצא והמצית שהיה לו לא פעל למזלי.

ואז, פלטתי כאילו לעצמי: הנה, היהודונים הנבזים, להם יש אש. ניתקתי את עצמי מהשוטר באומרי יפה תודה וסליחה על הטרדתי זו ומיד פניתי, ללא היסוס, ומבלי לאבד זמן יקר, לכיוון הגרמני שהיה אחראי ליהודים האלה. הוא ישב במרחק סביר מהם כך שלא יכול היה להפריע לי להתקדם אליהם. עשיתי זאת ספונטאנית והוא גם ראה שהייתי עסוק קודם לכן הן עם הגרמני הראשון והן עם השוטר האוקראיני. משום כך מעשי כלל לא עוררו אצלו כל חשד. הוא המשיך לשבת על קצה העץ

והתבונן לכיוון כלשהו. לא רציתי ולא התכוונתי למשוך את תשומת לבו ובחופשיות ניגשתי אל היהודים שלו, ובהיותי כמטר אחד לפניהם, נתתי להם סימן שאני מבקש אש, גפרור או מצית. אחד מהם החזיק בידו מין סיגריה שעישנה כמו קטר. זה לא היה טבק, כי הסירחון ממנה היה נורא. כפי שהבנתי, הם היו במנוחה מעבודתם. התכופפתי לעברם ורמזתי להם, תוך הדלקת הסיגריה שלי, על חיסול מחנה קוסטופול ושאני ניצלתי משם. יעצתי להם לא לברוח בבת אחת, אלא להעלם אחד אחד, ורק לאחר שאתרחק מהם ואעבור לצד השני של התחנה. הם הביטו איש בעיני רעהו ואני נפרדתי מהם בברכת הצלחה. מיד התחלתי להתקרב לקרון הראשון, שם התכופפתי, עברתי תחתיו ובדרך זו המשכתי לעבור לפחות עשרים עד שלושים זוגות פסי רכבת, חלקם עם קרונות. חשבתי בלבי שאם תעבור ברגע זה רכבת, אקפוץ עליה, אך הדבר לא קרה. בסופו של דבר עברתי לצד השני ושוב עליתי, באין ברירה, על דרך שרק בה יכולתי להמשיך בכיוון הגיטו. בעודי עולה על הדרך, הגיעו לאוזני יריות מעבר לתחנה, כפי הנראה היה זה מרדף אחר החמישה.

איני יודע מה עלה בגורלם, לא נפגשתי עם אף אחד מהם וגם לא שמעתי שום סיפור על המקרה. גם כאשר ניסיתי, אחרי המלחמה, לחקור אודות המקרה, לא מצאתי איש מתאים שיאשר לי על גורלם של חמשת היהודים.

המשכתי לצעוד על הדרך כעשרים דקות. הייתי כבר הרחק מתחום התחנה. השדות מקיפים אותי מכל עבר, אני די עייף, מת לנוח אך לבי אומר לי להמשיך ולהמשיך ולא להיעצר. המרחק ליער הקרוב היה כשני קילומטר או יותר. חשבתי על האפשרות להגיע ליער ולהעלם פן ינסו לרדוף אחרי. בין מוחי ובין לבי שררה דילמה. לבי אמר לי ללכת ישר ולא לסטות.

המרדף אחרי

תוך כדי הליכתי רגיל הייתי לפנות מדי פעם לאחור, אולי בכל זאת אראה את אבי הולך אחרי, והנה גיליתי, לתדהמתי, ארבעה סיצ׳וביקים, אלה הם שוטרים אוקראינים מקומיים לפי תלבושתם, רוכבים על אופניים. לא הספקתי להכין לי תשובות לשעת הצורך, כשפתאום ראיתי את ארבעת השוטרים המזויינים, שרוביהם קשורים אל האופניים, עוצרים לידי ושואלים: ״האם לא ראית בדרכך יהודי?״ עניתי להם פשוט ובקור רוח שראיתי מישהו רץ בשדה, לכיוון היער, לפני חמש או עשר דקות, אך אינני יודע מי הוא היה, אם יהודי או לא... הם המשיכו לרכב ואני המשכתי ללכת אחריהם. עתה הייתי בטוח שאין לי כל קשר עם אותו יהודי שהיה בתחנה וביקש להציל את חמשת היהודים.

הם לא חשבוני כלל לחשוד כלשהו, לכן המשכתי הלאה והלאה. כעבור חצי שעה ראיתי מעבר לגבעה את ארבעת השוטרים יורדים שוב בחזרה, אך אני המשכתי ללכת בעקשנות, בלא לסטות מהדרך. כעבור כמה דקות נעצר אחד מהרוכבים לידי ושאל את שאלתו הקודמת, ״האם לא ראית יהודי כאן בסביבה?״ הפעם לא נאלצתי לתת לו כל תשובה. המפקד שלו אמר לו: ״אידיוט, הרי אותו פגשנו בדרך עוד קודם. שב על אופניך והמשך חזרה״. כך נותק הקשר עם התחנה, עם היהודים, עם הגרמנים וגם עם השוטרים.

הייתי מאוד מאוד עייף. עברתי היום לפחות כעשרים וחמישה קילומטר. רגלי כמעט ולא נשאו אותי יותר. מזלי היחיד היה שלא קיבלתי יבלות, כי היו לי סמרטוטים טובים בתוך הנעליים והרגל לא התחלקה לי בתוכם.

המפגש עם אחותי

בעודי ממשיך ללכת גיליתי פתאום באופק איזו אשה זקנה, שבקושי מתנועעת. חשבתי בלבי: היא אמנם זקנה, אך אם היא תכיר בי שאני מהבורחים או מהמסתתרים היא יכולה להלשין עלי. רציתי לסטות הצידה, לתוך שבולת השועל שבצידי השביל, ועל ידי כך להימנע מפגישה איתה. אך שוב חשבתי על כך שהיא עלולה להלשין עלי. אם ירדפו אחרי, חשבתי, לא יצליחו לתופסני וליסרני כי אני ארנץ והם ייאלצו לירות בי בגב. בדרך זו אתפטר מהחיים המושפלים שהם מנת חלקי. החלטתי החלטה נחושה — ללכת ישר לקראת האשה הזקנה.

קצב ההליכה שלי היה מאוד איטי, כפי הנראה לא היה לי חשק רב ליפול בפח ולהתייסר עד הוצאתי להורג. דמותה של האשה הזקנה הלכה והתבהרה יותר ויותר וראיתי שבעצם היא לא כל כך זקנה. היא הלכה והתקדמה ישר כלפי וכאשר התקרבנו עד למרחק של כחמישה מטרים, נעצרה "האשה הזקנה" והחלה ממלמלת בקול חנוק וחלוש: "שלום". רק אז הכרתי מיהי "האשה הזקנה" העומדת מולי. לשמחתי העצומה היתה זו אחותי האהובה שהינה צעירה ממני והשלישית שבין אחי. לאט התקרבנו זה לזו. עמדתי והתבוננתי באחותי היקרה, שנקרתה בדרכי. היא כבר לא נראתה בעיני זקנה, אולם היא היתה חלושה מאוד, קשה היה לה ללכת והיא התנועעה בכבדות כאשה זקנה.

עכשיו הגיע תורנו להתגלות ולספר מה עבר על כל אחד מאתנו. קודם כל רציתי לספר לה לאט לאט שאבא שלנו שילם כנראה בחייו במחנה קוסטופול, ואילו אני הצלחתי לברוח. היא פרצה בבכי מר ורק לאחר התאוששות סיפרה לי את סיפורה: אמא הרגישה שהאווירה בגיטו השתנתה ושמשהו עומד להתרחש. מי יודע, אולי זה הסוף? לפנות ערב אמרה שעליה לעזוב את הגיטו, לברוח מתחת לגדרות התייל ולצאת לחפש לעצמה מקום עבודה אצל הגויים. היא אמרה לה שלא תספר לאף אחד שהיא יהודיה, גם אם יכו אותה. היא לימדה אותה לומר מספר

מילים שבהן הנוצרים מברכים האחד את השני: יחי ישו הנוצרי המהולל. עם מטען ברכה נוצרי זה נפרדה אחותי לעולמים מאמא, שהשאירה אותה בגיטו עם אחותנו הקטנה זהבה ואחינו הקטן יותר — צביקה (הרשל). באותו ערב יכלה גם אמא לברוח מהגיטו, אך היא ריחמה על הילדים הקטנים וקיבלה על עצמה את דין השמיים. למחרת אותו יום נקברה אמנו, כנראה ביחד עם יוצאי חלציה, בקבר אחים. לא נודע לי אם הובאו לקבר אחד, או הפרידו בין קברים למבוגרים וקברים לילדים. ידוע לי, מסיפורים של אחרים, שילדים ראו את אמם מתה, והאם ראתה מול עיניה במות ילדיה. אחותי סיפרה לי שלפנות ערב היא שמה מטפחת על ראשה וכיסתה את שערה השחור כדי שלא תדמה ליהודיה, ויצאה מהגיטו. הודות לבריחתה באותו ערב, הצליחה אחותי לצאת מגיטו ברזנו ממש בטרם חיסולו. באותו ערב עצמו לחמתי את מלחמתי עם אבי לצאת ליער, והפסדתי בלחימה זו.

אני כמעט בטוח שכאשר נפגשתי עם אחותי לא התנשקנו, ואולי אפילו לא התחבקנו, למרות שכל כך שמחנו בליבנו ששנינו נותרנו בחיים, והנה אנו רואים האחד את השני. חשתי שרעיונות ההתאבדות שניקרו בראשי קודם לכן נעלמו לחלוטין. מעולם לא גיליתי לאיש, וגם לא לאחותי, על רעיונות אלה. לא רציתי שמישהו יעלה על דעתו אפשרות כזאת בעתיד. נוכחתי לדעת, כשם שאני סבור גם היום, שאין לקפד את החיים אשר ניתנו לך. אסור לבן־אדם לקחת על עצמו את האחריות ולבצע פסק־דין מוות על עצמו. תמיד קיימות אפשרויות ולפעמים — אין־ספור. תמיד כדאי לחכות ולראות את אור השמש.

כך עמדנו שנינו דומם ונדמה לי שאפילו לא הזלנו דמעות. כמה ששמחתי על כך שזכיתי לראות את אחותי. לעתים כה קרובות תיארתי לעצמי את מותה — הרוגה, מונחת בקבר האחים כשהיא מכורבלת מפגיעת כדורי המוות. לבי היה נצבט בתוכי כאשר הייתי נזכר בה, כי מכל אחי אהבתי אותה ביותר. הגיע הזמן לשמוע ולדעת מה קרה לאמא, לחברים, לקרובים, לכולם, איך הם גמרו את חייהם. אחותי עדיין לא הבינה מה זה קבר אחים, היא עדיין לא שמעה באיזה קפדנות נהגו הגרמנים לבצע את גזרי דין המוות ההמוניים בקברי אחים. לא רציתי גם לספר לה, לא רציתי להכאיב לה, לא רציתי שתחשוב בלילות על פרידתה מאימנו.

אמי דמתה לי מאוד בהופעתה. היא היתה בלונדינית, עיניה היו תכולות, היתה תמירה, גובהה כמאה ושבעים סנטימטר וגיזרתה נאה ומושכת. היא אהבה לשיר ולרקוד, אם כי בצחוקה היתה נוהגת בקמצנות. בצעירותה היתה שייכת לתנועת "מזרחי" ואהבה את תלבושתה. היא סיפרה לי לא פעם שתמיד היתה מלכת הריקודים בנשפים שערכו בצעירותם. לאחר נישואיה לאבי ידעה חיים טובים רק בשנים הראשונות. לאחר מכן ידעה הרבה סבל. עם זאת הביאה לעולם שישה ילדים, ולפחות פעם אחת עשתה הפלה. היו זמנים שאבא נהג בה שלא כשורה, ועל כך סבלנו אנו הילדים. הוא נהג בכולם, כולל המשרתים, בקשיחות, אך בו בזמן היה כלפי חוץ סמל של טוב לב ועזרה לזולת, עזרה לכל אדם ללא הבדל דת או לאום, עני או עשיר. לא היה אדם שמסוגל היה לומר על אבי שהינו אדם קשה. אבי אהב לקנות לי דברים אופנתיים, כמו מגררה, סקי שלג וכדומה. כאלה היו הורינו ואנחנו אהבנו אותם.

עכשיו אני עומד מול אחותי. אנחנו מביטים זה על זה ואיננו יודעים מה לעשות. באותם רגעים של המפגש המופלא והאומלל, על אם הדרך, היינו שנינו שבורים וחסרי ישע. נדמה היה לי ברגע זה שמוחי פסק לתפקד. כמעט חצי שנה לא התראינו, מאז אותה פרידה. אחותי עמדה כמאובנת והרגשתי בפניה שלפני שנפגשנו היא מיררה בבכי. לא היה כל צורך לשאול אותה מדוע בכתה. הסיבות היו כה ברורות. לא ידעתי דבר על הנעשה בגיטו ברזנו. לא ידעתי כיצד התקיימה שם כל משפחתי. לא שאלתי אותה איך עלה בידה להישאר בחיים עד כה. גם היא לא חקרה אותי. אבל מה עושים עכשיו? מה הם הצעדים הבאים שלנו? מה עלינו לעשות כדי שנוכל להמשיך ולחיות? איך נתגבר על הבעיות הכלכליות המינימליות? אחותי היתה לבושה במעין סחבות ולרגליה — סנדלים קרועים. הבטתי עליה ובאותו רגע החילותי לספר לה על כוונתי ללכת אל אותה גויה, פולניה נוצריה, שאצלה ביקרתי פעם ואצלה זכיתי לאכול כאשר עבדתי בתחנת הרכבת במלינסק. "אני חושב שאולי גם בנימין חי ולא נתפס", אמרתי לה בחוסר ביטחון. באותה שניה ממש קפצה אחותי בשמחה וסיפרה לי בהתרגשות שזה עתה היא חוזרת ממנו. הוא ממשיך לעבוד כרועה בקר, הוא נראה טוב וייתכן שעתידו מובטח. באותו רגע חשתי מאושר, שהנה אנו שלושתנו נשארנו בחיים. לשאלתי למה גם

היא לא נשארה שם, ענתה לי שהגויה מפחדת להחזיק עוד אנשים, פן מישהו יגלה שהם יהודים. ואחותי אכן דמתה ליהודיה בשערה השחור והמקורזל.

המשכנו לספר זה לזו על קורותינו ואחותי סיפרה שהיתה זמן מה עוזרת בית ומטפלת בילד אצל גוי שגר כשני קילומטרים מכאן. יחסיהם היו טובים והוא אמר לה שתמיד תוכל לבוא אליו שוב. "והנה, עכשיו, אני הולכת אליו, עד שיעברו הימים הנוראים הללו. שם לפחות יהיה לי מה לאכול ומקום לשים עליו את ראשי", הוסיפה.

שמחתי לתוכניתה הטובה וברכתיה על מזלה הטוב. נדמה לי שקבענו להיפגש בשעות כאלה כאן, על השביל, או ליד היער בקצה השביל. לשאלתה, מה אני חושב לעשות עכשיו, עניתי שעדיין אינני יודע, אך קודם כל אני רוצה להיפגש עם בנימין. אולי אצליח גם אני לעבוד שם כאיש דיש, על מנת להתקיים, וגם כדי להיות עסוק. הבית בו נמצא בנימין נראה לי מתאים ביותר. ראשית, הוא רחוק מיתר הבתים הפזורים בשטח, ושנית — ליד הבית ישנן חורשות ותמיד אפשר לברוח ולרוץ דרכן.

נפרדנו בחיבוקים, בנשיקות ובדמעות. הרבה דמעות. איחלנו זה לזו הצלחה. הדגשנו שוב ושוב שעלינו להיות זהירים, עירניים, להכין בעוד מועד מיסתור זמני, עד כמה שזה ייתנן, והעיקר — להשתדל לא ליפול ברוח, בתקווה שהכל יחזור לתיקנו אחר שבוע־שבועיים ונוכל שוב להתהלך חופשיים. אסור לנו לאבד תקווה. עלינו להישרד על אף כל הקשיים. "אחרי המלחמה, אם נצליח להתגבר עליה, ניסע לאמריקה לדוד, אחי אמא", אמרתי לאחותי. באותו מקום, על השביל, גם נפרדנו זה מזו והלכנו איש איש לדרכו ולכיוונו. לפני שנפרדנו הספקתי עוד להזהירה לבל תיכנס למיכאילו, אחרי שתיארתי לה אותו ואת התנהגותו כלפי. אחותי הלכה ואני, בלב כבד, התחלתי להתרחק ממנה, כשכל כמה פסיעות אני מסובב את ראשי ומביט בה כיצד היא הולכת ומתרחקת. שוב ראיתי את אותה דמות של אשה זקנה, כפי שראיתיה לראשונה. אבל עכשיו ידעתי שזוהי אחותי היקרה והאהובה. אלוהים, שמור לי עליה, שלא יאונה לה כל רע, בדרכה אל הגוי ובשהותה אצלו, התפללתי בלבי. פניתי שוב לאחור, אך כבר לא ראיתי אותה יותר.

האלמנה, גברת פרוקופוביצ׳קה

לאשה האלמנה, גברת פ׳, היו שתי בנות נשואות, בן רווק כבן שלושים ובת רווקה מעל לגיל עשרים. אצל אלמנה זו עבד בשעתו, לפני כארבעה חודשים, אחי בנימין כרועה בקר. היא היתה מרוצה מאוד ממנו ומעבודתו. הוא נהג לישון במתבן, כדי לשמור על בטחונו. בבקרים היתה היא עצמה מעירה אותו. זו היתה למעשה הסיסמה. למישהו אחר אסור היה לו להענות והיה עליו להישאר במקומו ולא לזוז. הוא היה מתחפר בתוך חור שבערימת שחת יבשה והיה לו טוב שם. ביקשתי מאלוהים, שאם אני אעלם מהאופק, אזי לפחות שישאיר את אחי בחיים כדי שיספר את סיפורו לאחרים. רציתי בכל מאודי שיישאר זכר למשפחתי כדי ששושלת ברייר תימשך.

אינני יכול לבטא במילים את אופייה המיוחד של האלמנה פ׳, את גודל טוב לבה או את יחסה האנושי לבני אדם כערך עליון. סיפור שזכור לי ושסופר לי על ידי אחותי הניה קשור בבואה של אחותי אליה לראשונה, בשעות הבוקר. מיד כשהגיעה לשם, האכילה אותה גב׳ פ׳ כדת וכדין והרגיעה אותה, פעולות מופלאות כשלעצמן באותם ימים. תוך כדי שהייתה במטבח, נשמע קול דיבור בחצר. ברגע זה נתנה לה גב׳ פ׳ רמז, להיכנס במהירות למחסן. ״שם יש דבר־מה״, אמרה, ״את יכולה לאכול כאוות נפשך, אך אל תשמיעי הגה עד שהזר יעזוב את המקום. אחותי נכנסה לאותו מחסן שבו אוחסן דבש וגם חלות דבש, שטרם הוצא מהן הדבש. הניה התחילה ללקק מחלות הדבש, בתחילה בהיסוס מה אך לבסוף בלהיטות רבה. כעבור שעה, כאשר גב׳ פ׳ הוציאה אותה משם, כל מה שאמרה לה היה: ״עכשיו עליך לשתות הרבה מים, כי את עלולה להרגיש לא טוב...״

אמי אמנם הספיקה להעביר מספר חפצים לגב׳ פ׳, כמו שמיכות פוך, מעילי גשם, מעילי רוח, מעיל פרווה ועוד. אולם כל קשר אין לכך ולכל אשר עשתה האלמנה למענו של אחי, למען אחותי או למעני. היא היתה פשוט אדם יוצא דופן, אשה בעלת לב של זהב. התייחסותה לאחי בנימין

היתה יוצאת מהכלל. היא תפרה לו לבוש כפרי כדי שייראה כילד כפרי מקומי במקרה וייתקל בגרמנים פה או שם.

הייתי כבר קרוב לפאתי היער, אך היה עלי עוד לעבור כמה שבילים ברוחב ובאלכסון, פסי רכבת צרים, יערות עלים, יערות אורן, עד שאגיע לדרך המובילה אל אותה גויה טובת לב.

באותו יום, לאחר שנפרדתי מאחותי, ועוד בטרם התקרבתי ממש אל המשק של גב׳ פ׳, ראיתיה פונה בשביל בו אני צועד בדרך אליה. כאשר התקרבה וזיהתה אותי, נפלטה קריאת הפתעה מפיה והיא אמרה: ״אני מתארת לי שהצלחת לברוח מהגרמנים. אחיך נמצא אצלי. אני לא אתן אותו לגרמנים. אני אהרוג כל גרמני שיבוא לקחת ממני את בני (בנימין). אתה תיכנס הביתה ותגיד ליוז׳יה שתיתן לך לאכול. אתה בוודאי רעב מאוד. אני הולכת לתחנת הרכבת, כדי להיוודע מה נשמע ואיך העניינים״.

גב׳ פ׳ יצאה לדרך כשהיא נשענת על מקל בהליכתה ואני נכנסתי, התייצבתי מול בתה יוז׳יה וברכתיה בחמימות. גם היא שמחה לראות אותי חַי. ״שב ליד השולחן״, אמרה לי, ״ואני כבר מארגנת לך ארוחה טובה שבוודאי שכחת איך היא נראית״. היא ליטפה אותי על פני והרגשתי שהיא מלאת שמחה לראותני חי ולהגיש לי אוכל. אכלתי ארוחה יקרת המציאות. בכל כסף לא יכולתי להשיג היום ארוחה כזו. סיימתי את הארוחה בשתיית תה. יוז׳יה התיישבה מולי וסיפרה לי על אחותי שהיתה אצלם היום ואכלה במחסן הרבה דבש. ״לא חשוב הדבש, שרק יהיה לה לבריאות ושלא יקרה לה משהו״, אמרה בטוב לב. היא הביאה גם לי חתיכה מחלת דבש ביחד עם מים וחשתי שהיה זה מעדן גן העדן עצמו. אז החלה לספר לי על ההריגות שהתרחשו בכל הערים. ״אמא הלכה לתחנת הרכבת של מלינסק כדי להשיג אינפורמציה כלשהי ולהיוודע אולי כבר עברה הגזרה הקשה, או חלה הקלה כלשהי״.

גב׳ פ׳ גידלה ארבעה ילדים ברוח טובה, אולם כבר בתקופה הראשונה נודע לי שהיא רצחה את בעלה בגרזן, כפי הנראה מתוך התגוננות. כאשר הדבר נודע לי, שמרתי קצת מרחק ממנה. אבל עד מהרה הבנתי שכל העובדות על טוב לבה הטבעי, הנמשך לכל אורך הדרך, בכל חייה, הן נכונות.

אחרי השיחה עם יוז׳יה הצעתי לה שברצוני ללכת לדוש יחד עם אחיה. ״אם יבואו גרמנים לביקורת, תגידי ששנינו אחים שלך״, ביקשתי

אותה. היא חיבקה אותי פתאום ואמרה שמאוד היתה רוצה שאהיה לה לאח, ואילו אני החזרתי לה חיבוק חטוף ונשקתי את ידה. רק אז היא נשקה לי על ראשי. יצאתי מהבית מעודד מאוד ועם תקוות רבות.

נכנסתי לאולם הדייש של התבואה, ברכתי את אחיה והוא מיד שאלני אם אני אחיו של בני. עניתי לו בחיוב והצגתי לו את הרעיון להעמיד פנים כאילו אנחנו אחים, במקרה ויבואו לכאן גרמנים כלשהם. הוא ציחקק במקצת, אך הסכים לכך. גם הוא, כאחותו וכאמו, הבין שיש לעזור כאן ליהודים שחייהם ניצלו. רק דבר אחד הטריד אותו: "מה יהיה אם הגרמנים יורידו ממך את מכנסיך ויתברר להם שאתה יהודי ושאתה מסתתר אצלנו. אנחנו נשלם ביוקר על כך". "אני למוד ניסיון בבריחות", אמרתי לו, "ברגע שנשמע שמכוניות מגיעות לכאן, אסתלק ליער ובערב אחזור". הוא הסכים עמי והמשכנו לדוש ביחד. גם הוא היה שבע רצון שמישהו עוזר לו פיזית לבצע את העבודה.

את הדייש ביצעו האיכרים בעזרת שני מקלות מעץ אלון שהיו מחוברים בצורה מיוחדת בעזרת עור חזק ביותר, או עשוי מפין של שור או פר. היה צורך לדעת איך להכות במכשיר זה את אלומות התבואה הפזורות על המשטח בתוך מבנה מיוחד לכך. כאשר אדם מיומן עבד בו בעצמו, לא היתה קיימת סכנה למכה על ראשו, אך כאשר עבדו שני אנשים בדייש, נשקפה סכנה שהאיש הלא מאומן יכול לגרום לבומרנג. קצב המכות נשמע כמו: לופו, צופו, לופו, צופו; מעלה, מטה, מעלה, מטה, ללא הרף, בצורה מונוטונית כל היום. התחלתי להסתגל לקצב. הייתי מאושר שבנה של גב׳ פ׳ הסכים לעבוד עמי במתבן. זה נתן לי מעין ביטחון שהם יגנו עלי במקרה ויבואו גרמנים ויטענו שאני אחד מהמשפחה.

אך שמחתי לא ארכה זמן רב. כאשר חזרה האם ממלינסק, קראה לי לביתה פנימה ואמרה לי בצורה גלויית לב, בכאב וצער רב, שלא אוכל להישאר, למרות שחשבה להפיק ממני תועלת לצורכי המשק וכולנו יכולנו ליהנות מהדבר. "מה ששמעתי בתחנת הרכבת מראה שהמצב הוא קשה מנשוא", אמרה. "לא נראה לי שזה יימשך מספר ימים בלבד. הגרמנים הוציאו להורג את כל תושבי הערים והעיירות. הם כינסו אותם בכל מיני גיטאות כדי להורגם ביחד". היא קיללה את הגרמנים והאוקראינים ואמרה בחשאי שיש גם פולנים "נבלות" העוזרים לגרמנים להרוג ולהשמיד יהודים.

תוכניתה של גברת פ׳

״אני אחזיק אותך אצלנו מבלי שתעבוד, אבל אתה מוכרח להתחבא במשך היום במתבן ולצאת משם רק בערב. כשיבוא בני, אחיך, מהמרעה, אשלח אותו אליך כדי שתיפגשו ונחכה לראות מה יילד יום״. היא אמרה ליוז׳יה להכין לי משהו לאכול כדי שלא אהיה רעב ולשים לב אם מישהו לא מתקרב אל ביתה. אבל יוז׳יה הכינה לי אוכל מבלי לחכות להוראותיה של אמה, היא עשתה זאת בכל הרצון שבה ובכל הלב. גם את טוב לבה של בתה לא הבינותי, לא אז וגם לא היום. היא רק ישבה לידי ונהנתה לראות כיצד אני ״שורף״ את האוכל. אמה הלכה לנוח לחדרה ויוז׳יה הכינה לי גם חלב עם חמאה ודבש. היא ביקשה ממני להיזהר כשאעבור למתבן והבטיחה ששניהם יבדקו שאין מישהו בלתי רצוי בסביבתה.

בחצר היו מספר מבנים כמו דיר, אורווה, רפת, ביתן לתפוחי־אדמה, ביתן לחזירים, לעופות ועוד.

חשתי מועקה כבדה בלבי. גב׳ פ׳ הוסיפה ואמרה, שיהיה לי ברור דבר אחד: סכנה גדולה נשקפת לחיי ולחייהם. הגרמנים הפיצו הודעות בערים ובכל מקומות הישוב, שאם מישהו ינסה אפילו להחביא יהודים, או יתמוך בהם בדרך כלשהי, הוא ייענש בכל חומרת הדין. כלומר, משפחה נוצרית, המחביאה יהודי, או יהודים, תוצא להורג בו במקום. כל רכושם יוחרם וביתם יישרף עד היסוד. לכך הוסיפה עוד משהו: ״הבעייה שלנו היא לא הגרמנים, הם לא יבואו אלינו. בעיקר אני מפחדת מבעלה של בתי הבכירה. הוא אדם קל דעת, הוא עלול לחפש אותך, או את אחיך, ולמסור אתכם לגרמנים. אך אני אמרתי לו בצורה ברורה, שאם הוא יעשה משהו לבני, הרועה שלי, ילשין עליו או יתפוס אותו, או יהרוג אותו, אז למרות שהוא חתני ויש לי נכדים ממנו, דמו יהיה בראשו. אמרתי לו שלא ינסה לזלזל בדברי, כי אקיים את כל מה שאמרתי לו, ושלא ינסה אפילו לבוא אלי בכלל״.

מגוריו של החתן היו במרחק של קילומטר אחד ממנה, בקצה היער ובתחילתו של כפר אחר שבתיו מפוזרים.

כאשר שמעתי את וידויה ואת החלטתה, הבנתי בצורה ברורה מאוד מה היא שמעה בביקורה במלינסק והוצאתי את מסקנותי, שאסור לי לחלוטין להופיע באור יום. לגבי היום נגמר והלילה יהיה ליום, בו אוכל לנוע או להתהלך, ואולי אפילו ליצור קשרים. מהיום אהיה חיית יער, אך מה שחסר לי אלו הם עיני ינשוף ויהיה עלי לכלכל היטב את מהלכי בשטח.

אחרי דבריה של גב׳ פ׳, הודיתי לה מקרב לב והיא שלחה את יוז׳יה החוצה, לצפות אם אני יכול לעבור למתבן. יוז׳יה הודיעה לי שאלך ישר וללא כל פחד. ״תלך בביטחון, כאילו שאתה בן־בית כאן. אל תסתכל שמאלה או ימינה, אל תשים לב לשום דבר, ותנקוט אמצעים לצאת בערב לשירותים. אוכל אני אספק לך רק בערב. אני מאוד רוצה שתישאר בחיים ושתראה את מפלתו של היטלר״, אמרה בנשימה אחת.

הגעתי למתבן, סגרתי את הדלת מאחורי, הצצתי החוצה פן בכל זאת מישהו ראה אותי. אחרי כרבע שעה של הצצות, נוכחתי שאין איש בחצר. במתבן חיכיתי בקוצר רוח לאחי בני, בשובו עם העדר מהמרעה. הציפיה נמשכה ללא סוף, הזמן לא זז, היום לא נגמר והערב בושש לבוא. החלטתי לעשות בור בשחת בצורת מנהרה. גם אם מישהו יבוא ויחפש, שלא יעלה על ראשי או גופי. מתוך הבור שיצרתי בשחת, עשיתי גם חור בקיר החיצוני כדי שיגיע אלי אוויר צח ישר מהיער. יחד עם זה, שימש לי החור במשך היום לתצפית על הנעשה ביער. נכנעתי לגורלי. קיוויתי שאחותי קיבלה מקום מיסתור אצל הגוי שלה. אחי משמש כרועה, וזה טוב, ואני אמשיך כך בינתיים (למרות הכל עדיין חשבתי שהזועם וההרג ייפסקו, שמישהו בשלטון הגרמני יחליט שדי בכל מה שנעשה. מי שנהרג — נהרג, ומי שנשאר בחיים — יכול להמשיך לחיות). לא תיארתי לי שהמציאות בה אני חי תהיה כה טרגית, שהיא לא תיפסק, שהיא תימשך שבועות, חודשים, שנים, שהיא תהפוך לחלום בלהות שאיש לא מסוגל לפרשו. ומי בכלל יוכל בסופו של דבר להישרד ולהודות לאל שנשאר בחיים? לא נתתי את דעתי לכך, שהנה נכנסתי למנהרת זמן אפילה שאין לה סוף. וכך אמנם היה.

פגישתי עם אחי בנימין אצל גברת פ׳

סוף־סוף התחילו דמדומי הערב לתת את אותותיהם ואני כבר שומע את צלצולי הפעמונים של הכבשים, שצלילם רך ונעים, ואת קול הפעמונים של הפרות המובילות, שצלילם חזק, עבה וכבד, כשהם מתנועעים כבר בסביבת המשק. ידעתי כי מאחורי העדר הזה הולך אחי בנימין, אבל ידעתי גם שהוא לא מצפה לפגישה איתי. הוא לבטח יתאבן במקום כשישמע את בשורת איוב על אבא. על אמא הוא בוודאי כבר שמע מפי אחותו, שביקרה כאן היום. מתוך סיפורה של אחותי הניה, לא ידעתי מה שלום בני, מה היא סיפרה לו ומה שמעה ממנו.

כאשר העדר נכנס לחצר, ראיתי את הבת יוז׳יה יוצאת לקראתו. היא הציעה שתכניס בעצמה את העדר למקומו ושלחה אותו אל המתבן. ״שם מחכה לך הפתעה״, אמרה לו. היא התעקשה לא לספר לו את ההפתעה ובני רץ ופתח את הדלת. מיד בכניסתו קראתי אליו להיזהר ולסגור את הדלת אחריו. הוא שמע את קולי והכירו מיד. יצאתי ממחבואי, התחבקנו והתחלנו לבכות. הוא ידע הרבה סיפורים, אך לא ידע כלום עלינו. הוא חשב שכולם ניספו, שרק הוא ואחותו האחת נשארו בחיים. והנה, לפניו עוד אח שלישי שנשאר בחיים. לפחות שלושתנו נחכה לגאולה שיום אחד תבוא בצורת הצבא האדום. רק הצבא האדום, אם יחזיק מעמד, יוכל להחזיר את הנחש הארסי ביותר למאורתו בברלין.

שוב הסתכלנו אח באחיו בשקט. סיפרתי בלחישה מה שעבר עלי, איך הגעתי לכאן ואיך נתקבלתי על־ידי בעלת הבית שלו ואיך שהיא דואגת לנו. הוא אישר לי שהיא אכן דואגת לו תמיד, מכריחה אותו לאכול לשובע כדי שיגדל, שיהיה חזק, שיוכל להתגבר על בעיות שייתקל בהן ולבצע משימות בלי אפשריות. הוא סיפר לי שהוא אוכל כאן מכל טוב — בשר, חלב ודבש. הזקנה מבקרת אותו מדי פעם בשדות המרעה שלהם, לראות שמא מתנכלים לו רועים אחרים בגלל השגת גבול. תמיד היא מופיעה כדי להשרות את נוכחותה בשדותיה. נוכחותה מעודדת

אותו מאוד. "היא גם תפרה לי בגדים מתאימים לרועה בקר וצאן ותמיד מכניסה אוכל ושתיה לתרמיל הצד שלי", הוסיף.

הערב ירד ואנו שקענו בשיחתנו ובסיפורינו. פתאום נשמעה נקישה על דלת המתבן, זו היתה יוז'יה שאמרה בשקט: "בני, אחותך הגיעה חזרה והיא עכשיו במטבח. היא תסיים לאכול ותקבלו אותה אליכם. תיכנס גם אתה לאכול ותביא אוכל גם לאחיך, ושלא תדברו בקול רם, אלא בלחש.

אחותי גורשה מבית הגוי שלה

הייתי מודאג מאוד כששמעתי שאחותי לא נתקבלה אצל הגוי שלה וילדיו. בסיימה לאכול, הגיעה הניה למתבן, שם לראשונה נפגשנו שלושתנו. כאן, תחת חסותה של הנוצריה הפולניה האצילה, גברת פרוקופוביצ׳קה, שתחיה עד מאה ועשרים. כאשר בני חזר מהאוכל, נעלנו את הדלת מבפנים. היינו כולנו מאוד עייפים ונרגשים. התלחשנו בספרנו את הסיפורים מסמרי השיער עד שנרדמנו. בבוקר — נקישה קטנה בדלת. בני קם לעבודת הבוקר שלו ואנו, שנינו, נשארנו לבדנו בערימת השחת, שריחה נעים וטוב לשכב בה, אך בהחלט לא סימפטי להתחבא בה. אך אין מה לעשות, נחכה ונראה. בערב הבטיחה לנו גברת פ׳ אוכל, עלינו להחזיק מעמד וזהו זה. איני זוכר איזה פרטים סיפרתי לאחותי על בריחתי ממחנה קוסטופול, על אבא ועל האחרים. לעומת זאת, היא סיפרה לי שכאשר הגיעה אל אותו גוי שעליו בנתה את הצלתה, ראתה שאין זה אלא בניין קלפים, אשר התמוטט ברגע שכף רגלה עברה את מפתן דלתו.

הניה נכנסה לביתם ועל פניה חיוך כאילו לא קרה דבר ליהודים, וברכה אותם לשלום. אולם הם החלו לפתע לפחד ממנה, או מנוכחותה, ואמרו לה מיד שאין היא רצויה יותר בביתם. ״אסור לנו להחזיק אותך, כי את יהודיה. יהרגו אותנו אם ייוודע שאת אצלנו. תברחי מכאן מהר ככל האפשר. אל תביאי עלינו כלייה״. כך דחו אותה, כאילו היתה מצורעת או כאילו ירדה מפלנטה אחרת, שאיננה ידועה לאנשי כדור הארץ. היא ניסתה להסביר להם, שאין הם חייבים לספר לאף אחד שהיא יהודיה. ״אני הרי פולניה כמו כולם, מה רואים עלי, שאני שחרחורת? האם זה מוכיח שאני לא פולניה? ישנם פולנים ואוקראינים שגם הם שחורי שיער. האם הם צריכים לפחד פן יחשבו אותם ליהודים? אני נערה ואף אחד לא יכול להוכיח שאני יהודיה. לילד יהודי יותר קשה להסתיר את יהדותו, כי הוא נמול, ואילו אני, מה יש לכם לפחד ממני, אני אעבוד כאן ללא

תמורה כספית, בנאמנות, בהגינות, ביושר, כי איני רגילה אחרת. אנא, אל תגרשוני. אהיה אסירת תודה לכם לעולמים. המלחמה תיגמר ודודי מאמריקה ישלם לכם עבור טובכם אלי. גם אני אחזיר לכם כגמולכם. עשו עמי חסד ותאפשרו לי לחיות ביניכם עד שתחלוף התקופה הנוראית הזו". כך הפצירה בהם הניה.

אבל תשובתם היתה שאסור ליהודי להתקיים יותר; ככה בפירוש כתוב בכל הפלקטים. ומי שיעזור ליהודים — מסכן את עצמו ואת כל משפחתו. בבכי חנוק ודמעות על לחייה ראתה שלא תשכנעם ועליה לעזוב את המקום הזה מיד ובלי דמעות כדי שאיש לא יראה שהיא בצרה. ביתו של הגוי הזה אכן היה בקירבת בתים אחרים בסביבתו. היא יצאה משם ללא פרוסת לחם ועזבה. באין ברירה החליטה לחזור לגויה של אחינו בנימין.

יום שלם עבר עלינו במתבן. בצהריים הביא לנו בנה של הגויה חצי כיכר לחם בלבד בשקית, ואת זה גמרנו עד הערב. שוב נפגשנו עם אחינו בנימין ובערב הביאה לנו גברת פ' אוכל חם. ידיעות שונות שהגיעו אלינו היו מפחידות מאוד. אלה היו סיפוריהם של גויים נוצרים, שהתעלו על עצמם ופירטו כיצד הגרמנים הורגים את היהודים. אפילו בעיני היו הסיפורים מוגזמים, אם כי במרוצת הזמן ראיתי ושוכנעתי שלא היה בהם כל דמיון — כולם היו חלק מהמציאות. היו אלה תיאורי זוועה, אשר התרחשו על פני כדור הארץ שלנו.

עוד אח ניצל והצטרף אלינו

יום אחד, בשעות אחר הצהריים, ישבנו במתבן מודאגים מאוד מהעתיד הקרוב, כי העתיד הרחוק לא עניין אותנו כלל באותו זמן. העתיד שלנו, פירושו עכשיו — הערב, הלילה, הבוקר שלמחרת — לא יכולתי להעלות על דעתי שום חידוש, שום רעיון. הרגשנו מנוטרלים מחיי אדם עלי אדמות. כל רעיון שצץ במוחנו חוסל בטרם פיתחנו אותו. התסכול באותו מתבן היה עצום, המצב לא היה מוגדר, לא היה היגיון בשום דבר וקרן אור לא נראתה. בעוד אנו תוהים על מצב הביש בו אנו נמצאים נשמעה נקישה בדלת ואיתה לחשה השקט של יוז׳יה, הקוראת לי לרדת מהשחת. ירדתי במהירות ושמעתי מפיה בשורה מתוקה שהעניקה לי תקווה ושמחה רבה.

״אחיך הקטן, יוסף, הגיע אלינו והוא נמצא במטבח״, בישרה לי, ״אבל אני מפחדת לומר לו שאתם מתחבאים במתבן״. החששות שלה היו מוצדקות למדי מבחינת בטחונם ובטחוננו כאחד. הם לא יכלו להוציא ממנו באיזה דרכים ובאיזה אופן הוא הגיע לכאן, מי הדריך אותו, או מי כיוון אותו. הוא עצמו אף פעם לא היה במקום זה וכלל לא ידע היכן המשק של הגויה פרוקופוביצ׳קה. אם מישהו מיריביה ראה אותו, הרי ברור לנו ששהייתנו כאן הגיעה לסופה העצוב, ואם הילד, אחי יוסל׳ה, הגיע לכאן בכוחות עצמו או בהכוונה על ידי זרים, האם היו אלה עויינים או ידידים? בכל זאת, לאחר שהאכילו אותו לשובע, הביאו את יוסף אלינו למתבן. לאט־לאט התחלתי לקבל ממנו אינפורמציה זהירה ומזכרונו הטרי דלינו מספר פרטים שעניינו אותנו ועזרו לנו להחליט מה שהחלטנו ולמסור מידע גם למשפחה שנתנה לנו מחסה. דבר אחד ידע אחי הקטן בן השמונה, שאחיו בנימין חי אצל נוצריה פולניה פרוקופוביצ׳קה, שהשתייכה לכפר, שאת שמו הוא אינו יודע.

נחזור עוד לאחי הקטן יוסל׳ה, איך הוא עצמו ניצל ואיך, כילד, עשה את כל המרחק הזה, איך הגיע למקום שבו יערות, חורשות, שדות,

שבילים וגדרות. קשה לי, כאח בוגר ממנו, להבין כיצד הצליח להגיע לשם. מעולם לא ראה את הבית, מעולם לא ידע את כיוון המקום. בכל זאת, הילד הגיבור הזה, מספר ימים אחרי השחיטה, הגיע לאחיו בנימין, ושם מצא לא רק את מי שציפה למצוא, אלא גם אותי, אחיו הגדול ואת אחותו האהובה הניה. אולי עכשיו, אמר לעצמו, יש מי שידאג לו. הילד, הגיבור והנבון הזה, ידע ללכת בסתר, ידע מה פירוש הדבר להתגלות לעיניים בלתי רצויות, או לעיני האויב. לקח לו זמן רב להגיע אל בנימין, אך בסופו של דבר הוא הגיע. שם, אצל גברת פרוקופוביצ׳קה הצדיקה, אוחדה משפחת ברייר, משפחה של ארבעה ילדים, ללא אבא ואמא.

האשה הזקנה רצתה להחזיק בכולנו, אך לבסוף הגיעה למסקנה שאסור לה להסתכן יתר על המידה ולהסתיר אותנו בתוך מישקה. ערב אחד הגיעה אלינו למתבן עם בתה יוז׳יה. הבנתי שהעניין לא טוב עוד בטרם פצתה פיה. ״ילדים יקרים״, אמרה לנו, ״אני יודעת כמה קשה לכם. איבדתם את הוריכם, נשארתם יתומים בלי כלום, אך עליכם להבין אותי. אני נורא מפחדת מכל מה שאני שומעת. מצבם של היהודים הוא רע, רע מאוד. ישנם אנשים שעוזרים לגרמנים לתפוס אותם והם מוצאים להורג. אלוהים ישמור אתכם מכל רע ושאותו אלוהים ישמור את כולנו ביחד מהגרמנים הנאצים, ימח שמם.

באתי אליכם לספר לכם שהתחלתי לפחד מהחיפושים במשק שלי. אם ימצאו מישהו מכם, יהרגו אותי, את ילדי וגם אתכם. גם את בנימין החביב שלי לא אוכל להחזיק במשק עוד זמן רב כי הוא בוודאי כבר מוכר בסביבה ויש לי די הרבה אויבים שהיו רוצים לנשל אותי מאדמתי. אני בעצמי אינני מפחדת מהמוות, כי אני כבר זקנה, אך אינני רוצה לגרום למותם של ילדי. הבן שלי כבר מבוגר ועוד לא התחתן, גם יוז׳יה צריכה כבר להתחתן ואין לי בשבילם בני זוג. לא טובים הם חיי הכפר, אך מה אעשה בעיר? שם יותר גרוע. עכשיו אני רוצה להציע לכם, שהלילה הזה תישנו עוד במתבן, ועם בוקר תצאו מפה אחד־אחד, בהסתר, לתוך היער שלי. ישנם שם הרבה בורות, עצי עלים, עצי אורן גבוהים. תמצאו לכם בור גדול ובכל ערב אביא לכם אוכל, עד כמה שרק אוכל, אולי בכל זאת ישתנה המצב, מי יודע? אני מאוד רוצה לעזור לכם ולהציל אתכם מהשמדה״.

האשה הזקנה והצדיקה דיברה אלינו בכל ליבה הכנה ובכל מאודה רצתה לעזור לנו. אך היא היתה נתונה להשפעות חיצוניות רבות והפכפכיות. כל ידיעה שהיתה קולטת, היתה מפרשת אותה למצביה השונים ולפי השקפת עולמה. אינני יודע אם באמת אהבה יהודים, אך היה ברור לי מעל לכל ספק, שאת בנימין אחי היא מאוד אהבה והיתה מוכנה לעשות למענו הרבה מאוד. אך כשהיינו כבר משפחה בת ארבע נפשות פחדה גבר והקשה עליה.

קיבלנו את הצעותיה, שהיו קרובות להיגיון ומעשיות לרגע זה.

עם בוקר, יצאנו מהמתבן אחד־אחד. קבענו לעצמנו מקום מפגש ביער הקרוב. במקרה ולא נוכל לראות האחד את השני בעינינו, החלטנו שנשתמש בצפצופים הדומים לאלה של ציפורים. כמובן, שאין להרבות בהם יותר מדי. כל אחד מאתנו ידע לשרוק ולצפצף בצורות שונות, אך לא היו אלה צפצופי ציפור. בתחילה דאגנו, אך הדבר הסתדר בחלל היער, מבלי לעורר את תשומת לבם של שוכני היער השונים — הינשופים, הארנבות והציפורים — גם אם לא עברנו אמון מוקדם של צפצופים. באותו בוקר הצטרפנו לתושבי היער בעל כורחם. אחרי חיפוש קטן הגעתי לבור מכוסה בצמחיה ירוקה ושיחים מסביב לה. בחרתי בבור הזה ולאט־לאט הגיעו אלי כולם בזחילה או בהליכה שפופה. נכנסנו לבור בלי כל אוכל. הפעם האחרונה שאכלנו היתה אתמול, במתבן. הנה אנו בבור שעומקו פחות ממטר, אורכו כשני מטרים ורוחבו כמאה ושישים סנטימטר.

מהרגע הראשון קיבלנו על עצמנו נוהל שכלל תצפית קבועה על השטח ביער כדי לעקוב אחרי נחשים, צפרדעים ועכברים; לקחת בחשבון את האפשרות שחיות בית יתקרבו אלינו; להימנע מכך שיגלו אותנו. כדי להימנע מכך עלינו לנטוש בזמן את מקומנו. כל עוד לא יבקר אותנו זר ביער זה, נהיה בטוחים בו. ערב־ערב הביאה גברת פ׳ סיר אוכל ושמה אותו במקום קבוע, משם לקחנו את האוכל ולמחרת הוחלף הסיר הריק שוב בסיר מלא באוכל. כך אכלנו פעם ביום במשך שבוע ימים, או אולי עשרה ימים.

המשפחה גדלה — בלי עין הרע

באחד הימים, כאשר יוסל׳ה היה בתצפית, גילה בצד שלנו, מרחוק, דמות אדם. הוא הזהיר אותנו ואנו הנמכנו את ראשינו. עכשיו החל המעקב אחריו, מאין הוא בא ולאן הוא מכוון צעדיו, ומה מעשיו של גוי זה ביער לא שלו, מה מחפש הוא כאן? שמא הוא מנסה למצוא איזה עץ יפה כדי לגדוע אותו ולגונבו מהאשה הזקנה? או אולי הוא אדם בלתי שפוי? אך אם יגלה אותנו, הוא עלול גם להלשין, וכל בטחוננו יתנפץ לרסיסים. כך גם נאבד את הכלכלה היומית, המובטחת לנו כאן ממש מהשמים. בני והניה ירדו לישיבה נמוכה, ויוסל׳ה ואני המשכנו לעקוב אחר האדם, כאשר העלים סוככים עלינו. לפתע הבחנו בדבר מוזר. האדם המשונה הוציא פטריות מהאדמה ואכל אותן. המשכנו לעקוב אחריו בעינינו. ראינו שהוא מכניס מדי פעם איזה תות שדה שמצא, או אוכמניה שנותרה עדיין על השיחים. פתאום שינה כיוון והתקדם לכיווננו. לבושו היה מאוד מרושל, הוא חבש כובע (שואבי) גרמני חורפי עם מצחיה עבה מאותו בד מעל מצחו. דבר זה מנע מאתנו להבחין בפניו. האיש התקרב יותר, עד קרוב לחמישים מטר, ואז עשה תפנית של שלושים מעלות ימינה, ואנו יכולנו רק לראות את הפרופיל שלו. תוך כדי התקדמות פרופילית אלינו, השמיע פתאום אחי הקטן: אברום! משכתיו לרדת לבור, אך הוא בשלו, לוחש לי שזה בן דודנו אברום של רוזה, של דודה רויזה, אחות אבינו. הרמתי את ראשי שוב לתצפית וראיתי שהוא החל לברוח. אז צעקתי אליו וקראתי לו בקול רם: ״אברום, קים אהער!״ (אברום, בוא הנה!) האיש עצר, הרים את מצחייתו והחל מחפש אחר הקול ששמע כה מקרוב. מאין זה בא? תהה, האם באמת שמע דבר־מה, או שמא רק נדמה היה לו.

לא חזרנו על קריאתנו מכיוון שרצינו לוודא בבירור את זהותו. רק כאשר עשה מספר צעדים לעבר הבור שלנו, זיהיתיו בוודאות גמורה, אם כי אחי חזר ואמר לי כל הזמן שזהו בן דודנו. סימנו לו בידינו מתוך

השיחים שיבוא אלינו. הוא התקרב לאט ובחוסר ביטחון. עדיין לא ידע מי הוא זה שקרא לו בשמו. כאשר היה במרחק של כשלושה מטרים בלבד, הוצאתי את ראשי כדי שיזהנו. הוא קפץ בן רגע לתוך הבור ואני המטרתי עליו הרבה נשיקות וחיבוקים. אחי לא ידעו עדיין מה עבר על שנינו בהיותנו במחנה ובליל השחיטה. הוא היה נורא מבוהל וחזותו היתה כשל פרא אדם. הוא היה חזק מכפי גילו וחזק בהרבה ממני. יותר משבועיים לא דיבר עם איש ולא קיבל אוכל מאיש, אלא התקיים רק מפטריות, אוכמניות, ומה שמצא בלילות בשדות. לא היו לו גפרורים ולא היה לו תרמיל, לא היה לו דבר. נשארו עוד בטח שעות עד הערב. אמרתי לו שבערב יביאו לנו אוכל ונאכל ביחד. כבר החלטנו שהוא יקבל את המנה הגדולה ביותר, כדי שיחזור קצת לעצמו. הוא לא האמין למה שסיפרנו לו על אוכל המגיע אלינו ערב־ערב מאישה נוצריה. הוא חשב שיצאתי מדעתי, אבל אני ידעתי שכל עוד אני מפחד — לא ירדתי מהפסים לגמרי. ידעתי גם שעלינו להמשיך להתקיים ולחיות. עכשיו הודיתי לאל שמצאנו אחד את השני.

האישור שאבי חי

חזרנו לדבר על ליל ההריגה ואני התחלתי לבכות את אבא שלנו. אברום ניסה להפסיק אותי ושאל בתמיהה: "האם לא ראיתם את אבא שלכם?" והוסיף: "אני ראיתי אותו רץ עם רובה מעל הגשר. רצתי אחריו ותוך כדי ריצה נתקעה רגלי באחד החריצים ועד שהשתחררתי, אבא שלכם כבר היה מעבר לתחום ראייתי. עברתי את הגשר, חיפשתי, צעקתי, אך יותר לא ראיתיו. חשבתי כל הזמן שנהרגת ואני חושב שגיסי נהרג שם במטח היריות השני. מאוד רציתי להצטרף אל אביך, אך לא יכולתי לגלות אותו. ראיתי עוד כמה אנשים שברחו דרך הגשר ולא עזרו לי להוציא את הרגל שנתקעה. היריות נמשכו עוד הרבה זמן. פחדתי שתגיע רכבת ואני אינני יכול לשחרר את רגלי. לפתע ראיתי משם את הגיטו בוער באש".

כאשר שמעתי את הסיפור מפיו של אברום, פניתי לאחי ואחותי ואמרתי להם שאנו עוד נזכה לראות את אבינו. אחותי רק אמרה הלוואי וזו היתה האמת. את סיפורו של אברום על הרובה בידו של אבא קישרתי מיד עם שני סיפורים קודמים. האחד — של הנער הפצוע עמו רצתי בלילה ההוא, והשני — של וולודיה שסיפר שגם הוא ראה את אבי בורח עם נשק בידו ושהודות לאבי גם הוא ברח. שכחתי לציין על פגישתי עם וולודיה. אותו בחור ערום שמסרתי לו את חולצתי. הוא עצמו ברח באותו ערב פעמיים. פעם ראשונה ראיתיו בבירור כאשר הגרמני שירה לעברי ובעט במגפו בצידי הימני גרם לי להתהפך על הצד. אז ראיתי את וולודיה ואת הגרמני הגבוה שעמד לידי רץ אליו וחוסם אותו בגופו. אבל וולודיה המשיך לרוץ, תפס בשוטי המכים ונתן אותם בידי האנשים העומדים שלא נורו עדיין ושעדיין לא החלו בבריחה מרוכזת. כפי שהסתבר אחר־כך, היו כמה ניסיונות בריחה, אחרי שאבי החל במרד הראשון והוא נס על נפשו עם רובה בידו ומאחוריו השאיר חלל את מפקד הפעולה הגרמני הנמוך. מה קרה עם יוסף הוורשאי,

מהפליטים מוורשה, שתפס את אקדחו של מפקד הפעולה, לא ידוע לי עד עצם היום הזה.

אבי רץ עם כובע המצחייה הגבוה של הגרמני ועם רובהו על פני הגשר, ושם זרק את הכובע למים, שלא יחשבוהו לגרמני. אברום סיפר שראה עוד הרבה יהודים ביער, אך לא יכול היה להשיגם, כי רגלו כאבה.

אין ספק, שהימצאותנו כאן ביחד הביאה עמה הרבה תקווה ואמונה. אפילו האמנתי שנמצא גם את אמא שלנו, את אחותי זהבה ואחי צביקה. הרבה זמן התהלכתי כשתקווה זו בתוכי והיא נמשכה גם כאשר הגעתי לישראל. עכשיו כבר ידעתי שאבא חי, אבא יידע איך להסתדר ביערות ואנו נמצא אותו. זה עניין של זמן והזדמנות.

באחד הערבים היתה צריכה גב׳ פ׳ ללכת לבקר את בתה, זו שבעלה היה רע מטבעו. באותו ערב הקדימה את הבאת האוכל ואיך שהוא הציצה לעברנו. לפתע הבחינה שאנו כבר חמישה. היא אמנם הביאה אוכל לארבע נפשות, אך אנחנו הסתדרנו. היא לא אמרה דבר ולמחרת בלילה הביאה לנו מנה גדולה יותר ופתק בו היא שואלת מיהו האדם הנוסף בבור שלנו. היא גם ביקשה מבני לבוא למתבן מחר בלילה, שם היא תחכה לו. עבר עוד יום והיא החליטה לשנות את הסטאטוס. המשפחה שגדלה שינתה את דעתה. לאחר שהתייעצה פה ושם החליטה שעלינו להתפזר. אין אנחנו יכולים לחיות ככה באפס מעשה כל היום.

כעבור יום נוסף הביאה לנו גב׳ פ׳ תוכנית מפורטת אל הבור. היא התיישבה אתנו בפנים והסבירה לנו בשקט, שבמרחק של כעשרה קילומטר מהיער שלה ישנם יערות גדולים שבהם נמצאים יהודים מזויינים והם מקבצים סביבם עוד אנשים, ככה היא שמעה. לא יכולתי להאמין שאכן מצויים ביער יהודים מזויינים. מה הם עושים? איך הם חיים? זה לא התקבל על דעתי ולא הגבתי כלל לסיפור הזה. בהמשך דבריה אמרה שאת בנימין היא תמשיך להחזיק בכל דרך שהיא ואת הניה היא תעביר, באמצעות חתנה הטוב, אל בתה השנייה. הם יעבירו אותה בימים הקרובים לגיסתה, כעשרים וחמישה קילומטר אחרי העיר ברזנו. הם יסעו לשם בעגלה וכאשר יעברו דרך ברזנו יסתירו אותה, כי אין אפשרות לעקוף את העיר. בבואה לשם היא תיחשב לאחותה הקטנה של הגיסה. התוכנית היתה יפה ואנו הסכמנו לה. עכשיו פנתה אלינו. אני ואחי

יוסל'ה נלך לפולנה, שם ישנם עקורים מגליציה, נוצרים פולנים, שכנים מהבית, חברים מספסל הלימודים.

אין סיבה שהם לא יעזרו לי במצוקתי. אני, ממשיכה האשה, אביא לכם תיכף מעיל, ומי שיעזור לכם, תתנו לו את המעיל. אמנם, המעיל היה שייך לאמא, אך לא רציתי להיסחב בלילה בשדות, בשבילים וביערות עִם מעיל ואמרתי לה שאין צורך במעיל. אך היא הביאה אותו וטענה, שאם יירד גשם, אצטרך את המעיל וזה לא יזיק לי. הסכמתי שוב להצעתה. חיכינו לעליית הירח כדי לצאת מהיער ולהתחיל בהליכה. היא לקחה את בנימין שלה ואת אחותי. כאשר נפרדנו ביער שלה, יצאתי עם אחי הקטן לדרך, אל חברי יסקי שחי בפולנה. אולם אברום החליט ללכת אל מיכאילו, מהכפר זביניאטש בגליציה. זה הגוי שהתכחש אלי. הוא, כמובן, שמע את הסיפור על המיפגש שלי עמו והחליט ללכת אליו. אם יאפשר לו להישאר, אזי הכל יהיה טוב, אך אם יתעקש, הוא יאיים לשרוף את ביתו, או יכה אותו. מיד הזהרתי אותו שאסור לו לחשוב כך. היום זה לא הזמן המתאים להפעיל אמצעים כאלה. יש לחכות בסבלנות. יותר טוב לגנוב, מאשר לקחת בכוח. קודם צריך לראות בכל זאת איך מתרחשים הדברים בשלטון. צריכים להגיע למרכז מסויים, לקבל מידע על החזית. אולי אפשר יהיה להתקדם אל עבר החזית, לנצל פרצות ולהתחבר עם הרוסים מחדש. אך אם איננו יודעים כלום, מה זה יועיל לנו? הוא אמר לי לא לדאוג והבטיח לדבר עמו בשקט ובפקחות.

כולנו נפרדנו בחצות ועזבנו את היער. היה קשה מאוד להיפרד מהיער הטוב הזה, שהיה לנו לידיד. בסופו של דבר מצאתי את עצמי על שביל שבין שדות תבואה שנקצרה ועדיין היתה מעורמת וקשורה באלומות הנראות מרחוק כאוהלים, או כקבוצות אנשים שהתיישבו סביב איזה עץ. פה ושם ראינו סוס קשור ברגלו אל עמוד במרעה שלו. עברנו בלכתנו נחלים ותעלות. היה חם, הטל מלמעלה מתיישב על גבנו, החולצה נדבקת לגוף, אך אנו הולכים. כך הלכנו כשעתיים עד שיוסל'ה ביקש לנוח מעט, אולם מיד כאשר התיישבנו — נרדמנו. כעבור כחצי שעה התעוררתי וניסיתי להעיר את אחי, אך הוא לא זז. הרמתי אותו על ידי והתחלנו ללכת, אך ההליכה היתה קשה עלי. הסברתי לו שאינני יכול לסחוב אותו ושאנחנו מוכרחים ללכת מהר כל עוד לילה, כי במקום בו גר החבר שלי

אין אף עץ. כך המשכנו ללכת ועברנו כשמונה עשרה קילומטר מחצות עד לפנות בוקר עד אשר הגענו לרפת של החבר. הרפת היתה סגורה.

חפרנו בידיים מתחת לקיר הרפת וזחלנו פנימה כעכברים, שם מצאנו סולם ועלינו בו למעלה, על הגורן שהיה מלא שחת. עוד הספקנו קצת לישון. בבוקר הם קמו וניגשו כמובן לרפת לתת לפרות לאכול לפני החליבה, והנה מול עיני ראיתי את שכנו של חברי, וילחובניץ. ברכתיו לשלום, אולם כאשר הוא הפנה את ראשו אלי וזיהה אותי הוא ברח מיד מהרפת החוצה. נפל עלי פחד. האשמתי את עצמי למה לא חיכיתי לבואו של חברי ולמה זה התגליתי לפני השכן. החלטתי שלא ארד מהגורן ויהי מה, עד רדת הלילה. אחרי חצי שעה נכנס חברי. הוא הרים ראשו לחפשני וקרא לי בשמי. כשהחזרתי לו שלום הוא סיפר לי שהשכן מאוד נבהל, מה עוד שאשתו היא ממוצא גרמני. הוא לקח את אשתו וילדיו והם עזבו את הבית. לפתע קרה עוד דבר מה: אחותו של חברי, ויקציה, יצאה מאחורי הרפת וגילתה את אחותי הניה מסתתרת בין ראשי הכרוב. הסתבר, ששעתיים בלבד אחרי שעזבתי את היער כבר נשלחה אחותי בעקבותי. היא מיהרה ככל יכולתה, אך לא הצליחה להדביקנו. קשה לתאר מה עבר עליה באותו לילה, בהיותה בודדה בסביבה עויינת, ברדיפה אחר אחיה כשאיננה יודעת אם בכלל תמצא אותו.

אקדים ואספר, שכאשר הגב׳ פ׳ באה עם אחותי לביתה של בתה וחתנה, כמתוכנן, וסיפרה להם על תוכניתה להציל את היהודיה הצעירה והמסכנה, שהיא אחותו של בני שלה — לא יכלו לסרב לה בו במקום, אך כאשר האם חזרה לביתה, השתלט עליהם הפחד להחזיק בביתם ילדה יהודיה ובעלה של הבת אמר לאשתו להחזיר את הילדה לאמה. כאשר הניה חזרה לביתה של גב׳ פ׳, היא היתה כבר במיטה. היא פנתה לילדה ואמרה לה, שלמרות שהיא כבר זקנה — חייה עדיין יקרים לה ורצוי שהיא, הקטנה, תלך בעקבות אחיה והוא בוודאי יסתדר עם חבריו. ״תאכלי משהו״, אמרה לה, ״ותצאי לדרך כל עוד שולט הלילה״. אחותי עשתה כעצתה. היא לא בכתה, אלא החלה לנוע על פני שדות ושבילים. היא ידעה אמנם את הכיוון בו עליה ללכת, אך ההליכה בלילה דרך שדות ויערות זרים לא היתה פשוטה כלל. היא הלכה בקצב, מבלי לעשות הפסקות בדרכה, כשם שעשיתי אני, אך בסופו של דבר הגיעה

אל מאחורי המתבן, אליו כבר הגענו, יוסל׳ה ואני, קודם לכן. ויקציה ניגשה לאחותי וסיפרה לה על בואי לרפת.

ויקציה, שהיתה בגיל אחותי, הן גם למדו יחד, עלתה למעלה וגילתה שגם האח הקטן נמצא שם. והנה, אנחנו שוב שלושה. ״מה אעשה עמכם?״ שאלה. הוחלט, שקודם כל יינתן לנו אוכל ואחר־כך יהיה עלינו לעזוב את המקום, כי הגרמנים יגיעו הנה בהקדם. את הבית בו גרו הם קיבלו מהרוסים בשעתו, לאחר שנעקרו מביתם, ובו שוכנו שתי משפחות — משפחת וילחוביניץ ומשפחת רוסצושבסקי. חברי רצה אמנם לעזור לי, אך הוא פחד מהגרמנים כי ביתם היה ממוקם ממש ליד הכביש אשר עליו נעים ללא הרף גרמנים. מספיק שייכנסו לשתות מים והדבר יתגלה בפניהם במהירות. כולם יהיו מפוחדים ואדם מפוחד קל לזהות אותו ולעצור אותו. ״קודם כל, אל תהיו כולכם ביחד״, הציע לנו. אחרי האוכל אמרתי לו שאם נשקפת כאן סכנה, הרי אין טעם שאשאר כאן. אך עכשיו לצאת מכאן זה איבוד לדעת, כל אחד יזהה שאינני מקומי. על הכביש איני יכול בכלל ללכת, הסכנה גדולה שבעתיים. דרך שדות תבואה איני יכול ללכת, פן אעורר תשומת לב של העובדים בשדה. נחכה עד אחר הצהריים ואז נלך אחד אחד ונעזוב את המקום.

חברי יסקו רוסצושבסקי הסכים להצעתי ואמר לי לעלות לעליית הגג של הבית. אחותי תשרת, כביכול, את הפרות. היא תהיה הכי פחות חשודה, ואילו יוסף, אחי הקטן, יישאר על הגורן בשחת ועליו לקבור את עצמו טוב בפנים. בעליית הגג היו תלויים חבלים עם עלי טבק וירג׳יניה. חשבתי, שאם יבוא לכאן איזה גרמני, הוא לא יראני כי אסתתר מאחורי עלי הטבק. חשבתי שזו תוכנית יפה לכל הדעות.

אחותי שמחה מאוד שפגשה את שכנתה וחברתה והן שתיהן בילו את הזמן ברפת ואליהן הצטרפה גם סטפקה, אחותה הקטנה של חברתה. אחותי הרגישה טוב ביניהן.

בערך בשעות הצהריים בא חברי ואמר לי שעלי לעזוב מיד, כי השכן מפחד לחזור הביתה והוא עלול לפטפט וזה יהיה גורלי מאוד. ״יש לי תוכנית איך להוציאך מכאן, שלא תעורר כל חשד אצל אף אחד״, אמר. מעליית הגג הוא הצביע על מקום אליו אני חייב להגיע ושם להישאר. ״בערב אביא לכם אוכל אבל העיקר, אתם לא מזכירים את שמנו בשום

אופן, אם אתם נתפסים על־ידי הגרמנים, כי בגללכם נהיה גם אנחנו אבודים".

נשבעתי בהן צדק שגם אם ישרפוני חיים לא אגלה מי עזר לנו והוא האמין לי. התוכנית היתה פשוטה למדי. "אתה תיקח חרמש על הכתף עם חגורה שבה תלוייה אבן משחזת עם כוס מעץ ובה מים לצורך השחזת החרמש כמעט אחרי כל דקה של עבודה. אתה תעבור בשדות בהם עובדים חקלאים בחלקות שלהם. כמובן, אינך שואל אותם דבר וגם לא מסתכל אליהם וממשיך עד לחלקת שיבולת השועל. כאשר תהיה בקרבת השיחים, תתקע את החרמש, תניח את החגורה ותעשה את עצמך כאילו אתה נכנס לבין השיחים לעשות את צרכיך. וכך, משם אתה לא יוצא יותר. אחותך תלך אחריך, כאילו היא מביאה אוכל לפועלים בשדה. אחיך יוסל'ה, שהוא מוכר כאן, יצטרך להצטרף אליכם רק בערב. אבוא עמו על הסוס".

יצאתי מהחצר מצוייד כהלכה, עם חרמש על כתפי, כאשר הלהב מתנצנץ למרחוק. הלכתי בניחותא ובגאווה כפרית, כפי שיכולתי לתאר לי אותה בעצמי, ממש כשחקן הלוקח חלק במחזה כלשהו על חיי הכפר. אני יוצא והולך אל מול פני השדות, שבהם גידולים שונים — תבואות שונות, שומשום, תפוחי־אדמה, כרוב וסלק. כל חלקה והגידול שלה. עלי לעבור בין החלקות הללו, להיות גם זהיר לא לדרוך על איזה צמח חשוב, לא למעוך אותו. התחלתי ללכת ישר עם השבילים הצרים, שרוחבם כעשרים סנטימטר, והנה מולי שתי נשים העוסקות להן בחלקה בקירבת השביל בו עלי לעבור ממש מול עיניהן. כאשר התקרבתי ועמדתי לעבור על פניהן, שאלה אותי הצעירה שביניהן לאן מועדות פני. השבתי לה שאני הולך לשיבולת השועל. תשובתי הצליחה במקרה, כי שיבולת שועל קצרו לפעמים גם כשהיתה ירוקה, לשימוש מיידי לפרות. אני לא כל כך התמצאתי בזה, אך התשובה פעלה. כאשר נכנסתי לשדה, נתתי כמה תנופות עם החרמש. הרמתי את החרמש כאילו להכינו להשחזה ותוך כדי כך להעיף מבט אל עבר המטרה — ללכת אל השיחים כדי לעשות את צרכי. ככה נעלמתי בין השיחים ולא יצאתי עוד משם. לאחר כארבעים דקות, ראיתי בקושי את ראשה של אחותי הסוחבת בידה את הסיר. גם היא עברה ליד כפרי אחד ששאל אותה למי

היא הולכת, אך היא לא ענתה לו כלום והוא לא לחץ עליה יותר. היא התיישבה ליד החרמש ולאחר מכן נשכבה שם והתגלגלה לעבר אלומות מעורמות לקבוצות של כעשר אלומות בערימה אחת, שם מצאה מסתור עד הערב וכאשר היתה בטוחה שהאחרים חזרו משדותיהם הביתה, רק אז העזה, באיטיות, להתקרב אלי, אל השיחים.

כשעה לאחר רדת הלילה שמעתי הליכה קלה של פרסות סוס ומיד זיהיתי שניים רוכבים על גב הסוס. לא היה לי ספק שאלה הם יסקי עם אחי יוסף. הם הביאו לנו סיר עם אוכל, מה שיסקי הצליח לארגן. היו בו תפוחי־אדמה חצי מעוכים וחלב רתוח, שפוך עליהם ובתוכם. הוא הבטיח לחזור בכל ערב עם אוכל, כל עוד יהיה הדבר אפשרי. הוא סיפר לי שהוא מאוד חושש מהשכן וילחובניץ, שאשתו גרמניה (זכור לי שאמי דווקא אהבה תמיד לדבר עמה גרמנית). היום השתנו פני הדברים ואשתו כאילו בעצמה פוחדת מהמצב. בעיקר סיקרן אותי לדעת למה גם אחותי באה עוד באותו לילה אלינו, אך לא יכולנו לפתוח פינו ולשוחח בינינו על מה שקורה כאן. לא הספקתי להכיר את המקום בו היו השיחים וחששתי פן מישהו עלול לקלוט את השיחה בינינו. מוטב שבלילה לא נדבר כלל. נשכבנו לישון בתוך השיחים הללו עד זריחת השמש.

בבור — שיחים גבוהים וירק רב

רק בבוקר זיהיתי את המקום בו אנו נמצאים. היה זה בור שלפני כחמש עשרה שנה, או יותר, שימש את החווה שהיתה בסביבה לצורך אחסנת תפוחי־אדמה לעונת החורף, עד האביב. רוחב הבור היה כשישה מטר ואורכו כשנים־עשר מטר, ודפנותיו היו משופעות כשניים וחצי מטר רוחבן. בתוך הבור צמחו כל מיני שיחים ועצים לא גדולים. אלה התמזגו בצורה טבעית בינם לבין עצמם. הצמחים שהיו שם, היו רובם בעלי קנה ברוחב של אחד וחצי סנטימטר ובגובה של כשבעים סנטימטר, שפיתחו למטה עלים בודדים רחבי שוליים שקוטרם הגיע לכשבעים סנטימטר. מתחת לעלים האלה שכבנו אנו מבלי לזוז. ילדים מהסביבה לא העזו להיכנס למקום, מפחד נחשים וחיות מזיקות שונות. עוד באותו יום קצרו שם את התבואה, הערימו את האלומות לערימות ולמחרת היום באה עגלה ואספה אותם משם. כאשר סילקו את ערימות התבואה, הפך השטח לנשלט על־ידי רועי הבקר השונים.

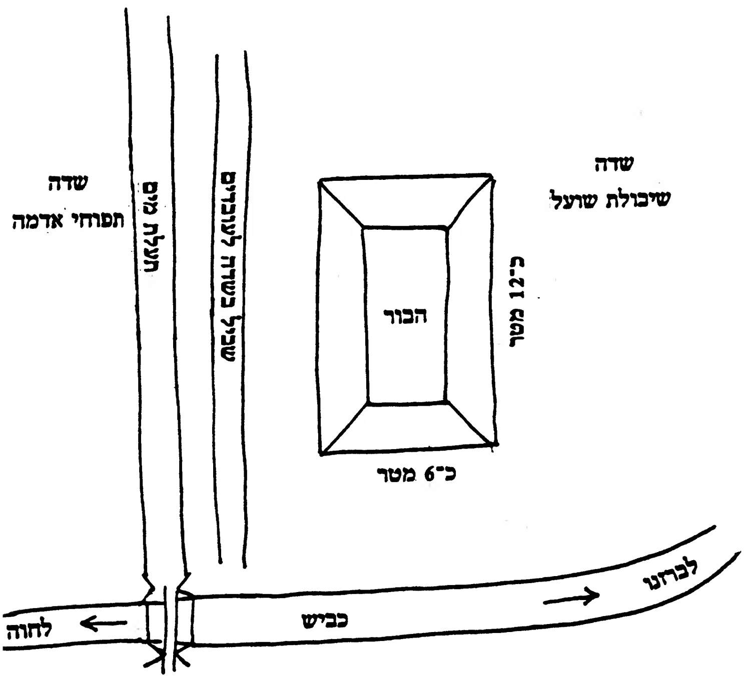
והנה, אני רואה כיצד רועה אחד מכוון את עדרו לשדה הזה. התפללנו כולנו שרק לא יתחשק לו להיכנס לטווח מגורינו בין השיחים. כאשר השמש היתה בשיא חמימותה והזבובים החלו להציק לבהמות, הם החלו לרוץ לכיוון השיחים וגם נכנסו פנימה כדי להתקרר קצת וגם להשתחרר מהזבובים. כאן נכנסנו לפעולה והתחלנו לגרש את הפרות החוצה. מצאתי ענפים יבשים ובהם היכיתי אותם וגם דקרתי אותם, שלא יתחשק להם לחזור שנית. הנער הרועה נהג באי איכפתיות, כאשר ראה שבהמתו נכנסת בין השיחים. מה עוד, שאחרי דקה ראה אותה שוב בחוץ. אמרתי בלבי שפעולות הגירוש של הפרות לא יהוו סכנה לגבינו, כל עוד הרועה עצמו לא ירצה להיכנס ולצנן את גופו הוא.

את אחותי ואת אחי הסוואתי בשוכבם על בטנם ופניהם כלפי חוץ, כשהם צופים כל הזמן לעבר הגשר והכביש. אני עצמי נטלתי את התצפית לעבר הרועה. השמש היתה בעיצומה וחיממה את אדמת הארץ והרועה

חיפש מענה לחום. הוא החל להתקרב באיטיות רבה מאוד תוך כדי צפצופים, כאילו הוא מנסה לעודד את עצמו. בתחילה לא הבנתי למה. ראיתי שהוא מתקרב בקו ישיר אל מול פני התצפית שלי. מקום התצפית היה מתחת לעלים הענקיים, והעלה ממש סוכך מעלי. לא יכולתי לסגת ולעורר תנועה כלשהי בתוך השיחים. לכן הפכתי לזיקית לרגעים מספר. שכבתי על צידי השמאלי ורק עיני בלשו אחרי העדר והרועה. חשבתי שהנה, אוטוטו, הוא יעבור על פני וכל הסיוט ייגמר, אך לא כך היה הדבר. כפי הנראה, מצאו חן בעיניו דווקא העלים, אשר תחתם אני שכבתי. קשה לתאר מה עבר במוחי באותן שניות, כאשר אחי ואחותי אינם יודעים דבר מן המתרחש מעל ראשי ממש. אם הוא יגלה אותי, יהיה עלי לקום ולהזעיק את אחי ולהתחיל לנוס, באמצע היום, לעבר איזו שהיא מטרה בה נוכל לתפוס מגן טבעי; וזאת, כמובן, אם לא ניתפס על ידי עוברים ושבים. ראיתי את הרועה עומד מולי ומחפש להוציא מכיסו אולר. מה הוא מתכוון לעשות בו? האם הוא כבר הרגיש בי חס וחלילה? היו שם גם עצי וילכה, שמהם יכלו הרועים לעשות משרוקיות.

המתנתי בתקווה שיזוז ממני הצידה כדי שני מטרים וכך ימנע ממני לראות את פרצופו. לי היו השערות משלי, ואילו לרועה היתה מטרה ברורה משלו. הוא רצה לחתוך את הקנה ולשימו על ראשו. לצורך כך החל לדקור במקלו את אדמת הבור בכדי להבריח קודם כל את הנחשים. זאת הבנתי אחרי שהוא החל להשמיע ס־ס־ס־ס־ס־ס ארוך ושורקני, כאילו בצורה זו יבריח את הנחש ממקומו ואז הוא יתכופף ויחתוך את העלה מהגבעול. כאשר הרועה החל לדקור במקלו את האדמה, הוא נגע בראשי ופחדתי מכך שהוא יכניס את קצה המקל לאוזני ויוציא לי את עיני. עדיין המשכתי לשתוק. הוא הביאני למצב שכזה בו רציתי גם אני לסנן בין שיני את אותו קול — ס־ס־ס־ס־ס־ס ועל ידי כך להבריחו. אולם שניות אחדות לפני שהחלטתי להשמיע את קולות הנחש, הוא הפסיק את דקירותיו, התכופף, תפס את העלה בידו השמאלית, ובידו הימנית חתך עם אולרו את גבעול העלה. עיני הביטו ישר אל מול פניו, ראיתי את אישוניו, את לובן העין, את שיניו המצהיבות, ובעת החיתוך חשתי את נשימתו הכבדה. כך המשכתי להביט בו, כשהוא מסתכל כלפי מעלה, מתחת לעלה חדש. הוא הרים שוב ושוב את העלה ועדיין עמד לפני ולא מש מהמקום. הו, אלוהים, חשבתי אז, שלח אותו מכאן בטרם ימצא את

מקום מחבואי. אך הנס לא בושש לבוא. הרועה זז לאט לאט ממקומו ורק אז שיחררתי את גופי מהשכיבה על צד שמאל והתהפכתי על הבטן. מרגע זה התחלתי לעקוב אחרי תנועותיו, התחקיתי אחר מחשבותיו, איך הוא ממשיך להתייחס אל המקום בו עמד עם העלה; או האם הוא ממשיך למקד את מבטיו כלפי בור השיחים. שמחתי מאוד כאשר קבעתי בוודאות שעיניו לא ראו את ראשי וקיבלתי ביטחון להמשיך להישאר במקום עוד זמן מה, ולכך היו סיבות טובות: בערב נקבל אוכל ובלילה נוכל לשכב בשקט. בבוקר שוב נצטרך לצפות לכל הצדדים.

עם רדת הערב שמחתי מאוד. רק עכשיו הגיע הזמן לספר לאחי ואחותי מה קרה עמי ועם הרועה והעלים. הם כמעט ולא הגיבו, כפי הנראה השאירו את הדאגה הזאת לי. ייתכן שהשמירה הקיבוצית שלנו השפיעה מאוד על בטחוננו. בעוד אנו משוחחים בלחש, נשמעו פרסותיו של סוס ואני התחלתי מיד לזחול לעבר דפנת הבור ולצאת החוצה. לפתע ראיתי את חברי יסקו ביחד עם בנימין אחי. יסקי הביא לנו, כמובן, אוכל. אכלנו כולנו לשובע והתחלנו שוב לנתח את כל השמועות והידיעות שהגיעו אלינו בקשר ליודן פריי. האקציות הלכו וגברו ולא ניתן היה להוציא שום מסקנה שבקרוב יוכלו היהודים, שניצלו מהאקציות הקודמות, להימלט על נפשם בדרך כלשהי. האינפורמציה שזרמה באמצעות הכפריים משתי הדתות היתה, שלגרמנים אין כל מניע לתת להם אפשרות לחיות חיים חופשיים מבלי שיצטרכו להסתתר, או לעבוד, כפי שעבדו עד כה. למעשה, חיכיתי גם אני שאולי יעבור הזעם. הרי מתקרב כבר החורף ומתקרבים הגשמים והימים הקרים, עוד מעט יתחילו השלגים והברד, שיעשו את שלהם, ואיפה אנו נחיה? האם נצטרך כל הזמן לחיות במחבואים כאלה? חלומנו היה שהנה ביום בהיר אחד יוכרז מצב שבו כל היהודים, באשר הם, יוכלו לצאת מהמחבואים ולקבל עבודה, אוכל ובגדים. בכך יחזרו לחיות חיים חופשיים. אלה יהיו חיים במחנה. הרי ידוע גם חוק התלייה אשר עליו שמעתי רבות. הנדון לתלייה, אשר כתוצאה מתקלה כלשהי חבל התלייה שלו נקרע, והנתלה נופל על הריצפה, הרי הוא כאילו נולד מחדש. גופו וחייו ניתנים לו עכשיו במתנה.

כך, בערך, חשבתי אני, ולימים התברר לי שכך בדיוק חשבו גם הרבה אחרים. אך שמועות כאלה לא הגיעו לכאן. לא תהיה שום המתקת דין, ושום הקלה בדין. הדין היחידי היה להרוג את היהודי בכל מקום בו יימצא, צעיר וצעירה, ילד או זקן, דינם מיתה ותו לו. להרוג מבלי לברור את האמצעים. חמורים במיוחד היו הכרוזים שהיתה להם משמעות ברורה: "כל מי שמסתיר, מחביא, או עוזר ליהודי, דינו כדין היהודי עצמו: פירושו — מוות!"

הכרוזים האלה פעלו יותר טוב מכדורים, במיוחד בתקופה הראשונה. הרבה נוצרים, שלפני המלחמה לא היו מעיזים לגעת ביהודים, או להרע להם בכל צורה שהיא, וזאת לא רק במשטר הרוסי לשעבר, אלא גם

במשטר הפולני שהכרתי רק במידה מעטה, בהיותי עדיין ילד, כל אלה נתנו בזמן הכיבוש הגרמני הנאצי יד לאויב. רבים מאוד שיתפו פעולה אינטנסיבית עם הגרמנים נגד היהודים. בין אלה היו בעלי אינטליגנציה, בעלי ייחוס, בעלי שם, כאלה ששם משפחתם מסתיים ב״סקי״, מהשכבה התחתונה, העם הפשוט, שלא היה איכפת לו כלל מה שנעשה לאזרח הפולני לשעבר, שדתו היא דת משה. אם נביא בחשבון את האוקראינים — הם בכלל חשבו שיש ללכת יד ביד עם הגרמנים ולעזור להם באופן יסודי בהשמדת העם היהודי באשר הוא. הם חיכו לזה מדורי־דורות, מאז הבוגדים חמלניצקי, או פטלורה. בנוסף לאלה היו גם הפולקסדויטשה, שהיוו למעשה את הגייס החמישי בחלקו. אלה היו ברובם משפחות המעורבות בדתן עקב הנישואין. אלה עזרו באופן אוטומטי לגרמנים נגד היהודים. כאן, בפולנה, היו פולקסדויטשה לא מעטים, ולא מעט פחדנו מהם. כאן אתה הקטנצ׳יק, העכברון, ואין לך אפילו ציפורניים מתאימות לחפור איזה בור, איזו תעלה שתוכל להסתתר מהרודפים אחריך.

אבל הרי זה בכל זאת פלא, שבכל זאת נשארו בחיים שארית הפליטה שאותם רדפו מיליונים עם מכונות יריה, רובים, אקדחים, חרמשים, מגלים, קלשונים וגרזנים. ועם מה לא? לכן אומר היום שהננו מוצר של ברזל שיכולנו לעמוד מול כל אלה. שום עידוד לא הגיע אלינו, שום הבטחה לא קיבלנו, שום תקווה על התקרבות החזית הרוסית לא התבססה בתוכנו. אך עלינו להמשיך לחיות. ועכשיו, אני כבר חי לא רק לעצמי, אני היום אחראי עבור עוד שני אחים ואחות, ואולי גם עבור מכרים, חברים וידידים. אך מי יודע איפה הם בכלל?

גירושו של בנימין

לבואו של בנימין אלינו קדמה הליכתה של הגב׳ פ׳ למלינסקי כדי לשאוב אינפורמציה על הנעשה בקשר ליהודים. היתה לה שם איזו משפחה, אשר ממנה קיבלה שפע של ידיעות לא נעימות, ידיעות מפחידות, סיפורים זוועתיים, על שריפת בתיהם של אלה שהחביאו יהודים בעיר סרנה, רובנו, לודביפול, מוקבין ועוד. הסיפורים היו יותר חזקים מן הכרוזים והפעם הם היו מכוונים לליבה. עם הסיפורים המנופחים האלה חזרה האלמנה פ׳ לביתה ובהחלטה כאובה החליטה שהיא לא תחזיק יותר את בני שלה, אלא תשלח גם אותו בעקבות אחותו ואחיו. הוא קיבל זאת קשה, אך יחד עם זאת הוא ידע שביום מן הימים הדבר יקרה.

בנימין יצא בעוד מועד דרך היערות. עם רדת היום החל לנוע בשדות ובשבילים, לעבר הכפר שליד פולנה. הוא היה במצב בריאותי טוב, מאחר ובמשך כל הזמן לא סבל מרעב. הוא הלך בקצב כמעט צבאי, בלי הפסקה, והספיק להגיע ליעדו עוד בטרם יצא יסקו חברי עם האוכל לכיוון השיחים. כך התאחדנו ארבעתנו מחדש למשפחה. חיכינו גם לבן דודנו אברום. גם הוא ידע את מחוז חפצנו וכאשר ראינו שעברו יומיים והוא לא הגיע, האמנו שטוב לו במקומו. ובכל זאת, החשש ניקר בנו: אולי, חס וחלילה, נתפס, מי יודע?

חברתי ינקה

עוד באותו שבוע לשהותנו שם, נודע מקום מחבואנו לידידה שלי מבית הספר ושמה ינקה וילושינסקה. חברי יסקי, שתמיד קינא בידידותה כלפי, היה זה שגילה לה את סודו. הבור שלנו היה תחת תצפית במשך כל שעות היום. בוקר אחד, כאשר אחי היה בתצפית, הוא קרא לי במפתיע להתקרב אליו, כדי לשמוע דבר־מה. הגעתי אליו בזחילה, והנה אני שומע שיר החוזר על עצמו שוב ושוב. מיד זיהיתי את הקול, אם כי הדבר היה תמוה מאוד בעיני. זה היה קולה של חברתי ינקה, שבאה עם בת דודתה להוציא, כביכול, תפוחי־אדמה מתוך החלקה אשר מעבר לתעלת המים. היא לא התקרבה אל מקומנו, על מנת לא לעורר חשד באיש. בשיר ששרה לי היא כינתה אותי שולקו, בלשון חיבה, ומילות השיר החוזרות היו: "שולקו (שלום) תבוא אלינו בשעות הערב, אתן לך לחם וחלב". ידעתי היכן היא גרה, אך ידעתי גם שהמבנים בהם התגוררו היו שייכים למספר שכנים. אם כי כולם היו פולנים — גם אוקראינים נהגו לבקרם מדי פעם. נוסף לכך, ממקום מגוריה היה שביל שהוביל לחוטורים — לכפרונים. ראיתי את ינקה כשהיא מתרוממת מתוך עלי תפוחי־האדמה. היא היתה יפה כתמיד, כשם שהיתה בבית הספר, אך עכשיו המרחק בינינו היה כה רב, שלא רק שלא יכולנו להתנשק, אלא אפילו לא לדבר כראוי, או להסתכל בה בהנאה. התייעצנו בינינו וקבענו שבערב אלך לביתה. אם תוך פרק זמן מסויים לא אחזור, עליהם להתנתק מהמחבוא, כלומר מהבור, ולהתפזר בשדות בין התבואות. אבל לפני זה, על כולם לצפות על פני הכביש כדי להיווכח שאיש אינו עובר אותו והולך כלפי הבור. הכביש היה פעיל מאוד במשך היום, אך לעת ערב הכל השתתק. החלטתי שאעבור את הכביש רק כשעתיים אחרי כניסת הערב, מחשש שאולי בכל זאת מישהו עדיין מסתובב כאן ומאוד לא רצוי שאפגוש בו פנים־אל־פנים.

כאשר לא ראיתי איש, התקדמתי מתוך תעלת המים לעבר חוף גבוה, אשר על רכסו היו המבנים שלהם. ינקה האמינה שאבוא, אך לא ידעה מאיזה כיוון אני עשוי להופיע. התגנבתי לעבר הרפת, נכנסתי והתחבאתי מאחורי הדלת, כשאני ממשיך לחכות ולשמוע מה מתרחש ליד ביתם, מי מסתובב, מי מדבר. לא שמעתי דבר. שקט גמור, סימן שאין זרים במקום. אך בכל זאת אינני יכול להיכנס אליהם הביתה. אחרי כרבע שעה נוספת החלטתי להשמיע שני שיעולים קלים. מיד, בעקבות השיעול, ראיתי את ינקה מתקרבת. היא עדיין לא ידעה איפה אני והשמיעה גם היא שיעול. עניתי שוב בשיעול והיא נכנסה לרפת. מיד קפצה עלי והחלה לחבקני, לנשקני ופרצה בבכי. היא סיפרה לי כי מאז נלקחנו לגיטו ומאז החלו להרוג ביהודים, היא בוכה עלי ועל גורלי. אולם אף פעם לא יכלה לספר זאת להוריה או לבני משפחתה האחרים, גם אם היו בינינו יחסי חברות הגונים ולמרות שאהבנו זה את זו בכנות. שמחתי לשמוע שמישהו בעולם חושב עלי ודואג לגורלי.

״חכה כאן״, אמרה לי ינקה, ״אני אביא את אמי כדי שתראה אותך. אחרי דקות ספורות הגיעו שתי נשים: אמה ודודתה. לקחתי קודם כל את ידה של אמה ונשקתיה, כפי שהייתי נוהג פעם, ואחר כך אחזתי גם בידה של הדודה ונשקתי גם אותה. הן נשקוני על ראשי וליטפו את פני. דיברנו בלחש. הן סיפרו לי כמה קשה המצב בעיר ובכפר, סיפרו על הכרוזים ועל ההתנהגות האכזרית של האוכלוסיה שלא תאמה כלל את הלך מחשבתם הליברלית. הם היו פטריוטים אמיתיים של פולין האצילית והתנהגותם עוד לפני המלחמה היתה דוגמה ומופת לאחרים. חשתי בדאגתם גם ברגע זה, ברפת, בחושך. לינקה היה אח בצבא הפולני. הוא נשבה על־ידי הרוסים ועקבותיו נעלמו. אני זוכר אותו היטב במדי הגימנסיה ואת הליכתו שהיתה אצילית כשל הוריו. ינקה למדה בכיתה אחת אתי. עזרתי לה בשעורים ותמיד ביליתי בחברתה יותר מאשר עם חברי האחרים. בכיתה קראו לנו זוג צעיר. עכשיו הביאה לי ינקה כד מפח מלא בחלב, כשני ליטר, ביחד עם לחם, ואפילו עוגה צירפה. היא השביעה אותי לבוא אליה בכל ערב לרפת. כך המשכנו להיפגש ואני הייתי מקבל מזון ומביאו למשכננו — לבור.

המשכנו לשהות בבור. את צרכינו יכולנו לעשות רק בערב ולפעמים זה היה קשה. למדנו איך לטשטש סימני הליכת אדם ודאגנו שלא יישאר

זכר, או חשד, שיש כאן יהודים בשטח. ידענו שאסור שתושבי המקום הלא רצויים ילמדו להכיר את הרגלינו, או את השבילים שבחרנו ללכת בהם. כל עוד לא נתגלה הדבר, היתה ההליכה בלילה בטוחה יותר. נקטנו בזהירות בכל דבר. כל רעש, דפיקות, מכות, שבירת ענפים, או כל דיבור בינינו, חייב היה להעשות בזהירות עצומה, שאם לא כן ידענו שאנו מזמינים עלינו כליה. לפחות פעם בשבועיים עשינו אמבטיה עם מים חמים ואפילו עם סבון, אצל חברתי ינקה. בגדינו נקרעו בינתיים ואמותיהן של ינקה וסטפקה תיקנו אותם. חברי יסקו היה האחראי לכלכלתנו בבור, מבלי שהדבר התגלה לאיזו שהיא משפחה אחרת, גם לא לכאלה שהכרנו אותם. מעולם לא יכולנו לדעת מהי המוטיבציה שלהם.

החלום שהתגשם — פגישה עם אבא

לימים הגיע אבי למשפחת וילושינסקי. הרבה כפרים ויישובים עבר אבא בנדודיו ביערות. עד מהרה למד, שהגרמנים עורכים חיסול שיטתי וטוטלי של יהודים. הוא הסתתר ביערות, שהיו רחוקים ממלינסק. כיום, אני מפרש זאת בעובדה שהוא חיסל את מפקד הפעולה בעת המרד בקוסטופול ופחד כנראה להתקרב אל איזור מלינסק, מחשש שמחפשים אחריו. הוא אפילו לא חיפש את שארית הפליטה של משפחתו הוא. אך הגורל רצה אחרת. ביער פולנה נתקל אבי ביהודים, בבני משפחת שיינבוים, בני משפחתו של צבי שיינבוים, של אברהם ושל משה הרווק יפה התואר, וברצון צרפוהו אליהם. הם הכירוהו עוד ממלינסק, מימי הרוסים, וידעו שהוא בעל יוזמה ואיש מעשה. נוסף לכך, הוא יחיד, ללא אשה וילדים ולבטח יהיה נכון לעזור גם לאחרים. השיינבוימים התקשרו עם שומר היערות, טומש שמו, שהיה איש צבא פולני, נשוי ואב לילדה, וגר ביער בתפקיד של יערן. הוא הכיר כל שביל, כל דרך, כל ביצה, והכיר את העצים בחלקות השונות. הוא היה פטריוט פולני יוצא מהכלל ואדם בעל לב טוב. הוא היטיב לייעץ לשיינבוימים איפה עליהם לחפש מחבוא, היכן אין שבילים רבים ואיך להשיג מזון. אל השיינבוימים הצטרפו עוד פליטים שהתקבצו ממקומות שונים, ביניהם היה גם גדליהו קסלר עם אשתו שרה, בתו מניה (מלכה) ובניו אלי והרשל.

אבי ראה שבני משפחת שיינבוים עושים מקלחת אצל היערן טומש והבין שקשה לאשתו להכין ללא הרף מים חמים לאמבטיה. הוא החליט ללכת לכפר שהשתייך לקולוניה (חווה), שנקראה אף היא על שם פולנה. הוא ידע שבמקום זה נמצאים העקורים מטרנבה, המקום בו נולדנו כולנו. וכך, בשעות המאוחרות של הערב, הגיע אברהם־יעקב למשפחת וילושינסקי. הם מאוד שמחו לראותו והציבו משמרות בכל פינה לביטחונו. הם הציעו לו אמבטיה, ועוד בטרם התחממו המים הגישו לו לאכול מכל מה שהיה אז בידם. החלה להתפתח ביניהם שיחה. אבא

סיפר להם שמתארגנות יחידות קטנות והן מתחברות ליחידות גדולות, האמורות להילחם נגד הגרמנים בצורה פרטיזנית. הבעייה העיקרית היא להשיג נשק. להשגת נשק היו כל האמצעים כשרים. השיחה התלהטה והשכיחה מן המארחים במשך רגעים ארוכים לספר לאבי על ילדיו שניצלו. כאשר סיפרו ששולקו, בנו, בא אליהם כמעט בכל ערב, הוא רצה לדעת היכן אני נמצא בדיוק. לאחר שתיארו לו את מקום הימצאנו, הוא נפרד בהתרגשות ופנה ללכת לבור השיחים.

אנו כבר ישנו, עייפים מהמתחים של היום. ואני חולם. בחלומי קורא לי אבי בשמי — שלום, שלום — בשקט. אני רואה אותו כפי שהשארתי עותו במחנה קוסטופול ואני מתעורר וחושב לשניה שחבל שהחלום נגמר. והנה, אני שומע אותו שוב, כבחלום, קורא לי: שלום, שלום, שלום, ובכל פעם בקול יותר חזק. לא ידעתי אם אני עדיין ישן או ער. ולפתע, אני מזהה את קולו של אבא. כאשר ניסיתי לקום, נתקלתי בשיחים ולא יכולתי למצוא את הדרך החוצה מהסבך הנוראי. אבא, ששמע את רשרוש הענפים ושבירתם בזמן המאמץ לעלות מן הבור החוצה, הבין היכן אני נמצא. סוף־סוף הצלחתי לצאת החוצה ומולי — ראיתי את אבא. התחבקנו והתנשקנו. אבא האיץ בי ללכת איתו כי כבר מאוחר והדרך עוד ארוכה. רק לאחר שהלכנו כשלוש מאות מטר והיינו אחרי הגשר והכביש, שאלתי אותו לאן אנחנו הולכים. הוא ענה לי שעלינו ללכת ליערות כי שם בטוח יותר מאשר כאן. "אבל, אבא, חכה, חכה רגע", עצרתי אותו, "מה זה, לא ניקח את יתר הילדים?" "מה אתה אומר, שלום? מה אמרת? אתה רוצה להגיד לי שיש לי עוד ילדים חוץ ממך?" שאל בהתרגשות. "כן, אבא, יש לך — בנימין, הניה ויוסל׳ה, כולנו ביחד". "בוא, ניקח אותם מהר, בוא, שלום", אמר בנשימה עצורה. אמרתי לאבא שיישאר במקומו ואני אחזור להביאם. ידעתי שכשם שהיה לי קשה לצאת מהבור בגלל סבך השיחים, כך יהיה לי קשה לחדור פנימה כדי להעיר שם את כולם. רצוני היה לבשר להם, אחרי שאעיר אותם, על כך שאבא חי ועל כך שאבא כאן, לידינו.

החדירה דרך הסבך היתה קשה. כל ענף וענף הפריע לי להתקדם. לא רציתי לצעוק, אך לבי כמעט השתבץ. הבנתי שעלי לספר להם כל זאת מהר ככל האפשר. הגעתי קודם להניה, הערתי אותה ואמרתי לה שאנו

עוזבים את המקום. ניגשנו לבנימין, שבתחילה התעצל לקום, אחר כך הגענו ליוסקה, שקם במהירות, אך לא ידע מה עליו לעשות. היה עלי להדריך את כולם. לפני שעמדנו לצאת מהבור, אמרתי להם שאם יזדרזו ולא יצעקו ולא יקימו רעש, אספר להם משהו חשוב מאוד לכולנו. בנימין הפציר בי שאספר כבר. "לא תשתוללו כשאספר לכם? קחו בחשבון שאסור לכם להשתולל כאן. אולי אספר לכם ביער?" אבל הם לא נתנו לי מנוח ורצו שאספר להם מיד. "ובכן, תדעו לכם שיש עוד מישהו שניצל". "מי? אמא או אבא?" שאלו כולם ביחד. כשעניתי שזהו אבא, התחילו כולם לקפץ אחד על השני ולהתחבק. הסברתי להם שעלינו למהר ושעוד מעט ניפגש עם אבא ונמשיך איתו ביחד, אך הכל בתנאי שלא יקימו רעש.

יצאנו לדרך כשאני בראשם ובהליכה שפופה עברנו את הכביש והתקדמנו אל השקע שבו השארתי את אבא. כשהגענו הודינו לאל, שהחיינו וקיימנו והביאנו לראות ממש את אבא שלנו. אבא לא ידע את מי לחבק קודם. דמעות של שמחה ועצב חנקו את גרונות כולנו. ואז אמר אבא: "ילדים, קדימה, עלינו למהר כי עוד מעט הירח יאיר עלינו ואסור לנו בשום אופן להתגלות". עכשיו למדתי שגם הירח יכול להיות לאויב, במידה מסויימת. אבא הלך לפנים ואני — מאחור מדרבן את האחרים וכולנו מתקדמים, מי בריצה ומי בהליכה לקראת יער בלתי ידוע. היה עלינו לעבור שטח פתוח, ואדיות, גבעות, נחלים ואדמות טרשים ולהמשיך ללכת. הרגשתי שאחותי ואחי הקטן מתקשים לרוץ בעוד שאבא, ההולך לפנינו, עושה לנו סימנים להתקדם. הירח התחבא אמנם מאחורי העננים, אך בשטח פתוח ניתן היה לזהות אדם או סוס. אחי הקטן היה חלש ועייף מכולם. ניסיתי להרימו, אך לא יכולתי לשאת אותו עלי בעת ההליכה. "עוד מעט נגיע ליער, לפני עלות הירח", ניסיתי לעודד, למרות שאת היער לא ראיתי עדיין. אבא הבין שיש לתת הפסקה של חמש דקות. אותן חמש דקות הספיקו לאחי ואנו המשכנו בדרכנו. התחלנו להרגיש שאנו עולים על רכסים ויכולנו לראות את תחילתם של חורשות ויערות, אולם עוד נפלנו פעמים רבות עד שהגענו ליער.

בהגיענו לעצים הראשונים, ישבנו לנוח מול אבא והירח מעלינו, די גבוה בשמים. אבא הסתכל עלינו ורק אז התבטא בקול רם ואמר: "דאס

איז געבליבען פין מיין גאנצער משפחה — אתם נשארתם מכל משפחתי — תודה לך אלוהים שהחזרת לי את ילדי ושאני יכול עוד להיקרא אבא שלהם". ואז, רק אז, ראיתי אותו בוכה בכי חרישי. גם אנחנו בכינו, אך לא הבנו שגם גדולים בוכים. אני זוכר שאחותי אמרה לי: "האם ראית את אבא בוכה, הוא כזה חזק ובכל זאת בוכה". הסברתי שאבא בוכה משמחה. עד עכשיו הוא חשב את עצמו לערירי, בודד בעולם. מעכשיו, כולנו נהיה כבר ביחד. אם אבא אתנו, הוא כבר ידאג לכולנו.

אחרי ההפוגה המשכנו ללכת עוד כחצי שעה עד שהגענו אל קרחת יער, שמענו מישהו קורא בשקט: "עצור, מי זה?" השאלה נשאלה ברוסית, אבא ענה לסיסמה וכולנו המשכנו לכיוון העץ בעל הענפים השופעים והסמיכים. אבא אמר לנו לשבת כאן ולנוח וכשם שציפור פוקדת בטבעיות על גוזליה לא לזוז מהקן, כך גם אנו קיבלנו פקודה ולא זזנו מהמקום. אבא נעלם אי־שם בכניסה לבית מולנו, שאור דל בקע ממנו. ישבנו בערך כשעה במקום ומדי פעם שמענו שמישהו יוצא מהדלת. בכל פעם חשבנו שהנה זה אבא, אך טעינו, זה היה מישהו אחר. ממקומנו זיהיתי עוד כמה אנשים שעמדו מוסווים ליד עצים אחרים, פה ושם מישהו חצה קו גלוי, לאורו של הירח, בעוברו מהבית אל עץ מסויים. לא ידעתי מי הם האנשים ומה מעשיהם. מדי פעם שמעתי דיבור בפולנית, באידיש וברוסית. רציתי לדעת מה הולך ולמה אבא לא חוזר ומסביר לנו מה מתרחש. נשכבתי על הבטן כשאני משעין בכפות ידי את הסנטר בעוד המרפקים נשענים על הקרקע. בתנוחה זו גיליתי שני אנשים במרחק של כעשרה מטרים מאתנו וביניהם התנהל ויכוח שקט: "תחזיר לי את הרובה", אמר האחד ברוסית. "זה לא יפה, אקבל צעקות על הראש. אני הראיתי לך את הרובה, ואתה לא רוצה להחזיר לי אותו?" "אתן לך עשרות כאלה, מה אתה מפחד?" אמר השני. "אני לא אקח לך אותו. אל תדבר כל כך הרבה, הרי גם אנחנו שומרים".

לא הבנתי מה זה היה צריך להיות. השיחות היו די מוזרות, אך הבנתי שיש כאן נשק. פתאום ראיתי את משה שיינבוים יוצא מהבית. הכרתיו היטב ושמחתי שיש כאן עוד מישהו מהיהודים. והנה, מול עיני, אני רואה קבוצה של אנשים ובראשה הולך אבא. הם מתקדמים לעבר העץ שמשם נשמעו קודם השיחות המוזרות ואבי אמר למישהו: "איך

גיי אים קערצער מאכען מיט אקוף אין פערטיק״ — אני הולך לקצר אותו בראש וגמרנו. וכאילו מתוך העץ שמעתי שוב שיחה. ״מה אתם מתרגשים כל כך? קח לך את הרובה, פחדן, אני בכלל לא צריך אותו, יש לי הרבה״. כאשר אבי התקרב וראה שהרובה הוחזר לשומר, הוא אמר בקול בנוכחות כולם: ״מעתה והלאה כל מי שיעמוד על המשמר אסור לו לתת לאף אחד להתקרב אליו, גם אם הוא מדבר אליו בשפה ברורה, גם אם הוא מכיר אותו. יש להזהיר את האדם לא להתקרב! יותר מזה — לא תהיה כל התיידדות עם אף אחד בזמן התפקיד. האם זה ברור?״ כולם הסכימו.

סיפור המעשה

שני שבויי מלחמה, אחד יהודי והשני רוסי או אוקראיני, ברחו מהשבי הגרמני ונדדו בשבילים ובדרכים, בשדות וביערות. בדרכם נתקלו ביהודים מהיער של היערן טומש. הם הציגו את עצמם כשבויים שמנסים להגיע אל החזית וסיפרו שיש להם מחבוא נשק הנמצא רחוק מאוד מכאן. היהודים חשבו שטוב יהיה אם יצטרפו אליהם, ומאחר והם אנשי צבא ואנשי מלחמה, הם יוכלו לבנות ביחד אתם יחידה לוחמת שתגן על המתקבצים ביערות ושהינם בעלי תוכניות שהציבו לעצמם.

גם אנשי המקום וגם היערן עצמו, מר טומש, שמחו לארח אותם בתקווה שתיווצר קבוצת גברים מובחרים שתצא למקום המחבוא של הנשק, שהשבויים טענו שיש להם. אך חיש מהר הסתבר שסיפורם היה בדוי. להם עצמם לא היה כל נשק, אבל היה להם אומץ, ואותו רצו להפגין בפני המקומיים. תנו לנו רובה אחד ואקדח ואנחנו נצא לחווה שבה מתגוררים באופן קבוע גרמנים בעלי עמדה בכירה במנגנון האזרחי, אך בלבוש צבאי מלא, עם נשק ומשרתים צבאיים ואזרחיים. להם השתייכו כל שדות התבואה ועיבוד האדמה נעשה על ידי החקלאים המקומיים. חייהם התנהלו באורח צבאי מלא. היות ולא הסכימו להפריש להם אפילו רובה אחד, הציעו השבויים הללו הצעה אלטרנטיבית. הם יכנסו בגניבה פנימה ועלינו רק לדאוג שלא תבוא אליהם עזרה מבחוץ. הם יחסלו את הגרמנים, יקחו מהם שלל, כל מה שימצאו, ויחזרו ליער עם סוסים.

כאן התעורר ויכוח. חלקם היה בעד פירוק נשקם של הגרמנים ובעד הריגתם במקום מבלי לחשוב על התוצאות. החלק השני התנגד לכך, משום שהחווה נמצאת מספר קילומטרים מהיער והריגת הגרמנים תביא לעונש נקמני ביותר. האנשים שלנו רק בראשית ההתארגנות ולא מוכנים עדיין להציב כוח לוחם נגד צבא סדיר, או אפילו נגד המגוייסים השונים והמתנדבים. הגרמנים יכולים לבוא בעקבות הסוסים והעגלה ליער ויחסלו

את אלה שניצלו ממוות. "אז מה העדיפות — להראות לגרמנים איפה אנו נמצאים ושיחסלו אותנו אחד אחד, או להימנע מפעולות כאלה כאשר בקירבתנו נמצאים יהודים מפליטי הגורל המר?" שאלו. לאור המצב הקיים היתה ידם של המתנגדים מכרעת. השבויים טענו שאם אנו רוצים לעזור להם לפחות ניתן להם איזה כלי שאיננו משתמשים בו, או שלא ניתן להפעילו, או אפילו איזה כלי עץ מדומה ובזה נעזור להם רבות. התשובה היתה שלילית גם להצעה זו. "איננו רוצים שתעשו זאת בכלל בסביבה שבה אנו נמצאים כי זה יביא לחיסולנו המיידי או הקרוב", אמרו. הם ברכו אותנו בשלום ואמרו לנו שימשיכו לכיוון החזית בכל דרך שהיא.

הם יצאו לדרך ובמפקדה נותר טעם לא טוב מהשבויים הללו. (א) לא ידוע מי הם; (ב) אולי היו אלה שוטרים אוקראינים מחופשים, אשר תפקידם לגלות יהודים בורחים מהמוות; (ג) אולי הם אכן שבויים אבל כאלה שמכרו את נשמתם לגרמנים; (ד) אולי בכל זאת הם אנשים אמיצים.

היו אלה ארבע שאלות פשוטות שגרמו לנו בעייה גדולה. מה לעשות? יש לשלוח שני אנשים מזויינים בעקבותיהם ולקבל עליהם מידע מדוייק, אחרת יהיה עלינו לשנות מיד את מקום הימצאותנו.

כך נשלחו שני אנשים בעקבותיהם, עד לחווה. אחד מהם היה איש פולנה בשם ראובן, רווק, אחרי צבא, והשני היה משה שיינבוים, גם הוא איש צבא ורווק, או שהיה איש ברזנאי צעיר, אינני בטוח בכך. אחד מהם ידע היטב את הדרך הקצרה ביותר והם הדביקו אותם במרחק מה מהחווה. כאשר ראו שהם עברו את הגדר שלא במישרין, אלא חדרו דרכה, כבר אז התאמתה העובדה שהם אינם שוטרים אוקראינים. לאחר מכן התברר לשליחים שהם באמת בעלי מחשבה, יוזמה וביצוע.

פעולתם הראשונה של השבויים — לקח מאלף

כאשר השבויים היו כבר בתוך החווה, הם התקרבו אל האורווה, שם תפסו את הסייס ולאחר מספר מכות משכנעות הוא הסביר להם היכן בדיוק נמצא הגרמני המקומי והיכן נמצא השני. לפי הסיפור הם לקחו עמם את הסייס והוא הראה להם בדיוק את החלון דרכו חדרו השניים פנימה. כאשר הסייס הכבול, שפיו נסתם, היה שרוע על האדמה, תפסו הבחורים את הגרמני בשנתו, כאשר הנשק שלו תלוי על הקיר והאקדח ליד מיטתו. הם הורידו אותו ממשכבו ארצה, קשרו אותו ברגליו ובידיו ואל אביזרים שונים, כאשר הוא שוכב ערום על בטנו ואינו יכול לזוז. על גבו שמו לו סיר עם מים. הם הודיעו לו שהונחה עליו פצצה ושכל תזוזה שלו תחיש את מותו. "איננו רוצים להרוג אותך, אלא רק לקחת את נשקך ואת סוסיך. בבוקר יבואו וישחררו אותך", אמרו לו. כנ"ל עשו עם השני. השבויים שיחררו את הסייס מכבליו ופקדו עליו לרתום את הסוסים של הקומנדנט ולקחת אתו אוכל מהמטבח ככל שימצא, וגם את בגדיהם של הקצינים. הם מילאו עגלה בדברים הללו ויצאו בלבוש גרמני לעבר השער. השוער הנדהם פתח את השער משום שהכיר את הסייס.

בשלב זה הכירו כבר שני העוקבים את פעולתם של השבויים וחזרו ליער. אחר־כך נודע מפי תושבים שונים שהשניים חצו את הנהר סלוץ ומספר כפרים שעל הנהר. בחצי הדרך הורידו את הסייס ואמרו לו בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שהוא יישאר שם עד אור הבוקר, שהם מחרימים את סוסי הקומנדנט ושעליו לחזור אליו ולשחרר אותו מהכבלים שבהם קשרו אותו. "לא רצינו לרצוח אותו כי יש לו ודאי משפחה בגרמניה", אמרו לו. כאשר הגיעו לנהר הגדול פנו בבוקר אל תושבי המקום לארגן להם סירה כדי לשוט לצד השני. הם חילקו בכפר הזה את כל הדברים שלקחו עמם, פרט לכמה דברים שהיו חשובים להם לדרך. לשייט הסירה נתנו סוס אחד, ולבעל הסירה נתנו סוס. כך הם נכנסו ליער הגדול ביותר שנמשך משם ועד קייב.

סדר ומשמעת

לימים נפגש אבא במקרה עם אחד משני השבויים, שהיה יהודי, ושאל אותו אם איננו מכיר אותו. "אני זוכר אותך היטב", ענה לו, "אתה זה שרצית לקצר אותי בראש. דיברת אז אל חבריך באידיש ואני הבנתי, לכן החזרתי את הרובה". הוא גם סיפר שכבר היה ביחידה פרטיזנית והם שניהם התחבקו, התנשקו וצחקו על מה שעבר עליהם אז. אבא סיפר לו שעקבנו אחר פעולתם, מה אנו יודעים עליהם ומה סיפרו אחר־כך הגויים. סיפור זה הרתיע הרבה מאוד גרמנים וגויים כאחד. הם לא ידעו שאלה היו שבויים. הם הניחו שאלה היו יהודים ופחד רב נפל על כולם. הסיפור שקיבל רגליים וכנפיים הלך ותפח ודיברו על עשרות אנשים שרכבו על סוסים ושהלכו ברגל ועל שומרים שהיו בצידי הכביש. ועוד דברים ככל שהדמיון הפורה הכתיב. הסיפור שגדל והתפשט מכפר לכפר, שירת היטב את אנשי היער.

בבוקר התעוררנו מתחת לעץ וקיבלנו פקודה לזוז ולהסתלק מהמקום. השניים שיצאו בעקבותיהם עדיין לא חזרו. התחלנו ללכת בשרשרת ולא בטור על מנת להמעיט בדריכה על השבילים השונים כדי לא להשאיר עקבות. כעבור חצי שעה בערך הגענו ליער לא גדול, אך יבש. שם מצאנו יהודים שהתמקמו במקום וקיבלנו מהם דבר־מה לאכול. במשך היום התארגנו, בנינו סככה בצורת גג משולש ובה מקום לחמישה אנשים ושני פתחי יציאה. נוסף לכך הסווינו את הסככה. כל יתר האנשים לא בנו להם עד כה שום סככות בגלל הנדודים התכופים. למעשה, אפילו לכמה ימים כדאי היה לבנות סככה קטנה. ככה למדנו על חיי היער. במקום זה התקבצו כשלושים אנשים בעלי רקע צבאי, אנשים בעלי זרוע, שיכלו לשמש בתפקידים קרביים, אחרי שקיבלו תדריך מסויים מבעלי ידע קרבי. באותם ימים ראשונים דובר על השגת נשק כתפקיד מספר אחד, על ארגון הכלכלה כתפקיד מספר שניים ועל ארגון הלבוש וההנעלה כתפקיד מספר שלוש.

מעל לכל היה, כמובן, הביטחון. הביטחון כלל התנהגות שקטה, דיבור בלחש, סימני דרך, סימני יערות, הכרת שבילים, סניטציה. היה הכרח להנהיג שאף אחד לא יעשה את צרכיו בכל מקום שימצא חן בעיניו ועל כן חפרנו בורות עם גישה והסווינו גם אותם. השטח מסביב חייב היה להיות נקי ביותר. גם לשורדים שהתקבצו ביערות אחרים היו בעיות דומות, לפעמים חריפות יותר ולעתים מתונות יותר. הכל היה תלוי בהרכב האנושי, במצבם, בגודל פחדם, או בגודל בטחונם המופרז. אחוז הילדים, הנשים או בני אדם שלא יכלו להסתדר בכלל בהשגת מזון או לבוש היו אלה שקבעו את מצב הקבוצה. היו גם כאלה שהתמסרו לגרמנים מרצונם, משום שלא יכלו לעמוד בתנאי הקיום.

היער בו חיינו לא היה גבוה, אך עצי האורן שבו היו צפופים ביותר. אדמת היער היתה יבשה, חולית ומכוסה במוך ירוק ורך. את המוך אספנו לצורך יצירת מזרון שדה. מים השגנו על ידי חפירה, לעומק של מטר וחצי עד שניים. בעומק כזה יכולנו כבר לשאוב מים. זה היה חשוב מאוד לקיומנו. רבים מהאנשים שמצאנו שם היו ממש עירומים. לא תמיד ראיתי את כולם, כשם שרבים לא ראו את האחרים. תמיד מישהו יצא לבקש נדבה, לגנוב, לסחוב, לדאוג ללחם, תפוח־אדמה, קצת חלב, שעועית, אפונה.

היו אנשים שידעו את שפת המקום ודיברו במוז׳יקית מובהקת. כאשר מישהו מהם לבש דבר מה ויכול היה להתחזות לאוקראיני, יכול היה לקבל בלי בעיות חתיכת לחם, או קצת קמח. כאשר הביקורים בכפרים התחילו להיות תכופים יותר, החלו הכפריים לחשוד ואף התנגדו לתת להם כל דבר שהוא. בהרבה מקרים, אם נודע לפלוני שמישהו הצליח לקבל לחם מגוי מסויים, מיד החלו הביקורים שם להיות תכופים ונוצר מצב ביש, שהחלו לרושש דווקא את הגוי הטוב שיכולתו לעזור היתה קטנה, בזמן שבעלי היכולת מלכתחילה לא נתנו מאומה, או במקרה הטוב נתנו דבר מה, אבל אמרו במפורש לא לבוא שנית, אחרת ימסרוהו לגרמנים. נוצרים כאלה היו רבים ולא היו מוכנים לעזור או לתרום דבר מה ובוודאי לא לתת איזו ארוחה חמה.

היתה בעייה עם אלה המסרבים לתת. הספקת המזון היתה קשה בהתחלה. אנשים פחדו לבקש מזון, היתה זו הסתכנות פיזית בגלל

הצורך לא להתגלות יתר על המידה ולא לשמש מלכודת לעצמו. ילדים לא היו צריכים להסתכן כאשר היה להם הורה שדאג להם, אולם לזקנים היו בעיות גדולות — הם לא יכלו לרוץ במקרה הצורך, ההתחזות לגוי היתה קשה. דיבורם של הזקנים הסגיר אותם מיד. לא היתה גם כל בעייה לסרב לתת להם דבר־מה. גם חייהם בתוך קבוצה של ניצולים לא היה שפיר. כמעט ולא היתה קיימת כל הרמוניה בין זקנים לבין ילדים ומבוגרים, אלא אם כן היה לזקן איזה קרוב או מכר. קשה היה להם לדבר בלחש, את קולם אפשר היה לשמוע למרחק רב מהבסיס והם עלולים היו לגרום לגילוי מקומנו. היתה בעיית נחירה בלילות, בעייה של עצבים מתוחים ועוד.

★

במרוצת הזמן למדו האנשים להבין שאין דרך אחרת אלא לחיות האחד עם השני. ראינו שרבים מאלה שניצלו בהתחלה נתפסו לאחר מכן, או התמסרו מרצונם החופשי למבקשי חייהם. זה הביא את האחרים לחשיבה מחדש. אנשים למדו לוותר אחד לשני ולעזור.

החורף הלך והתקרב. הפחד מהחורף החל גובר. הדאגה לא להיתפס היתה אולי קטנה מהדאגה והפחד מן החורף המתקרב.

בעיות חברתיות, כלכליות ובטחוניות לא חסרו. הגברים, אשר יכלו לאחוז בנשק, החלו לתכנן תוכניות שונות. הן כללו נקודות לרוב: (א) השגת נשק ותחמושת; (ב) אירגון לבוש לנצרכים; (ג) אירגון מזון שתהיה בו תכולה גבוהה של קלוריות; (ד) טיפול נמרץ במסרבים לתרום מזון ליהודים; (ה) הוצאת פסק־דין מוות לגבי אלה שגרמו במישרין להגליית יהודים כפריים העירה לצורך השמדתם; (ו) פירסום חוברות (ברושורות) בהן קריאה לעם שלא לשתף פעולה עם הגרמנים ולעזור לנרדפים בלי הבדל גזע ודת; (ז) גרימת נזק או הפרעה לגרמנים בכל מקום שניתן; (ח) להזכיר לכול — הגרמנים הם גם אויבים שלכם! (ט) להדגיש — הצבא האדום עוד יחזור; (י) כל אחד יצטרך לתת דין למעשיו. חמשת הנקודות האחרונות פורסמו בחוברות מיוחדות עם תוספת של סיסמאות מעניינות.

השגת נשק

בעיית הבעיות היתה העובדה שלא היינו, ברובנו, אנשי צבא, אפילו לא היינו מוכנים לקרבות ידניים פנים־אל־פנים. היה קשה מאוד לאדם להתנפל על איש מזויין, לדוקרו למוות ולהחרים את נשקו. אך כאשר יש לך נשק ביד ואתה יודע לקלוע, אזי אתה צריך לחפש מטרה הזדמנותית ולנצלה לצורך השגת נשק נוסף. כאשר אויביך הם שניים־שלושה או ארבעה, אינך יכול אפילו להתחיל לירות ברובה שבידך, ואתה חוזר בלי שלל. ועובר יום נוסף בלי התעצמות. דרך אחרת היתה להיוודע מי מחזיק נשק ברשיון או ללא רשיון, מחוץ לאנשים המשתפים פעולה עם הגרמנים. וזאת משום שאם באו אליו עם נשק והסבירו לו את מטרת בואנו, בתוספת איום כלשהו, הוא הבין שאין משחקים ואין לו כרגע מושיע. בדרך זו הוא ייקרא משתף פעולה עם ארגון הפרטיזנים ובבוא העת ייכתב עליו בעיתונות. ובחזור הרוסים, שטחי האדמה שהיו ברשותו ישוחררו מידי הפאשיסטים הגרמניים. קצת הפחדה, קצת פוליטיקה, קצת הבטחות וקצת דיבור יפה פעלו ברוב המקרים, אם כי לא תוך השתכנעות מלאה. דרך נוספת להשגת נשק היתה קנייתו בכסף. אך מאיפה לקחת כסף? לרובנו לא היתה כל פרוטה. אלה שהרגישו את החרב על צווארם וברחו בעוד מועד, גם אם היה מצוי אצלם דבר ערך שהיה שווה כסף, הם לא היו מוכנים לתרום אותו לקניית נשק. השיקולים שלהם היו שונים: (א) הוא עצמו לא יכול להיות איש לוחם; (ב) את מה שיש לו הוא רוצה לשמור לזמן קשה עוד יותר; (ג) אם יהיה נשק, נתחיל להרוג גרמנים, נרגיז אותם והם יבואו ליערות לחפש אותנו וכולנו ניהרג.

לעומת זאת היו גם כאלה שנתנו זהב, או רובלים רוסיים, ותמורתם קנינו נשק. נשק נקנה גם תמורת פרוות יפות.

היו גם טריקים מיוחדים, הפחדות, גניבות. היו שוטרים ששירתו את הגרמנים אך נוהגים היו לבוא הביתה להינפש מדי פעם ליום או יומיים. לשוטר כזה היו מחכים לעתים ימים אחדים, או לעתים היה מידע מדוייק

מתי הוא עומד להגיע הביתה. מישהו היה נכנס לביתו, לבקש מזון, כאילו לא ידע שהוא שוטר. היו מקרים בהם הוא נתן להם את מבוקשם, אך הזהירם שלא לבוא שוב, כי הוא שוטר. כאשר הבחינו בכך אלה שבחוץ, הם פרצו פנימה ופקדו עליו להרים ידיים. "תן את נשקך, או את חייך", היה משפט הקסם. "אל תעשה לי כל רע, אני שוטר, אך עזרתי ליהודי, לא כן?" "אם כך, אתה בן־אדם טוב, אנחנו רק נחרים ממך את נשקך כי הוא דרוש לנו למטרה נשגבת למען שחרור המולדת וכדי לעזור לחזית. אנו נרשום אותך ברשימת העוזרים לארגון הפרטיזנים".

ואם התגלה ששוטר אינו מוכן לתת את הנשק ורוצה גם לאסור את המבקש — היו פורצים פנימה ולוקחים ממנו את נשקו בכוח. יש ולקחו אותו עמם, לקירבת מקום, שילחו כדור לליבו ושמו עליו שלט: "מסרב לשתף פעולה עם הפרטיזנים". אל הפולנים לא הלכו כדי להחרים מהם נשק. רצינו בכל זאת ליצור מצב שבו קיימים עוזרים ואצלם אין מחרימים. השמועות שמפולנים לא מחרימים נשק התפשטו במהירות. הם בעצמם היו במצב דומה לשלנו, כי האוקראינים שחטו בהם בסכינים ובגרזנים ואילצו אוכלוסיה פולנית שלמה להגר בכוח לגרמניה. היו גם טריקים אחרים. כאשר צברנו כבר מספר כלי נשק, אפשר היה לבצע מארב על אופנועים גרמנים כל עוד הם נסעו בביטחון רב על הכבישים. כאשר האופנוען היה במרחק, קשרו חבל לעץ או לעמוד טלפון ושארית החבל נשארה על הקרקע. כאשר האופנוען התקרב מאחורי פינת עיקול והיה כבר מעבר לתפנית הכביש ניתנה האות והחבל הורם בבת אחת על ידי אברום ב. ואברום המולטניק במתיחה מהירה. כתוצאה מכך האופנוען נפל ובו ברגע הוחרם נישקו, לבושו (מדים), תעודותיו וכדומה. את האופנוע שרפו ואילו את רוכבו חיסלו. כאשר עוד לא היה לנו מספיק נשק היה בינינו בחור מברזנו — איני זוכר את שמו — שייצר רובים מעץ, השחיר אותם באש ובדרך זו ייצר מספר "רובים".

השפעה פסיכולוגית

לאחר שנפגשתי עם אבא, ראיתי כמה שהוא ניסה לחפות על עצמו וביחד עם זה הרגשתי עד כמה היה מאושר, שגם אני ברחתי ממקום המרד הספונטני. הוא אף אמר לי שאני דומה לו בחשיבה, בתפיסה, בהגיון ובאילתור. אני זוכר שאבא וטומש, ביחד עם בחור פיקח מאוד מברזנו, קיימו ישיבה אשר בה הוחלט לערוך מיפגן צעידה, או הליכה צבאית, דרך הכפר האוקראיני פולנה. בהתאם לתוכנית צריך היה לבחור שלושים אנשים, גברים, אבל בקושי נבחרו כעשרים וארבעה איש. הבחור הפיקח, שקראתי לו המוח הכל יכול, החל לעשות רובים מעץ והשחיר אותם על האש. על טומש הפולני הוטלה המשימה לאמן את האנשים, ללכת בשמאל־ימין, בגוש של שלישיות. אבא לקח על עצמו לבחור את האנשים המתאימים שיוכלו להשתתף בצעידה כזאת. אם זכרוני אינו מטעני, השתתפו בצעידה האנשים הבאים: המוח — הבחור הברזנאי, שכתב את דפי התעמולה במכונת כתיבה שאבא החרים ממלינסק; החייט הברזנאי, שהצטיין לאחר מכן בצבא האדום נגד הגרמנים; בחור דתי אחד, שלא היה מוכן לשאת נשק ושנפצע לאחר מכן בעת תפילה; אברום המולוטניק מאיזור לודביפול; גדליהו קסלר מטרנבה, לאחר מכן ממלינסק; אברום ברייר מטרנבה, לאחר מכן ממלינסק, בן דודתי רוזה; שלום ברייר מטרנבה, לאחר מכן ממלינסק; אברהם יעקב ברייר מטרנבה, לאחר מכן ממלינסק; ויינשטיין וולף, סוחר מברזנו; טומש הפולני מאיזור פולנה; ראובן, זלמן, ונדמה לי שגם שען או סטולר משה ואחד מהאחים שלו; ואחרים שאיני יכול להיזכר בפניהם ובשמם.

כיוון הצעידה צריך היה ליצור רושם כאילו הולכים לעבר הנהר סלרץ׳. אחרי הצעידה נאמר לנו להתפזר בקבוצות עם שני רובים אמיתיים לכל קבוצה ולחזור דרך השדות הרחק מהכפר. עד למבואות הכפר הלכנו בטור עורפי, שם התארגנו, הסתדרנו בשלשות והתחלנו במצעד הפסיכולוגי.

בעוברנו דרך הכפר שרנו את השיר הרוסי המפורסם "פרטיזגסקייה אוטריאדי זנימיות גורודה". הסיבה שאבא בחר גם בי היתה כי הייתי ה"זפיביילו" — הסולן — וזאת בזכות העובדה שאבא יעץ לי עוד ב־1939 ללמוד שירים רוסיים מהחיילים. הייתי כותב אותם ושר ביחד עם החיילים. הפעם היה זה לתועלת לעם ישראל.

פעולת ראווה

באותו זמן קיבצנו גוש של חיילים פרטיזנים, כביכול, אשר עברו בסך בכפר פולנה, כעשרה קילומטר מהעיר ברזנו ושרו שיר פרטיזנים מובהק: "גדודי פרטיזנים כובשים ערים". גוש זה כלל עשרים ואחד אנשים עם שמונה כלי נשק אמיתיים ושלושה עשר רובי־עץ שחורים. למחרת היום התפשטו שמועות רבות על גודל היחידה שעברה בלילה בכפר וסיפרו על עשרות עד מאות גויים שהביטו בהם דרך חרכי התריסים או דרך החלונות חסרי התריסים והיו גם כאלה שהעזו להוציא את ראשיהם דרך החלונות. בבוקר התברר לכל התושבים שהם לא נגעו באף אחד, לא גנבו דבר וגם לא ביקשו כל דבר מאכל. הסברה שנתקבלה על ידי הגויים אימתה להם את השמועות השונות שישנו, כנראה, כוח גדול ביערות השונים והוא נלחם כפי הנראה נגד הגרמנים בכל אתר ואתר, בכל דרך ובכל זמן. אותו כוח יכול גם לפעול נגד כל משתף פעולה עם הגרמנים. מאמציהם של המעטים אשר עשו ימים ולילות, הגו רעיונות, הביאו באמצעיהם הדלים לביצועם, אכן גרמו להפצת פחדים על האוכלוסיה כולה. כתוצאה מכך גדל גם ההישג הפוליטי הצבאי. היו למבצע זה גם השלכות מעל ומעבר למצופה. האוכלוסיה הפסיקה לאיים על היהודים מבקשי המזון; פסקו ההלשנות בתוך האוכלוסיה, בינם לבין עצמם, ודבר זה הפחית את הפחד מהגרמנים. נוצר מצב, שיהודי התקבל ברצון לארוחת ערב מדי פעם. בהכרויות אלה שבין יהודי לנוצרי נוצרו יחסים אישיים הדוקים. היהודי החל להאמין יותר מבעבר לגוי הנוצרי.

פעולה שניה, חשובה לא פחות מהראשונה, בוצעה במועצה של מלינסק כאשר אבי נכנס למזכיר הכפר, העיר אותו על־ידי דפיקה חזקה בדלת ואמר לו לתת לו את מפתחות המשרד ולבוא אתנו למקומנו. המרחק היה כחמישים מטר. "מי אתה שתצווה עלי", השיב לו מזכיר הכפר. "את זאת נספר לך אחר־כך. בוא מיד, כי אין לנו זמן רב". כאשר המזכיר החל להאיט במקצת את קצב לבישת מכנסיו, משך אבי

מתחת למעילו רובה חתוך קנה ואז התברר למזכיר מלינסק, מר מטרוניץ, שאין כאן משחק. אשתו נצטוותה להישאר במקום, לא להדליק אורות, לא לצאת מהבית ולא להזעיק שכנים אם היא רוצה לראות את בעלה שוב. היא נוכחה לדעת שכל מה שנאמר לה על־ידי האיש בפנים אכן התאמת. כאשר הביטה דרך החלון, ראתה שאנשיו של אבי תפסו עמדות בחוץ, לכל מקרה של הפתעה בלתי צפוייה. אל אבי הצטרפו ארבעה אנשים נוספים שנכנסו פנימה, פתחו את הקופה, הוציאו משם את מעט הכסף. את כל התעודות שהיו שם — שרפו באח. הם לקחו עימם שתי מכונות כתיבה, נייר הדפסה וכל הכרוך בכתיבה. את מטרוניץ המזכיר השכיבו על הרצפה, קשרוהו ואמרו לו לא לזוז מהמקום. "אין אנחנו רוצים להרגך, אך אם תרצה להודיע לגרמנים ולמשטרה, תעשה את זה בבוקר. אם יתברר שפעלת אחרת, תשלם בחייך. ברור?" בבוקר הוא הגיע לאשתו ואשתו סיפרה לו שעד הבוקר שמרו על ביתם ושכנראה היו אלה פרטיזנים. היא לא תיארה לעצמה שאותם פרטיזנים היו כבר הרחק ממלינסק, בלב היערות.

החרמת מכונות הכתיבה היתה דרושה לפרסום על תנועות צבאיות רוסיות, צנחניות, ועל גדודים שמתאגדים לתנועות פרטיזניות, ולקריאה להמונים להצטרף אל שורותינו. הכרוזים קראו בדרך כלל להתנגד למסירת הספקה לגרמנים, לא לשתף פעולה עם הגרמנים, לא להלשין לגרמנים על התנועות הצבאיות השונות, לעזור לכל אדם הנרדף על־ידי הגרמנים ועוזריהם, להכין תשובה מספקת לשלטונות ברית־המועצות בבוא העת מה היתה פעילותך אתה בימי הכיבוש הפאשיסטי, להתכונן לקבל בעתיד הקרוב את חיילי הצבא האדום, אשר יביס את גרמניה, את צבאה ואת הפיהרר שלה, היטלר. על החתום: גדוד הפרטיזנים מחוז רובנו. כמובן, שכחתי לציין, שכל חוברת היתה מלווה בסיסמה המפורסמת והידועה בכל העולם: "למען המולדת! למען סטאלין! הניצחון עמנו!"

החוברות הופצו פעמיים, או שלוש, בנוסחאות שונות ובחתימות שונות, אם כי עם אותן סיסמאות בסיסיות. החוברות האלה הגיעו כמעט לכל גוי באיזורנו, הם החביאו אותן כאילו נשלחו ממוסקבה עצמה ושמרו עליהן כאילו היו שוות כסף. כשנה לאחר מכן הראה לי גוי אחד בסודי

סודות, שיש לו כרוז שנשלח על־ידי צנחנים מברית־המועצות, והוא האמין לדברי הכרוז שהצבא האדום יחזור שוב לשלוט בכל המקומות הכבושים על־ידי הגרמנים.

בפעולה זו השתתפו שישה אנשים. שלושה מהם היו אבי, אברהם ברייר, היערן, טומש, ומישה שיינבוים. את שמות האחרים אינני זוכר. אני משער שהיה עמם גם זה שכתב את החוברות. הוא היה המוח האינטליגנטי מאחורי המבצע. מה שמו ולהיכן הוא נעלם — אינם ידועים לי.

באשר לפעולות הקשורות בארגון מזון ולבוש, לא אסתיר את העובדה שהיו בין החברים המבוגרים כאלה שלא נתנו לי לשמוע את את הוויכוחים בנושאים אלה. השיינבומים תמיד אמרו לי ללכת משם ולא להקשיב לדבריהם, הם רצו לתת את הטון. הוויכוח שהתנהל היה בין היהודים והפולני. הפולני טומש לא היה מעוניין לבצע שדידות או החרמות ברדיוס של עשרה קילומטר, אלא מעבר לרדיוס זה. ליהודים, לעומת זאת, לא היה כל כך איכפת ממי להחרים, מתי להחרים ומה להחרים. אבי משום מה עמד לצידו של טומש היערן, כי הבין שלא טוב לירוק לבאר שאתה עדיין שותה ממנה. ברדיוס זה היו יהודים רבים באים ליערות השונים כדי לבקש אוכל, ולהיכנס לבן־אדם שמגדל מעט מזון ולהחרים לו את רובהו — נראה בעיני אבי כנבזות מצדנו. ואם כבר יש הכרח, אזי לפחות להחרים מזון מאדם עשיר, או מאחד שמסרב לתמוך, או לעזור. לכן צריכים להיות איזה קריטריונים שבהתאם להם ניתן לבצע פעולות כלכליות. הוויכוח ניטש על הנושא איפה ואצל מי לבצע פעולות החרמה בכוח.

באחד הלילות הראשונים נפל הפור על גוי עשיר שיש לו חמישה חזירים ואשר הוא גר במרחק של כחמישה עשר קילומטר. המטרה נבחרה על־ידי טומש והחבר׳ה יצאו לדרך. בבוקר השכם חזרו עם שלל שכלל חזיר, בגדים וקצת נעליים קרועות. שחטו את החזיר, חילקו לכל משפחה חתיכה. למי שהיה סיר, או ספל, בישל מיד את הבשר, האחרים קיבלו לבוש. ההרגשה של יושבי היער השתפרה עד מאוד והם החלו להישמע להוראות בטחוניות. אך עם הזמן המשמעת חלפה ואנשים מסויימים הרגישו עצמם חופשיים לעשות כרצונם.

פעולה ראוותנית בפולנה

בכפר פולנה גרה משפחה יהודית גדולה אותם לא לקחו לעבודה. הם לא הלכו גם בטלאי צהוב. התושבים נהגו בהם לפי שעה בכבוד, אך בבוא היום הקובע בו הוחלט להשמיד את כל יהודי מזרח אירופה, קרי אוקראינה, לא קרו יותר ניסים. עכשיו הרגו והשמידו יהודים בכל הערים, בכל הכפרים, בכל מקום בו היו. עכשיו השמידו עם. באותו יום פנה מזכיר הכפר אל המשפחה המכובדת והודיע להם שקיבלו הוראה לשלוח אותם אל הגיטו. אסור להם יותר לחיות בכפר. "ניתן לכם לקחת את הסוסים שלכם וניתן לכם עגלון. תעמיסו דברים נחוצים לכם, תעמיסו פרודוקטים ועוד, אך תצטרכו להופיע בגיטו ברזנו היום בצהריים". כך הודיעו להם. המשפחה כללה אב ואם זקנים, בנות, שלושה בנים, מהם אחד נשוי, כלתם ושלושה נכדים. שמות הבנים: פסי ובנו מוטלי בן השמונה, זלמן וראובן.

המשפחה חשבה לתומה שטוב שהחזיקה מעמד עד כה. מעכשיו עליה לקבל את גורל העם כולו. הם ארזו מהר, לקחו עמם מה שניתן היה להעלות על עגלה אחת ויצאו לדרך, ממנה לא חוזרים יותר. פתאום התעוררה בעייה: הבנים לא היו בבית ולא ידעו על הנעשה שם. הם לא ידעו שאביהם, אמם, אחיותיהם ואשתו של פסי עם ילדיה נשלחו לברזנו לגיטו. אחד האחים חזר במפתיע הביתה ומצא שם שכנים רבים שחילקו ביניהם את כל השאר. ולא די בכך, אלא גם אמרו לו שעליו למהר ולהצטרף אל משפחתו. הבחור הזה היה בעל מחשבה צלולה ובעל הגיון בריא, תפס סוס של שכנו ודהר בכל כוחו אחר העגלה. הוא ראה אותה מרחוק, נפנף להם שיעצרו לו, אך העגלון לא נענה לבקשת האם הזקנה. למרות הכול, ראובן השיג אותם עד מהרה. הוא אמר להוריו לרדת מהעגלה והסביר להם שלגיטו הם לא ילכו. "יצטרכו לקחת אותנו בכוח ולא בהתנדבות", אמר. אבל ההורים התעקשו שאין להם הכוח הפיזי להתחבא. תשובה דומה נתנה גם אשתו של פסי עם ילדיה. העגלה

המשיכה להתקרב אל העיר ואז צעק ראובן לבנו של פסי בן השמונה לבוא איתו על הסוס כדי לחפש את אביו.

הילד בחר ללכת עם דודו לחפש את אביו. אינני יודע איך האחים מצאו זה את זה, אבל באותו יום הם אמנם נפגשו, ובו ביום נודע להם שיקיריהם נפלו בפח, אשר האוקראינים, שכניהם הטובים במרכאות, טמנו להם. בו ביום הושמדו הוריהם של שלושת האחים (בני פרובצוק, אם זכרוני אינו מטעני) מפולנה, מחוז ברזנו, ביחד עם כל עם ישראל, זכרון צדיקים לברכה. האחים לא חזרו הביתה, הם שחררו את הסוס ופנו ליער להתחבא בו. גם הם האמינו שבוודאי בעוד מספר ימים יחזור הכל לקדמותו, אם כי ללא יקיריהם. לעת עתה היה עליהם להסתתר כדי שלא ימסרו גם אותם לגרמנים. לראובן היה חבר טוב בלב ובנפש, שגר בקצה הכפר והוא החליט להגיע אליו למחרת היום. חברו הביע סימני שמחה מובהקים בראותו אותו חי ואמר לו: ״ראובן, אם נשארת בחיים, אתה חייב עכשיו לחיות בכל מחיר. אני אעזור לך ואדאג לך שיהיה לך נשק אישי. עליך גם לדעת, שמזכיר הכפר אשם בשליחתם של הוריך לגיטו. הוא ידע, הממזר הזה, שהגרמנים מוציאים לפועל את הריגתם של כל יהודי הגיטו. למה היה עליו לשלוח אותם לגיטו, אל ההרג? הייתם משפחה שלנו, גרתם בתוכנו, אהבנו אתכם וגם אתם אהבתם אותנו. גרתם עמנו דורות רבים כל כך״.

ראובן יצא מעודד מבית חברו כשבידיו הספקה של מזון לכל האחים, לפחות לשבוע ימים. הם היו בודדים לגמרי ביער הזה, הם לא נתקלו בשום יהודי אחר, בשום ניצול כל שהוא. במשך כעשרים יום הם שמרו על קשר עם חברו של ראובן, אשר שימש למעשה כמקשר בין חברו היהודי ראובן ובין העולם החיצון, קרי העיר, הגרמנים, השוטרים, אינפורמציה על ההרג.

באחד הימים החליטו האחים לעבור ליער גדול יותר. כאשר הגיעו ליער הרגישו בתכונה וברחשים שונים שהיער משמיע והלכו בעקבות כל אלה, וכך גילו עוד יהודים. אלה היו בני משפחת שינבויים ואחרים. אני מתאר לי כמה שמחו אלה עם אלה על שעוד מישהו נשאר בחיים. מי יודע לכמה זמן, אך בינתיים כדאי לחיות ולו גם כדי שיוכלו לנקום את דמם של היקרים להם. לשם כך היה צריך להיערך כהלכה, ולא בחופזה,

להיערך בחשיבה, בקור רוח, בהגיון ובעוז. הם חשבו ודיברו ביניהם בקול רם על מה שהיה בליבם. הנקמה הראשונה תהיה לשרוף את ביתו של המזכיר, או לחטוף את אחד מילדיו ועוד כל מיני מחשבות זעם על המזכיר. היו שהניעו אותם מלעשות זאת פן יבולע להם ולאחרים, פן יבינו שזוהי פעולתם של הבנים של הפרובצוקים. כאשר התחילו לחשוב על השגת נשק כלשהו, החליט ראובן ללכת אל חברו. החבר, שכבר דאג לחייו של ראובן, שמח לפגישה הזאת וסיפר לו שהשיג עבורו רובה קצרץ קנה, תוצרת רוסית, עם שמונים כדורים. "קח את הנשק ושזה יהיה סוד בינינו לעולמים. עשה הכל כדי להישאר בחיים.

הרוסים עוד יבואו חזרה", אמר לחברו. "הגרמנים הרגו כבר את כל היהודים ועכשיו בטח יתחילו להרוג גם אוקראינים ופולנים. הם אוהבים כנראה להרוג ללא סיבה", הוסיף. בתוספת לרובה הוא נתן לחברו גם מזון. ראובן שב לבני משפחתו מזויין כהלכה, כחייל. ראובן היה חייל בצבא הפולני והרובה לא היה זר לו. הוא פרקו, ניקהו ולימד גם את האחרים את מלאכת הפירוק וההרכבה, את הטיפול ברובה, את החזקתו, את חוק הכיוון וכו'. כך החלה ההתארגנות המזויינת הראשונה ביער. לטומש עצמו היה רובה פולני וגם רובה צייד. השיינבומים קנו בכסף רובה נוסף קצרץ קנה, ועוד מישהו השיג כלי נשק שירה רק כדור בודד כל פעם, בלי מחסנית, שהיתה חסרה בו. אבל זה היה הרובה שלנו בה' הידיעה. דחקנו כדור לדקה. במפקדה שקמה הוחלט שיש לעשות מטווח, שכל אחד יירה כדור או שניים אל המטרה, שעלינו ללמוד לקלוע מבלי לבזבז כדורים. במקרה הצורך יגיע כל כדור למטרתו ולא יפספס, חס וחלילה. בזה יהיה תלוי עתידנו וזה אולי, בעזרת השם, יגן עלינו מפני אויבינו, כי המתים היקרים מצווים עלינו לחיות ולנקום באויב בכל מקום שם הוא נמצא.

ביקשתי מאבא שלי שיקח אותי עמם למטווח. היו כאלה שהתנגדו לכך, אך אבי אמר להם בפשטות ובשקט: "איך אתם מעיזים למנוע ממנו 'לבזבז' שני כדורים. הוא הרי כבר הספיק בחייו, ובמעשיו, להציל עשרות יהודים והוא גם הגורם היחיד שאני נמצא כאן עמכם". רק אז השתתקו והסכימו עם אבי.

בהתגנבות יחידים יצאנו מתוך מחנה המגורים ליער אחר, בו הערכנו מראש שהיריות לא תשמענה, ואחרי כשעה הגענו למקום. היינו כשנים

עשר איש ואני הצעיר שבהם. ראובן ואבא היו למעשה מדריכי הראשונים בחיי הצעירים. קודם כל עשינו מיכוון אופטי. תפסתי את העקרון הן בכיוון הכלי והן בהחזקתו ביד בעת הירי, אם כי הזהירו אותי מפני הרתיעה של הרובה. לאחר מכן חיפשנו מטרה שנדע אם פגענו בה או לא. אבא ציווה עלי להסיר את כובעי ולתלות אותו על עץ נמוך ואז פגעתי ממרחק של כשלושים מטר בשני הכדורים בכובע של עצמי. אבא אמר: ״אמרתי לכם שהוא יהיה חייל טוב״. אני כמעט נחרשתי מעוצמת היריה וחשתי זמזום באוזני עוד הרבה שעות לאחר מכן. את מילותיו של אבי ז״ל, שהנה אני חייל, נצרתי תמיד.

פרטיזני

בגלל אורך הכפר, שרנו את השיר מספר פעמים בלי הפסקה.

כאשר חזרנו לבסיס, סיפרו כולם ששמעו הדי יריות המומים ומאוד דאגו לנו. "לאן נעלמתם?" שאלו אותנו. אז סיפרתי לאחי שהלכתי עם אבא לירות ברובה. הם שמחו שגם אני יריתי, כאילו הם עצמם ירו מרובה אמיתי. לא התפארתי ביריות הללו כדי לא לעורר כל ויכוח בין אלה שלא ירו. כל הלמידה היתה בנשק פולני, כי עקרונותיו דומים למאוזר הגרמני. על כל אחד לדעת להשתמש בו ברגע שיפול בידינו שלל גרמני. על כך היתה מושתתת תקוותנו.

עוד באותו הלילה הוחלט שביום א׳ הקרוב תבוצע פעולת נקם נגד המזכיר של פולנה. הוויכוח היה האם להורגו או לשרוף את ביתו בלבד. לבסוף הוחלט, שמאחר ורק הוא אשם במעשיו — ישא רק הוא בתוצאות, ולא אשתו ולא ילדיו. עם רדת הלילה יצאו לשם שישה עד שמונה איש, אך בבואם לביתו לא מצאוהו במקום. אחרי שהתברר איפה הוא נמצא, הוחלט שיחכו לו אפילו עד חצות. אולם, בינתיים, הגה אחד מהקבוצה את הרעיון לקרוא לו. המזכיר היה באותו זמן בנשף אצל אחד הכפריים, במרחק של כחמש מאות מטרים מביתו. בהגיעו לשם, פגש הוגה הרעיון, שדמה מאוד לאוקראיני מקומי, בנער שיצא מאחד הבתים, ניגש אליו ובלי חוכמה ביקש ממנו לקרוא למזכיר ולבקשו לחזור הביתה. "תגיד לו שהדוד שלו בא ואין לו לבוש מתאים לבוא לנשף", אמר לילד והוציא מכיסו כמה מרקים ונתן לו אותם עבור שירותו. הוא עקב אחרי הילד וראה שהוא נכנס פנימה. המזכיר, שהיה שתוי במקצת, יצא החוצה מתוך סקרנות. הוא אמר לאשתו שמישהו הגיע אליו ועוד מעט יחזור לכאן. כעבור דקותיים הוא נעצר על השביל המוליך אליו הביתה, אך אשתו משום מה חשבה שכדאי גם לה לצאת בעקבות בעלה וגם היא נעצרה בו במקום. ניתנה הוראה לקשור אותה אל העץ ולסתום את פיה. הוסבר לה בצורה חד־משמעית שאם תצעק — הם יחסלו אותה.

באותו זמן היה כבר בעלה קשור בידיו וברגליו וחבל, שלולאה בקצהו, נזרק מעל אחד הענפים שנבחר לכבוד המזכיר. את החבל כרכו סביב צווארו והוציאו פלקאט מוכן שהיה מקופל ובו היה כתוב: "גזר דין מוות". גם הפלקאט ניתלה על צווארו. לפני שהועלה בחבל על ענף התלייה, הוקראה לפניו ההאשמה בקול רם למדי, כדי שגם אשתו תשמע: "הנך מואשם בשיתוף פעולה הדוק עם הגרמנים, כאשר הוצאת משפחה יהודית יחידה מהכפר ושלחת אותם למוות בטוח ביום השחיטה בגיטו ברזנו. אתה משלם במותך על מות השכנים היהודים מפולנה". שני אנשים משכו אותו למעלה, כמטר אחד מעל פני האדמה, חיכו עוד מספר דקות לידו ולאחר מכן פנו אל אשתו והזהירו אותה שלא תוציא הגה מפיה במשך חצי שעה.

כאשר יצאו האנשים מהנשף במצב רוח מרומם, בדרכם הביתה, נתקלו באשתו של המזכיר, הקשורה אל העץ. רק אז התגלתה לנגד עיניהם גופתו של המזכיר. הם לא ידעו איך הוא יצא לבדו החוצה וכיצד מצא את מותו על עץ התלייה. אך בעיקר הדהימה אותם עובדה אחרת: הפלקאט, שהיה אמנם בשפה האוקראינית, דיבר אל כל אחד ואחד מהם בנפרד. הפלקאט פנה לא רק לאנשי פולנה, הוא קרא לכל הכפריים בסביבה לא לשתף פעולה עם הגרמנים נגד היהודים, אלא להיפך. יידע כל משתף פעולה שיבוא יום ויתנקמו בו והוא ישלם בחייו. הם יחשבו עכשיו פעמיים בטרם ינסו לפעול נגד יהודים.

כאשר קיבלנו לאחר זמן ידיעות מאנשים שונים, הן אוקראינים והן פולנים, כבר כולם ידעו שהיו שם הרבה אנשים שהשתתפו בתליית המזכיר. הם גם דיברו עם אשת המזכיר ותמהו למה לא הרגו גם אותה. כל זה שירת את המטרה, להפחידם לשתף פעולה עם הגרמנים. פעולה זו היוותה בסיס חשוב לקיום השרידים באשר הם שם.

נוסף לכך, האקט הזה איפשר לכל יהודי לקבל אספקת מזון כל שהיא, גם לאלה שלא ידעו מה גרם לשינוי המהותי הזה כלפי היהודים הרעבים. באותו זמן, זו היתה המטרה העיקרית שהושגה. כל יהודי שחי לבדו ביער כל שהוא ונכנס לכפר זה או אחר, לא יצא משם רעב ובנוסף קיבל אספקה ליום או יומיים. הפעולה הזו הגיעה גם לאוזנם של הגרמנים, אולם הם לא הגיבו באופן מיידי. האוקראינים מצידם לא ניסו להיכנס

ליערות. היער הפך עבורם למסוכן, כשבו יושבים יהודים מזויינים. האמת היא, שלא רצינו בדימוי ששם יושבים יהודים. כולנו שאפנו לדימוי של לוחמים נגד גרמנים ונגד משתפי פעולה.

כאשר נודע לגרמנים באיזה יער נמצאים היהודים, הם אזרו כוח ויצאו לצוד יהודים. אבל, כאמור, זה היה מאוחר יותר.

בינתיים, החיים התנהלו במצב ביטחוני סביר למדי לגבי אותו זמן. החלה דאגה ללבוש ולאגירת מזון לקראת החורף. לפחות נתנו דעתנו על כך. הצעות שונות הועלו כיצד לשמר מזון לתקופת השלג שבה אי אפשר יהיה לנוע כי כל צעד יביא בעקבותיו רודפים.

לא תיארנו לעצמנו עד להיכן יגיע ההד של תליית הנקם של המזכיר. הגעתי במקרה אל נוצרי פולני, שגר לבדו על אם הדרך בין פולנה וברוננה. אדם זה היה מיודד עם אבי ואני נשלחתי אליו כדי שישיג לנו גפרורים או קרסיילו, מעין פצירות ברזל שכאשר מכים בהן בשפשוף על אבן גרניט, בתוספת ספוג עץ מעובד, יוצאים ממנה ניצוצות מרוכזות המדליקות את הספוג. בדרך זו אפשר היה לעשות מדורה חדשה ובכל מקום. רציתי גם לפנות אליו בבקשה לתרום לנו איזה לבוש שאינו דרוש לו. כאשר פתחתי את הדלת, אחרי שדפקתי בה קלות, הם קיבלו אותי בסבר פנים יפות וצוהלות, קראו מיד לאביהם, שהיה באחד המבנים שלו. שמעתי שאמרו לו שהבן של ברייר כאן. הוא בא מיד והושיט לי את ידו הגדולה. הוא עצמו היה ענק ממש ולא רק בעיני. "אדון רודניצקי", פניתי אליו, "אני בנו של ברייר". "כן, אני מכיר גם אותך. מה שלום אבא שלך, איך הוא נראה, למה הוא לא בא אלי? תגיד לו שיבוא אלי בעצמו, הוא יוכל לחיות אצלי שבוע או שבועיים. אני אוהב אותו, הוא גבר, הוא חזק, הוא צריך נשק ביד כדי להרוג גרמנים".

"אדון רודניצקי", אמרתי לו, "להכות בגרמנים — לא נשאר מי שיכה. הגרמנים הרגו את כל היהודים". על כך הוא ענה: "אל תדאג, נשארו עוד הרבה יהודים. שמעתי מאדם שגר על־יד רוקיטנו (מרחק גיאוגרפי עצום באותם ימים) שבכפר אחד יהודים מזויינים הוציאו להורג את מזכיר הכפר על כך שהוא שלח משפחה יהודית להריגה לגיטו ביום השחיטה. אחרי כמה חודשים הם באו ותלו אותו על עץ". לא הגבתי על דבריו, אך חשתי שפני העלו סומק והוא וכל בני משפחתו — כולם

הביטו בפני. ואז פנה אלי שוב ושאל אותי האם ידוע לי על המקרה. רציתי להכחיש, אך אחרי היסוס מה נשברתי ואמרתי שהמקרה ידוע לי. הם הבינו שידוע לי כנראה הרבה יותר, אך לא הוסיפו לשאול דבר. כולנו השתתקנו. לבסוף אמר אדון רודניצקי שהם עשו בסדר גמור שהרגו רק את המזכיר ולא את אשתו. "וכי מה היא אשמה בכל זה?" "בוודאי", עניתי לו, אך הוספתי גם בקשות משלי. "אדון רודניצקי", פניתי אליו, "אם אתה חבר של אבי, אולי תוכל לעזור לו במשהו?" "במה שאוכל אעזור לו", היתה תשובתו. אז העזתי כבר לשאול אותו האם יוכל לתת לנו נשק. דיברתי איתו על כך בשקט, שלא יישמע בכל החדר, וגם בקשר לגפרורים שאלתי. הוא קצת נדהם על השאלה הישירה מפי. "בקשר לאש ואבן ספוג וגפרורים אין בעיות. אתה תישן כאן הלילה ואני אכין לך.

בקשר לנשק, זו בעייה. אתה רואה, אני גר כאן לבדי והאוקראינים מסביב, אמנם לא קרובים מאוד, אבל אני חייב להגן על משפחתי. אבל בכל זאת לאבא שלך אתן שני רימונים, אלו רימוני יד רוסיים, מרסקים. אולי במרוצת הזמן אדאג לו לעוד משהו". עניתי לו שלא אוכל לישון כאן, אני חייב לחזור עד הבוקר ליער, אחרת אבא לא יידע אם אני חי או מת. למרות הפצרותיו לא השתכנעתי ועמדתי על שלי. הוא פנה אל אשתו ואמר לה: "אם הוא צריך ללכת — תתני לו אוכל שיהיה לו כוח ללכת ואפילו לרוץ". הוא עצמו יצא לחצר ואחרי כרבע שעה חזר ואמר לי: "אחרי האוכל תצא איתי החוצה ואני אסביר לך משהו". סיימתי לאכול והאשה נתנה לי גם מזון לדרך — שינקה מבשר חזיר, בקבוק חלב, לחם, קטניות וגבינה ועוד זוג נעליים לאחותי ומעיל קטן. את המעיל עצמו היא מילאה בדברים רבים ואני יצאתי מהחדר כשהשתתפותה בצערי וברכותיה מלוות אותי: "שאלוהים רק ישמור אותך מכל רע ומכל פגע ושתזכה לנקום באויב ותזכה לימים טובים ומבורכים יחד עם אביך".

יצאתי החוצה. אדון רודניצקי ואנוכי עמדנו ליד הגורן. מתחת לחציר, מתוך חור בעומק של יד, הוא הוציא שני רימונים עם ידיות והחל להסביר לי איך להשתמש בהם: "אם תהיה בסכנה, שחרר את הניצרה, תן תנופה לאחור ואז, מעוצמת התנופה הרימון נטען אוטומטית על ידי המצת שלו ואז השלך אותו אל המטרה שלפניך, כמה שיותר רחוק. אתה יכול לנצל הזדמנות זו כדי לברוח מהמקום המסוכן לך. באם ייצא לך

לזרוק את הרימון קרוב אליך, יהיה עליך לשכב מיד ורק אחרי הפיצוץ תוכל להרים רגליים ולנוס ככל האפשר".

לאחר שהתיידד איתי שאל אותי מר רודניצקי באופן חברי, כביכול, האם זו לא היתה עבודה של אבי בקשר למזכיר הכפר בפולנה. "מר רודניצקי", עניתי לו, "כשתסתיים המלחמה תוכלו לדבר אחד עם השני הרבה מאוד".

מצוייד בכל הדברים שקיבלתי נפרדתי ממנו כשהוא מדביק לי נשיקה על המצח וטפיחה על הכתף ומוסיף: "שמור על עצמך, נערי, ומסור שלום לאביך, שיהיה בריא ושיבוא אלי בקרוב".

ייתכן שקבלת הפנים החביבה והלבבית נבעה דווקא מאותן שמועות על המזכיר. סברתי שפעולה זו הוכיחה את עצמה מעל לכל פרופורציה. אנשים בכפרים ובערים דיברו עליה. נולד גוף חדש שיש להיזהר ממנו, כל עוד לא ניתן להשמידו. יחד עם זה יש ללמוד לחיות עם זה. בשלב זה הגרמנים עדיין לא פחדו מהיער כי עדיין לא היה צורך להיכנס לתוכו.

שוטרים אוקראינים במארב

באחד מהיערות בסביבת ברזנו, במרחק כעשרים קילומטר מהיער שלנו, התארגנה קבוצה קטנה של יהודים. מעולם לא ראיתיה ומעולם לא קיבלנו דרישת שלום מהם, אך פעולתם נתנה הדים למרחק רב שהגיעו גם אלינו על ידי האוקראינים עצמם, ועל ידי זוג יהודים שחי לבדו ביער ונתמך על־ידי נוצרי אוקראיני שבמשפחתו היו שוטרים (סיצ'וביקים). בני הזוג היו בדרכם מן היער כאשר ראו את הקבוצה המתנקשת עוד בטרם ביצעה את פעולתה. אך מכיוון שעשו את עצמם שאין הם רואים אותם, המשיכו בלא הפרעה בדרכם. לאחר הליכה של כשני קילומטר, ראו מרחוק, על אותה דרך המובילה אליהם, שישה שוטרים רוכבים על אופניים. הם ירדו במהירות מן הדרך כדי להסתתר בתוך העשבים שבצידי הדרך. הם המשיכו לשכב בשקט, מבלי לדעת מתי עברו השוטרים את נקודת המסתור לגביהם. לפתע שמעו מספר יריות והחליטו להישאר במקום המחבוא עד הערב ומוטב גם לא להתנועע. רק לפנות ערב התברר לרוב תושבי המקום מה קרה על אם הדרך, באחד הסיבובים. קבוצת יהודים מזויינת ארבה לשוטרים שפיטרלו על אותו כביש, או היו בדרכם הביתה עם סיום תפקידם. לכך לא היתה חשיבות. היתה חשיבות רק לעצם העובדה שרוכבים אלה היו שוטרים, אשר בתוקף תפקידם השתתפו בהכרח בהריגתם של יהודים רבים מאוד ושלכל אחד מהם היו, ללא ספק, אין ספור הרוגים יהודיים על חשבונו האישי. לא אדע אם על מצפונו — אני מניח שלא.

לפי התחקיר שהתפרסם, הניחו שהיו שם שישה אנשי מארב מכיוון שהתברר שכל שוטר חטף רק כדור אחד והדיוק הרב בקליעה הביא למסקנה שאנשי המארב היטיבו לקלוע. אכן, היו אלה אנשי צבא מובהקים שידעו את המלאכה. לאחר ההתנקשות בששת השוטרים הוחרמו נשקם ותחמושתם והושמדו האופניים בצורה שלא ניתן יהיה לתקם. סיפרו שהם הפשיטו את השוטרים לקחו מהם את מדיהם ואילו

אחרים סיפרו, שלא הורידו דבר מלבושם. לאחר מספר שבועות נתנו הבחורים הללו לכפריים אותות אזהרה שלא לשתף פעולה עם הגרמנים בחיפוש אחר יהודים ניצולים מברזנו. ״ידינו תשיגם בכל מקום. זיכרו את ששת השוטרים!״ היתה האזהרה. פעולה זו עשתה את שלה ועזרה ליהודים להסתתר, או להשיג מזון. אזהרות כאלה פרשו להן כנפיים ובמקומות רבים דיברו על כך ופחדו לא פחות. פחד עצום נפל על השוטרים שהפסיקו לבוא לביתם גם כשהיתה להם הזדמנות. זה היה טוב לכולנו, מה שפחות להיפגש עמם על אם הדרך או על שבילים בשדה או ביער. לגבי השוטרים — המקומות הללו היו למעשה חסומים.

מדי פעם שמעתי מפי נוצרים אוקראינים איך זה שהרגנו שישה שוטרים וגם מעכנו את ראשיהם. היו שאמרו שגם חתכו להם את אברי המין, שפתחו להם את ביטנם ועוד דברים כגון אלה. לא פעם עמדתי נבוך לשמע הסיפורים האלה. לא ידעתי אם יש בהם אמת, ידעתי רק שלא יגעו בי לרעה על מעשיהם של יהודים אחרים. מדי פעם הייתי משיב בשאלה לשאלתם. אולי היו אלה בני משפחה שנותרו בחיים והם היו אלה שנקמו בשוטרים על שיתוף הפעולה בהשמדת יהודי הגיטאות? מי יודע? רק צר היה לי שהם התעללו בגופות, אם אכן כך עשו.

לימים הגיע אלינו בחור מסביבות לודביפול, שהיה קשור בפעולת המארב. הוא היה יפה תואר, שיערו שחרחר וחלק, פניו אדמדמות במקצת והוא גידל זקן. לבושו היה כפרי במלואו ולא ניתן היה לחשוב שהוא יכול להיות יהודי, למרות שיערו השחור. הוא הגיע אלינו עם ילד וזקן עיוור בעינו. שמו היה אברם וכינויו אצלנו — אברום המולוטניק, על עבודתו בימים הקשים הראשונים. היה מגיע לכפר מסויים ושם היה דש את התבואה במשך יום־יומיים, אצל גוי אחד, ולאחר מכן אצל גוי אחר. היה מקבל קצת כסף, מזון ולינה וגם אירגן לעצמו ביגוד כפרי מובהק. אף אחד מהכפר לא העלה על דעתו שהוא יהודי. התייחסו אליו כאל גוי צעיר, פשוט, חסר השכלה. הוא נראה לא נורמלי במקצת. את האי־נורמליות סיגל לעצמו כאשר נתפס פעם על ידי שוטרים עם תרמיל בידו. הוא החל צוחק מעצם תפיסתו ומן החשדות כאילו הוא יהודי. הוא התפקע מצחוק. כאשר ראו שהוא צוחק כל כך, החליטו לעוזבו. זה משלנו, אמרו אחד לשני.

כך המשיך אברום המולוטניק לנהוג גם בעתיד ובכל מקום. מטבעו היה בחור עליז ונעים שהתחבב על כולנו ועזר לרבים. כל יציאה שלו לכפרים הניבה תמיד פרי. תמיד היה חוזר כשבתרמיל הגב שלו לחם ודברים רבים אחרים. הוא עזר בתמידות לאותו ילד יתום, בן התשע, וגם לזקן העיוור ולאחרים שרעבו. הצחוק שלו תמיד הציל אותו. הטריק הזה ליווה אותו תמיד גם כשנתקל בגוי שסיפר לו על הרג של יהודים פרץ בצחוק. גם השמועה על הריגת פולנים היתה מלווה בצחוק. הוא צחק גם כאשר שמע בשורה לא משמחת ותמיד נהג להגיד שמישהו בוודאי חטא עלי אדמות. "אבל אנחנו לא נהרג כי אנחנו לא עושים כלום, נכון?" שאל תמיד את איש שיחו.

אברום המולוטניק הביא אלינו יום אחד ידיעה מפי אחד הגויים שאחד מהשוטרים שנהרגו במארב הקבוצה הבלתי מזוהה היה בן משפחתו של אותו גוי. הוא סיפר לו שבמארב היו רק יהודים, בחורים צעירים, שנראו בכפר יומיים קודם לכן ואשר שאלו אמנם על שוטרים, אך איש מהם לא זוהה כיהודי וכך אספו מידע על תנועתם של השוטרים ומועדי בואם לכפר. מידע זה איפשר להם לבצע את המארב המוצלח. בקשר להתעללות בגופות התברר, שהיה זה שקר מוחלט. אותו שוטר היה נקוב בכדור בחזהו ללא כל סימני התעללות. הדבר היחידי שנלקח מהם היו השעונים שלהם, שהיו שייכים מלכתחילה ליהודים. הגוי שסיפר זאת חזר ואמר שהזהיר את השוטר לא להרוג יהודים ולא להשתתף עם אחרים בציד יהודים, אך הוא לא שמע לעצתו וכך גמר עם הקריירה המשטרתית שלו. ועוד הוסיף הגוי, שצר לו על כך משום שהשוטר היה ממשפחתו, אך את המגיע לו קיבל... עם המידע הזה בידנו ידענו להזים כל שמועה זדונית כלפינו.

אברום המולוטניק עזב לימים גם אותנו והתגייס לפרטיזנים ניידים. מאוחר יותר הוא צירף אליו גם את בן־דודי אברהם ברייר, בנה של רוזה ברייר, אשר נהרג בשחרור העיר טרנופול, בבית חרושת לסוכר.

סיפור קטן ואכזרי

הזקן שהגיע אלינו יחד עם אברום המולוטניק גילה גם את קיומו של אחיו של אברום, המבוגר ממנו. שניהם ערכו מסעות רבים אשר בסופם מצאו אח את אחיו, וגם הוא הובא אלינו ליער. איני יודע הרבה על מצב משפחתם של השניים, רק ידוע לי שהם גרו ליד לודביפול בכפר בו היו יהודים מעטים ואני משער שהתנהגותם תאמה לכן מאוד את התנהגותם של כל הכפריים. דבר זה היה להם אמנם לעזר. אחיו של אברום, שאת שמו איני זוכר, לא ידע מנוח. שניהם היו תמיד ניידים, הם תמיד ישבו אתנו ביער תקופה קצרה, גם כשהיה להם מזון. האמת היא, שאפילו קצת פחדנו מגיחותיהם המרובות, אך לא יכולנו לשלוט על כך. הזקן, שגם הוא היה מהסביבה שלהם, היה כנראה עשיר מופלג. הוא חילק את רכושו בין הגויים עוד הרבה לפני חיסולם של היהודים. אין ספק, שבאותם ימים הגויים התייחסו אל הזקן ביראת כבוד, מה עוד שהביא להם מכל טוב. בשעתו אמר להם כך: והיה אם אשאר בחיים, תתנו לי קצת מזה בחזרה, היתר יישאר לכם על כי שמרתם על רכושי.

הדבר התקבל אצלם כמובן מאליו. הגויים בעצמם לא האמינו בחיסול טוטלי כזה, אך הדבר קרה והיה לעובדה קיימת. כאשר ברח מיכאל הזקן, הגיע אל אותו גוי שבידיו הפקיד חלק מרכושו הפרטי. הגוי התפלא שהוא נשאר בחיים, נתן לו בגדים נוצריים, נתן לו אוכל ומקום לינה וצידה לדרך שכללה גם חזיר מעושן וכדומה. מיכאל הזקן יצא לדרך ללא דרך, היה נע ונד ועד שפגש את אברום המולוטניק, שעמו היה בן אחיו הקטן של אברום. שלושתם נעו ביערות, בשבילים ובדרכים, עשו מארבים כדי לשמוע או לגלות מישהו מבני המשפחה, או יהודים אחרים כל שהם. הזקן חזר וטען בפני אברום שהוא ראה את אחיו כאשר ברח, ולא יותר מזה. והנה, אחרי זמן מה הם נפגשו פנים אל פנים, באקראי, ביער. אחיו לא היה יפה כמוהו. שפתו התחתונה היתה גדולה ועבה, אפו היה ארוך. עם זאת, היה רחב גרם, חזק ומסוגל היה ללכת ללא ליאות

אין ספור קילומטרים, אם כי נפל באומץ ליבו מאחיו הצעיר. ללא הרף דיבר על כך שעליו למצוא את אשתו ואת ילדתו שהן כל חייו. הוא נהג לתאר את יופיה והיה גאה ביכולתה לבשל ובאהבתה הרבה אליו. סיפורים רבים על אהבתם סיפר ללא הפסק. ממנו גם למדתי משהו על אהבה כי הוא סיפר הכל בפשטות גמורה המובנת לכל אדם. הזקן חלם לחזור אל אותו גוי המחזיק ברכושו ולקבל ממנו דברים רבים משל עצמו, אותם ימכור ויקבל כסף תמורתם. בכסף יוכלו לקנות רובה ועוד יספיק להם כהנה וכהנה לחיות במשך כל החורף.

הסיפור הזה השפיע על אחיו של המולוטניק והם יצאו לדרך ארוכה של יום וחצי הליכה או יותר. בהגיעם אל הגוי, הידיד משכבר הימים, סיפר לו הזקן את תוכניתו וכמובן ביקש ממנו את הפרווה היפה של אשתו, פרוות המינק היקרה. כאשר הגוי שמע על תוכניתו החליט לשים לה קץ. הוא נתן להם משהו לאכול וכאשר הם ישבו ליד השולחן הענק וסעדו את ליבם, חזר הגוי מהחוץ כשהוא מצוייד בגרזן. הוא התקרב אל אחיו, שישב ראשון, והנחית עליו מכת גרזן חדה על כתפו השמאלית, וכאשר הרים את הגרזן שנית, הנחית כבר על הזקן שישב אחריו ולא היה לו לאן לסגת. אחר־כך המשיך להרימו על אביו של הילד. בראות הילד שאביו לא ייצא מזה חי, הרים מיד את רגליו ונס כל עוד נפשו בו. יומיים־שלושה לאחר המקרה הנורא, הגיע הילד אלינו, ליער, והחל בוכה בשקט. איש לא היה מסוגל לדובבו ולשמוע מפיו מה קרה. שעות מספר אחר־כך, כאשר חזר מגיחתו הדוד אברום, סיפר הילד מה קרה לאחיו של הדוד. עד כמה שידוע לי, כל קבוצת נוקמים לא יצאה אל אותו פושע אכזר. אני רק מניח שאברום המולוטניק, לאחר שהייה בין הפרטיזנים, אכן נקם את דם אחיו השפוך.

התקופה בה בוצע המעשה האכזרי היתה כאשר הגרמנים החלו לערוך חיפושים (אובלבות) ביערות מסויימים לאחר קבלת מידע מוקדם על הימצאות יהודים בהם. הצבא הגרמני היה מכתר את היער משני צדדיו והחיילים הפזורים לכל אורכו ורוחבו של היער היו פותחים באש מרוכזת וקטלנית. הם קראו לזה קרייץ פייר — אש צולבת. לאן שלא תרוץ הנך פוגש באש. רק מעטים יצאו מהתופת בחיים כשהם פצועים. רק צעירים שידעו לטפס על עץ סבוך ענפים, או לרדת לבור המכוסה בעשבים, יכלו

להישאר בחיים. בתקופת החיפושים היה קשה ביותר לכל אחד, גם כלי הנשק לא עזרו לקומץ האנשים המזויינים. בחיפושים אחרים הגרמנים לא ניסו להיכנס ממש לתוך היער עצמו, הם רק עמדו וירו מכלי נישקם האדיר MG-34 ושמייסרים, כשהם מפוזרים בתוך חלקות או רצועות בהן העצים נכרתו לאורכו ולרוחבו של היער נגד שריפות. לפעמים היו החלקות הללו באורך של קילומטר או יותר, אך בדרך כלל הן היו קטנות יותר. לא פעם קרה שאנשים שמעו יריות ולא הבחינו לאיזה כיוון לרוץ, ורצו אל מול מכונת הירייה או מקלעי השמייסר כי היער הטעה מאוד את השומע היושב בתוכו.

אחי בנימין בשליחות האב למיכאיילו

אבי דאג לעתיד יקיריו ורצה שאם ייהרג, חס וחלילה, נוכל אנחנו, או מי שישאר מאתנו, לדאוג לעצמנו. זאת ניתן להשיג על ידי חישול מסויים. יש ללמוד ללכת מרחקים גדולים, להתרגל לתנאי קרקע שונים, לשבילים, לדעת לנצל את אור הירח והכוכבים, לפלס את הדרך בשבילי היערות בגשם ובשלג, להכיר את הדרך גם בחושך ולדעת לחזור בה. אבא החליט לשלוח את אחי בנימין למיכאיילו, למלינסק, אל אותו גוי אליו הגעתי יומיים־שלושה אחרי המרד, כאשר ברחתי ממחנה קוסטופול. בפתק שנתן בידי בנימין כתב: ״היות והיינו תמיד חברים, אין כל סיבה שלא נמשיך להיות כך גם בעתיד. אנא, מסור לבני את הדברים של אחותי רוזה, אותם נתנה לך לפני לכתה לגיטו. אל תנסה להערים עליו ואל תעשה איזה שהיא שטות לא מקובלת. אני שלחתי אותו אליך כי אני בוטח בך, שתמלא את בקשתי כראוי. באחד הימים אבקר אצלך ביחד עם הפרטיזנים האחרים ואולי אפילו נוכל לישון אצלך״.

כאשר החבר מיכאיילו קרא את הפתק ושוב חזר להביט בו, רצתה אשתו הרעה לדעת מיהו כותב הפתק הזה, אך הוא נתן עליה צעקה והורה לה לתת לבנו של אברמקו לאכול דבר מה חם. הוא פקד והיא מילאה את בקשתו ואחי ישב ואכל בנחת. בינתיים, יצא הגוי החוצה וכאשר חזר היתה עמו חבילה די גדולה עם חפצים שונים. הוא גם סיפר לאחי בנימין שבנה של רוזה הסתתר אצלו זמן מה ואחר כך נעלם, שוב הופיע פעם אחת בלילה ושוב נעלם.

״כאשר יבוא שנית, אולי אגיד לו שאבא שלך פרטיזן ואשלח אותו אליכם. עליך לספר לי איפה אתם נמצאים״, אמר לו. ״אסור לי לספר זאת, אסור לי להפר שבועה של פרטיזנים״, השיב לו אחי.

לאמיתו של דבר, אחי פחד ללכת לאותו מיכאיילו, ורק כשאבא איים עליו במכות — הוא השתכנע ללכת. אני, מצידי, רציתי ללכת במקומו, אך אבא הסביר לי שהוא רוצה שגם בנימין יהיה לגבר ושיבצע משימה

חשובה ומועילה. "זה יחשל אותו ויוביל אותו למסלול של אומץ לב, כי ללא אומץ אין קיום בעולמנו", אמר לי. שאלתי את אבא מה יהיה אם מיכאיילו יתפוס את בנימין. "רק זה חסר לו", ענה אבי. "אם בנימין לא יחזור משם עד הבוקר — בעוד יום־יומיים נחסל אותו ואת ביתו ואת כל אלה הגרים בו". בבית זה גרו כחמש משפחות פולניות ואוקראיניות. "האם אתה חושב לשרוף את הבית?" שאלתי את אבי. "כן, אבל אני מאמין באמונה שלמה שבנימין יחזור אלינו בשלום. אתה מבין, אני הבהרתי לו שאבקר אצלו עם פרטיזנים נוספים, וזה יספיק לו להימלך בדעתו, אם ברצונו לחיות".

האמת היא, שבאותו זמן היינו אמנם בתהליך של התארגנות מזויינת, אבל עדיין היינו רחוקים מלהיקרא פרטיזנים. המושג פרטיזן היה עבורנו חדש ומופשט, אך הוא חדר עמוק לליבנו ועוד יותר עמוק למחשבותיהם של האוכלוסיה המקומית.

לקראת בוקר התממשה תקוותו של אבא ובנימין, אחי היקר, חזר עם חיוך על פניו כגבר ממש. אבא קיבל אותו בחיבוק ונשיקות. מבחינה זו הייתי אני, הבן הבכור, מופלה לרעה. אלה הן מחשבות העולות עכשיו על דעתי. אז כל מה שהיה חשוב זה, כיצד להישאר בחיים, איך להילחם על חיינו היקרים ולא להפסידם כאשר הם מופקדים בידינו. התבונה, ההגיון, החשיבה, ההעזה, האומץ, כל אלה סייעו לאדם להישרד. אולם לעתים קרובות היתה הערמה חשובה מכל.

★

פעם נוספת שלח אבא את אחי בנימין לראש המועצה מר נהורני, שהיה גם הוא מיודד עם אבא במידה מסויימת. בתוקף תפקידו היה אבי בימי הרוסים סטחנוביץ (אדם הממלא את עבודתו מעל ומעבר לנורמה המקובלת), לכן האמין שאם בנו יבוא לנהורני, הוא יקבלו יפה ויתן לו מכל טוב. לא כך היו פני הדברים. אחי הגיע לביתו של נהורני בשעות הערב מאוחרות, דפק בשער והכלב החל להשתולל בנביחותיו. אחד מבניו של נהורני יצא מן הבית, הכניס את בנימין פנימה ושאל אותו מי הוא ומה רצונו. בנימין הזדהה וביקש לקבל קצת לחם ואולי עוד משהו לאכול. הוא אמנם נתן לבנימין לאכול, אך הסביר לו שלא יתן לו דבר

לדרך מאחר והגרמנים הטילו עליהם קונטריבוציה — אי אספקת מזון מכל מה שנמצא במשק. ״אנחנו מוכרחים להתחלק עם הגרמנים בלית ברירה״, אמר לו, ״ואל תבוא לכאן יותר כי הכלב בדרך כלל אינו קשור והוא עלול לקרוע אותך לגזרים״.

עם פחד גדול בלב חזר בנימין מנהורני, ראש המועצה. אבא לא עבר על זה בשתיקה. כשם שפעם, בעבר, היה עם חבריו אצל המזכיר של מלינסק, מטרוניץ׳, והחרים שם מכונת כתיבה ודברים נוספים, כך החליט ״לבקר״ אצל נהורני ביחד עם כמה מחבריו לנשק.

הם הגיעו אליו בחצות הלילה, כאשר בכל הבתים נמו האנשים את שנתם. הכלב השתולל גם הפעם. כאשר החבר׳ה פתחו את הפישפש, ניסה הכלב להגן על הבית בכל כוח שיניו, אך משקיבל מכה הגונה בפיו, הסתלק ביללות למלונתו. הם דפקו בחוזקה בדלת הכניסה.

״מי שם?״ נשמעה השאלה. ״פתח מהר את הדלת, כי אין זמן״, האיצו בו. נהורני, שנתן הוראה לבנו לישון בסמוך לדלת הכניסה, אמר לו לפתוח את הדלת. ״מי אתם?״ שאל בהיפתח הדלת. ״לא חשוב מי אנו, תיכנס פנימה״, ענה אבא, צעד פנימה אל חדר השינה בה ישן נהורני עם אשתו, תחת שמיכת הפוך. אבא ניגש אליו, תפס אותו בשפמו ועשה בו תנועה סיבובית עד שנשמעה צעקה. ״מי אתה, לכל הרוחות?״ שאל. ״מה, אינך מזהה אותנו?״ אנו לא הגרמנים שאיתם אתה מתחלק במזון, אנחנו פרטיזנים שעדיין לא שמעת עליהם בוודאי. ואולי כבר שכחת?״ אמר לו אבי ונתן לו עוד סיבוב בשפמו העבות. אשתו החלה רועדת וממלמלת והבנים נתבקשו לשבת בשקט ולא לזוז, כאשר קני הרובים מופנים אליהם. אבי פקד על נהורני לקום ולהסביר את עצמו, למה לא נתן לבנו צידה לדרך. ברגע הראשון התגונן ואמר שכלל לא ידע שזהו בנו.

״יהודים לא מבקרים כאן, כי המקום קרוב מאוד לגרמנים ואף אחד לא מעז לבוא ולבקש אוכל״. בתשובה ענה לו אבי: ״כששלחתי את בני אליך לא כיבדת אותו כראוי וגם הבהלת אותו בכלב שאינו קשור. עכשיו לא רצינו להרוג את הכלב, וגם אותך לא נחסל בינתיים. אתה חשוב לנו יותר בחיים״. אז הרים ראש המועצה את קולו והרכיב את משקפיו. ״בטח שאני מכיר אותך. אברמקו, מה אתה רוצה שאעשה בשבילך?

במה אוכל לעזור לך? תאמין לי, אני אוהב אותך ופעמים רבות חשבתי עליך, האם אתה בחיים". בכל משפט ומשפט ניסה לפייס את אבי. "כרגע לא באתי לנקום בך", ענה לו אבא. "כרגע באתי להחרים ממך את כלי נשקך. יש לי אינפורמציה מלאה, ולא אגלה לך ממי, שמא תעשה איתו חשבון נפש. זה דבר ראשון שבגללו באנו".

אשתו הפצירה בו לתת את כלי הנשק. "אתה הרי לא צריך אותם ולמה שזה יכעיס את אברמקו", אמרה. היא פקדה מיד על הבן להביא זאת. אולם חברו של אבא עצר אותו והזהיר אותו: "אל תלך ואל תנסה לברוח כי בחוץ יכולים חברינו לחסל אותך. בוא איתי". כך נתן להם להבין שהם אינם יחידים ושבחוץ נמצאים פרטיזנים נוספים ששומרים על המצב. אחד הבנים הוביל אותו אל מקום המחבוא של הרובים, שהיה במחסן מוסתר. שם מצאו רובה צלפים רוסי עם משקפת מקולקלת ורובה ציידים אוטומטי כולל כדורים רבים. השלל הגיע לחדר. האשה הגישה בינתיים אוכל והם אכלו ושתו. עכשיו הגיע הזמן לתת אוכל גם לאלה ששומרים בחוץ וגם משהו לדרך. נהורני פקד על הבן שייכנס למחסן המזון ושיביא משם שינקה וסלמי. הוא הביא כשמונה קילוגרם משני אלו וכן חמאה, גבינה, חלב, לחם, מלח, גפרורים ועוד ועוד. מצויידים בנשק ובמזון עזבו לאחר כשעתיים את ביתו של מר נהורני.

שמו של אבא התפרסם חיש מהר במלינסק והיו שסיפרו שהוא לא רק סטחנוביץ, אלא גם פרטיזן וייתכן מאוד ש"השוד" שהיה במועצה קשור בפעולתו. גם החבר מיכאיילו נפגש עם נהורני וסיפר לו על המכתב שקיבל מאברמקו. כאשר שמע שאבא החרים את נשקו של נהורני הבין שיגיע היום והוא יבוא גם אליו כדי לקבל את נשקו.

הורדת רכבת מהפסים ללא חומר נפץ

במטה ההתארגנות המזויינת הוחלט שניתן להשיג נשק גם על־ידי הורדת רכבת מהפסים. קודם כל יש לתקוף את המלווים, חיילים או שומרים, ולהחרים את נשקם. לא היתה כל אינפורמציה על מועדי היציאה של הרכבות או על תוכנן. מה עושים כאשר אין חומר נפץ שיוכל להרים ולהעיף את הקטר מעל נחל או גשר? בתחילה חשבו שכולם צריכים לצאת לפעולה זו, אך היו שטענו שרק מעטים בלבד ישתתפו בה. לבסוף יצאו רק שמונה אנשים. הם הגיעו לפני חצות אל אדם שהיה אחראי לאחזקת הפסים ובידיו היו כל הלומים, המזלגות והמברגים להוצאת מסמרים מיוחדים, שהיו תקועים בתוך אדנים מעץ, והמפתחות שהיו דרושים לפתיחת אומים שחיברו פס אל פס. הפרטיזנים דפקו על דלתו ובפותחו אותה אמרו לו בשקט שעליו ללכת אתם, ללא מילה וללא צעקה.

״לא נהרוג אותך אם תשמע למה שנאמר לך. פתח את חדרון הכלים ותשים על העגלה מעין פלטפורמה קטנה שדוחפים על הפסים כדי להתקדם״.

עם הכנת הפלטפורמה החלו להעמיס עליה את כל הדרוש ויצאו לחפש מקום מתאים לפריקת פסי הרכבת. הם בחרו מקום גבוה, מין סוללה מוגבהת שאורכה כחמש מאות מטרים, קרוב לחורשה. כולם ניגשו לעבודה במרץ רב, כולל המייסטר האחראי לתיקוני הפסים. שבעה־שמונה פסים פורקו מברגיהם מצד אחד, רוב המסמרים הוצאו מתוך האדנים מצידו החיצון של הפס ותוך שעה וחצי עד שעתיים הם היו מוכנים. בינתיים, הסבירו למייסטר, שעליהם לקשור את ידיו לאחור, לסגור את פיו ולכסות את עיניו, כך שכאשר יבואו הגרמנים להציל את אלה שיפלו, שלא יאשימו אותו בשיתוף פעולה עם פרטיזנים. ״אתה תשמע אותם מדברים ותצעק, ואז הם יגלו אותך ואתה תספר להם את האמת, שאולצת לעשות מה שפקדו עליך. אם ישאלו אותך כמה אנשים

היינו, תוכל לספר להם את האמת, אך לטובתך, בעתיד, מוטב שתגיד שהיינו כארבעים איש ועבדנו רק כחמש־עשרה דקות". "תודה, תודה", אמר המייסטר.

הרכבת נתנה אותותיה שהנה היא מתקרבת ולאחר מכן הופיעה במלוא הדרה כאשר היא נושפת ומתקתקת וגוררת אחריה קרונות מלאים. אורותיה כבר החלו להאיר את מקום נפילתה וכולם נצמדו אל הקרקע כשהם לופתים בידם את נישקם. המייסטר הקשור לא ראה את הרכבת, הוא רק שמע אותה וידע בדיוק מתי הנפילה עומדת להתרחש. גם הוא שכב בשקט ללא נוע. הקטר עלה על הפסים שהיו צמודים לאדנים רק במספר קטן ביותר של מסמרים והמשיך לדהור. בלבם של שמונת החברים, שזו היתה להם פעולה אנטי גרמנית מובהקת ראשונה, ללא כל הדרכה, התעוררה כבר חרדה עמוקה. כולם פחדו מכישלון. הנה הרכבת תחלוף בתיקתוקה המונוטוני ודבר לא יקרה.

באותו רגע התרחש דבר־מה. במקום בו הסתיים פירוק הברגים, הקטר ירד מהפסים, התהפך ברעש אדיר כאשר צלחות האמורטוזטורים דפקו אלה באלה, השרשראות משכו קרון אחרי קרון אל תוך השיפוע והתהפכו בזה אחר זה, כאשר דפנות הקרונות מתפקעים ונשברים מעוצמת התנופה הבלתי שיגרתית. בתוך הקרונות — במקום ציוד צבאי — אוחסנו דגנים ותבואות אחרות. ברכבת זו היו רק שומרים מעטים. אחדים נהרגו תוך ההתהפכות ואחרים הומתו ונשקם נלקח גם אם היה שבור.

הפעולה לא הביאה שלל רב בנשק, כפי שציפו, אך הביאה תהילה על עצם הביצוע. מצד שני, פעולה זו הכריחה את הגרמנים להקציב יותר משמרות של שומרים ולפעמים אף ליווי בקונבוי צבאי. כל תושבי המקום הפיצו מיד שמועה על נפילת הרכבת עם התבואה והם באו בהמוניהם ומילאו שקים בדגנים יקרי המציאות. הם בוודאי ברכו את פעולתנו זו. מטעני הדגנים הללו הגיעו מקייב, שם הוחרמו מן התושבים והיו מיועדים להגיע לגרמניה. יש לציין, שהגרמנים לא שילמו אף אגורה אחת עבור התבואות האלה. התבואות נאספו כהיטלי מיסים באיזורים השונים בהם גודלו דגנים. על כל איכר היה לספק משקל מסויים לשלטון הכיבוש. מה שנשאר מעבר לכך שייך היה לאיכר עצמו. אולם, גם בנותר היו למוז'יק שותפים שלקחו ממנו בכוח הזרוע, או בפקודות

של מוסדות שונים. למעשה, איכרים אלה העדיפו לגדל דגנים מאשר להישלח כעבדים לעבודה בגרמניה.

פעולת הפלת הרכבת, שבוצעה ללא חומר נפץ וללא פקודות מגבוה, היתה יוזמתם של אבי, אברהם ברייר, האחים שיינבוים, טומש הפולני ועוד כמה בחורים מברזנו. הם יזמו והם ביצעו אותה. הנני בספק רב אם פעולה זו נרשמה בארכיונים של הצבא האדום, או אולי נרשמה לזכותן של יחידות פרטיזניות בעורף האויב. על כך אין לי כל תשובה.

עריקתם של השיינבומים

כאשר התעוררנו באחד הבקרים, חשנו שמשהו מוזר מתרחש במקום. אין שומעים קולות ואין סימנים לבישול מוקדם, שניתן לעשותו רק עם בוקר כדי שהעשן לא יתגלה ביום למרחקים. עד מהרה התברר, שהשיינבומים לא נמצאים במקום ואנשי פולנה ואחרים, ששמם נמחק מזכרוני, גם הם אינם. הבנו מיד שהם ניתקו מגע עם יתר יהודי המקום וערקו מהמקום כשרוב הנשק עמם. מעט מאוד נשק נשאר במקום, בעיקר הרובים שאתם ישנו. נפגענו מאוד מצעדם הלא קוליגיאלי. התברר, שהם החליטו לא לשהות יותר במקום זה, אשר בו היו כבר הרבה סימני הליכה, דריכה חזקה בשבילים. היער הדיף סירחון מהעשן הרב ביום ובלילה. זכותם היתה לא לחיות עמנו יותר. לא היה כל משטר או רעיון שחייב. איש אינו יכול להיות אחראי כלפי השני. החיים שכל אחד קיבל במתנה בדרך נס השתייכו לכל פרט בנפרד. אך עם זאת חשנו מתוסכלים מאוד. לשיינבומים היתה רק בת אחת קטנה, הם שלטו בשפת המקום על בוריה, אולם עם זאת — חזותם היהודית בלטה כבר מרחוק. הם החליטו לעבור ליערות סבוכים יותר מעבר לנהר סלוץ׳, אך הנהר רחב ועמוק ויהיה עליהם לחכות לחורף כשמימיו יקפאו.

בינתיים החליטו להתמקם ביערות ברוננה. מבחינה טופוגרפית היה זה יער טוב — גדול וסבוך. אך יער זה התגלה מהר מאוד לעיניהם של הגרמנים. תוך מספר שבועות הגרמנים עלו עליו וביצעו בו אובלבה גדולה ויסודית. קבוצת שיינבוים המזויינת נהגה ביער ברוננה כבתוך ביתם. הם לא התחשבו ביושבי היערות שלא היו מזויינים כמותם, ובפליטים שהגיעו לשם ממקומות שונים. הם שמרו בקפדנות על המעבר ממקום למקום, בהסתר ומבלי להשאיר עקבות רגל או נעל. ביערות מסויימים אכן ניתן היה לצאת ולחזור מבלי להשאיר כל עקבות, אך אם הם יצאו ונכנסו ליער מבלי להתחשב באלו הגרים בו, הם היו ללא ספק גורמים ישירים לגילויו של המקום. ייתכן אפילו שהם הביאו

את האובלבה על ראשיהם של יהודי המקום שהשתכנו ביערות אלה. לראייה, כאשר האובלבה התרחשה, השיינבומים לא היו במקום כבר עשרים וארבע שעות. הם נטשו את היער ועברו שוב ליער קרוב לנהר סלוץ׳. כאשר נודע להם על האובלבה, הם גייסו סירות בעזרת הנשק וצלחו את הנהר לעבר היערות והכפרים. במרוצת הזמן הם הצטרפו אל הפרטיזנים האמיתיים, שהיו בעלי אספקת מזון, ומאוחר יותר — גם עזרה רפואית. היה להם גם קשר להצנחה על ידי מטוסים ולפינוי פצועים חשובים אל מאחורי קווי החזית. הפצועים בדרך כלל סירבו להתפנות כי לא היה להם נוח לשבת בתוך המטוס הקל, הפייפר. לעומת זאת, בתו של שיינבוים אברהם, רוזיה, שלמדה יחד עמי בבית הספר, הועלתה על המטוס הקל הזה, עברה עמו אל מאחורי החזית ושם נמסרה לבית הספר כבתו של פרטיזן. היא התאחדה עם משפחתה רק אחרי נסיגת הגרמנים ב־1944. אמה של רוזיה שימשה כטבחית בגדוד הפרטיזנים. דוסקה, בתו של צבי, היתה אף היא לוחמת. היא היתה בחורה יפה עד מאוד, בעלת אומץ ותעוזה, שחורת תלתלים, עיניה גדולות ויפות ותמיד מחייכות. היא היתה במפעל לעיבוד עורות כאשר האוקראינים הגיעו למקום ושם מצאה את מותה. בתו השניה, שיינדל, נשארה בחיים והיא היום בארה״ב. גם אחד מהאחים נהרג בקרב עם גרמנים בשעה שכולם היו מחופרים בשדה פתוח ליד כפר וחיכו לגרמנים. אך כפי הנראה, לאחר הקרב נתקבלה ידיעה מוטעית, ולמקום הגיע עוד כוח גרמני גדול.

לפרטיזנים ניתנה הוראה לסגת, לנתק מגע ולהיכנס ליער. מישה שיינבוים הרווק, שהיה פרטיזן אמיץ, לא זז ממקומו, בו צפה לעבר הגרמנים הרבים המתקדמים והתופסים עמדות מעל עמדותיהם של הפרטיזנים. פקודת הנסיגה לא הגיעה אליו והוא עמד ביחד עם עוד צנחן רוסי צעיר, נמוך קומה, עם נשק בידיו. הם נתנו לאויב להתקרב וכאשר הגרמנים היו בטווח קצר ביותר, הם פתחו עליהם באש מרוכזת וקצרו בגרמנים המופתעים. אולם הם לא שמעו דבר מיתר הפרטיזנים והתחמושת שהיתה בידם אזלה עד מהרה. ללא פקודה הם החלו לבצע נסיגה כדי לא ליפול בידיהם של הגרמנים. הם אמנם לא נפלו בידיהם, אך מטרים אחדים מהעמדות שלהם הם נפלו מיריות שהגיעו משם. הם נקברו כפי הנראה במקום ביחד עם יתר הנופלים. בנופלם נתנו חיים לאחרים. יהי זכרם ברוך.

אחיו של משה, צבי ואברהם שיינבוים, המשיכו את מלחמתם במסגרת הפרטיזנית דובונים, על־שם מדביידוב. לאחר שחרור השטח שוחררו גם הם משורות הפרטיזנים. אברהם שירת זמן מה בנ.ק.ו.ד. ולבסוף ב־9.5.1945, גם הוא שוחרר. בגמר המלחמה, עם כניעת הגרמנים, הם הגיעו ארצה. מכאן לקח אברהם את אשתו ובתו רוזיה והיגר לאמריקה. חבל שלא ידעתי על כך. היא היתה ילדה יפה מאוד, כשמה כן היא, ורד ממש, ואני אהבתי אותה. אחיו, צבי, הקים מפעל לסודה ברמלה ולאחר מכן רכש מכולת בתל־אביב. בנו, בנימין, היה לנהג מונית ולאחר מכן הקים משפחה ובמקביל — הקים גם מפעל לסריגה. אנחנו כמעט ואיננו נפגשים (פרט לחתונות) כי השיינבוימים תמיד צפו על אחרים מגבוה ומן הסתם לא הייתי ממילא מתחתן עם רוזיה, או אולי כן? תמיד אעריץ אותה. הקשר בינינו התחיל עוד בבית הספר, שם יכולנו להתחבק, שם יכולנו גם להתנשק בהחבא.

אחזור לתקופה בה נעזבנו על ידי קבוצת השיינבוימים בזמנים הקשים ביותר בראשית ההתארגנות, בתקופה בה פילסנו לנו דרכים לשרוד בכל מחיר. ובכל זאת אין אני נוטר להם טינה מיוחדת. כקבוצה מגובשת, במשפחה הכוללת גברים בעלי יכולת לחימה והגנה, הם רצו להבטיח לעצמם ביטחון יתר ותקווה רבה יותר לשרוד ולחיות. הם לא היו היחידים שעשו כך. זאת עשו גם אחרים שהאמינו שכאשר יחיו לבדם ביער — סיכוייהם טובים יותר לזכות בחיים עד שיגיעו הרוסים. עשו זאת גם אלה שהובטחה להם הגנתו של גוי פלוני או אלמוני שהיו להם למגן, בין אם בעבור פיצוי כספי או הבטחה לפיצוי כספי בעתיד ובין אם מתוך תכונות הומניות נעלות שהביאו אותם להסתכנות תמידית והחזקת יהודים אצלם. קשה היה להאמין כיצד נוצרים כאלה סיכנו את עצמם למען הזולת, ולעתים אף למענו של יהודי שלא היה מוכר להם לפני כן. אלה היו ממש מלאכי השמיים.

תדריך להישרדות ביערות

ימים מספר לאחר שקבוצת השיינבומים היכתה אותנו בהלם, התחלנו לחשוב על צורה שונה של התארגנות. הגברים שנשארו החליטו שהנשק המועט שנשאר בידינו איננו מתאים לביצוע פעולות. בשלב זה לא בוצעה כל פעולה ראוותנית. ידענו, שכל עוד לא נהיה מאוגדים ומתוכננים כראוי, עלולים לעלות עלינו אם נתגרה יותר מדי באוכלוסיה, או אפילו באנשי צבא או משטרה. יש לדאוג עכשיו למקום נוח יותר, בטוח יותר, לאמן אנשים ונוער מתבגר שיידעו להכיר את הדרכים ביערות ואת השבילים בשדות מעובדים. אבא, כאיש צבא, הבין את המצב ובפורום של שיחות והסברים הירבה לייעץ לתושבי המקום בו היינו מקובצים. אנשים רבים התקבצו ובאו אלינו. קליטת הפליטים היתה עצמאית. כל אחד דאג למזונו, כל אחד יצא בעצמו לחפש מזון והיה עובר בפתחי האיכרים. לפעמים הזדמן לגנוב דבר מה מהשדה, כל עוד היבול לא נאסף. היו כאלה שחזרו שוב ושוב לאותם האיכרים ותמיד קיבלו מהם מזון מחדש. אחרים ביקרו במקום מסויים במחזוריות, אחת לחודש, או לחודש וחצי. אי אפשר היה להתרחק מדי ולהגיע לכפרים מרוחקים כי אי אפשר היה לצאת מהיער לפני רדת הלילה. עם חשיכה היינו צריכים ללכת במהירות על מנת להגיע למקום פלוני בזמן, לפני שאנשיו ישכבו לישון.

נפט לא היה להארת הבית ועל נרות כבר מזמן לא שמעו. מה בכל זאת היה להארת הבית? ביערות האורן אפשר היה לעקור עץ בשלמותו, עם השורש, או לחתוך את הגזע התחתון, שהיה רווי בנוזל שמנוני, שממנו אפשר היה להפיק טרפנטין. הפקה כזאת היתה כרוכה במיכשור מיוחד, אשר לא היה בנמצא. יש והכפריים נהגו לחתוך את חלקו התחתון של העץ לחתיכות של עשרים על שני סנטימטר, פחות או יותר, ולהניח אותם מול הארובה של האח. שם הציתו מספר חתיכות, אשר בערו ונתנו אור בתוספת ריח אשר חלקו נעלם בארובה וחלקו השאיר ריח ניחוח

בכל הבית. אולם באופן נורמלי הכפריים הלכו לישון מוקדם ואם הגעת באיחור, לא יכולת לקבל שום דבר.

כל אחד מאתנו, ללא יוצא מהכלל, נאלץ היה לחזור על פתחי הגויים הטובים והטובים פחות. כל עוד לא ירד שלג, הכל היה שפיר. הפחד התמידי היה מה יהיה כאשר היער יתעטף בשלג וכל השבילים והדרכים יתכסו בו. ידענו שאז נצטרך לרעוב. לא נוכל לעשות שבילים בשלג כי פירושו של מעשה כזה הוא תפיסת כולנו בבת אחת. אבא המשיך להסביר שעלינו להכין יער שממנו נוכל לצאת ולא להשאיר עקבות. היתה קיימת גם בעיית העשן, בעיקר ביום גשום ומעונן. בימים כאלה היה העשן מתפשט למרחקים וריחו עלול היה להגיע לאפים רבים ולהביא לחיפוש אחר מקור העשן. אבא פתר בצורה מסויימת את הבעייה האקולוגית הזו, שהשלכתה לא היתה בריאותית אלא בטחונית. הכנת עצי הסקה לבישול היתה כרוכה בייבושם, וזו היתה בעייה לא קטנה. צריך להבין, שלמרות שהיער גדוש בעצים, אין בו מספיק עצי הסקה. זה נשמע כפרדוכס, לא כן? לדוגמא: כאשר התיישבנו באתר מלא בעצים גבוהים, היינו תמיד מוצאים בהתחלה עצים לא מעטים שנשברו, או שהרוח עקרה אותם. הם התייבשו שם במשך שנים ויכולנו להשיגם בנקל, אך במקומות כאלה היינו גלויים למרחקים. ביערות אחרים, העץ היבש היה בכמויות מזעריות ואי אפשר היה לאוספו או להכינו מבעוד מועד.

נאלצנו להפיל עצים, לגדוע אותם, לחתוך אותם ולהביאם אל המדורה שרצינו להכין לצורכי בישול. פעולה כזו ניתן היה לבצע ביום קר, ביום גשום, ביום בו שלטו הרוחות, כדי שקולות הגרזן והעץ לא יישמעו. לצורך זה צריך היה לגייס גרזנים ומשורים וזה היה לא פחות קשה מאשר להשיג נשק. נוסף לכל זה לא תמיד התאים היום לגדיעת עצים. ביום קר וגשום, ביום שבו הרוחות סערו, קר היה בידיים ובגוף וקשה היה לעבוד. בימים כאלה צרכנו גם יותר אש ומדורות גדולות יותר והדבר לא תמיד הסתדר. כמו כן, גדיעת עץ היתה כרוכה בנקיטת אמצעי ביטחון נוספים. העץ, בנופלו, הקים רעש אדיר. אם מישהו עבר באותה עת ביער, הוא ידע מיד שכאן כורתים עצים ובזמנים שכאלה היתה השמועה עוברת מיד מפה לאוזן והתוצאה לא היתה מאחרת לבוא ופירושה — קורבנות חדשים. אני משוכנע, שהרבה אובלבות שבוצעו על־ידי גרמנים

היו כתוצאה מחוסר זהירות. הרבה נפשות יקרות של העם הנמלט שילמו על אי הזהירות.

אני עצמי החלטתי שאני חייב להישאר בחיים ויהי מה. אך היתה לי מעין דרגת עדיפות המבטאת מי חייב לחיות ולמען מי. אהבתי מאוד את אחותי. היא היתה כה מתוקה וכה יפה, כפרח ורוד. תמיד חשבתי שלמענה ולמען ילדיו האחרים חייב אבא לחיות. עליו להביא את ילדיו לגאולה ולשחרור המיוחל. אהבתי מאוד את אבי, סמכתי עליו, הייתי גאה בו והערצתי אותו. הייתי מוכן בכל עת להקריב את עצמי כדי שאבי יחיה. אך מעולם לא דיברתי על כך שאני מוכן להיות מעין כפרה עבורו ועבור אחי ואחותי. אמנם, לא הועמדתי בפני ברירה כזאת ולא הייתי במצב שחייבני להוכיח את עצמי. בחלומותי תמיד האמנתי שאמא נשארה בחיים ושאולי היא הצטרפה לפרטיזנים. כי לברוח מגיטו ברזנו אל מעבר לנהר סלוץ׳ היה זה עניין של שחייה, או של מעבר מעל הגשר. הטרידו אותי מחשבות שונות שעליהם לא דיברתי עם איש, גם לא עם אבי. מחשבות אלה סבבו סביב אמי: אולי היא נסה על נפשה וניצלה, אולי עוד אמצאנה במקרה באיזה מקום. אם לא הצטרפה לפרטיזנים, אזי אולי היא עובדת אצל איזה גוי כעוזרת. אלה היו למעשה דמיונות והזיות. לא פעם שיחקתי עם עצמי בדמיונותי ורחשי לבי. הייתי עוצם את עיני וממשיך ללכת בדמיוני ישר וחושב — הנה אפקח את עיני ומולי תתגלה אמי היקרה לי מכל. לא פעם, כאשר שכבתי לישון, הייתי מפעיל את מוחי כדי שאחלום על אמא, כדי שבחלומי היא תספר על מקום הימצאותה. הנה אני כבר מוכן ללכת למרחקים, לצלוח נהרות, את הסלוץ׳ או את ההורין, ולהגיע אליה.

אבא כמעט ולא דיבר עמנו על מה שקרה בעת ההרג. הוא קיבל זאת בשתיקה ובהכנעה. הוא ידע שאמא לא תפקיר את ילדיה ותברח. הוא ידע, שבשמירתה על גוזליה הקטנים היא שילמה בדמה ובחייה. מאז היותו ביער השתנה אבא מן הקצה לקצה. כשם שהיה תמיד עליז ואהב להתלוצץ עם הבריות, חייך עכשיו לעתים רחוקות ותמיד רק חשב מה לעשות כדי שיהיה טוב יותר לו, למשפחתו ולאחרים. מעולם לא העלה על דל שפתיו את העובדה שצעקתי עליו בליל ההוצאה להורג ושהאשמתיו שבגללו ימותו כולם וביניהם גם הוא וגם אני. הוא מעולם

לא דיבר על כך. האמת המרה היתה שגם הזמן לא התאים להיזכר בדברים שעברו. עכשיו היתה לפניו משימה אחת קדושה, איך להוביל את כל אותם אנשי הפליטה לדרך הנכונה, איך להדריכם להתנהגות הולמת ביערות, להסתתרות טובה ומועילה, להספקת מזון מספקת, לפחות לחודש ימים, בבוא השלגים. הוא חיפש דרך אל מוחם של אנשים שלא הבינו מה גודל הסכנה המרחפת עדיין ממש מעלינו. הוא הסביר לאנשים באידיש, בצורה ברורה, שהיער הצעיר בו אנו נמצאים ישמש לנו מטבעו מסתור לחודש־חודשיים נוספים, עד בוא השלג. אך אל לנו לנהוג ברשלנות, או בהפקרות, כאילו באנו לכאן ליום או יומיים. אנו צריכים להקים גגונים כדי שהגשם לא ישטוף אותנו. אסור לנו גם להתקרר, או להיות חולים, חס וחלילה. אין בינינו אף רופא ואין שום תרופה.

"עליכם לנהוג כאילו כתבתי כאן את עשרת הדיברות", אמר. ההוראות שאבא נתן, שהיו למעשה מקובלות על רוב המתיישבים ביער הזה, כללו: משמעת, דיבור קולני אסור בהחלט, יש לדבר רק בלחש; לא להבעיר מדורות גדולות, פן ייראה העשן למרחקים; לא לזהם את בורות המים שחפרנו, פן נחלה, חס וחלילה; לא לעשות צרכים בשטח, ליד עצים או בסביבתם, אלא אך ורק בבורות שחפרנו לשם כך והסתרנו אותם כהלכה כדי שכל אחד יעשה זאת בפרטיות; לא לסחוב אחד מהשני דבר כלשהו; להשתדל בכל מאודנו לא להרגיז אחרים, כי התוצאה עלולה להיות הרסנית בכל זמן ומקרה. ועוד כהנה וכהנה. היתה לו שיחה רצינית, מועילה ומובנת עם האנשים בסביבתו. כולם התחייבו לנהוג בהתאם והכל היה ברור.

היו אנשים שלא יכלו לישון בלילה, הם החזיקו אש קטנה והתחממו לידה ולא נכנסו לישון מתחת לגגונים שבנינו מכלונסאות וענפים. אז עוד לא היה ברשותנו משור, או גרזן טוב. כל המכשירים שהיו ברשותנו היו רק סכינים שונים שהיו מתקהים במהירות מרוב עבודה בעץ. אבא לימד אותם גם איך להשחיזם. את הגגונים בנינו בהתאם לכמות האנשים המשתמשים בכל אחד. קודם בחרנו ארבעה עצים רחבי ענפים, הקמנו גגון משולש כשהקרקע היתה הבסיס. את הכלונסאות השונים שילבנו כמו אצבעות, האחת בתוך השנייה, עליהן הוספנו ענפי אורן מיוחד

שענפיו ישרים ומבריקים וצבעם ירוק כאשר הם מופנים כלפי מטה. את הקרקע יישרנו, הבאנו מוך ובו ריפדנו את יצוענו וכך יכולנו לישון במשך הלילה. כמובן, עשינו גם שני פתחים כדי שאפשר יהיה לברוח במקרה של התקפה וכיתור. לקראת הלילה היינו מסתירים את הפתחים בבד כלשהו, או בענפים שיחסמו את הרוח. לאחר מכן השגנו גם שמיכות קרועות. המבנה היה דומה בצורתו לגג וקראנו לו "בודה", שפירושו — מלונה של כלב.

המאבק בין טומש לאבא

באחד הלילות, קרוב לעלות השחר, הבעירו האנשים שלא יכלו לישון מדורה מעל למותר וללא כל צורך, אשר גם סיכנה את בטחון המקום. אבא, שהיה רגיש לכך מבחינה בטחונית, קם במהירות ויצא החוצה. הוא ניגש אל המדורה ופיזר אותה בכעס, כדי להקטין את להבותיה, וכפי הנראה כמה גיצים פגעו בנוכחים ואלה הקימו צעקה קולנית בלילה שכזה. בין רגע התעוררו גם אחרים שאחריותם לא היתה פחותה מזו של אבא. הרעש שנוצר ברגע זה היה מעבר לכל פרופורציה ואחדים אף חשבו שיש התנפלות על הבסיס שלנו. טומש, הפולני, שישן ב״בודה״ של משפחת קסלר, תפס את רובהו ויצא גם הוא החוצה. כאן התברר לו עד מהרה שאבא מעורב בצורה זו או אחרת ברעש הזה. הוא היפנה כלפיו את קנה הרובה ואמר לו בפולנית: ״אידז׳ דו בודי!״ (לך למְלונה שלך). אבא איבד את עשתונותיו לשמע הוראה זו, שדמתה לפקודה לכלב, תפס ברובהו והחל מאבק ידני כאשר הרובה דרוך עם כדור בקנה וכל מה שדרוש זה שחרור הניצרה. אני, באותן שניות, הייתי עדיין בתוך הגגון וישנתי. נדמה היה לי שאני חולם ושומע בחלומי גניחות של אבי. התעוררתי, ובאופן אינסטינקטיבי קפצתי החוצה וראיתי שטומש מכוון את רובהו אל חזהו של אבי ובו בזמן לוחץ ברגלו על חזהו של אבא המנסה להוציא מידיו את הרובה.

שניהם החזיקו את הרובה, אך רגלו של טומש המשיכה ללחוץ על חזהו של אבי השרוע על האדמה. לא חשבתי הרבה, תפסתי כלי עץ ששימש למעיכת תפוחי־אדמה ושהיה תלוי בחוץ, התקרבתי מאחורי גבו של טומש והנחתתי עליו מכה אחת ויחידה לכל אורך חוט השדרה שלו. האדם הענק הזה התמוטט בו במקום. אבא קם כשהרובה בידו, פירק את כדוריו וזרק לעבר יריבו את הרובה. נשארה עוד פחות משעה עד הבוקר. כולנו נכנסנו לישון, האש כובתה ואנשים ליקקו את פצעיהם המיותרים. כולם רצו לדעת איך בכל זאת התגבר אבא על טומש, הגוי הענק, והוציא מידיו את הרובה הדרוך. אחי ואחותי, שראו המון מצטופף במקום אחד,

נבהלו מאוד ולא ידעו אם לברוח מהמקום או לא. את טומש הכניסו בגרירה לתוך ה״בודה״ של קסלר, שם היתה גם בתו, שבגללה עזב את אשתו ואת ילדו והצטרף אלינו. הוא מעולם לא ציפה שמישהו יכה בו.

כאשר הרגיעו אותו והסבירו לו שאברהם אינו רוצה להרע לו ובוודאי היתה כאן אי הבנה, הוא ענה שאין לו שום דבר נגד אברהם. הוא מבין שהוא פיזר את האש, אך הוא מוכרח לחסל את האדם שהיכה אותו כל כך חזק בגבו. קיבלתי הלם והייתי בטוח שאני גמור. לאחר מכן, כאשר הכול נרגע ואור היום הגיח, הרגיש טומש שהוא איננו יכול לקום ממקומו, ואמר: ״קודם אמרתי שאהרוג את האיש שהיכה אותי בגבי, אך עכשיו אני מוותר על כך. אני רק רוצה לדעת מי מבין האנשים חזק כל כך ואיך הוא נראה, ומי זה בכלל״. לכל השאלות האלה לא קיבל מענה. את התשובה לכך ידע רק אדם אחד והוא האב של מניה קסלר. הוא אמנם כעס עלי, אך שמר על שתיקה מוחלטת לאורך זמן. כאשר סיפרתי לאבא בשקט מה שעשיתי, הוא צחק וגער בי גם יחד והסביר לי שבמכה כזאת יכולתי להרוג אותו. ״אם ניתן בכלי עץ כזה להרוג, למה שלא אסתובב איתו תמיד כל עוד אין לי נשק?״ שאלתי את אבי. ״הברירה בידך״, ענה לי, ״אך איך שלא יהיה, בני, אני גאה בך ואני גאה שאתה בני. אבות רבים היו רוצים שיהיה להם בן כה אמיץ ומהיר מחשבה. רק היום למדתי שגם אז צדקת, בני, ואני טעיתי טעות מרה״. כוונתו היתה לשיחתנו בעת המרד בקוסטופול ולפניו.

בשעות הצהריים ניגש אלי גדליהו קסלר ואמר לי בשקט: ״האם לא חשבת מה שאתה הולך לעשות? הרי יכולת להרוג אותו, ואולי היה בכוונתך לעשות כך. אך אל פחד, אף אחד לא שם לב אליך, רק אני ראיתי כיצד שלפת מסיר הברזל את מועך תפוחי־האדמה ואיך הופעת מאחור. רציתי לעצור אותך, אך לא הספקתי להגיע אליך ואתה כבר ביצעת את מה שביצעת״. האמת היא, שרציתי להכחיש שאני הייתי אותו אדם שהיכה את טומש מאחוריו, אך כאשר קסלר הביא בפני הוכחה חותכת וסיפר לי כיצד ראה אותי חודר בין ההמון ומנחית את המכה היחידה, שאלתי אותו מה לדעתו הייתי צריך לעשות כשאבי שוכב על הקרקע וטומש עם רגלו על חזהו מנסה לתקוע בו כדור. ״האם אתה היית עומד מהצד?״ שאלתי אותו. הוא שתק ולאחר מכן הציע לי לא להימצא בינתיים בסביבה. ״לך בינתיים לטייל ביער, כאילו יצאת לצפות בקצה היער״. טומש שכב יומיים עם חבורות כחולות ועם קומפרסים.

כאשר נודע לי כמה שהוא מתייסר, שמחתי שלא הגעתי אל ראשו. לו הנחתתי את המכה על ראשו, בוודאי לא היה נשאר בחיים. נוסף על כך, לא יכולתי לשאת את שתיקתי. ניגשתי אל קסלר ואמרתי לו שאני רוצה לבקש מטומש סליחה ושאני רוצה לספר לו בעצמי מה שעשיתי לו. חשבנו שנינו מה יכולה להיות התוצאה מכך וקסלר הציע לי לדחות את ההודאה במעשי. טומש אמנם חשד שבנו של אברהם עשה זאת, אך כולם העידו שהילדים של אברהם אפילו לא ידעו מה התרחש והמשיכו לישון. אני המשכתי לשתוק, באין ברירה.

★

לאחר בריחת השיינבומים, טומש קיווה לארגן את היהודים מחדש לגוף לוחם ומגן, אך הוא לא היה מקובל על אבי. אבי היה איש צבא מובהק, שדגל בסדר ומשמעת והאמין שבהעדר שני דברים בסיסים אלה לא יוכל לקום ארגון לוחם. יקומו רק פלגים שיפריעו אחד לשני, ואולי גם יפילו אלה את אלה. אין הוא מוכן לתת לטומש את האחריות להנהיג יהודים בלתי מקצועיים בכל הנוגע לנשק ולארגון פעולות. אבא ראה בטומש יותר הרפתקן מאשר מפקד פרטיזנים.

באחד הימים, התבטא טומש שכאשר הוא יארגן את החבר'ה מחדש, הוא ייצא עמם לנהל קרבות הזדמנותיים ויהיה בתנועה מתמדת. הדבר לא מצא חן בעיני אלה שהיתה להם אחריות לבני משפחתם. כמו כן, ילד, אשה או זקן גם אינם יכולים להיות ניידים. הם חייבים להיות במקום ולהבטיח את קיומם. טומש לא חשב כך. הוא עצמו התנתק מאשתו וילדו והלך שבי אחר בחורה יהודיה והגיע אתה ליער. לו המשיך טומש להתגורר בביתו והיה דואג להביא לנו מידע שוטף על תנועות הגרמנים, על התוכניות שלהם לגבי אובלבות, יכול היה לעזור לנו הרבה יותר. הוא יכול היה לתת לנו הנחיות למי ללכת, את מי לחסל, מי האויב הפוטנציאלי לגבינו, מי המפריע ומי המלשין. אולם למעשה הוא פחד לחזור הביתה שמא מחכים לו שם.

האירגון שחלמנו עליו לא קם, לא במתכונת של אבא ולא במתכונת של טומש. המציאות של אז היתה ברורה. אף גבר שמסוגל היה לתפוס נשק בידו לא היה יכול להפקיר את כל המתמכים בו. מאז שהשיינבומים עזבו, הצטרפו אלינו אנשים חדשים, חלקם המשיכו מכאן הלאה, חלקם נשארו עמנו.

אבא מביא ליער שלושה גברים

בגיחותיו של אבא מתוך היער לכפרים, להשגת מזון, הוא אף פעם לא לקח עמו מישהו מאתנו. הוא תמיד דגל בכך שרק אחד חייב לצאת מהמשפחה, שאם יתרחש מארב כלשהו, יהיה הוא היחיד שאיננו חוזר. בגיחותיו אלה התלווה לאבא סוחר ידוע בשם ולוולה ויינשטיין מברזנו. הוא עצמו הכיר גויים רבים בכפרים השונים והם נהגו לצאת ביחד. כאשר נודע להם מפי אחד הגויים שישנו בכפר סנדלר אחד, ההולך מבית לבית ומתקן נעליים, ביקש אבי למצוא אותו. הגוי יצא לחפשו מבית לבית ואבא — בעקבותיו, עד שעלו על עקבותיו. כאשר הסנדלר ראה לפניו את אבי, הוא קרא בקול: "הגיעה הישועה". הוא מעולם לא נתקל ביהודים אחרים פרט לעוד שני חברים מברזנו, אתם היה לו קשר. גם הם היו סנדלרים, אך לא היתה להם עבודה מאחר והגויים אינם הולכים בנעליים אלא בפוסטולים העשויים מקליפות עצים מיוחדים (לוזה). הוא סיפר באיזה יער הם נמצאים ואבא, למרות עייפותו, הלך עמו לאותו יער, שם לן עד אור הבוקר כדי לראות ולהכיר את המקום. הוא פנה אל שני החברים ושאל אותם אם הם רוצים להצטרף אליו וללכת אתו בשעות הערב אלינו.

כעבור יום הביא אבא את החברים החדשים ליער. באותו זמן היינו ביער של עצי ליבנה (בירוזה). השטח היה בוצי, אבל עם גבנוניות פה ושם. הם באו אלינו עם תרמילי גב, שמיכות, מזון, לבושים כהלכה ואפילו עם שעונים. עתה כבר ידענו מה השעה.

היתה אצלנו אשה רווקה, לא יפה במיוחד, כבת שלושים ושלוש, אשר ניסתה בכל הזדמנות לחזר אחרי אבי. הדבר לא מצא חן בעיני והעליתי את הנושא בשיחה עם אבי. שאלתי אותו אם הוא מרגיש שמלכה מחזרת אחריו. אבא הִמהם, חייך ושאל אותי האם זה כל מה שמפריע לי. הודעתי לו בפירוש שזה מפריע לי ולכולנו ושאיננו רוצים באם חורגת. אבא

הצטחק קלות ופסק: ״אל דאגה. עד שלא אמצא אחרי המלחמה אשה שתהיה דומה לאמא, לא אתחתן לעולם״. אבן כבדה נגולה מלבנו.

והנה, עכשיו, הופיעו שלושה גברים חדשים. בערב, ביושבנו מסביב למדורה, שמעתי שיחות ביניהם לבין הבחורות, שהיו כולן לא נשואות. מיד בערב הראשון, כאשר שוחחתי עם בחורה אחרת, אמרתי לה: ״תראי, אלה יהיו זוגות בעתיד. מלכה תהיה עם הממושקף המבוגר, יענקל׳ה; ברכה תהיה עם אברמוצ׳ה השמנמן הנמוך וזיסל תהיה עם שלמה שטירמר הג׳ינג׳י (היום בגבעתיים)״. ותאמינו או לא, הם אמנם הפכו לזוגות ונשארו זוגות. הם גם זכו לישועה ולשחרור מהיער ומהמחבואים.

הפחד מבנדרובצים ביער גבר

את היער הישן היה עלינו לנטוש מחשש שהבנדרובצים עלולים לכתר אותנו ולחסלנו. עברנו משם למקום חדש ויבש יותר. החורף, למזלנו, היה קר יחסית וביער החדש לא סבלנו כלל מהשלג. השלג שירד נשאר תמיד תלוי על הענפים, משם ירד על הקרקע, התמוסס והתנדף. חלק מהיהודים שהצטרפו אלינו עזבו אותנו מתוך כל מיני שיקולים, ביניהם היו גם שלום כץ ובנו שלמה, ניצולים שברחו בעת המרד ממחנה קוסטופול. גם פרק בריחתם ראוי להיכתב פעם. הם שהו אצלנו שלושה שבועות, או קצת יותר, עד שנודע להם שישנם עוד ילדים שניצלו מגיטו ברזנו והם החליטו לחפשם ביערות אחרים (לימים גם אנו הצטרפו אליהם, תוך חיפוש אחר הילדים הניצולים). הסנדלרים — אברומצ׳ה עם ברכה, יענקל׳ה עם מלכה ושלמה שטירמר עם זיסל — פרשו ויצאו לתקן את נעליהם של הגויים. תמורת התיקונים הם קיבלו אוכל ולינה, ואולי אף ביטחון, אם כי חייהם היו מלווים בפחד מתמיד מהלשנה. היתה זו תקופה בה שרר מתח בין הגרמנים והאוקראינים ואצל היהודים נוצר רושם מדומה שחלה הפשרה בין האוקראינים והיהודים. משום כך כמה מהם יצאו אל הכפרים המרוחקים, כביכול, ממרכזי הגרמנים.

שרה, אשת גדליה קסלר, עם בנה הקטן, הודיעה שהיא הולכת לביתו של גוי אשר מעוניין שהיא תסרוג לו ולמשפחתו סוודרים, והוא מסכים להחזיק אותה ואת בנה. היה גם חייט בשם אברהם, שאשתו נהרגה עם ילדיהם בברזנו, בעת שהוא עבד בטורף במלושקה וניצל מן המוות. ביער, קרוב לברזנו, הוא מצא את גיסתו עם בנה הקטן. גם הוא יצא לכפר בתקווה למצוא עבודה בחייטות שתאפשר לו לפרנס את המשפחה המפוצלת והשבורה. כך או אחרת, החורף עשה את שלו ורבים יצאו מהיער. גם ליפא רנד, שהיה גיסו של פרנס חיים, הנמצא היום באמריקה, היה בין אלה שיצאו. ליפא מצא אח וגיסה ואם זקנה, ממש עיוורת, והיה עליו להאכילם. גם אחרים עזבו ונשארנו מעטים.

עוד לפני התחלת החורף חזר טומש והשפיע על משפחת קסלר שיתנו לו לקחת את הבת מניה והוא ימסור אותה למשפחה אשר אצלה תעבוד כעוזרת. היות והיא בלונדינית, איש לא יזהה אותה כיהודיה. מניה היתה בחורה יפהפיה, מפותחת מגילה, וראתה בדרך זו אפשרות להינצל מנפילה לידיהם של בנדרובצים, בולבובצים או גרמנים. היא החליטה להענות להצעתו של טומש והוא הפך לאפוטרופוס עליה. כולנו הבנו שהוא גם היה מקיים עמה יחסים, אך אביה לא יכול היה לעשות דבר למרות הכאב שבלב ואולי גם הבושה. אך מה אפשר לעשות במצב שבו כל אחד רוצה לחיות וכל אחד חייו נתונים בידיו? לא דיברנו האחד עם השני על מה שכל אחד הרגיש והחניק בתוכו.

מניה היתה בחצי שנה בוגרת ממני ואני אהבתי אותה מילדותי ומתקופת בית הספר. מספר פעמים ראיתי אותה עירומה, בהיותה עוד נערה. לא מעט התנשקנו והתחבקנו ולא פעם אמרה לי שאני צעיר מדי בשבילה, שאני לא מבין הרבה דברים על החיים הנפלאים. היא נתנה לי ספרים שלא הורשיתי להכניסם לביתנו. קראתי בהם בהחבא. פתאום ניתקה המלחמה את רצף חיינו, את מחשבותינו ועתידנו והיום אנו נמצאים כאן ביער. כאן אין חושבים על גיפופים וחיבוקים או על עתיד ורוד. כאן ישנה מלחמה על עצם קיומנו. לא פעם יצא לי לשכב לידה ולחבקה, כאשר אביה שוכב לידה, מצידה השני. היא תמיד ידעה על אהבתי אליה, אך גם ידעה שאני לא בשבילה, למרות רחשי ליבנו העמוקים.

עם הנתונים הנשיים הנפלאים שלה הלכה מניה אל הגוי טומש ולא היתה עמנו זמן ממושך. כמעט ולא האמנו שהיא תחזור אלינו אי פעם. גם טומש עצמו נעלם כי היה מטבעו זאב בודד ולא הצטרף לאף קבוצת פרטיזנים. פעם, אמנם, הגיעונו ידיעות שהוא הצטרף לקבוצה כזו, אך הועף משם כנראה בשל שתלטנותו. כל האחרים שלא היה להם לאן ללכת, או במי להיעזר, נשארו במקום באין ברירה אחרת.

אבא היה תמיד יוצא עם הסוחר הברזנאי ולוולה ובשובם היו מביאים אספקה למספר ימים וגם ידיעות על הנעשה בחזית. הידיעות הפעם היו שהגרמנים מקצרים את קווי החזית. זה היה סימן שהגרמנים מאבדים נקודות אסטרטגיות והם נמצאים בנסיגה מתמדת, ואילו הרוסים מתגברים

עליהם. מידיעות כאלה, גם אם לא היו נכונות או מדוייקות, תמיד שאבנו עידוד ותקוותינו התעצמו. הפוליטיקאים תמיד המשיכו לנתח את המצב ודנו ודשו בו עד בלי סוף כי גם להם היה נעים לחלום ולהתמלא בתקווה.

בתקופה זו היינו מעל עשרים איש ורובנו — בני נוער. המיקום היה ליד דרך עפר העוברת על פסי רכבת המובילה לכפרים השונים. אנו נמנענו מביקור בכפרים הללו מפני שבתקופה הראשונה בוצעו שם מעשי שוד על־ידי יהודים. בסביבת הדרך הזו התגורר שומר יערות פולני עם אשתו, אשר היו בידידות רבה עם טומש. באחד הימים הכיר לנו טומש את השומר. קסלר ובנו הלכו לשם לא פעם כדי לישון אצלם ומדי פעם הצטרף אליהם גם מישהו נוסף.

לאחר שטומש ומניה עזבו את היער השתדלנו לא לצאת ממנו, ובעיקר לא לחצות את הדרך בשלג, כדי לא להשאיר עקבות או שביל העלול להוביל אלינו. בינתיים השלג גבר והכפור התחזק ואנו היינו כשבועיים ללא אספקה, ממש רעבנו. אבא פסק לצאת מהיער, אלא בתנאי שגם היציאה וְגם החזרה יתקיימו כאשר השלג יורד בעיצומו. נאסר עלינו לחזור ברגע שהשלג נפסק. השלג החל לרדת ואנו, כעשרה איש, יצאנו לדרך לכיוונים שונים. אנשים שחזרו הביאו עמם בשורות לא טובות. שרה קסלר ובנה הרש (צבי) מצאו את מותם בידי בנדרובצים באמצעות כלים קהים. זה היה הלם לכולנו. לבתה מניה לא היתה כל אפשרות להודיע. בעלה גדליהו ובנה השני, אלי, התייתמו. שום ניחומים לא עזרו.

הכאב חדר לליבו של כל אחד ואחד. אני הערצתי את האשה ואיני מוצא מילים שתוכלנה לתארה. היא היתה שחורת שיער, יפת מראה, גזרתה נאה, הליכותיה נעימות, צנועה וטובת לב ומלאת רחמים לזולת. היא גם היתה חברה טובה של אבי, ולי היתה כאם. פעם התבטאה שכאשר נזכה ליום הישועה והגאולה ונחזור להיות בני אדם, היתה רוצה שאהיה לה לחתן ולבן. לשאלתי, במה זכיתי לכך? היא ענתה לי שאני ראוי לכך ועוד הוסיפה: ״אני חולמת עליך שבבוא העת תישא את מניה לאישה, היא צריכה גבר אמיץ ואתה אכן כזה. אתה תדאג לה ותהיה לה לבעל, לחבר, לידיד, לאוהב״. דבריה נעמו לי והרבה זמן נשארו חרותים בזכרוני. היא היתה ממשפחת ניימן, אחותם של חיים, שנפל בשבי הגרמני כחייל פולני, ויושי, שהיה מורה שלי. אחותה

אתי היתה הקורבן הראשון של מלינסק, בחווה שבפולנה. הוריה, שהיו אדוקים מאוד, ישרים ומכובדים מאוד, ניספו בגטו ברזנו. תמיד שמחתי להיות בביתם בשמחת תורה ולאכול מהקוגל, מהטשולנט ומהמאכלים הפיקנטיים שהכינו לקהל המתפללים שלידם. כך התפוררה כל משפחת ניימן וכך פגע הקטל גם במשפחת קסלר.

אחיה של שרה ניימן (קסלר), אהרון, עלה ארצה עוד מספר שנים לפני המלחמה עם אשה בנשואים פיקטיביים, בגלל האנגלים. שמו בישראל היה לשפר, הוא נישא לחנה ונולדו להם שלושה בנים. הם התגוררו בחיפה ולפני מספר שנים התאלמנה אשתו.

בינתיים שמענו על עוד קורבנות שנפלו בידי הבנדרובצים. אם תפסו יהודים מקרוב הרגום ללא כדורים; את כדורי המוות שלחו ביהודים מרחוק. המצב החל להידרדר מיום ליום. האוקראינים הרגישו שיש להם כוח ביערות, לכן פסקו לפחד מכוח אחר המצוי שם. הם גם ידעו שהכוח האחר מורכב ברובו מיהודים. פחדם של היהודים חזר שוב למימדיו הגדולים.

באותו זמן החליט טומש להחזיר את מניה אל היער כי כאן היה טוב יותר ובטוח יותר מכמה בחינות. היא חזרה אלינו לבושה כ"שיקסה" והלבוש הלם אותה מאוד. השפה הפולנית היתה שגורה בפיה ותאמה את לבושה. עכשיו שוב החלה להתרגל לחיים שביער.

אבא, באחת מיציאותיו הרחוקות, נתקל בכוח העובר ביער. הוא סיפר לנו עליו בפרוטרוט. זה היה כוח גדול בצורה לא רגילה. בתחילה חשד שאלה הם בנדרובצים, אך אחר־כך שמע שהפקודות הינן בשפה הרוסית, לא ברוסית מוז'יקית, אלא ברוסית אמיתית. בראש השורה רכבו פטרולים על סוסים, לאחר מכן שני טורים עורפיים של רגליים, אחר־כך עגלות עמוסות רתומות לסוסים חזקים ושוב טורים של לוחמים, שוב עגלות ואחריהם שני תותחים אנטי־אוויריים ואחריהם עגלה עם לוחמים. אבא היה בטוח שאלה אינם בנדרובצים. הוא צעד קדימה ומיד נעצר ונשאל: "מי אתה?" תשובתו לא אחרה: "אני יהודי, ומי אתם?" שאל. "אנחנו פרטיזנסקי אוטריאד קולפקוב".

חלום החלומות של אבא

אבא נשאר המום לרגע כששמע עם מי יש לו הכבוד להחליף מילים. הם קראו לו לבוא איתם, להצטרף אליהם ומיד לקחוהו אל המפקד עצמו. תוך דקות התייצב אבי מול המפקד שהקרין ביטחון ומוצקות, כיאות למפקדה של ארמיה שלמה. ואמנם, גודלה של יחידת קולפקוב היה כגודל דיוויזיה. כאשר אבי הצדיע לפני קולפקוב, הוא הציג את עצמו כסטחנוביץ לשעבר. גם חזותו של אבי היתה מרשימה. היה לו שפם עבות והוא דיבר רוסית טובה. קולפקוב הביט בו ונתן לו תפיחה על השכם. הוא אמר לאבא לקחת רובה ולבוא אתם. "אני סומך עליך", אמר לו. אבא רצה מאוד להצטרף אליהם. על העגלה של קולפקוב ישבו ארבעה חיילים, שומרי ראשו. זה היה למעשה מה שביקש לעשות זה זמן רב, לעשות משהו למען מפלתם של הנאצים הרוצחים, אך היה עליו להחליט בו במקום, אם להפקיר את ילדיו או לא. אז פנה אל המפקד והשיב לו: "טובריש קולפקוב, אני מאוד מוקיר אותך. שמעתי עליך רבות וגם על אומץ לבך ועל גבורתה של היחידה שלך. כבוד גדול נפל בחלקי בשעה זו, ביער זה, ואני לא מאמין למראה עיני ולמשמע אוזני, שאתה אכן חי וקיים ועושה נפלאות למען מפלתה של גרמניה ההיטלראית, הרוצחת עמים חפים מכל חטא. התרשה לי לצרף גם את ילדי ועוד כמה אנשים המסוגלים להילחם?"

"כמה ילדים יש לך?" השיב לו המפקד בשאלה. "יש לי ארבעה, אך הגדול כבר יודע לירות במטרה". "כמה אתם ביחד?" "כעשרים איש", ענה אבי. "רובם בטח ילדים, לא כן?" אבא השתתק לרגע וקולפקוב המפקד הבין את שתיקתו. "טובריש סטחנוביץ", אמר לו, "אתה תעשה הרבה יותר להצלת האנשים במקום מאשר להביאם אלינו. הם הרי יכבידו על תנועתנו הבלתי פוסקת. הייה בריא ושמור על עצמך. הישאר עמם". אבא חיבק את המפקד ועם דמעות בעיניו המעריצות קפץ מהעגלה

למטה. המפקד עוד הספיק להגיד לו שהם עוד יעברו כאן ואולי המצב יהיה נוח יותר וניתן יהיה אז לקלוט גם ילדים.

אבי התבייש לבקש ממנו רובה, שמא יקבל סירוב. הוא לא רצה להשאיר תדמית של אדם הרוצה לנצל את ההיכרות הקצרה כדי לגזול נשק חשוב מלוחמים. הוא ויתר על הרעיון והמשיך להשקיף על המשך השיירה שכללה גם מזון וכן פרות ושוורים המיועדים אף הם לבשר. הוא הספיק ללכת עם הלוחמים דרך קצרה. בדרכם ביער הם סיפרו לו שרוב האנשים ביחידה הם יהודים, ישנם גם אוקראינים שברחו מהגרמנים ואפילו בנדרובצים שערקו משורותיהם, פולנים שנחשדו על־ידי הגרמנים, שבויים, צנחנים, ברובם מפקדי יחידות משנה, תותחנים, סנדלרים, חייטים, טבחים, חובשים ואפילו רופאים גרמניים שהיו כמובן תחת השגחה מיוחדת. היחס ליהודים הוא טוב ואבהי ממש. ברגע שהיחידה נתקלת ביחידות גרמניות, היא מסתערת עליהן בלי כל הכנות מוקדמות ומחסלת משטרות ומלשינים. "הכל נשטף בדרך שלנו. אין אנו נתקלים בכל התנגדות מצד האויב. את נשקם אנחנו לוקחים וגם את תלבושתם. ישנן יחידות מיוחדות הלובשות מדים גרמניים", סיפרו לו.

מלא רשמים וחוויות, מלא הערצה ושבחים, חזר אבא וסיפר כל זאת. ראיתי בו עד כמה השתוקק ללכת עמם, אך רק אנו, ילדיו, מנענו זאת ממנו. לו הייתי נוכח באותו מעמד הייתי מפציר בו שאחד מאתנו ילך עם קולפקוב. אבי אמר לי שיש צדק בדברי, אך הוא נשאר עמנו ויהי מה. קסלר שאל אותי אם הייתי מסכים שאבי יפקיר את ילדיו ויצטרף לפרטיזנים? תשובתי היתה חיובית בצורה פשוטה וברורה. על כך ענה קסלר בקול רם: "אז יותר טוב שאתה ואבא נמצאים כאן יחד".

אבא לא הפסיק את התרגשותו מהפגישה עם קולפקוב. "זה היה חלום להיתקל בפרטיזנים אמיתיים, זה היה כאילו לפגוש מלאך שנשלח בידי השם משמיים", אמר. "איך להסביר לכם מה פירוש לראות פרטיזן ממש? זה התגשמות של ציפיות, תקוות, רצונות, חלומות, שאיפות. זה מביא אותך למנהרת זמן מהעבר הרחוק והחשוך, אל עולם חופשי מכל פגע ורשע. לראות פרטיזן אמיתי פירושו שאתה מדבר עם סטאלין עצמו. לראות פרטיזן פירושו שהתקרבת לחזית מאות קילומטרים. לראות פרטיזן פירושו שהגאולה עומדת להתגשם והנה היא באה. הם נמצאים

מאחורי קווי האויב, נלחמים ומפריעים למהלך התקין של חייהם של הגרמנים, משבשים את תוכניתם לספק מזון, דלק, לבוש או תחמושת לחזית הגרמנית. הפרטיזנים לא רק קוטלים אנשים, הם גם נלחמים בכל צורות הלחימה — הפיזית, פסיכולוגית, כלכלית, בטחונית. ערעור העורף של הגרמנים החליש מאוד את יציבותם בחזית. תנועות פרטיזניות פעלו בהרבה שטחים כבושים על־ידי הגרמנים. הן שיבשו בנקל אספקה סדירה של דלק לטנקים, תחמושת לתותחים, מזון ללוחמים, על־ידי הורדת רכבות ממסילותיהם. זה הגיע לממדים כאלה שהגרמנים נאלצו להפריש כוחות לשמירה על עורקי התחבורה ברכבות, שהיו העורקים החשובים ביותר באספקה לחזית. בהעדר אספקה טובה, קל יותר להכניע את האויב, קל יותר להכניע חייל גרמני רעב או קופא או מחוסר תחמושת. הפרטיזנים הם הזרוע המועיל ביותר מאחורי החזית. לולא פעולתם, פחות יהודים היו ניצלים ונשארים בחיים".

ואכן, התנועות הפרטיזניות — השמועות עליהן, פעילותן, הופעתן המרשימה בכפרים, לכידתם של גרמנים שונים, פירוק נשקם, ההפגזות על יחידות גרמניות עורפיות — כל אלה נתנו לנו סיכוי להישרד בחיים. אך לא לכולם ניתן הסיכוי הזה. לא כולם היו שווים לפני האלוהים ורבים מאוד מאתנו הלכו לעולמם, כאשר היו קרובים מאוד ואפילו בטוחים בשחרור הקרוב. הרבה אנשים אשר עברו תריסר אובלבות מידי הגרמנים, ברחו מכל מיני תוקפים מרושעים, התגברו עליהם בכל מיני תחבולות — לא עמדה להם הזכות להגיע לגאולה שלמה. גם על אבי לא פסח המוות. אך בטרם אספר על מות אבי אזכיר עוד דבר מה הקשור בפעולתו.

★

טומש אשר החזיר את מניה ליער, רצה לארגן מחדש הגנה מפני הבנדרובצים היות וחשב שהם לא יגיעו ליער זה משום מה. הוא החליט לאסוף בערב אחד קבוצת אנשים בעלי פוטנציאל קרבי. הוא גייס עוד פולני אחד, פרט ליערן, ועוד שני שבויים, כמו־כן את אבא, אותי ואת בן־דודי גדליהו ושלושה־ארבעה בחורים ברזנאים, שאחד מהם עפו לו שתי אצבעות באחת האובלבות. כולנו התאספנו בביתו של היערן, שם

פורק הנשק ונוקה כדי שיהיה מוכן בבוא הזמן. אשת היערן הכינה תה משיחי אוֹכמניות, כל אחד קיבל פרוסת לחם וכולנו התכוננו לישון שם בלילה. למעשה, זה היה הלילה הראשון שלא ישנתי ביער ההוא. בגמר השתייה והאכילה, נתן פתאום מישהו צעקה חדה: "כיתרו אותנו!" מול החלון הופיעה עגלה רתומה לזוג סוסים וממנה קפצו בנדרובצים. אבא, שנשקו היה מוכן, רץ החוצה ופקד ברוסית, בקול רם, שהיער הידהד: כל תת־המקלעים לאגף הימני, המקלעים לאגף השמאלי, לפתוח באש רק לפי פקודה! אבא ידע היטב שאסור לפתוח באש פן נתגלה בחוסר הנשק מאחר והנשק היה עדיין מפורק. אך כאשר הרגיש שהנשק נדרך פה ושם ושכולם תפסו עמדות, אזי פקד על כל הלוחמים הבלתי מזוהים להתקרב אל החצר בידיים מורמות. ברגע זה נשמעה יריה, כנראה מישהו מאתנו, או מהם, ירה מפחד. מקצה הבניין נשמעה פקודתו של טומש וקולו היה אחר: "פיתחו באש!" לא באה תשובה, אז אבא, מהאגף שלו, צעק בקול: "אבטומטציקי אגון!" באש הזו נהרגו הסוסים, שרצו לברוח מהמקום, ואדם שהיה בעגלה.

למחרת היום מצאנו עוד גוויה ליד הבית. יתרם הסתלקו עוד בטרם פתחו עליהם באש. הסוסים התנפחו, בעגלה נמצאו כלי נשק משונים — מקלע מקולקל, תחמושת פולנית, קצת תחמושת רוסית, מספר קילוגרמים בשר חזיר ומלבושים, והעיקר — מצאנו כמאה סמלים אוקראינים בשם טריזוב, יצוקים מנחושת. היערן לקח את סוסו ומיהר לגרור את הסוסים הרחק מהמקום שלא יסריחו. את הגוויות היה צורך לקבור מאותה סיבה. חפרנו במהירות בור, אם כי שטחי, והטמנו את אלה ואת אלה. טשטשנו את שביל הגרירה של הסוסים, הערמנו עליהם חול וענפים, ואת העגלה דחפנו לתוך השיחים. עכשיו ידענו שהמקום הזה כבר ידוע וגלוי. כבר לא ישנו יותר בפנים, פרט לאשה וילדיה. כל הלוחמים שכבו מספר לילות במארבים מחשש שיגיע תיגבור כדי לחפש את חבריהם. הם לא באו לכאן יותר, אך גם כל אלה שלא ישנו שם — יותר לא באו. גם היערן עזב, באין ברירה, את המקום לחודש ימים, או יותר, ויותר לא נשמעה באיזור כל יריה. כל הלוחמים הזרים שהיו שם רצו לבוא עמנו ליער, אך אבא התנגד כי לא הכיר אותם וגם לא הספיק לדבר עמם ולעמוד על טיבם. אך טומש וגדליהו הכריעו והם באו אתנו ועשו מדורה

גדולה, מה שהיה בניגוד להוראותיו של אבי. התפתח שוב ויכוח קטן שהשתתק.

עבר עלינו לילה שקט. היום שלמחרת הוקדש לסיורים בסביבה, ושוב הגיע הלילה ואתו המדורה, אם כי קטנה יותר.

עם בוקר נעלמו הלוחמים ואתם גם טומש. התברר, שגם נשקו של אבא הלך. נשארו בידינו שני רובים שירו רק כדור אחד בכל פעם. האחד — איטלקי, והשני — תורקי, תוצרת מאוזר, מקולקל, ומספר מועט של כדורים. כך התרוקנו מן הארגון ומן הנשק.

הגיע הזמן לדאוג לאספקה. החורף הלך ונעלם, השלג כמעט ולא נראה יותר, עשבים ירוקים החלו לצוץ מתחת לאדמה ואנו החלטנו שעלינו שוב להחליף את המקום.

אבא החליט שלפני כן עליו ללכת עם ויינשטיין לכמה ממכרינו הגויים, שלא היו אצלם כבר יותר מחודש. וכך יצאו שניהם לדרך. באוויר היה משהו כבד. דיברתי עם מניה והחלטנו לצאת ביחד כדי לחפש יער אחר, אולי נמצא שם גם יהודים נוספים, אולי יאיר לנו המזל ביערות אחרים. יצאנו לדרך.

מניה ואני

שנינו היינו בלונדינים ולבושים בהתאם לאיזור. בן־דודי, אחי ואחותי, אבא של מניה ואחיה ועוד מספר אנשים נשארו לבדם במקום. יצאנו לכביש והמשכנו בו כמה עשרות קילומטרים, כשאנו מצויידים בכמה פרוסות לחם. לפנות ערב ראינו בית בודד. התחלנו להתקרב אליו ונוכחנו לדעת שיש שם כלב. חיפשתי מקל לכל מקרה. החלטנו שמניה תיכנס לשאול אם אין אצלם פרטיזן פצוע, לפי המידע שבידה היא חושבת שהוא בן דודה, ככה אמרו לה תושבים אחרים שפגשנו. הם סיפרו לה שלא ראו עד כה אף פרטיזן, "רק מדי פעם מגיע לביתנו מישהו מהילדים היהודיים כדי לבקש אוכל ואני נותן להם מה שאני יכול", אמר לה. "אולי אתה יודע מה שמם?" שאלה.

"כן, לאחד קוראים ברוך ולשני כץ. לשאלתה באיזה מקום או באיזה יער הם נמצאים, ענה שכל מה שידוע לו זה היכן הם יורדים מהכביש. הוא נתן לה לאכול משהו וכמובן חתיכת לחם לדרך, והיא יצאה החוצה ואז הוא ראה גם אותי. התחלנו להתרחק מהמקום במהירות ולהגיע אל הכביש. מן הכביש פנינו אל השביל שהוביל אותנו קודם לכן. בתחילה היה זה שביל כפול של עגלות וסוסים, אשר התחבר אחר כך עם שביל נוסף. עכשיו התחיל להחשיך ואנו נכנסנו לבדנו אל היער. בינתיים רצינו לנוח כי העייפות ממש הרגה את שנינו. ומי יכול ללכת בסבך היער אם אינו מכיר את רזיו?

העמקנו קמעה פנימה. ניגשתי לעץ אורן, אספתי לערימה את כל הענפים היבשים ונשכבנו כאשר אנו חבוקים איש ליד רעהו. כעבור שעתיים לערך נעשה לנו קר. קמתי והתחלתי לשבור ענפים שונים, סחבתי אותם וכיסיתי את מניה ואחר־כך השתחלתי פנימה. בינתיים הרוח הקלילה פסקה, אך הטל של לפנות בוקר עלה עלינו ורק הודות לענפים שהערמתי לא נרטבנו. קמנו השכם בבוקר והכרחתי את מניה לעשות התעמלות יחד אתי. כך התחממנו והתחלנו שוב במלאכת העיקוב.

השבילים ביערות היו תלויים בתנאי הקרקע: קרקע בוצית, קרקע חולית, או גם תערובת מזה ומזה, ובנוסף לכך — גם בעונות השנה. באיזור בוצי, כאשר העצים נעקרו משורשיהם, אפשר היה לעבור ולקפץ מעץ לעץ, אך זאת אפשר היה לעשות רק בתנאי ראות טובים. אנשים צעירים, או זריזים, ואפילו כלבים, לא יכלו להתחקות אחר עקבות העוברים כאן, ואילו בקרקע חולית ניתן היה לעבור מבלי להשאיר כל עקבות, וזאת מפני שתמיד השתדלו לא ללכת בשורה עורפית פן ייווצר שביל. בקרקע מעורבת המצב היה יותר מסוכן. בכל מקום בו דרכו ההולכים, נשארו עקבות עד לגשם הבא.

אנו, שלמדנו על בשרנו להתמצא ביערות, למצוא בהם כיוון לפי הרוח, לפי הריח, היינו ממש ככלבים. מהו הריח שחיפשנו? ריח של שריפות, של מדורות, או ריח של בישול כלשהו. כל עוד לא הרחנו ריח כזה, ידענו שאנו רחוקים מהמטרה. מדי פעם עצרנו, השתטחנו עם האוזן לתוך איזו גומה וכך יכולנו במקרים מסויימים לשמוע קולות כל שהם, כמו חריקת עגלות או סוסים ההולכים על פני קרקע יצוקה או קפואה. בשכיבה אפשר היה גם לראות אדם בעוברו עשרות מטרים ממך. מדי פעם בכל זאת גילינו עקבות, אך מיד הם נעלמו. ידעתי שביערות אלה נמצא יהודים, גם אם נצטרך לישון עוד לילה אחד בלי אוכל ובלי כל כסות.

מזלנו האיר לנו פנים עם בוקר.

פתאום נדמה היה לי שאני שומע רחש מוזר. עצרתי את מניה מלכת ואז שמענו באופן ברור שבירת ענפים יבשים תחת רגליהם של ההולכים הבלתי מזוהים והבלתי נראים. מיד נשכבנו שוב על הקרקע היערנית והתחלנו לצפות לכל שלוש מאות ושישים המעלות, כאשר אנו נוגעים אחד בשני ברגל. למניה היתה שמיעה יותר טובה והיא לחשה לי שאלה צעדיו של אדם יחיד ולא יותר. אך מי זה יכול להיות? יהודי כמונו, צייד כלשהו, או איזה גרמני חצוף שאינו מפחד מהיער? ואולי איזה בנדרוביץ? סביר ביותר שזהו יהודי. ואכן, לא טעינו. אחרי מספר שניות התחלנו לשמוע, מכיוון מסויים, דריכת אדם על פני הקרקע. הסתובבתי כמו זיקית אל כיוון הצפייה של מניה ולפנינו התגלה אדם עם תרמיל גב ומקל בידו. למרות שכבר היה קרוב אלינו, לא זיהינו מיהו האיש.

התלבטנו איך לעצור אותו מלכת. חששנו פן יתחיל לברוח מפנינו ונפסיד את המטרה, או אולי האיש מזויין, אולי הוא גם אלים, ועוד חששות מעין אלה.

הזמן דחק בנו ואנו השמענו שיעול, אך הוא לא שמע. מניה השמיעה שיעול חזק יותר, האיש נעצר והחל להקשיב. אז השמעתי עוד שיעול וראינו אותו מבוהל במקצת, אך עומד במקומו. לאט־לאט התקרב אל העץ, נשען עליו, ירד על ברכיו והסתכל סביבו. שוב השמעתי שיעול קטן. האיש אזר עוז ושאל באידיש רהוטה: "ווער איז דוס?" (מי זה?) ענינו מיד: "מיר זענען יידען" (אנו יהודים). קמנו על רגלינו ופסענו לעבר העץ שלו. מי היה האיש — אם לא גדליהו ארליך מדזביניאטש, מהגבול הגרמני־רוסי, על נהר הסן. הוא שמח מאוד לראות אותנו. אחר־כך חייך חיוך עצוב. "טוב שאני רואה עוד מישהו חי, כי את אשתי וילדי לא אזכה כבר לראות לעולם", אמר.

גדליהו ארליך סיפר לי ששמע רבות על אבי, על המרד, על הבריחה, על ההתארגנות. "כן, כן, אני מאמין בו שהוא מסוגל לכל דבר שעולו על רוחו. הוא יכול להתגבר אפילו על השדים והרוחות, הוא איננו מפחד. אתה בנו, אך אני מכיר אותו יותר טוב ממך. אני זוכר עוד כיצד במלחמת העולם הראשונה הוא הרביץ בקצין אוקראיני שהיה ממונה עליו. ועוד הרבה סיפורים יש לי לספר על אביך. כשאני ואביך ניפגש תראה כמה נצחק מכל העבר שלנו. מה יש לדבר, הוא גבר במלוא מובן המילה".

שמחנו לשמוע את דבריו, אך בינתיים מה עושים? "אתם לכו בשביל שאני באתי בו, זהו שביל דרוך למדי ובמקום שבו לא ניתן להכיר כל דריכה, תראו ענפים שבורים בצד ימין. כעבור קילומטר אחד בערך תוכלו כבר לשמוע את קולותיהם של האנשים. פה אנו בטוחים, ביער הזה. הגרמנים לא מעיזים להיכנס לתוכו, וגם לא הבנדרובצים. כשיעצרו אתכם, תשיבו בסיסמה 'ירושלים הקדושה'". כך הדריך אותנו גדליהו ארליך. נפרדנו ממנו והמשכנו בדרכנו לפי התיאור שלו.

כעבור שעה קלה הגענו ליער שהיה אמנם דליל בעציו, אך לא ראינו בו כל מבנה. המשכנו בשביל המוביל שהיה מעתה כשביל לכל דבר מדורי דורות. לפתע בא לקראתנו ילד, אשר התבונן לצדדיו, אך לא לפניו. ברגע שהרים את עיניו קדימה נתקלנו במבטו התמוה. ברגע הראשון

חשב לנוס, אך משראה שמניה נמצאת מאחורי, הבין שאין אנו אויבים. כמוהו כמונו. כולנו שמחנו מאוד על המפגש, אפילו לא שאלנוהו מאיזה מקום הוא ואיך נשאר בחיים. האתמול לא שיחק עכשיו כל תפקיד, אלא ההווה בלבד. על העתיד איש לא שאל. הוא סיפר לנו רק שהוא נמצא תחת חסותו של גדליהו ארליך, אותו פגשנו שעה אחת קודם לכן. הוא הביאנו אל הבודה, בה התקבלנו בלבביות ובשמחה. היו שם שלמה כץ ואביו שלום — ניצולי מרד קוסטופול — שני אחיו ושלוש אחיותיו. כן היו שם גם שלמה רנד ואשתו מינדל ואמו וכמובן גדליהו ארליך עם שני ילדים מאומצים שהיו בחסותו, האחד ברוך קופיט והשני — שמוליק. היו שם גם חיים פרנס ואשתו, אף היא מינדל. שם שמענו על עוד יהודים שנשארו בחיים ונמצאים עכשיו ביער אחר, לא הרחק מכאן. אלה היו בנימין חייט, בנו אברהם, בנותיו רייזל, רחל ושרה ואשתו, שאיני זוכר את שמה. עמם בבודה היו גם שייקה סגל, מוטל ווקס עם בנו אייזיק, שיינדל גרייבר ואחרים. כמו־כן נודע לי שביער אחר, בוצי ממש, על קרחת יבשה, חיה משפחתו של אברהם הפחח עם אשתו, בתו וחתנו, שאת שמותיהם אינני זוכר, ועמם נמצא גם אבריימל העיוור עם אשתו.

נודע לי גם על זוג משונה אחר שגר ביער, שאיש אינו יודע איך מגיעים אליו. הידיעות שנאספו עליו עד כה היו שהוא פרטיזן עצמאי, מזויין, שיש לו לבני חבלה בהן מיקש את סביבתו נגד כל מתקרב בלתי צפוי — יהודי ונוצרי כאחד. שמו המשפחתי פרייזינגר ואתו נמצאים אשתו לאה, אחותה סוניה־דבורה, אחיה משה וגם ילדם הקטן.

נודע לנו גם על עוד מספר יהודים שלא הגיעו כלל ליערות, אלא הסתדרו איכשהו אצל הגויים. מצויידים באוסף הידיעות הללו, ששימחו מאוד את לבנו, חזרנו אחרי יומיים וחצי על עקבותינו אל יערות פולנה. הצטיידנו בקצת מזון כדי שלא נאלץ להיכנס ולבקש מזון מאנשים בלתי מהימנים. בתוך תוכי, מבלי לרמוז למניה דבר, הרגשתי כי משהו מוזר מתרחש בקרבי, אך לא ידעתי את פשר הדבר. התחלתי לדחוק במניה ללכת יותר מהר. אם נצא מהיער בעוד מועד, נוכל ללכת במשך הלילה ולהגיע עם בוקר אל יערות פולנה, במרחק של כארבעים קילומטר. אך רגלה הפריעה לה והיא התחננה מדי פעם שאתן לה מנוחה. בחצות, כאשר היינו במחצית דרכנו, ביקשה שננוח קצת, שאחמם אותה קצת,

ואולי אף נירדם לזמן־מה ואז תתאושש ותוכל להמשיך ביתר מרץ. מזמן לזמן נחנו והיא שוב ביקשה לישון קצת. נכון שגם אני הייתי עייף כמוה וגם על רגלי היו יבלות, אך לא יכולתי לשכב בשקט. מחשבותי היו עם אחותי, עם אבא, עם אחי וכל האחרים שהשארנו במקום. האם לא קרה להם בינתיים משהו, חס ושלום? אלוהים, אנא הרגיעני ותן לי סימן שכולם בריאים ושלמים כמות שנפרדתי מהם. תוכניות ומחשבות צצו בראשי בזו אחר זו. באיזה אופן נתקרב חזרה אל המקום, מה נספר להם, מה ראינו, מה שמענו. אך קודם כל עלינו להגיע למקום בשלום.

אני מנסה לשווא לגרש מראשי את כל המחשבות הצצות ללא הרף. מניה נרדמה לצד אחד הגשרים כאשר זרועותיה משולבות מעל החזה. הרגשתי שאוטו מתקרב אל הגשר. רציתי שלא תיבהל כאשר הוא יחלוף על פנינו, לכן ניסיתי להעירה, אך לא הצלחתי. האוטו עבר והיא לא התעוררה. עכשיו התחלתי להעירה ביתר תוקף והיא לא זזה. בדקתי את חום גופה, את הדופק ונוכחתי שהם בסדר. ניסיתי להרימה למצב של ישיבה ואחר־כך להקימה על רגליה, אך היא החלה להתחנן בפני שאתן לה לישון עוד כשעה. הסכמתי לחצי הזמן ונרדמנו שוב חבוקים. כפי הנראה נרדמנו שנינו כשעתיים. התעוררתי ראשון מתוך חלום שבאיזור בו אנו נמצאים מתרחשת אובלבה. שמחתי שהיה זה רק חלום והתחלתי שוב לנער את מניה משנתה. החילונו ללכת כשיכורים, בצורת שמיניות. בתחילה החזקתי אותה בזרועותי כדי שלא תיפול ותיכנס למסלול של הליכה, בהסבירי לה שהיום עלול לתפוס אותנו הרחק מן המטרה שלנו. אנו נמצאים במקום שאינו ידוע לנו, הירח מתחיל להיעלם לאט לאט ואני מנסה כל הזמן לדחוק בה למהר פן לא נספיק לנצל את הלילה לפני שהאיכרים יתעוררו ויצאו לשדות לעבודתם.

לפתע פלטה מניה משפט שזיעזע אותי לגמרי: "לא איכפת לי כלום, אני נשכבת כאן, לצידי הכביש, ומה שיהיה — יהיה. איני יכולה יותר ללכת". שוב החלו המחשבות להתרוצץ בראשי. אני נלחם בהן ומגרש אותן, אך הן חוזרות. דילמה קשה וכאובה החלה להרוס את לבי: האם אוכל להשאירה לבד? היא אמנם איננה נראית כיהודיה, היא תוכל לחזור לבדה ולא יקרה לה דבר בדרך, אך אם אחכה עמה עד הבוקר ושנינו נצעד ביחד, עלולים לעוצרנו, לשאול לזהותנו ואז נהיה אבודים. אהבתי מאוד

את מניה עוד מילדותי ולבי נקרע בקרבי. להשאיר אותה לבד לחסדי הרוצחים השונים — לא אוכל. לסחוב אותה על גבי לא היה בכוחי אפילו כדי מטרים אחדים. הדרך היחידה היא ללכת עכשיו. התחלתי להתחנן לפניה שתקום, נישקתיה בלי סוף, הרטבתי את פניה ברוק שלי כדי שתיאלץ לנגב את לחייה, אך היא המשיכה לשכב כמתה. לפתע צץ בי רעיון לעשות ניסיון אחרון נואש, לא סימפטי ואולי גם מביש ומביך. החלטתי להוריד מעליה את בגדיה כדי לדרבן אותה ללכת. התחלתי להפשיט אותה כשאני כועס ופונה אליה באלה הדברים: "אם את מתה — אינך צריכה בגדים, הבגדים יהיו טובים לאלה שחיים". היא לא הגיבה, אך כאשר הרמתי את חולצתה וניסיתי לשלוף ידה מתוכה, היא התעוררה פתאום והחלה לדבר: "קר לי, מה אתה עושה? כסה אותי". אמרתי לה שאשאיר אותה עירומה אם לא תצטרף אלי מיד בהליכה. היא תפסה את רגלי וביקשה ממני להחזיר לה את בגדיה. "בתנאי שאת קמה והולכת", עניתי לה. כאשר ראיתי שהסכימה, התחלתי להלבישה מחדש ועד מהרה היינו שנינו בהליכה קצובה ומהירה. בדרך שאלה אותי מניה האם באמת התכוונתי להשאיר אותה עירומה, לבדה, בצידי הכביש. הסברתי לה שכל מה שרציתי זה לעורר אותה, לגרום לה לחוש על גופה העירום את הרוח הקרה.

"כרגע אני מודה לך שהמשכת ללכת איתי. לעולם לא אשכח זאת. ומי יודע, אולי עוד פעם נתחתן, מניה", הוספתי.

"זה לא יקרה, שלום, אני זקוקה לגבר יותר מבוגר. אתך אני נהנית לבלות ולעשות ככל העולה על רוחנו. חיזוריך נעימים לי, נהניתי מחברתך עוד בבית הספר, נהניתי מכל מגע שלך, מכל ליטוף, מכל צביטה עדינה ונשיקותיך נפלאות לי עד עצם היום הזה. אבל אני, כאשה, יודעת שאסור לבחורה להתחתן עם גבר צעיר בן גילה, זה מתנקם בה אחרי עשר עד חמש עשרה שנה. האשה מזדקנת והגבר נשאר עדיין צעיר והוא פוזל לאחרות", הסבירה לי מניה.

"לי ולך זה לא יקרה לעולם", עניתי לה. "אני אוהב אותך כל כך הרבה שנים, אני חולם עליך תמיד, עוד מאז היותנו קטנים".

"גם אני חלמתי עליך תמיד, כי תמיד היית הכי שובב והכי נחמד. אני גם זוכרת כיצד זרקת פעם אבן בילד שצבט אותי ודחף אותי. כבר אז

הודיתי לך על כך. ידעתי שאתה מגן עלי. חשבתי שאולי נינשא כאשר נגדל, אך ידעתי גם שתמיד רדפת גם אחרי הפולניה ינקה וילושינסקה ושכולם קראו לכם בעל ואשה קטנים".

"נכון הדבר", עניתי, "אך כל זה היה כדי לגרום לך לקנא. אני ראיתיך עירומה כבר בגיל אחת עשרה כאשר רק התחלת להיות לנערה. היית כל כך יפה. ביקשתי נס שיאפשר לי לנשק את גופך היפה, המצוייר, שיערך הארוך שיגע אותי, כל כך אהבתי לגעת בו בעוברי על פניך. כל מבט שלך חדר דרכי כחץ. אין לך מושג כמה תוכניות רקמתי בשעתו כאשר היינו משחקים. כמה אהבתי להימצא על ידך. לא פעם היו הורינו צוחקים עלינו ואביך היה אומר לאבי, 'אברום־יעקב, אנחנו עוד נהיה פעם מחותנים אם העולם יהיה ראוי לשמו'. אנו החבאנו את ראשינו מתחת לשולחן והתביישנו. דבר אחד לא יכולתי להבין, מדוע כשהיינו מתנשקים ולשנינו היה כה טוב היית לפעמים משמיעה צעקה ואומרת בקול: 'די, אל תנשק אותי, אני לא רוצה!' אני זוכר שתגובתי היתה: 'מה את רוצה ממני, אני הרי בעלך'".

"אני זוכרת היטב", ענתה מניה, "זה היה כשרציתי שידעו שלא אני מתחילה אתך אלא אתה איתי. גם רציתי משום מה להביך אותך, אך תאמין לי שתמיד הצטערתי כשעשיתי זאת. תמיד ידעתי שאיננו יכולים להיות ברוגז, כי אתה היית תמיד סלחן. פעם נתתי לך בוקס בבטן וראיתי שהתקפלת מכאב. עשיתי זאת מבלי לחשוב, לא רציתי להכאיב לך אך אתה לא כעסת עלי. כבר אז ראיתי שאתה הטוב מכולם. אחרי יומיים דיברת עמי כאילו לא הכאבתי לך כלל".

כאשר אמרתי לה שאינני זוכר את המקרה הזה, אמרה שזה בעצמו מוכיח שאני שייך לאותו גזע אנושי שאינו נוטר איבה. "וזה לא רק במקרה שלנו", הוסיפה, "למדתי עליך רבות. למדתי איך אתה דואג לאחרים. אני מאוד שמחה שאתה עמי, ביחד. מי יודע איך ומתי תסתיים המלחמה ומי יודע מי מאתנו יישאר בחיים ויזכה לגאולה, ומי לא. על כל פנים, אני מודה לך מאוד ואני חבה לך הרבה, ותמיד תהיה בלבי פינה שמורה רק לך. ככה זה".

"מניה יקירתי", עניתי לה בהתרגשות, "האם תרשי לי עכשיו, על אם הדרך, לעיני הכוכבים הרבים שהם עדינו היחידים, לתת לך נשיקה

אמיתית, לא כפי שהתנשקנו פעם. מעולם לא יצא לנו לדבר בצורה כה גלויה, כה פתוחה ומרגשת, והכל מהלב, והכל אמיתי. כפי שאת אומרת, אין אנו יודעים מה יקרה, אך תמיד נזכור האחד את השני".

מניה נעצרה לפתע ואמרה: "לא אתה תנשק אותי, אני אנשק אותך. אני יודעת לעשות זאת טוב ממך וחמים יותר וטעים יותר". היא כרכה את זרועותיה סביב צווארי, התרוממה קצת על בהונותיה והצמידה את שפתיה העבות אל שפתי, החדירה את לשונה לתוך פי ומצצה בחוזקה, עד שביקשתי להשתחרר ולחטוף נשימה. ואז, כפי שהיא לימדה אותי, החזרתי לה מנה אחת אפיים. באותו לילה ידעתי מה זאת נשיקת גבר ואשה, נשיקת אוהבים. מניה מיהרה להדגיש, כי מה שעשינו, עשינו ואל לי לבנות על כך דבר. "אסור לנו להיות קשורים מדי כדי שלא נסבול יותר מדי", הוסיפה. פתאום נזכרנו שלא קר לנו בכלל, ואז המרצתי אותה להליכה מהירה.

אור יום תפס אותנו כחמישה קילומטרים מהיער הקרוב. "עכשו עלינו ללכת מהר, תפקידך לצפות קדימה ושמאלה ואילו אני אצפה אחורה וימינה", אמרתי למניה. "במקרה ונגלה דבר־מה, נרד מהדרך לתוך התבואה".

השתדלנו למהר ככל האפשר. עלינו לעבור את המרחק בטרם ייצאו האיכרים לשדות. כוח לריצה לא נשאר לנו, אחרי הליכת לילה כזאת. מרחוק ראינו גבעה. חשבתי להגיע לשם, ומשם לקבוע את כיוון ההליכה. אולי נוכל לתפוס שם מחסה ולצפות על המתרחש סביבנו. על כך השיבה לי מניה: "אתה נראה לי מוטרד ממשהו, שלום, אתה חושב ללא הרף על אמצעי זהירות".

בשלב זה לא יכולתי להסביר לה מה מתרוצץ במוחי וגם לא רציתי לעורר בה פחדים מיותרים. הגענו לגבעה, אך כאשר פניתי לאחור והשקפתי על השביל בו עברנו, ראיתי שבעקבות הטל השארנו עליו סימנים כשאנו נרטבים ברגלינו. ראיתי שאפשר בקלות רבה להגיע אלינו בעקבותינו אנו. על הגבעה היו כמה שיחים. נשכבנו תחתם וצפינו משם לכל עבר, בעיקר רציתי לדעת אם מישהו מהיוצאים לשדה ישים לב לשביל. במקרה כזה אסור לנו להמשיך אל היער בכיוון הרצוי לנו ונצטרך להגיע אליו בעקיפין. כשעה וחצי, או יותר, נחנו בין השיחים. מניה שוב

נרדמה כאשר אני מחבק אותה וצופה בו בזמן לכל עבר. השמש חיממה את אגלי הטל והם התאדו באוויר. שוב הערתי אותה, אך הפעם בנשיקה חמה ומלטפת. היא סיפרה לי שחלמה חלום, אך מיאנה לפרט דבר עד שנגיע חזרה אל יקירינו. עזרתי לה לקום, התנערנו מהאדמה וירדנו לעבר השני, עם הרכס המשופע המוביל אל היער. כאשר התחלנו להיכנס ליער, הופיע מולנו, מאחורי עץ, אדם צעיר. היה לי הרושם שהוא חיכה עד שנרד מהגבעה ואילו עכשיו פנה מאתנו הצידה ונעלם בין העצים. פחדנו שמא ילך בעקבותינו ועקבנו אחריו כדי לראות אם הוא מאחורינו. הוא היה, כפי הנראה, משלנו, אך פחד שמא אנו היינו אויביו. העמקנו ליער, למרות שלא היינו בו מעולם, עד ששאלנו את עצמנו לאן נגיע בדרך זו.

דבר אחד ידעתי — אם אשמע הדים של שריקת קטר מימיננו, יהיה זה סימן שאנו מתקדמים בכיוון הרצוי. אך רכבת לא נשמעה והשמש היתה מעל היערות ואנו די רעבים. פתאום גילינו מסביב לעץ אורן שדה מלא פטריות "הלושקוס", שאינן רעילות. מיד הבערתי אש בעזרת אבן וברזל, ומניה קטפה את "כובעי" הפטריות. ככה השבענו את רעבוננו בפטריות, בנוסף לקצת תרד שאספנו בדרך. לא איבדנו זמן והמשכנו ללכת הלאה כשמצב רוחי ירוד. השתדלתי שמניה לא תרגיש בכך והצעתי לה לשיר כדי שמישהו אולי יגיע ונוכל להעזר בו לצאת מכאן. התחלתי לשיר, אך גרוני נחנק משום מה. נכנסנו לסבך של יער שהייתי בטוח שכף רגל אדם לא דרכה בו, משום שכל הענפים היבשים, שנערמו שם במשך שנים, נשארו שלמים. אמרתי למניה שצריך לסמן את המקום הזה, כי הוא מתאים לנו יותר מן הקודם. לאחר כרבע שעה הליכה עלינו על פס הבדלה (פרוסיק) שבין יער ליער. כאן תפסתי לאיזה כיוון עלינו ללכת. ואמנם, אחרי כשעה הגענו ליער המוכר לנו.

מות אבא — י״ז אדר 1943

התחלנו להתקדם לאט ומניה שאלה אותי מדוע אינני הולך ישר. כאן הסברתי לה לראשונה שיש לי חשד מעורפל שאולי קרה להם דבר מה. ״אנו נתקרב בהסתר וכאשר נשמע דיבורים ונזהה את הקול — רק אז נתקרב.

היא הבינה את הרמז ואנו המשכנו לאט לאט, כדי לא לשבור ענפים תחת רגלינו, עד שראינו בבירור את החפצים המוכרים שהיו תלויים על העצים לייבוש. עם זאת לא שמענו מילה ולא ראינו איש. נאלצנו לעשות איגוף די גדול על מנת להגיע מזווית שונה מזו. מכאן ראיתי את אביה של מניה מטפל באש ושם עצים אחד על גבי השני. אבל איפה היתר, למה אין שומעים אף מילה? החלטנו ללכת ישר ולהשמיע את שבירת הענפים תחתינו, ואז מישהו נתן צעקה: ״הנה, הם באים!״ בנימין רץ לקראתי כשהוא פורץ בבכי מר ובינות לבכי צועק ושואל, ״איפה הייתם כל כך הרבה זמן? איפה הייתם? אבא שלנו נהרג, שלום, אין לנו יותר אבא״. עוד לפני שהגעתי אל המרכז ראיתי את אחותי ואחי יוסף באים לקראתי וכולם בוכים. לא יכולתי להוציא הגה מפי, גרוני נחנק ולא יכולתי לפרוץ בבכי. הרגשתי מאובן עיני אינן נעצמות ואינן מוזילות דמעה. לא שאלתי איך? איפה? מה? מתי? — כלום. בתוך תוכי האשמתי את עצמי, שלא הייתי צריך ללכת לכמה ימים ולעוזבם לבד. עכשיו איבדתי את אהוב נפשי, את מולידי, את מי שנתן לי חיים, את מי שלימדני לחיות, את מי שהציל מאות אנשים.

האמנם הוא איננו? הרי לא ייתכן שדווקא הוא ייהרג. אבל אינני יכול לשאול דבר. אני כדג שנחתך ואינו משמיע צעקה. לא יכולתי להשמיע מילה או צעקה ונשארתי כמאובן. אחרי כרבע שעה בא ויינשטיין, האיש שהיה עמו, והחל לספר לי בקצרה כיצד אבא נהרג. רק עכשיו פרצתי בבכי. התפלשתי באדמה וצרחתי מרוב כאב כאשר אני מתאר לי בדמיוני את רגעיו האחרונים בטרם נשפך דמו על האדמה הארורה, שלשם הוא

הגיע ושם נגמר פתיל חייו והוא במלוא מרצו. חזרתי לדמיין את מכאוביו בטרם עצם את עיניו. אחותי נפלה עלי כשהיא ממררת בבכי וכולה נפוחה מן הבכי שנמשך כבר יומיים. הם בכו גם עלינו, שמא גם לנו קרה דבר מה, והנה אני חי ואבי איננו יותר בחיים. זה פשוט לא יאומן. אדם בעל תעוזה, איש צבא נורה ונפל מהמארב. לא בידי הגרמנים נהרג, אלא בידי האוקראינים, אנשי בנדרה. מדי פעם פרצתי בבכי מחדש.

אבא נאסף לאבותיו, הצטרף לשאר המשפחה. היתה זו מניה שטיפלה בי ובאחי, רק היא גרמה לכך שאפסיק את בכיי. אבא לא היה דרוש רק לנו, אבא היה דרוש לכולם ולכל אחד בנפרד. הוא עודד, הוא פירש בתבונה את הדברים, הוא הביא בשורות טובות ורעות לכולנו והוא היה היועץ, הוא ידע לרחם כרחם אב על בנים, אבל כולם היו בניו — ידידיו, חבריו ואף אנשים זרים שהיה להם לאב. אבא פעם סטר לבחור צעיר שדיבר בצורה פסימיסטית ויכול היה להשפיע לרעה על עצם קיומנו. איש לא היה מוכן לשמוע על כך שכולנו ניהרג, במוקדם או במאוחר, שסופנו יהיה מוות ביער, או בקבר אחים כלשהו. כשאבא ראה כיצד דבריו משפיעים על שומעיו הוא ניגש וסטר לו. הבחור תפס את לחיו בידו ושאל את אבי למה עשה זאת. ״האם אינך מבין את משמעות הדבר ואת המצב בכללותו?״ שאל אותו. אז נכנס אבי פנימה, יצא עם הרובה בידו ואמר לו: ״אם רצונך למות, בוא הצידה ואני אעשה עמך חסד ואעזור לך לגמור עם חייך!״ הבחור פסק לדבר. היו כאלה שחשבו שאבא אמנם רוצה להורגו וניסו להניאו מכך.

אבי הרגיעם שלא היתה לו כל כוונה כזאת וכל מה שרצה זה להביאו למצב קרוב מאוד למות, להביאו לידי הלם מוות ועל ידי כך לעורר את רצונו לחיות ואת תקוותו לחיות. בלי תקווה — אין חיים. אבי אהב את החיים, עבד למען החיים, פעל ודאג לחייו ולחיי אחרים. היה נכנס במהירות לעובי הקורה בכל בעייה ותמיד היו לו פתרונות מקוריים. האופטימיות נבעה ממנו לכל עבר, אנשים רצו להיות ולחיות במחיצתו. מאז ומתמיד היה מוכן להתחלק בכל מה שהיה לו. לא פעם היו לו על כך ויכוחים עם אמא, אך הוא היה מבקש מאמא שתבין שאם הוא עוזר לזולת, זה כאילו עזר לעולם כולו ללא הבדל גזע או דת. הוא עזר הרבה לעניים ועוברי אורח היו תמיד אורחים בביתנו. ביתנו הפך לא

פעם לאכסניית אורחים. אם לא היה מקום בבית, אזי בגורן, על התבן, על השחת או על הקש. הצבא הפולני תמיד התאכסן אצלנו. לא פעם הזמין אבי את קציני התמרונים הצבאיים הגדודיים שנערכו בקיץ, או בחורף, על הקרח. הוא היה ידוע בכל המחוז ובאוקראינית כינו אותו אברמקו. "לך לאברמקו, לך אליו ויעזור לך, לך לאברמקו ושאל אותו מה לעשות". אלו היו מילים שבשיגרה. בין אם היה צורך למכור בהמה או סוס, או לקנות שדה תבואה או להלוות דבר מה. הפולנים היו מרימים אותו על כתפיהם וצועקים: "תחיה מאה שנה, אברמקו שלנו!"

כידוע, הברכה הפולנית היא רק עד מאה שנה. כל נשף שהתקיים באיזור ובו משמנתה ומסלתה של התושבים, לא התקיים ללא נוכחותו של אברהם ברייר, ללא ריקודיו — שכה היטיב לבצעם. כל אחת רצתה לרקוד עם אבי, בין אם היו אלה ואלסים, מזורקות, או קרקוביאק, צ׳רדאש ופולקה. אף על פי שבשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה העולמית היו כבר ארגונים פולניים שסיסמתם היתה "לא לקנות אצל יהודים" — משפט כזה מעולם לא נאמר בנוכחות אבא. היתה זו אחת המוסכמות שאין מערבבים חברה ומדיניות.

★

רציתי ללכת לאותו מקום בו מצא אבי את מותו, אך חברו ויינשטיין פחד ללוותני לשם. הוא רק אמר לי שהכפריים אמנם קברו אותו אך בוודאי לא נשאר זכר ממנו ואני מניח שמעליו נזרעת תבואה מדי שנה בשנה. הבנדרובצים לא הפשיטוהו ממעיל הפרווה שלו, ואחד הגויים החליט להעביר לנו את מעילו. כאשר הגעתי אל הגוי הזה, ביקשתיו שיראה לי את מקום קבורתו של אבא אך הוא נשבע שאינו יודע היכן הוא וכל מה שרצה זה שהמעיל יגיע לבניו. קיבלתי את המעיל והבאתיו אל היער. בשאתי את המעיל היתה לי תחושה כאילו נושא אני את אבי החולה, הפצוע, אתי ליער. חיבקתי את המעיל וליטפתי אותו. למחרת בבוקר שוב נטלתי את המעיל וניסיתי לאוורר אותו ולשומרו. כאשר פתחתיו, גיליתי בו חור אחד ושני. מיששתי את החור ונתקלתי בעצם של אבי. היתה זו עצם של צלע החזה, אך לא יכולתי לקבוע אם הוא נורה בכדור דום־דום או נפגע ברסיס של רימון, כפי שויינשטיין סיפר לי. עטפתי את העצם בנייר שמנוני שנזדמן לי ולאחר מכן בבדים שמצאתי.

וולסובצים

מצבם של היהודים נעשה יותר ויותר קשה. פרט לאוקראינים, שהתפלגו לארבעה ארגונים עיקריים — הבנדרובצים, הבולבובצים, האופא (אוקראינסקה פובסטנציה ארמיה) והאונרא (אוקראינסקה נרודניה רבולוצרוניה ארמיה), קמו גם יחידות פולניות, שהעיקרית שבהם היתה אקא (ארמיה קריובה). על אלה התווסף גורם חדש: יחידת ולסוב, על שמו של גנראל ולסוב שעבר לצד הגרמנים ביחד עם מספר רב של גדודים מהדיביזיה שהגנה על לנינגרד. על ארוע הקשור בוולסובצים שמעתי מפיו של קפיטן סשה בר, הנמצא כיום בארץ.

שלמה כץ יצא עם מלכה (מניה) קסלר לכפר שהיה רחוק למדי מהעיר. הסתבר שלכפר הזה הגיעה יחידה קטנה של וולסובצים ממוצא קוזכים. כאשר דלת הבית נפתחה והם פרצו פנימה, חש שלמה את המוות מול עיניו. מיד, אינסטנקטיבית, הוא קפץ דרך החלון החוצה והחל בתמרון של התחמקות בין בתי הכפר. הם רדפו אחריו מבית לבית אך לבסוף נטשו את מרדפם. בעת המירדף ברחה גם מניה. היא רצה לכיוון שונה, אך דרכה השתלבה בחוזרים מן המירדף אחרי שלמה, והיא נתפסה. כאשר ראתה שלא תחלץ מהם ומותה מובטח, היא החלה להשתולל ולצעוק בצורה ברורה ביותר: ״אני יודעת שאתם מתכוונים למסור אותי לגרמנים, אך תדעו לכם שאחי ואבי הם פרטיזנים והם ינקמו את דמי. דמי לא יהיה הפקר! דמי יהיה בראשכם! אתם בגדתם בצבא האדום! אתם נלחמים שכם אל שכם עם הגרמנים! איזו תשובה תתנו לממשלת ברית המועצות כאשר ישובו הרוסים? האם תספרו שהרגתם נערה יהודיה, בת של פרטיזן?״

הם השתוממו מצעקותיה, ניסו להרגיעה, אך היא בשלה — המשיכה לצעוק ולקלל. היא גם איימה עליהם שלא יוכלו לשבת בנחת בבסיסם וכי באחד הלילות יגיע סופם המר. הם תפסו אותה בחוזקה, כדי שתירגע, והחלו ללטף את פניה. כל בני הבית השתתקו ולא הוציאו הגה, ואז ניגש אליה הסמל של הקבוצה והחל להסביר לה שאין לה מה לפחד.

״איננו רוצים להרע לך, אנו כמוך, גם אנו רוצים לחיות. אנחנו שבויי מלחמה שבעל כורחנו גוייסנו לצבא ולסוב, אך ליבנו אתך. אין אנו רוצים במותך ולא בהסגרתך, אנחנו שמחים שנפגשנו אתך. היינו בעצמנו רוצים להצטרף אל הפרטיזנים, אך עוד לא הגיע הזמן. אנחנו רוצים ליצור קשר עם יחידות פרטיזניות ולערוק על ציודנו ואנשינו. לשם כך אנו זקוקים להזדמנות מיוחדת, כדי שנוכל להביא אל הפרטיזנים לא רק את עצמנו, אלא גם שבויים גרמניים ואת רכושם הצבאי. לכן אני מבקש ממך, תעשי שירות גדול לסובייטסקי סויוז, אם תעזרי לנו ליצור קשר עם פרטיזנים״.

״אם כך, למה אינכם משחררים אותי?״ שאלה מניה.

״הנך חופשיה, את יהודיה חופשיה. אבל זכרי אותנו, הלוואי וניפגש אחרי המלחמה ונהיה כולנו אנשים חופשיים״.

כאשר ראתה מניה שהיא משוחררת ואין נשקפת כל סכנה לחייה, חזרה אל עצמה, אל בטחונה המלא ואמרה להם בפשטות: ״אם אתם באמת רוצים לשרת את הסובייטסקי סויוז, עליכם לעבור את נהר סלוץ׳, שם תפגשו בהרבה גדודי פרטיזנים אשר מחכים לכם בכליון עיניים. אתם תוכיחו לעם הסובל את חפותכם ותוכיחו שאמנם אינכם בוגדים במדינה, אלא פועלים למען האינטרס המשותף להצלת אמא רוסיה״. ואז הוסיפה בערך כך: ״תחי ברית המועצות! למען האומה ולמען סטאלין הגדול! הניצחון יהיה עמנו! בהחלט! אנו ואתם נשמיד את האויב! מוות לנחש הפאשיסטי! האויב ישמד!״

כך לימדה בחורה יהודיה פרק היסטורי — פוליטי ולאומי — את החיילים שזה למעלה משנה, מאז שביים, הפכו למשתפי פעולה מזויינים של הזרוע הצבאית הגרמנית.

מניה קסלר ז״ל לא זכתה לראות ולחוש את הניצחון המיוחל ולא את החופש וגם לא נפגשה שוב עם אנשי הצבא ועם הפרטיזנים הרבים, אך מילותיה חדרו אל לבם של אלה שתפסו אותה וצעקותיה וקריאתה הביאו רבים מיחידות הוולסובצים אל חיקן של יחידות פרטיזניות, שם הוכיחו בדמם את חפותם. הגיעו לאוזנינו שמועות רבות על יחידות שלמות שקמו על מפקדם, על נשקם ועל ציודם הכבד, הרסו את בסיסם ונכנסו ליערות והצטרפו אל לוחמי החופש. אוכל לומר בוודאות שמניה קסלר היתה המסר החי אל ליבותיהם של הוולסובצים. אמנם, לא כולם עזבו את הגרמנים ועם גמר המלחמה הנ.ק.ו.ד. חיפש אותם בגרמניה, בצ׳כיה ובכל חלקי הכיבוש המערבי והם שילמו בישיבה בסיביר.

הסיסמאות הקדושות

מנין הגיעו כל הסיסמאות אשר מניה ידעה לדקלם אותם בעל־פה?

באחד הימים נתקלתי בשני פרטיזנים אשר הביאו מסר ליחידה דיברסנטית, שפעלה מתוך יער עבות נגד רכבות שהובילו ציוד לחזית. הם סחבו עמם חוברות. אחד מהם היה חייל פולני שנשבה על־ידי הרוסים וצנח יחד עם רוסים סיביריאקים, מאחר והכיר את הסביבה ושלט בשפה הפולנית ובשפת החוחולים (שפת האוקראינים המקומיים). הם עצרו אותי על יד קרחת היער, כאשר הייתי במצב של שינה. הם הקימו אותי ושאלוני למעשי. ראיתי שהשאלה נשאלה ברוסית רהוטה ואחד מהם נראה לי כרוסי טיפוסי. עניתי להם בשאלות: "מי אתם ולמה אתם רוצים לדעת? הגידו לי, ואגיד גם לכם". ניסיתי לעמוד על רצונם הכן, האם הוא ידידותי או עויין, ואז הם שאלוני ישר לעניין, האם אני יהודי או מן הכפר הקרוב. לאחר שהייה קצרה עניתי בחיוב, כשאני מסתכל איפה האחרים ואם יש לי דרך לברוח. אולם ברגע שהבחנתי שהנשק שהם מכוונים אלי הוא אוטומטי, עם מחסנית עגולה, מיד שאלתי האם הם פרטיזנים. כששמעתי את תשובתם החיובית לפתתי מיד את זה שפניו נראו לי יותר אינטליגנטיים והבהרתי להם כמה אני חולם לפגוש בהם, כמה אנו משתוקקים להתראות עמהם ומדוע אינם באים לעזור לנו בצרותינו. "הנה, באנו", היתה תשובתם, "אך נישאר רק שלושה ימים ויש לנו הרבה תפקידים צבאיים. אם אתה רוצה להצטרף אלינו, נשיג לך נשק ותלך עמנו". רציתי להסכים בו במקום, אך קודם כל שאלתי אותם איפה הבסיס שלהם. "אנו ניידים. אין לנו בסיס קבוע, וכי מה הבעייה? אין לך נעליים, נפשוט גרמני ותקבל את המונדור (המדים) שלו ואת מגפיו וגם את נשקו. עכשיו אנחנו רעבים ונעשה מנוחה. נישאר בקרחת כדי שלא נהיה גלויים לעין".

התיישבנו ואחד מהם פתח את ילקוטו והוציא משם לחם וקופסת שימורים שעליה כתוב "סביניה טושינקה" ברוסית ובאנגלית. התפלאתי

לראות את המילים באנגלית. ״אנו מקבלים מהשותפים, מהסויוזניקים, מזון, תלבושת וגם אווירונים״, היתה תשובתם. לא האמנתי למשמע אוזני, רק קנאתי למה אנו לא מקבלים כל עזרה ממישהו, מאיזה מקום שהוא. כאשר המשכתי לחשוב על כך, תקפה אותי עצבות ממש. הבחור הנאה שביניהם שאל אותי מה העציב אותי והפציר בי לאכול. ״עלינו להמשיך, יש לפנינו דרך די ארוכה״, אמר. קיבלתי חתיכת לחם די גדולה ובעזרת סכין הוא חתך לי גם חתיכת בשר חזיר. זה היה נפלא. הכנסתי את האוכל אל תוך לועי ורציתי לבלוע הכל במהירות, אך כמעט נחנקתי מהבליעה הזאת. הרוסי מיהר לטפוח על גבי, כדי לשחרר אותי והסביר: ״אוכלים לאט לאט. ללכת צריך מהר, לאכול — לאט״. ״איך אוכל ללכת עמכם?״ שאלתי אותו, ״אני לא לבדי, יש לי עוד אחות ואחים קטנים ממני. אמא נהרגה בקבר אחים ואבי נהרג על ידי בנדרובצים. אני חייב להיות להם למפרנס״. ״עכשיו אני מבין למה אתה עצוב. בסדר, אנחנו נשתדל להיות אתך בקשר. תגיד לנו באיזה יער אתם נמצאים ובהזדמנות נפתיע אתכם בביקור״.

עכשיו פחדתי, למרות הכל, לגלות להם את מקום המצאותנו. הוא הרגיע אותי והסביר לי שגם אם לא אגלה לו, הם ימצאו אותנו, ״או אולי אתה לא מאמין מי אנו״, הוסיף. התנהגתי בסקפטיות וחברו הוציא מתרמילו חבילה עם טפסים מודפסים באותיות גדולות ובהם קריאה לכל האוכלוסיה המקומית הכבושה-על ידי הפאשיסטים הגרמנים. הקריאה היתה מכוונת לכל אחד ולכולם יחד. ״אל תעזור לנחש הגרמני הכובש! תגרום לו לאבידות ברכוש ובנפש! שתף פעולה עם התנועות הפרטיזניות! הילחם נגד האויב האכזר המשותף לכולם! היכון ליום הנצחון, ליום בו ישאלוך מה עשית בזמן המלחמה, למי עזרת או האם חס־וחלילה שיתפת פעולה. זכור, חבר! הניצחון יהיה עמנו! אנו ננצח!״ וכאן אני רוצה לצטט משפט יפה שנחרת בזכרוני ואשא אותו עד יום מותי:

״כאשר הים, הנהרות והאגמים יתכסו בקרח, יתקיים מצעד הניצחון דרך וארשה לברלין! מוות לכובשים הגרמנים! מוות להיטלר והקליקה שלו! מוות למפירי שלום העולם! נהרוג את הנחש, את היטלר, במרבצו האישי בברלין! הניצחון יהיה עמנו! אנו ננצח!״

★

מים לא היו במקום וכאשר סיימנו לאכול, לא שתינו כלום. הם נתנו לי כעשר חוברות כאלה ואמרו לשים אחד בכל כפר כדי שיעבירו מיד ליד. ״זה יהיה תפקידך הגדול. תחזיק מעמד ואנו ניפגש שנית, אולי לפני הניצחון הגדול על האויב ואולי אחריו. מסור לכולם דרישת שלום מאתנו. אל יפול רוחכם, חכו ותיזכו לניצחון״.

עשיתי כמצוותם והבאתי עמי ליער שתי חוברות כאלה. כל אחד קרא את תוכנן ובכה, קרא מחדש וחזר וקרא בחוברת. כולם למדו בעל־פה את הכתוב בחוברת. המילים והמשפטים חדרו כל כך לנשמתנו עד שאינני מסוגל להעלות זאת על הנייר, כאילו היו כתובים בספר הספרים, כאילו כל מילה קדושה היא. כל משפט הפך לתקווה גדולה מאין כמוה. העידוד ששאבנו מהחוברת חישל אותנו כמו את סטאלין עצמו. כל אחד קיווה שיזכה להאריך ימים עד בוא הישועה הגדולה על כל ישראל ועל כל העמים יחד. באותו זמן לא ידעתי אל נכון מי הם העמים הנלחמים בגרמנים. כן לא ידעתי כלל כמה יהודים נמקים במחנות הריכוז ומתים שם מרעב. כל זה נודע לי רק אחרי המלחמה. אני חשבתי שרק אותנו הרגו וחיסלו ואילו יהודים בארצות אחרות חיים בביטחון ובשלווה.

האמת המרה התגלתה רק אחרי המלחמה. המשפטים היפים והיקרים שדיקלמה מניה קסלר בקול היו כולם מהחוברת. משפטים אלה הם שהעבירו את המסר ליחידות אחרות ולתושבים אחרים והם ששינו את התנהגותם כלפי תושבי המקום. הם גם יצרו תקדימים לעריקה משותפת מהגרמנים אל היערות, אל הפרטיזנים. הוולסובצים הצטרפו ככוח מאורגן להפליא אל כוחות הלוחמים על כל הנשק הכבד שהיה ברשותם — שמייסרים מ״ג 34, מרגמות, רימונים, לבני חבלה וכן טלפונים, חומרי חבישה ועוד. הכרתי לפחות מקרה אחד שבו הגרמנים הגיעו לבסיס מיד לאחר שהם עזבו אותו, לפנות בוקר, והחלו לרדוף אחרי העריקים הקזכים וההקוזקים והתפתח קרב אשר נגמר כשידם של העריקים היתה על העליונה. הם הסבו אבידות ליחידות הגרמנים ובנוסף לכך הפשיטו את גוויותיהם מהמדים.

הכי מבולבלת היתה האוכלוסיה המקומית, האיכרים הפשוטים. לדוגמא: כאשר הגיעו גרמנים לכפר וציוו לאסוף תבואה, הם החרימו

סוסים או שוורים לצורך ההעברה. מיד נודע לבנדרובצים על הנעשה בכפר פלוני, באו ותקפו את הגרמנים והשמידום. בדרך כלל היו אלה גרמנים ששוחררו מהחזית באמצעות בתי חולים עקב פציעתם והם ניהלו בעורף את העניינים, אך לא ידעו בדיוק כיצד ומתי לפעול, וכך נפלו במילכוד. אז הופיעו במפתיע פרטיזנים ותקפו את הבנדרובצים וכך הפכו המנצחים למנוצחים. במקרים כאלה נהגו הפרטיזנים לרכוש את לב האוכלוסיה והחזירו להם את מה שנותר, הן מהתבואה והן מן האינוונטר החי שלא נהרג בחילופי האש.

המצב ביערות החל להחמיר מיום ליום. חלק מהאנשים הגיע למסקנה שאם לא נעשה דבר מה חורג בנדון, נמצא עצמנו בסכנה שאין לצאת ממנה. הוחלט איפוא לדלל את אנשי היער על־ידי עקירה מרצון מהמקומות בהם נמצאות קבוצות יהודיות מאורגנות ומאורגנות למחצה, או סתם לשם הרושם. התנועה מהיער ובחזרה היתה בפני עצמה פעולה הכרחית לאנשי היער. לצאת ממנו היה הכרחי בכדי לארגן מזון ולחזור אליו ובכדי לנוח יומיים־שלושה לפני היציאה הבאה. אבל כאמור פעולות אלה סיכנו את כולם בדרך זו או אחרת. מספיק היה להציב בלשים בדרכי היער כדי לתפוס יהודים ולמוסרם לידי השלטונות.

לאחר ימים ספורים התרחשה במקום פלוני אובלבה רחבת ממדים, ממוכנת במיטב הנשק האוטומטי הגרמני, שהסתיימה בקורבנות שווא נוספים משרידי השרידים ששרדו מפליטי האקציות או מקברי האחים. אנשים התייעצו האחד עם השני והחליטו לא להיות יותר טרף לאובלבות ולהפוך את הרגליהם של הגרמנים לדבר בלתי משתלם. ציד היהודים היה ברובו בלתי מזויין ובלתי מאורגן גם אם היו ברשותם כלי נשק כלשהם. כמעט לכל האובלבות שהיו, לא היתה התנגדות כלשהי. הגרמנים הופיעו בכוח רב שגייסו מיחידות שהיו בסביבה הקרובה, יחידות שבאו לפוש, יחידת מעבר, או יחידות של שירותים אשר כללו כל מיני מלשינים להאדרת שמם, או למען בצע כסף. מיד עם התקרבותם ליער, שהיה מסומן במפה במספר מסויים — הציבו בו מכונת ירייה.

★

כאשר כל החיילים תפסו עמדות בפרוסיקים (פרוסיק — חייץ בין יער ליער למניעת שריפות), פתחו מכונות הירייה באש צולבת והיער על כל

בעלי החיים שבו התעורר מהתרדמה הקבועה והזדעזע. כל מי שהיו לו רגליים והיה נחוש בדעתו, עזב את מקום המסתור שלו ונס על נפשו במטרה להגיע ליער קרוב, אולי שם יינצל. אולם לאמיתו של דבר הוא לא יכול היה לדעת מהיכן באה שריקת הכדורים. ביער קשה מאוד להבחין מאיזה כיוון יורים עליך, אלא אם כן אתה נמצא קרוב מאוד למקום הירי. במקרה כזה תוקפת פאניקה את כולם — את החזקים ואת החלשים, את הפיקחים ואת העיוורים, את הזקנים ואת הילדים. כל אחד, חייו נתונים בידיו, בידי שמיים, או בידי היורה בו. לעתים קרובות הירייה פגעה בבורח והוא לא הספיק להגיע אפילו לפרוסיק ונפל מתבוסס בדמו. לאחרים היה מזל — הם נפצעו ונפלו בין השיחים, שם שכבו מבלי להשמיע קול וחייהם היו בידי שמיים... אחרים המשיכו לרוץ לעבר הפרוסיק וחלקם הגיע לשם בשלום. לאסונו של עם ישראל לא רבים היו אלה שהצליחו לשרוד לאחר אובלבה זו או אחרת. יש לזכור, שכאשר מכונות הירייה פתחו באש, כל שוכני היער קמו על רגליהם והחלו לנוס לכל עבר, כל אחד בנפרד — בעל ללא אשתו, ילד ללא אמו או אחותו.

כל אחד נס לכיוון אחר, לא היה זמן להתייעץ. מכונות הירייה ירו בתחילה אש צולבת אל היער מזווית בטחונית להם. החיילים על מפקדיהם היו מסודרים בשני צידיו של היער וירו גם הם מזווית בטחונית. אולם לאחר מכן מכונות הירייה הסיטו את האש לגבול הפרוסיק בלבד ואילו החיילים החלו להתקדם אל תוך היער, כשהם ממשיכים להמטיר אש על הבורחים, הנופלים בזה אחר זה. החיילים עמדו במרחק של כשלושה מטר זה מזה. מטחי האש היו בגובה המותניים, משמע בערך מטר מהקרקע ומי שרץ סיכוייו להיפגע היו רבים. מי שנכשל, נפל ולא התרומם ולא הוציא הגה, אלא שכב בשקט בין הצמחייה, או בין ערימות של ענפים, או מי שהצליח לטפס במהירות על עץ סבוך, סיכוייו להישרד היו טובים. היו גם מקרים שגרמנים התקדמו וירו כשהם נתקלים ביהודים מבלי שירו עליהם כלל. אך זה כמובן היה נדיר ביותר. היו יהודים שחשו שכדורי הגרמנים מתקרבים אליהם ובעוד שניה יפלחו את גופם, והנה למרבה הפלא החייל אינו הורג אותו אלא ממשיך לסקור את היער בדרכו לפרוסיק הבא. מאובלבות כאלה נשארו מעטים בלבד בעלי מזל.

השפעת האובלבות — הצטרפות לפרטיזנים

הגרמנים ככלל ירו על מנת לפגוע, אך גם ידם לבטח רעדה כי הם ידעו שישנם גם יהודים מזויינים והם עלולים להיפגע. המסקנה אליה הגיעו יהודי היער היתה אחת: לצאת ולהצטרף אל לוחמי הפרטיזנים.

יום אחד קם שלמה כץ, בחור כבן תשע עשרה, עם סוניה גיסתו של הפרטיזן המתבודד פרייזינגר ועם המהנדס אברשה ובנו בן החמש עשרה (שאת שמו איני זוכר) ועוד שני בחורים, נפרדו מהיקרים להם ויצאו לדרך. עם רדת הערב הלכנו מניה קסלר ואנוכי ללוותם עד ליער ברוננה, שם המתינו להם בחורים נוספים עם נשק. נפרדנו בחיבוקים ובנשיקות חמות מכל המתגייסים. הם היו בעינינו האוונגרד הנעלה ביותר של בני עמנו, של היהודי הנרדף, העומד להפוך במהרה ליהודי הרודף והנוקם את דם יקיריו, דם עמו ישראל. בין אותם דרי הגגונים, מהם יצאו הטרום־פרטיזנים, בלטה מאוד סוניה, בחורה גבוהה, מלאת העזה, המבוגרת ממני בשנה־שנתיים, אשר השרתה אווירה של אומץ בין הגברים. כשנפגשתי אתה היינו נועצים מבטים זה בזו והיה שרוי בינינו מין קשר סמוי. ידעתי שאין אני יכול לכבוש את ליבה, ראשית בגלל הגובה ושנית בגלל הגיל. אך לה כנראה לא איכפת היה הדבר. היא נהגה להגיד לי: "חשוב שנישאר בחיים ויהי מה, אפילו אם ניפצע. כדאי וכדאי לראות את מפלתם של הגרמנים וחזרתם של הגיבורים ועמם בני עמנו שגוייסו על פי צווים ממשלתיים עם פרוץ המלחמה. אתה תראה שעוד נחגוג את קיומנו ואת שיבתנו לבתינו שהוחרמו", אמרה לי. "את מדברת כמו נביאה, סוניה, איפה הרוסים, איפה הניצחון ואיפה אנו?" עניתי לה. "כל זה לא חשוב, חשוב שאתה תאמין בזה", אמרה.

היום, בפרידתנו, עמדנו מחוץ לגגון, התחבקנו והתנשקנו כאילו היינו חברים מספסל הלימודים, או ידידים שיוצאים לבלות יחד. כך הרגשנו שנינו, כשאנחנו מחניקים בתוכנו בכי עמוק.

סוניה היתה יפה, תמירה, בלונדינית, שיערה היה ארוך ופניה נקיים, מוארכים במקצת ובהם בלטו עיניה הירוקות והפתוחות לרוחבה. החיוך לא מש מפניה ולו לרגע. שאלתיה איך היא מקבלת על עצמה תפקיד שהוא קשה אף לגברים. "את הרי עדינה, עדיין לא קיבלת את 'המחזור' שלך ואת יכולה להימצא במצבים מביכים. לבטח יצא לך לחיות במשותף לא רק עם גברים יהודים אלא גם עם גויים".

"העובדה שעדיין לא קיבלתי זאת תקל עלי להתגבר על הבעייה שהעלית. בכל אופן, אני מודה לך על דאגתך לי. כרגע אני מרגישה שאני משאירה כאן עוד אח. אחי אפילו לא חשב על כך וגם לא אחותי", הוסיפה.

שוב התנשקנו ושוב התחבקנו ושוב בכינו קצת בחשאי עד שהמהנדס הרים את קולו ואמר: "עד מתי תימשך הפרידה? עלינו לצאת בעוד מועד!" ושוב חיבוקים אחרונים. נפרדתי גם משלמה כץ שהזיל דמעות וביקשני גם למסור דרישת שלום לאביו, לאחיו ואחיותיו וביקשני שאדאג להם במידה ואוכל. כן נפרדתי מהמהנדס שממנו למדתי כמה דברים על חיי המין וכן שיר יפה ועצוב על אמא, שכבר לא היתה לי: "קינדער יאערן זיסע, קינדער יארען". החבר'ה ואתם סוניה יצאו לדרך. עוד שמענו אחריהם, במרחק מה, את שבירת הענפים היבשים מתחת רגליהם לפני שנעלמו, במזל טוב, לדרכם מעבר לנהר סלוץ'.

בתחילה נתקלו בגדוד פרטיזני עויין ליהודים, אך חיש מהר עברו ליחידה שקלטה אותם. שם, באחת הפעולות, נהרג בנו של המהנדס. שלמה כץ השתתף בהרבה גיחות קרביות ודיברסנטיות. כאשר השתחרר מהפרטיזנים, שכונו על שמו של סובורוב בשם "אוגדת סובורוב", כתוב שחור על גבי לבן בתעודתו, שהחבר פרטיזן שלמה כץ שלומוביץ שוחרר מהפרטיזנים על פי צו חוקי ואנו מאשרים שהנ"ל יש לו על חשבונו האישי מעל לשישים ושלושה הרוגים גרמנים ואויבים אחרים, והשתתף בארבע הפלות של טרנספורטים צבאיים מעל פסי הרכבת וכן בהשמדת גשרים חשובים ששירתו את הצבא הגרמני. במהלך הקרבות נפצע פעם אחת. על החתום — מפקד סוידניה, אוגדת סובורוב.

רוב אנשי הקבוצה מצאו את מותם באחד מהקרבות הרבים. גם המהנדס נהרג סמוך מאוד לשובו של הצבא האדום. סוניה נשלחה

לתפקיד מסויים שטבעו לא התברר לי עד עצם היום הזה, אך היא הצטיינה בקרבות הגבריים ונטלה בדומה לגברים חלק פעיל ונכבד בפעולות פרטיזניות, נחוּנה בשמיעה בלתי רגילה ויכלה לשמוע רכבת ממרחק של קילומטרים אחדים. גם חוש ההתמצאות היה מפותח מאוד אצלה.

באחד הימים, עם סיום תפקידה, יצאה לבקר את אחותה ואת יתר בני משפחתה שנמצאו במרחק של כשלושה קילומטרים ממנה. היא התעכבה שם זמן מה כדי לנוח והמשיכה בחזרה אל היחידה שלה. כאשר יצאה מיער אחד ועמדה כבר לעבור את כל קרחת היער, אל היער הבא, הגיח מולה גבר גבה קומה. היא לא ידעה אל נכון מיהו, אך הוא שמע וידע עליה. עם זאת היה נחוש בדעתו לפרק את נשקה מעליה. כאשר קרבו זה מול זה בהליכה איטית וזהירה, נתנו שניהם צעקה לעצור — ידיים למעלה. בשביב של שניה הפנתה סוניה את הקנה אל הגבר ממולה, כאשר אצבעה על ההדק. הגבר החל לגמגם ולדבר על ליבה כשהוא מוסיף חיוך, שלא תעשה דבר. הוא סיפר שהוא יודע מי היא ומה שמה, ולשאלתה מי הוא ענה שהוא פרטיזן כמוה. "מאיזו יחידה אתה?" "אני מדיאדיה מישה". יחידת דיאדיה מישה היתה מפורסמת באיזור וכל אחד ידע את שמה. דיאדיה מישה היה כנראה יהודי וכולם ניגנו על הנימים הללו כשהיה צורך. בדברו, התקרב אליה כשעיניה לא משות מתנועותיו. "הרי דיאדיה מישה עזב את האיזור ומה מעשיך כאן?" שאלה אותו. הוא הבין שאין חוכמות והתכוון לזנק עליה ולפרק את נשקה, ואולי גם לאנוס אותה ולחסלה. כל זה התרחש נגד עיניה. הוא כבר היה במרחק של קפיצה מקצועית ממנה ומניעיו היו ברורים לה כשמש. הוא לא הספיק לבצע את משימתו, כי היא שלחה לעברו צרור קצר וכך סיים אותו גבר את הקריירה שלו כפרטיזן, כמארגן, כשתלטן על אחרים.

היא לא ידעה ששמו היה טומש, היערן המפורסם מפולנה, שבשנת 1942 אירח בביתו יהודים, אחר־כך עזר לארגן אותם ואחר כך ניסה לשלוט בהם. היה זה אותו גבר שניסה להשתלט על אבי ואני מנעתי זאת ממנו כאשר הכיתי בגבו בעזרת כלי מעץ ששימש למעיכת תפוחי־אדמה. הוא עזב אותנו, הצטרף לפרטיזנים, אך גם שם לא מצא את מבוקשו והפך לפרטיזן בודד. עכשיו חשק בסוניה ובנשקה, שהיה כנראה זקוק לו. כך מצא את מותו ארבעה חודשים אחרי מות אבי.

סוניה, הבחורה היפה והמבריקה, היתה אהובה על כל הלוחמים עמם שיתפה פעולה. היא מעולם לא התחמקה משום פעולה והיתה לתהילה ולדוגמא לכל בני עמנו. אינני יודע איך היא השתחררה מהיחידה הפרטיזנית ומתי, גם לא ראיתיה עם גמר המלחמה, אם כי ראיתי את אחותה ועזרתי לה רבות עם בוא הרוסים. כיום נמצאת סוניה בארצות־הברית. סוניה היתה מתוקה ומלאת עוז כאחד. היא ידעה להגן על עצמה ועל כבודה והיתה עמוד אור בדרכנו. שתחיה עד מאה ועשרים — כה לחי!

שחיטת פולנים — סתיו 1943

החלה תקופה חדשה של התקפות אוקראיניות על פולנים שגם בשבילנו היתה גורלית לא פחות. בתום האביב החלו האוקראינים, שחלקם ערקו מהגרמנים וחלקם נטשו את שורות הפרטיזנים, להתארגן מחדש. נוצר מצב חדש שהיה קשה לפולנים וליהודים כאחד. האוקראינים עצמם התחלקו, כפי שציינתי, לפחות לארבעה אירגונים שונים, שהעיקריים שבהם היו הבנדרובצים על־שם סטפן בנדרה, ובולבובצים על־שם טרס בולבה. השוני בתפיסתם האידאולוגית היה דק ביותר. קבוצה אחת דגלה בהריגה כללית: גרמנים, רוסים, פולנים ויהודים, ואילו הקבוצה השניה טענה שיש להבדיל בדרך ההריגה של כל אחד מהם: את כולם יש להרוג בכוח הנשק, ואילו את הפולנים, שלגביהם חבל על כל כדור, יש להרוג במכשירים מכל הבא ליד, כולל גרזנים, סכינים, חרבות, חרמשים, קילשונים וכדומה. הכפרים הפולנים, שהיו פזורים בין הכפרים האוקראינים כלוח שחמט, הפריעו הן בהתארגנות להתקפה והן לאלה שבדעתם היה להתכונן למיגננה. אך האוקראינים היו רבים יותר ומספר הכפרים שלהם רב יותר ועד מהרה החלו להטיל אימה על האוכלוסיה הפולנית. בהתחלה עשו זאת על ידי הפרחת שמועות זדוניות, ולאחר מכן בהרג ורצח בדם קר. הם בחרו בנקודות ישוב מבודדות, הקיפו מספר בתים ורצחו בגרזנים ובחרבות את כל דרי הבית. הם לא עזבו את המקום עד שלא חתכו את רגליהם וידיהם של נשים וילדים ובדם הנוטף כתבו על הקירות הלבנים את הסיסמה המפורסמת: ״למען העצמאות האוקראינית״. לא חסרו גם סיסמאות אחרות, אך זה היה העיקרון.

יום אחד נקלעתי לכפר פולני בשעות הבוקר, ביחד עם בן דודתי אברהם ז״ל ועם אחי בנימין, כאשר היינו בדרכנו חזרה מגיחת לילה. התקרבנו לקצה הישוב, לא ראינו איש מתושבי המקום. עמדנו מוסתרים בין השיחים וצפינו במתרחש בכפרון הפולני. במשך עשר דקות של צפייה לא הבחנו באף אדם בתוך הכפר, אין יוצא ואין נכנס, לא כלב

ולא סוס. הדבר עורר את תמיהתנו. נסוגנו במקצת לתוך השיחים כדי להגיע לנקודת תצפית שונה אל בתים אחרים, אך שום דבר לא השתנה, אותה תמונת מצב. החלטנו להיכנס אל חצר הבית הקיצוני תוך מחשבה שמישהו יעצור בעדנו, או ישאל למעשינו. עברנו על פני מחסן ונתקלנו במלונה ובכלב הרוג בעריפת ראש. המראה היה מזעזע. הכלב כפי הנראה קפץ שניות ספורות בעת הריגתו ודמו ניתז על הכל באיזור המלונה. היום אינני תופס כיצד לא הסתלקנו מיד מהמקום. בן דודי אמר שכנראה כולם ברחו אחרי שהרגו את הכלב. בו זמנית הבחין בשק מלא בשעועית וגריסים. גיליתי שם גם שק ריק וחילקנו את השלל לשניים. עם השלל בידינו הסתלקנו מהמקום מבלי לבדוק מה נעשה בתוך הבית. ממש גנבנו את המזון שאנשים הכינו לעצמם לכל השנה. משם עברנו ליער אחר אשר הובילנו חזרה אל מאורתנו. את המזון הרב שהבאנו חילקנו גם לשכנים ולידידים. בישלנו ואכלנו בתקווה שלא נצא מהיער במשך מספר ימים.

למחרת בא אלינו מישהו וסיפר שהגיע לכפר קטן וכאשר נכנס לאחד הבתים נתקל בחצר בכלב הרוג, אך כאשר המשיך ונכנס לתוך הבית עצמו, גילה שכל המשפחה — גברים, זקנים וילדים — נרצחו בשחיטה ונמצאו כרותי אברים. הוא נתקף בהלם בו במקום ולא ידע מה לעשות, או איך לצאת משם כי חשש פן אורבים גם לו בחוץ. הפחד שנפל עליו היה כה גדול שלא חשב אפילו לקחת דבר מה. כאשר התאושש קמעה, זינק החוצה והחל לרוץ לעבר היער בכל כוחו. בהגיעו ליער טיפס על עץ והיסווה עצמו בענפים. כך ישב בלי נוע כמה שעות טובות. סיפרתי לו שממקום זה הבאנו שעועית ושכנראה גם בעל הבית היה בין ההרוגים. יותר מזה, ייתכן שתושבי הכפר כולם הרוגים, כי לא ראינו שם כל תנועה, לא אדם ולא בעל חי.

בינתיים הגיעה אלינו ידיעה חדשה, שבכפר פולני אחר ניסו האוקראינים לעשות מעשה דומה, אך נתקלו שם בהתנגדות. בכפר הזה היתה שמירה אזרחית פנימית והם פיטרלו. כאשר הכלבים החלו לנבוח, החל הפטרול לירות באוויר ולתוך החורשות שאליהם נסו. וכך, הודות לעירנותם של הכלבים, נמנע מהם טבח בטוח. באשר לאותו כפרון, שבו בוצע הטבח, הידיעה על כך נמסרה לגרמנים ואלה באו עם משאיות ואספו מכל הכפר את הגוויות וקברום בקבר אחים.

בתחילה חששנו שהפולנים יאשימו מיד את היהודים כאחראים לפעולה זו. לאחר מכן הסתבר שפחדינו היו לשווא, כי הסיסמאות דיברו בעד עצמן. לגבינו היתה זו פעולה הרת אסון, כי ידענו שאם האוקראינים יגברו על הפולנים, יאזלו לנו רוב מקורות האספקה וגם הגיחות מן היער תהיינה יותר מסוכנת מאי פעם. למותר להגיד, שפעולות הטבח הללו לא השפיעו לטובה על היחסים שבין יהודים ופולנים, אם כי היו גם מקרים יוצאי דופן, ועל כך בסיפורים להלן.

חזרה אל אותו כפר פולני

כאשר נודע לנו בבירור שלא בנו האשם, יצאנו כמה חוליות להציל ולקחת את מה שנשאר בכפר. רוב הדברים נלקחו על־ידי האוקראינים הרוצחים, אחריהם לקחו הגרמנים והפולנים שבאו עם הגרמנים. את השארית שנותרה חשבנו לקחת לעצמנו. נכנסנו לאחד הבתים ומצאנו מחסן שהיה עדיין סגור. שברנו את המנעול ומצאנו בו חמאה, גבינה ודבש. היות והשעה היתה כבר לפנות ערב, נחפזנו לצאת מה שיותר מהר ולחזור לבסיס. גם החוליות האחרות אספו מזון וכלים וחזרו עם שלל רב. חשבנו לא להגיח יותר עד שיאזל שוב המזון, אולם בהתייעצות שהיתה לנו עם קסלר וליפא נאמר לנו שעלינו לצאת מחר עוד פעם, ומה שנוכל לקבור באדמה לקראת החורף יוכל להציל אותנו מרעב בעתיד. אם הורגים כך בפולנים, חשבנו, מי יודע איך ייגמר העניין עם היהודים? הרי לא נוכל ללכת אל האוקראינים. כך נפלה ההחלטה לצאת.

יצאנו מוקדם. כל חוליה יצאה בדרך שלה, בשביל שלה, העיקר לא להיות ביחד, לא להיתפס ביחד על־ידי המארבים. בהגיענו אל הכפר הניצב במרחק של כשש מאות מטר מפסי הרכבת, החלטנו, אחרי תצפית ממושכת, להיכנס לבית שנראה לנו עשיר, על פי כוורות הדבורים שהוקמו בסביבתו. בן דודתי לקח על עצמו לטפל בכוורות, להוציא חלות דבש, בעוד אנו נשיג את הכלים לכך. התחלנו לחפש כלים, אך התברר שהם כבר נלקחו על־ידי מישהו. מצאנו שם חבית קטנה של בירה, אותה שטפנו במים מהבאר. מצאנו מזלגות, כפות, צלחות. היינו אמנם זקוקים לכל דבר, אך לא הכל אפשר לקחת על הגב. מילאנו את החבית בחלות דבש אשר הכילו גם דבורים צעירות. קשרנו את החבית באמצע ובעזרת מוט נשאנו אותה על כתפינו, וזאת נוסף לתרמילים שהיו לנו, שהיו מלאים באפונה, שעועית ואפילו נקניק. היתה כבר שעת בין הערביים ואנו יצאנו לכיוון הנסיגה, כשהשביל בו פסענו הוביל באלכסון לפסי הרכבת.

לפתע הבחין אחי בנימין בגרמנים רגליים קופצים קפיצות קרב בכיוון אלינו. הוא השמיע כלפינו צעקת התראה ובו ברגע זרקנו מעלינו את כל המזון שהיה כה חשוב לנו והתחלנו לרוץ. הגרמנים ראו שלא יתפסו אותנו והחלו לירות בנו במישרין. עם אחי איבדתי מיד קשר עין ולא יספתי לראותו. את בן דודתי שמעתי כשהוא רץ, שובר ענפים תחת רגליו בין עצי היער. אולם עד מהרה הד היריות החריש את אוזני ולא יכולתי לשמוע אותו יותר. אני התקשיתי בריצה בגלל הדקירות שקיבלתי בחזה והחלטתי לפוש מעט מאחורי העץ שבחרתי ומשם לצפות אל מול פני הגרמנים. אחרי מספר דקות היריות פסקו. את המזון הם החרימו כנראה ונטלוהו לעצמם לבסיס. הלילה ירד ואני המשכתי ללכת וללכת עד שאיבדתי את הכיוון. ידעתי שעלי לעבור פסי רכבת, אך איפה הם הפסים ומאיזה צד, לא יכולתי לגלות. חשבתי שאולי תעבור רכבת ואוכל לברר את הכיוון, אבל הרכבות לא יצאו בלילה מהתחנות, מחשש שיופלו על־ידי הפרטיזנים. המשכתי ללכת ללא מטרה וכיוון עד שנפלתי מעייפות, מפחד ומהדאגה לאחי ולבן דודתי אברהם. איך אספר כל זאת לאחותי? חששתי שהם מצאו את מותם במטח היריות השני שהיה מטח ארוך מאוד. רק אני נותרתי חי מהגיחה הזאת. האמנם?

לא דאגתי לכך שאינני מוצא את דרכי חזרה. ידעתי שבבוקר אמצא את הדרך ואת הכיוון, אבל איך אחזור ליער בלעדיהם?! בעודי שוכב על האדמה ראיתי לידי ערימת עצים. הוצאתי מכיסי את הקרסיילו עם הספוג ועם אבן האש ובעזרתם יצרתי אש. נשפתי על הספוג והרחבתי את שטח האש ואז צירפתי מספר ענפים קטנטנים יבשים וכך הצלחתי להבעיר אש בתוך ערימה. ברגע שהתחלתי להתחמם ליד המדורה, נשמעו ביער ריצות ודהירות ופחדי גבר. לא ידעתי מה קורה ביער. אני אמנם פחדתי, אך היו אחרים שפחדו יותר ממני. היו אלה חיות יער שונות שהחלו לנוס מסביבת האש. יחד עם זה התרחקתי קמעה מהאש בזחילה לאחור, כדי לא להיחשף. כאשר האש שככה נרדמתי עד הבוקר.

פתאום חדרה השמש בין הענפים והחלה לחמם אותי. הרגשתי כאילו אני שוכב במיטה חמה בביתי. אך לאט לאט האשליה הזאת נמוגה וכאילו לא היתה כלל. ראיתי את עצמי בודד ביער ומועקה כבדה שבכבדות רובצת עלי. ושוב, נגד רצוני, חזרתי אל אותו תסכול של אתמול. אני

רעב, צמא, ואינני מעלה בראשי כל דרך בה אוכל לספר לאחותי על מה שקרה לבנימין ולאברהם. אלוהי, למה הענשת אותי כל כך? הרי רק מזון רצינו לאסוף, כדי שנוכל להמשיך לחיות. ריבון העולמים, למה לקחת את שרידי המשפחה שנשארו לפליטה? ומה אגיד לאחותי ולאחי הקטן בן השמונה?

ככה ניהלתי ויכוח דומם עם האלוהים בורא העולם ומלואו ואני בתוכו. עד מתי, אדון העולם, תמשיך להעניש את עמך ישראל? את אותו העם שבעצמך בחרת בו. נדמה לי שנתת עוז ותעוזה לרוצחים ולכל מיני שטנים לרודפנו ולהשמידנו עד תום.

הוויכוח החד־צדדי לא עזר לי במאומה. אולי אחזור לחפש את גופותיהם ביער? אולי הם פצועים וזקוקים לי? אין לי שום מושג איפה אני, כשם שאין לי כל מושג על מקומם. מה עלי לעשות? לאן ולאיזה כיוון אמשיך ללכת מפה? כבר לא הרגשתי רעב או צמא, ראשי היה כבד מנשוא, היה לי הרושם שהוא התרחב והתנפח לפחות פי שלוש.

התחלתי לחפש שבילים ביער, אולי של צבאים או של איילים, אך לשווא. הם לא זקוקים לשבילים, והלילה אף הברחתי אותם. התחלתי לעזוב את השטח ולחדור ליער סבוך. בכל צעד נתקלתי בענפים על פני או על רגלי. נסוגתי שוב וניסיתי דרך חדשה וכיוון חדש. ניסיתי כיוונים רבים ודווקא מכיוון מסויים, שאותו אף לא רציתי לנסות, מצידו נשמעה שריקה מרוחקת של קטר הרכבת. בקושי רב שמעתי אותו וגם לא יכולתי להבחין האם איתרתי את הכיוון הנכון. בכל אופן המשכתי לדבוק באותו כיוון שחשדתי בו והתחלתי ללכת. הלכתי כשעתיים עד ששמעתי עוד שריקה של רכבת אחרת, קרובה יותר. אז כבר לא היו לי ספקות באשר לכיוון. כל מה שרציתי היה לעבור בלי מכשול את פסי הרכבת. כאשר התקרבתי כמאה וחמישים מטר מקו מסילת הרכבת, ראיתי גרמנים מפטרלים על המסילה עצמה. הודיתי לאל שאני כבר באיזור פסי הרכבת. עכשיו עלי לנוע שמאלה, או ימינה, כדי למצא מוביל מים שדרכו אוכל לחמוק בערב מתחת לאפם של השומרים הגרמניים. עשיתי מספר לא מבוטל של קילומטרים לאורך התוואי של המסילה בכדי למצוא מוביל מים כל שהוא, אך ידעתי שיחד עם זאת אני גם עלול להגיע לתחנת רכבת כאורח בלתי רצוי, שראשו בסכנה. המשכתי ללכת בזהירות רבה,

פן אתגלה לעין האויב, כשלפתע הבחנתי בגשר צר מאוד ורמפה נמוכה מאוד. השתטחתי על האדמה וצפיתי בתנועת הגרמנים כדי ללמוד את מסלול ההליכה ואת משך הזמן שלה. ספרתי את הזמן מרגע הפגישה של שני הגרמנים ועד פרידתם, וחוזר חלילה. זמן זה נתן לי אפשרות להגיע לגשר, לעבור אותו וגם להגיע לצד השני של היער. אך מה יקרה אם לא אוכל לעבור מתחת לגשר אם מאיזו סיבה הוא סגור על ידי קונצרטינה, או אולי הונחו שם מוקשים כל שהם. מי יודע מה מטמין לי האויב?

הערב ירד, הירח בושש להופיע ואני התחלתי לזחול לעבר מוביל המים. הפעם לא ראיתי גרמנים, אך קיימת האפשרות שהם יושבים דווקא בסביבת המוביל. לאחר התייעצות עם עצמי הבנתי שיש לי שתי ברירות: האחת — לא לחכות אלא לנסות להגיע לעבר השני, והשניה — להיות מוטל הרוג בין גזעי העצים ולהיות מאכל לעוף השמיים או לחיות היער. בין כך חיי אינם שווים הרבה, במוקדם או במאוחר אגמור עם חיי העולם השטני והרצחני הזה. יהיה אשר יהיה, זחלתי בלי לעורר רעש, אך כאשר הגעתי קרוב ליעד, התגלתה לי גדר דוקרנית מסביב למוביל המים. עשיתי חשבון נפש: אפילו אם אצליח להיכנס מתחת לגדר, לאחר שאחפור בידי מעבר ואכנס פנימה, זה יקח זמן רב ובינתיים יופיע הירח ואני אהיה כבר חשוף לגמרי. כדור גרמני אחד ישחיל את לבי, או את ראשי. אני משם כבר לא אספיק לזוז יותר. צעדי הבא היה להגיע לשיח מרוחק כחמישים מטר מהמוביל וכעשרה מטר מהמסילה. משם יהיה עלי לזנק כאשר המשמר הלילי של שני הגרמנים יהיה במרחק של כמאתיים מטרים מהשיח. אזנק בשקט מעל המסילה ובזחילה אמשיך ליער שבצידו השני של המסילה. רק שלא אשבור איזה ענף תחת רגלי. קודם כל זחלתי אל השיח ופיניתי את דרכי משפע הענפים היבשים שנערמו שם. סיימתי את הפינוי ממש עם הופעת הירח מאי־שם.

אז ראיתי את הגרמנים כשהם עוברים על פני. לבי עמד להשתבץ כאשר ראיתי בבירור שהם חגורים באשפות כדורים ורוביהם מכודנים. הם פסעו על גבי האדנים ולא הסתכלו כלל כלפי. קצב הליכתם לא היה שווה בגלל המרחקים השונים שבין האדנים. החלטתי שלא לחכות להזדמנויות נוספות אלא לבצע את משימתי כבר עכשיו, ללא היסוס. כאשר הגרמנים התרחקו דיים והפסקתי לשמוע את נקישת צעדיהם,

התחלתי כבר בזחילה, התקדמתי אל הפסים, עברתי את הפס הראשון וידי כבר לופתות את הפס השני והנה אני כבר מעברם השני של הפסים. פתאום אצה לי הדרך ובחוסר זהירות קפצתי מעל גזע גדוע ושבירת הענף נשמעה בקול רם. בנוסף לזה, גופי נחבט בקרקע כאשר רגלי האחת נתפסה בין שני שורשים שהיו גלויים מעל פני האדמה. שניות בלבד עברו עד שהגרמנים החלו לירות בכיוון ישיר לעבר הקול של הענף השבור, לאיזור בו הייתי לכוד ברגלי ובשום אופן לא יכולתי להוציאה. הם ירו רקטות הן לעזרה והן כדי להאיר את השטח, ואני ראיתי אותם שוב מעברה השני של המסילה כשהם יורים לסירוגין מרוביהם. כל הזמן ספרתי כמה יריות נורו אלי. חשבתי שאם אדע מתי מחסנית של חמשת הכדורים תיגמר ואני אצליח לשחרר את רגלי — אוכל להקפיץ את עצמי לעבר היער. פחדתי פן יזהו אותי ואת מכנסי הלבנים המלוכלכים, יתקדמו אלי ויתפסוני בידיים ממש כמו עוף שאינו יכול לעוף יותר. בין טעינת מחסנית לבין יריות הרקטות טיפלתי ברגלי כשאני נאלץ לשבת וחלק מגופי העליון בולט בשטח.

אז טרם ידעתי את סוד הקפיאה במקום במקרה של הארה חזקה או פרוז׳קטור. עשיתי מאמצים לפתוח את שרוך נעלי ובאותם רגעים של ישיבה כנראה התגליתי והם כיוונו את האש אלי. ברגע זה התכרבלתי כתולעת, שחררתי את נעלי ואת רגלי, בעוד הכדורים שנשלחו על ידי שני הגרמנים מתקתקים לתוך גזע העץ הכרות שלידו אני שוכב מכורבל. נחרשתי מזמזום השריקות וחיכיתי שבכל רגע עלול אחד הכדורים לפלח את גופי. לקום ברגע זה לא היה טעם, הרגל כאבה ולא היתה כל ערובה שאוכל לקפוץ יחף ולהגיע לעבר היער שהיה כמאה מטרים ממני בלבד. עשיתי גם חשבון, שאם לא אפגע, הם יגמרו את תחמושתם ויניחו לי מתוך הנחה שהם חסלוני. היום אני מבין, שהעזרה הגיעה ממקום אחר — הבזקי האש סינוורו גם את היורים עצמם ולא איפשרו להם לכוון במדוייק את היריות כלפי.

בנוסף לכך חשבתי שהגרמנים האחרים יבואו לעזרתם, אבל לא כך היה, למזלי. סביר היה להניח שהם לא יכלו לקבוע מי אני — בעל חי, יהודי, או פרטיזן. לכן הגרמנים האחרים תפסו עמדות להגנה במקומותיהם, ואלה השניים עסקו ביריות בכיוון שלי. פתאום שככה

האש ואני יכולתי לשמוע בבירור את דו השיח ביניהם: "ורום שיסט דו ניכט?" ותשובתו: "איך הבה קיינה אמוניציון!" (מדוע אינך יורה? — אין לי תחמושת!) לאחר מכן שמעתי את האחד פוקד על השני: "אל תזרוק את הרימון!" מהרימון לא פחדתי, ידעתי שגם אם הוא יתפוצץ הוא לא יפגע בי כי הייתי במרחק של כשישים מטרים מהם. עכשיו עשיתי לעצמי עיסוי על הקרסול ובזהירות רבה, מבלי לעורר כל רחש, השתדלתי לנעול מחדש את הנעל ולקושרה. כל זאת עשיתי תוך צפייה לעבר הגרמנים.

המצב לא היה קל עבורי כלל וכלל. יחד עם זאת חזר אלי בטחוני והחלטתי שעלי בכל זאת להתחיל בריצה ובקפיצות זיגזגיות בין הגזעים. סברתי שהם עלולים לחכות עד הבוקר, או עד חילופי המשמרות, ואז הזמן יפעל לרעתי. הם שכבו בין הפסים וצפו לעברי.

לפתע נזכרתי במשחקים שנערכו בתנועת "השומר הצעיר", בהם השתמשו באבנים שנזרקו לכיוונים אחרים כדי לעורר את תשומת ליבם של הצופים לעבר מטרות סרק. אך כאן לא היתה אפילו אבן קטנה לרפואה. לעומת זאת היה ברשותי הקרסיילו, אותו ברזל שבעזרתו יכולתי להבעיר אש. תוך כדי חיפוש על הקרקע מצאתי גם חתיכת עץ שמשקלה כארבע מאות גרם. הוצאתי מכיסי את הברזל, שמשקלו כמאה גרם והחלטתי לזורקו. אם יפול על פס הברזל הוא ישמיע רעש גדול, אך גם אם יפול על החצץ, בין האדנים, גם אז ישמיע רעש כלשהו. לאחר מכן אזרוק מיד את האבן הספוגה ולאחריה את העץ. הם לא יניחו שכל זה בא מהכיוון שלי ועיניהם יופנו לימינם או לשמאלם. באותן שניות עלי לקום ולרוץ אל היער, ואני חייב להצליח. את היתר השארתי לאלוהים, הוא ישמור עלי אם זה חשוב לו.

זרקתי את הברזל וכמו שהאלוהים רצה, הוא השמיע מכה מצלצלת על הפסים. מיד זרקתי גם את היתר בכיוון אחר וקרוב אליהם. אז קמתי במלוא המרץ, שאינני מבין בעצמי מנין שאבתי אותו, והתחלתי לרוץ לעבר העצים הראשונים. מזלי הנוסף היה שפניהם של הגרמנים היו מול אורו של הירח שהופיע מצד היער אליו רצתי. הם לא ירו לעברי אף יריה, אך ירו לעבר אותו מקום בו פגע הברזל שלי. חשוב כאן להסביר מה היו התנאים באותו קטע שבין היער ובין פסי הרכבת.

הגרמנים גייסו אלפי רבבות של פועלים לכריתת היערות, אשר שימשה להם לשתי מטרות: האחת, הם השתמשו בעצים הגבוהים והעבים לבניית גשרים מחדש; השנייה, על ידי גדיעת העצים הם יצרו מרחק סביר משני צידי פסי הרכבת, עד מאה מטר או קצת יותר, על מנת לאבטח ביעילות את הטרנספורטים של הצבא לחזית וממנה נגד חבלות. מבין העצים שנכרתו השתמשו הגרמנים רק בגדולים שבהם, ואילו העצים הקטנים שנוסרו ונפלו — נשארו במקום. לגבי הם היוו מכשול לא רגיל. ביער הריצה היתה כבר קלה יותר, אך כדי לא להיפגע בפני ובעיני נאלצתי להחזיק כל הזמן את מרפקי מול כל מיני בליטות וענפים יבשים. הדי היריות המשיכו להישמע מדי פעם, כאילו להזכירני שלא שכחו אותי עדיין...

עכשיו, כאשר חמקתי ממלאך המוות הזה, חזרו מחשבותי שוב לאחי ובן דודי. איך אוכל לספר ולהסביר את מה שקרה להם? ובינתיים עלי למצוא את הדרך הקצרה והבטוחה ביותר אל היער שלנו. לפי זכרוני עלי לפנות שמאלה וללכת כברת דרך ארוכה במקביל למסילה. לא היה לי כל אומדן מהו המרחק שעלי לעבור. עלי קודם כל להיתקל בסימנים משלי ולהגיע לאיזה נקודת מוצא.

פה ושם אני מזדעזע פתאום מקפיצתה של איזו חיה שהפרעתי לה בשנתה ושנינו נבהלים זה מזה. מדי פעם אני נקלע שוב בסבך של שיחים, עוקף אותו וממשיך. ברגעים כאלה, כשהייתי עסוק כולי במכשולים שבדרכי, הייתי שוכח מי אני ולאן אני הולך. אך בו ברגע שהשתחררתי מהם שוב חזרו המחשבות הכבדות והמחרידות להתרוצץ בראשי.

בעודי ממשיך ללכת, עליתי על קרחת יער ונתקלתי בעץ שנוח מאוד לטפס עליו. לא חשבתי הרבה והתחלתי לטפס לצמרתו הגבוהה כדי לחפש כיוון. לאחר טיפוס של כתשעה מטרים קלטתי פתאום רחש, או מעין שיעול. מיד הפסקתי לטפס, אך שוב לא שמעתי דבר. עליתי יותר גבוה ושוב לא גיליתי דבר. החלטתי לרדת מהעץ ולהמשיך בכיוון בו הלכתי. אולם ברגע שירדתי התברר לי שאינני מסוגל לקבוע את הכיוון. בעיקר פחדתי מכך שאני עלול לחזור על עקבותי ולהגיע שוב אל הפסים. ידעתי שעלי להמשיך לצפון־מזרח, כדי להגיע ליעדי, אבל איפה אמצא

אותו? לפתע נזכרתי שבצד הצפוני, שהוא נטול שמש, מופיע על העצים מוך ירוק. שמחתי שזכרוני לא בגד בי ברגעים קשים אלה ובהתאם לכך החלטתי לפלס לי דרך ביער. כאשר עברתי כחצי קילומטר, או יותר, שוב נדמה היה לי שאני שומע שיעול. עצרתי מיד ושוב לא שמעתי דבר. המשכתי ללכת כשהיאוש והעייפות משתלטים עלי. פתאום, מבלי להבין איך וכיצד, דרכתי על מקום חלק וחופשי. עצרתי והחזרתי צעד אחד אחורנית והנה הבחנתי שעברתי בשביל, שביל של בני אדם, ואולי שביל של בני ישראל. הרגשתי שהזיעה כיסתה את כל גופי מהתרגשות. לך ותדע עכשיו לאיזה כיוון להתחיל ללכת, ימינה או שמאלה? מה שלא יקרה, את השביל החלטתי לא לעזוב. חושי כיוונוני לפנות ימינה. לאחר כרבע שעה של הליכה מיוסרת, נתקלתי בגזע עץ המונח על השביל לרוחבו. עכשיו ידעתי שאני על השביל הנכון, משם עוד כשני קילומטר עד לאחותי ולכל יקירי.

המרצתי את עצמי בהליכתי והלכתי במהירות וכבר התחלתי להרגיש את ריח העשן. החבר׳ה ודאי מחכים לנו ולכן הם יושבים עדיין ליד האש, חשבתי בלבי. כאשר נתגלתה לי האש, ירדתי מהשביל כי רציתי לבוא מאחור כדי שלא להבהילם. אך לאמיתו של דבר, יותר מזה רציתי לבחון מי הם היושבים ליד האש. כשירדתי על ברכי, כדי לראותם מתחת לענפים, זיהיתי את אחותי ואת אחי הקטן כשהם מוסיפים עצים לאש ובוכים. מניה קסלר ישבה איתם וניסתה להרגיעם: ״די לבכות, יותר טוב שתלכו לישון עכשיו ומחר נראה מה יהיה״. לא יכולתי לחכות יותר, אך להתקרב אליהם היה קשה שבעתיים. לפתע החל אביה של מניה להתרחק מהמדורה כדי להטיל מימיו, כשהוא מכוון את צעדיו בדיוק כלפי. חשבתי איך להתגלות לפניו מבלי להבהילו והתחלתי לקרוא לו בשמו בשקט ממקום מחבואי: ״גדליה, גדליה״. הוא עצר והקשיב ואני הוספתי וקראתי שוב: ״גדליה, אני שלום, אל תקים צעקה, אני שלום!״ באותו רגע הוא נתן קפיצה לעבר האש ופלט קריאה: ״שלום הגיע!״ ״איפה הוא?״ שאלה אחותי בצעקה. בינתיים שמעתי את בנימין קורא לאברהם ומספר לו על בואי. למרות ששנתו של אברהם היתה תמיד חזקה עליו, הוא שמע את דברי בנימין, נתן זינוק החוצה וכולנו התחלנו להתחבק ולהתנשק. רציתי להמשיך להתנשק ולהתחבק עמם שוב ושוב

והתרגשותנו עלתה על גדותיה. הייתי האח האובד שחזר בשלום מעולם האמת, ואילו אני הייתי מאושר שמצאתי את אחי ואת אברהם שלמים ובריאים. עכשיו התברר לי שהם חצו מיד את פסי הרכבת, עוד בשעות היום. הם האמינו שחיילי המשמר אינם עומדים במקומם ולכן החליט כל אחד מהם בנפרד לעבור כמה שיותר מהר את הפסים ושניהם הצליחו בכך. כך חיכו לי כולם כשלושים שעות ויותר עד אשר חזרתי חי ושלם.

אחותי נתלתה על צווארי כשהיא מנשקת אותי ובוכה ובינות לבכי שמעתי אותה אומרת: ״חשבתי כבר שהצטרפת לאמא ולאבא״. מניה גירשה את כולם לישון ובעצמה הכינה לי אוכל. אחותי הכינה לי שתייה. מניה הרגישה שחסרתי לה מאוד, לא פחות מאשר לאחותי. היא פנתה להניה ואמרה לה שלאחר שהכינה לי שתייה, היא יכולה לתת לי נשיקת לילה טוב ומחר בבוקר להכין לי אוכל...

אחותי שמעה לכל עצותיה של מניה, כהרגלה. עייפותי היתה כה רבה שהייתי מוכן לוותר על חלק מהאוכל ולשכב לישון. אבל מניה רצתה לדעת הכל, לפני כולם. היא רצתה לדעת איך הצלחתי לחזור לכאן חי ושלם, אך יותר מכל היא רצתה פשוט לשוחח עמי. היא סיפרה לי שהיא בכתה רבות בהסתר, כשהיא מתארת לעצמה איך נתפסתי על ידי אותם גרמנים שרדפו אחרינו. היא גם התוודתה לפני שהיא הצטערה צער עמוק על כך שלא איפשרה לי לשכב עמה. היא רצתה להיכנס להריון ורצתה שיהיה לה ילד, ״כי מי יודע איך ומתי נגמור עם היערות״.

לא האמנתי למשמע אוזני. ידעתי שהיא בגילי, ואפילו מבוגרת ממני בחמישה חודשים, והיא צריכה גבר יותר מבוגר. דבריה החמיאו לי וגם הלהיבו אותי מאוד. הודיתי לה על גילוי ליבה ושוב גיליתי לה שאני אוהב אותה עוד מימי ילדותנו. ״גם אני אהבתי אותך תמיד״, השיבה לי, ״אך תמיד אמרו לי וגם הבנתי שאתה צעיר מדי עבורי״. אך כל זה לא הפריע לה להתקרב אלי אחרי האוכל ולנשקני.

אחרי שהחזרתי לה כמה מונים על חבוקיה ונשיקותיה, אמרה לי: ״עכשיו עליך לשכב לצידי ואז אדע ואהיה בטוחה שאתה אמנם איתי״. כולם כבר ישנו. היא שכבה ליד אביה ואני אחריה ואחי הקטן אחרי. התכסינו ואז חיבקתיה ונרדמתי עד שהעירוני למחרת כאשר השמש היתה באמצע הרקיע.

מניה היתה בלונדינית עם שיער ארוך בלתי אסוף בדרך כלל, עיניה יקדו בצבע תכלת כשהן מחייכות, גופה תמיר ורגליה וידיה נעות להפליא. היה נפלא להביט בה כאשר ישבנו ופטפטנו, אך לא היה מקום לחשוב על נישואין או על לידה וגידול ילדים. עם זאת לא פעם חשבנו, מי יודע איך ייראו העניינים כשתיגמר המלחמה ואנו, בעזרת השם, נישאר בכל זאת בחיים ונזכה לגאולה.

מניה הסתכלה בי ללא הרף בתימהון ובחמדה גם יחד ולא הסירה את עיניה מעל פני עד שליפא רנד אמר לה, בתוספת של תנועת יד: "את מסתכלת עליו כאילו חזר מהעולם הבא". כולם העיפו אליה מבטים והיא הסמיקה. אביה פתר את הבעייה בהסבירו להם שאנו מכירים, ואולי אוהבים בסתר לבנו מאז בית הספר. "נכון?" שאל אותנו. מניה ואני לא הגבנו. מישהו אמר, "שתיקה — כהודאה", ומניה השמיעה אנחה עמוקה, קמה ממקומה כשדמעות חונקות אותה ואמרה בקול חלוש, כשהיא מחזיקה בראשי: "אינכם מסוגלים להבין מה היינו מפסידים אם שלום לא היה חוזר אלינו חי. לא רק אחותו ואחיו, גם אני הייתי מתאבלת עליו קשות. מאז ששמעתי על מעלליו במחנה קוסטופול הוא הפך לגיבור בעיני. הוא תמיד יהיה הגיבור היהודי שלי, הגיבור האישי שלי".

דומיה השתררה במקום. מניה ניגבה את עיניה ואנו חזרנו לשבח את האל על שהחזירני אליהם בריא ושלם.

מפגש עם צנחנים ומפקדם היהודי —
קצה של גאולה

יום אחד הגיעה לאוזני שמועה שליד החוטור (כפרון) של מלושקה קיימת קולוניה קטנה של פולנים. פולני אחד עשיר חי לו בקצה היער. לא ידעתי אל נכון האם לצאת לכיוון זה רק משום שהוא עשיר, לכן בכל פעם דחיתי את צאתי לשם. לעומת זאת החלטתי לצאת לגיחה לכפר אוקראיני ששמעתי שמוכנים בו לקלוט יהודי לעבודה בשדה תמורת שינה, אוכל וקמח. על תוכניתי להתוודע לאנשים אלה רמזתי רק לבן דודי. בהיותי כבר מחוץ לשטחי היערות גיליתי עשן סמיך מתנוסס מעל הכפר. עצרתי מלכת והיה נדמה לי שאני קולט צעקות, אבל אולי הן היו דמיוניות בלבד. מפאת המרחק חזרתי ליער, טיפסתי על עץ כדי לצפות ממנו ולהחליט באיזה צעדים עלי לנקוט. ממרום העץ ראיתי כיצד אחד הבתים עולה בלהבות. החלטתי שאין השעה כשרה ללכת בכיוון זה, שברתי את זווית התקדמותי ופניתי לשביל שנתקלתי בו בדרכי. השביל הובילני לסירוגין לחורשה, לשדה ושוב לחורשה פעמים רבות עד שהתקרבתי לקצה של חורשה ומשם התגלה מול עיני בית שלידו חלקות שונות של מרעה, גני ירק, תבואות וכדומה, המחולקות על ידי גדרות. החלטתי לנסות להתקרב אליו. ניסיתי להנמיך קומתי הלא גבוהה ובשפיפות התקדמתי לאיטי אל מול פני החצר. ממרחק שמעתי דיבורים וגם צחוק, אך לא הבנתי דבר, שום מילה.

השתטחתי על הקרקע כדי להיטיב להקשיב, אך מאומה לא עלה באוזני. התקדמתי לעבר קצהו של המבנה, שהיה נראה כאורווה או רפת, ומשם חשבתי שוב להקשיב. לפתע, כעשרה מטרים מפינת המבנה, נשמעה קריאה חדה וחד משמעית "סטוי!" היא נאמרה ברוסית טהורה. אמנם נדהמתי במקצת, אך לא פחדתי לשמע המילה "סטוי". "מי אתה?" נשאלתי על ידי איש מקומי. כתשובה שאלתי אותו: "ואתה מי?" תשובתו היתה: "התקרב אלי יותר". ממש באותו רגע התקרב אלי עוד אחד עם

נשק דרוך ומכוון כלפי וגם הוא שאל לזהותי, אך הפעם בפולנית. עניתי שאני בן יערן שומר יערות. אך הוא בשלו: "אני שואל אותך, מי אתה, מה דתך ולאומך?" ראיתי שאני נמצא על הכוונת של שני אנשים שונים, שמזויינים בנשק אוטומטי. עניתי בצורה פילוסופית ומחוכמת, שעלולה להיגמר עוד מעט במותי: "אני אף אחד, ודתי כבר לא דת ובכלל אינני קיים יותר לפי החוק. אני פשוט מתהלך ממקום למקום ובולש אחרי מזון". "לעזאזל, תגיד כבר מי אתה לכל הרוחות", פנה אלי בחוסר סבלנות. בו ברגע הופיע נער צעיר ממני ואמר להם שאני בוודאי יהודי שמבקש אוכל. אז שאל אותי הראשון ברוסית:

"אתה יהודי?" "כן", עניתי, "אז מה בכך, אסור לי לחיות?" נשקם של השניים הורד כלפי מטה והם פנו אלי לבוא אחריהם. באותן שניות הבנתי שאין נשקפת לי סכנה. כאשר קרבנו אל החצר שליד הבאר ראיתי שם שולחן וכל מיני מאכלים ושתייה ואנשים, שבחלקם מתרחצים, צוחקים, ובחלקם — יושבים עייפים ומפהקים. מהצד ראיתי חוטים לבנים ומבריקים מבצבצים מתוך ארגז. כשהתקרבתי יותר ראיתי שאלה הם מצנחים. אני עדיין עומד ותוהה מי הם האנשים ומה מעשיהם כאן ואיזה מין חגיגה היא זאת, כאשר אחד מהמתרחצים גמר להתנגב ולהתלבש, השומר שעצרני ניגש אליו והודיע לו שראה אותי מתקרב אל הבניין ושאני, כפי הנראה, יהודי. המתלבש התבונן בי בתמיהה ושאל: "האם אתה באמת יהודי? האם דם יהודי זורם בעורקיך?" "כן", עניתי, "נכון מאוד". הוא הזמין אותי לשבת ושאל אם אני רעב. כשעניתי לו בחיוב הוא נתן הוראה לאחד מאנשיו, לארגן לי ארוחה שתשביע אותי. "גם הוא יהודי, כמוני", הוסיף.

מה אומר ומה אתאר, עמדתי לפרוץ בבכי מרוב שמחה שגאתה בתוכי, שהנה אני בכל זאת רואה את קצה הגאולה המתקרבת, את קצה הישועה העומדת להגיע. אין ביכולתי לתאר את התחושה שרחשה בתוכי, את שמחת הגאולה. מחשבותי מפליגות למרחקים, חוזרות ונשנות וממלאות אותי. עדיין לא דיברתי עם איש, עדיין לא ידעתי מי הם בכלל, אך לבי אמר לי שאנשים אלה פועלים לקיצורה של המלחמה. לבטח משימות רבות הוטלו עליהם. אני רואה שחלקם מטפלים בנשק שכלל בין השאר לבני חבלה, נפצים, רימונים וכו'.

האיש סיים לבסוף להתלבש והאחרים ניגשו אף הם להתרחץ כשאחד עוזר לשני ברחצה. והנה שמתי לב, שמפתח הבית יוצא גבר משופם,

נעים הליכות ומתקרב אל השולחן שלידו אני יושב ואוכל בשר לבן עם לחם. גם סוכריות היו על השולחן, אך לא העזתי לקחת. בעל השפם פנה אל האיש שזה עתה סיים להתלבש ואמר: "הבחור הזה — יהודי הוא, הוא בוודאי ירצה להצטרף אליכם". "אוי, לא, אין אנחנו יכולים לצרף אנשים בלתי מאומנים מאחר ותפקידנו מאוד מיוחד. אולי במרוצת השבועות הבאים הדבר יבוא בחשבון. אך מי יודע היכן, איך ואיפה נוכל לפגוש אותו". האיש שהתלבש התיישב לידי והחל לדבר אלי באידיש, שאינה נהירה לי די הצורך. הוא הציג את עצמו כמפקד על תשעה צנחנים, הוא סיפר שהם צנחו בלילה ושישנה עוד קבוצה, גדולה יותר, של צנחנים. "באנו לדפוק את הגרמנים בתחת כדי שראשם יישבר במהירות רבה יותר", אמר.

תפסתי את ידו ונשקתיה. ליבו היהודי הבין כנראה מיד לרחשי לבי. גרונו נחנק והוא נאלץ להשתעל על מנת לחפות על הדמעות שהחלו לעלות בעיניו. לאחר מכן הביט בי ובקולו הבס־טנורי המיוחד והבוטח אמר: "אל תדאג, בחורי, אנו נדאג שהיטלר ישתגע ממה שנעשה לו".

סיימתי לאכול ובינתיים הביאו לנו סיר עם חלב. הוא מזג לי ולעצמו ואמר לי באידיש: "שתה, שתה בחורי, אל תרחם עלינו, גם אנחנו נשתה. העיקר, תהיה אתה חזק ובריא ותחכה לניצחון, והניצחון בוא יבוא". "מי הם אנשיך?" שאלתי. "יש לי כאן שני ביאלורוסים, שני סיביריאקים, שני מוסקוביצ'ים ושני שבויים שברחו מהגרמנים. אחד מהם אוקראיני ואחד פולני שהיה אצלנו בשבי והתנדב לצנוח אתנו. כולם התגייסו למשימת הצניחה, שאני מפקדה. אינני רשאי לספר לאף אחד על משימתנו, אך בעיקר עלינו לעצור את הרכבות המובילות חיילים נוספים לחזית וגם שום אספקה אסור שתגיע לחזית. בכך נביא למותם של גרמנים רבים ונקל את לחצם בחזיתות השונות". "ריבונו של עולם, ספר לי מתי כבר נשמע את בשורת הניצחון על גרמניה?" "בחורי, יקירי, יש לי בן בגילך וגם הוא כבר לוחם. אינני יודע איפה ומה מעשיו כעת. אצלנו כל העם מגוייס, כולם עובדים למען החזית, עובדים שעות על גבי שעות בהתנדבות. כולנו מתפללים למען ניצחון מהיר. ככל שהניצחון יקדים לבוא, נחסוך יותר בקורבנות ונשחרר יותר אנשים הכלואים במחנות", ענה לי.

אמרתי לו שאין יותר מחנות עבודה, שאני בעצמי פליט ממחנה כזה וכולנו חוסלנו במחנות ובגיטאות. אין יותר יהודים כלואים. על

כך ענה לי המפקד שאני לבטח אינני יודע, אך ישנם עוד הרבה מאוד מחנות־ריכוז סגורים המוקפים בחוטי תייל וחוטי מתח חשמלי גבוה, שכל הנוגע בהם מת במקום. זו היתה הידיעה הראשונה ששמעתי על מחנות הריכוז הללו. הידיעה הדהימה אותי לגמרי, אך בו בזמן היא גם הפיחה בי שמץ של שמחה. הבנתי שישנם עוד יהודים שחיים עדיין. הם אמנם בהסגר, אבל הם חיים והם לבטח יזכו לחופש בבוא העת. לא כל העם היהודי יישמד וייעלם. את שמחתי זו קבעתי בקול: "אתה, חבר מפקד, השרית בי אמונה, אתה עוררת בי זיק של תקווה. חשבנו שהיטלר כבר הספיק להרוג את כולם". רציתי להאמין לדברי המפקד, רציתי לחיות ולראות עוד יהודים המשתחררים מכלאם, עוד ילדים, עוד נערים ונערות. חשבתי על כך שבבוא היום נתכנס ונקבץ את כל נדחי עם ישראל מכל תפוצות העולם (האמת היא, שלא ידעתי באילו ארצות נוספות חיים יהודים אחרים) וננסה להגיע לפלסטינה. שם, ורק שם, יהיה מקומנו עד עולם. אנו חייבים להיות עם ככל העמים. אנו חייבים ומצווים להקים ולהחזיק צבא שיגן על העם ועל המולדת (אפילו העליתי בלבי את המחשבה שאני אהיה בין מקימי הצבא הזה). נוכל לחיות כעם רק כאשר יהיה לנו נשק יהודי בידיים יהודיות, ומפקדים יהודים. רק אז נוכל לתת תשובה הולמת לכל פורענות שהיא.

(היום, לאחר שנים, אני רוצה לציין בסיפוק רב ולומר בפה מלא ובגאווה יהודית טהורה, כשם שלבי הוא טהור, שאני שלום [סשקה] בן אברהם־יעקב בן יוסף ברייר, אכן זכיתי להיות בין מייסדי הצבא היהודי עליו חלמתי ביערות בזמנים הקשים ביותר, בזמנים חסרי כל תקווה. הדורות הבאים חייבים להבין וללמוד לא רק מה עשה לנו עמלק, אלא גם מה עוללו לנו הגרמנים, בהנהגתו של היטלר המטורף ובעזרתם של האוקראינים ועמים אחרים).

ראיתי שהידען בשפה הפולנית רצה לשאול אותנו משהו. הפניתי את מבטי אליו, גם הוא הישיר אלי עיניו ושאל: "אמור לי, בחורי, איך נשארת בחיים? איך הצלחת לברוח. האם בכלל היית כלוא? איפה משפחתך?" עוד לא התחלתי לענות וכבר שמעתי גם את האחרים שואלים: "איפה אביך ואיפה אמך?"

סיפרתי להם בקצרה כיצד עבדנו בשיקום מסילת הברזל שהרוסים הרסו בנסיגתם, איך נתפסנו לגיטאות ואיך נתפסו הגברים והנערים

למחנות עבודה. סיפרתי להם כיצד בסתיו 1942 הוצאנו להורג במיתות שונות ומזעזעות. כך איבדתי את אמי, אחותי ואחי בקבר אחים בעיר ברזנו בעוד אבי ואנוכי היינו במחנה עבודה בקוסטופול. סיפרתי להם על ליל ההריגה, על ההתקוממות הספונטנית במרד, בהנהגתו של אבי, אשר הרג את מפקד ההוצאה להורג, על בריחתנו משם ועל הגרמנים שלאחר ההתאוששות החלו לירות בנו והפילו שם רבים מאתנו. אחרים נמלטו על נפשם ואחרים הובלו לקבר אחים כשלושה קילומטר מהמחנה.

כולם היו דרוכים ונרגשים לשמוע את סיפורי, כולם רצו לשמוע עוד ועוד. הם לא תיארו לעצמם שהיה לנו העוז להתמרד נגד הגרמנים ועוזריהם מהמשטרה האוקראינית. "האם היה לכם נשק?" שאלו אותי.

אמנם, היו בידינו כמה אקדחים וכמה רימונים, אך לא יכולנו להגיע אליהם בגלל קוצר הזמן והמהירות בה הקיפו את המחנה באנשים מזויינים ובמכונות יריה, השבתי. "אבל מי היה המנהיג שהוביל את המערכה על החיים ועל המוות?" שאלה זו נשאלה דווקא מפי אחד הסיביריאקים. נאנחתי קשות ופרצתי בבכי שלא יכולתי לעוצרו. הם דרבנו אותי להמשיך דברי ואני סיפרתי להם על אבי, שהיה סטחנוביץ בשנת 1940 וגם קיבל תעודת הצטיינות. רק אז ניגש אלי המפקד בעצמו ונשק על מצחי. באותו מעמד אמר והבטיח שהוא וחבריו נשבעים בפנינו שהיטלר לא יקים יותר מחנות או גיטאות. "אנו נקום את הדם השפוך, את דמם של אנשים חפים מפשע, כולל זקנים וטף", הוסיף באותה נימה. כאן החלו כל הצנחנים לבקש ממני לתאר בפרוטרוט איך התנהלה האקציה של ההוצאה ההמונית להורג. "איך יכולתם בכלל לנוס על נפשכם כאשר יריות נורו מכל עבר והייתם תחת אש צולבת, וכיצד נשארת שלם ואפילו לא נפצעת?"

הרגיזה אותי המחשבה שצנחן מאומן ללוחמה מאחורי קווי האויב אינו מבין דבר כה אלמנטרי. כתגובה שאלתי אותו, האם כל היריות שלו פוגעות במטרה שבחר בה, האם כל הכדורים שהוא שולח אמנם חודרים אל המטרה? הרי כאשר המטרה נעה הסיכוי לפגוע פוחת, וכאשר המטרה נעה אליך במהירות, או במפתיע, הסיכוי פוחת עוד יותר ויכול להיות גם אפסי. נכון שהיה לנו עסק עם גרמנים שרצו להשמידנו אך האינטרס שלהם היה להובילנו ליער, במרחק של שלושה קילומטר, להרוג אותנו בביטחון, בלי כל עדות, כפי שעשו בהרבה מקרים אחרים. קיים עוד

דבר: גם האויב מסוגל לפחד. לפעמים, כאשר הצד השני מפתיע אותו, אין הוא מסוגל להתנהג כגיבור. גם הוא עושה במכנסיים. אבא שלי הפתיע את כל מפקדת ההוצאה להורג על ידי כך שמפקד הפעולה פסק מלפקד והחיילים לא ידעו מה לעשות. השניות היקרות והחשובות הללו היו עבורנו מקור תעוזה לבריחה. אני עצמי עדיין לא הספקתי לעבור את קו האש, כאשר הם התחילו לירות בלי הבחנה.

הבריחה החלה עם הישמע הצעקות העזות שהגיעו כמתוך לוע האדמה, כאשר אבי ביחד עם חבריו החלו לצעוק בקריאה בלי פוסקת הוררררה! הוררררה! לקריאתם זו הצטרפו גם אחרים שלא ידעו מה אבי וחבריו החליטו. מפחד ההפתעה והצעקות נבהלו האנשים הממונים על מכונות היריה ועד לרגע שבו פתחו באש לתוך הקהל היו כבר רבים מאוד מחוץ לטווח האש היעילה ורבים נפלו במקום והתבוססו בדמם. הנפגעים היו למכשול לאחרים בכך שנפלו על אלה שרצו לנוס ולא איפשרו להם זאת. אחרים, שבתחילה לא חשבו לברוח, אזרו אומץ מיוחד ולבסוף גם הם נסו על נפשם. רבים נפלו במטחי האש ואחרים לא נפגעו כלל, ואני ביניהם. אני עצמי נהגתי קצת אחרת. היה רגע שהייתי בטוח שאני מחוסל ואז כל מה שרציתי זה לא לקבל כדור בחזה, לפנים, אלא העדפתי לקבלו בגבי, תוך כדי ריצה, וכך לא ארגיש כאב. פעמיים נפלתי וקמתי וקפצתי קדימה. פעם אפילו הסתכלתי ישירות לתוך עיניו של קצין ולתוך לועו של המאוזר עם קת העץ. עוד הספקתי לקבל מן הקצין בעיטה ממגפו בתוך צלעותי. כאשר חשב שאני כבר מחוסל, עזב אותי.

בריחתי האחרונה לחיים היתה כאשר ניצלתי את הזמן הקצר הדרוש להחלפת שרשרת הכדורים.

כשסיימתי את תיאור הבריחות שביצעתי, הוספתי שלו היו בידינו כלי נשק כלשהם, פחדם של הגרמנים היה גובר ואולי הרבה יותר יהודים היו ניצלים מהתופת הלילית הרצחנית הזאת.

אז תפס אותי המפקד בידיו הבריאות והחזקות, הרים אותי למעלה ואמר: "אשרי שאתה בן עמי ושדם יהודי זורם בי ובך. אני רוצה לומר לך, שלו היית קצת יותר חזק ויותר מבוגר, לא הייתי עוזב אותך כאן, היית הולך עמי לכל מקום. זה עתה למדתי, אני וכל חברי, דבר שלא למדנו בצבא. זה בוודאי יעזור לנו בקרב. את סיפורך אפיץ ברבים, ואולי בבתי ספר צבאיים ילמדו את ההיגיון שלך".

★

הצנחנים יעצו למפקד לצרף אותי אליהם כקמיע. "ראשית, הבחור הזה עבר טבילת אש מהממת, ושנית — יש לו היגיון צבאי בריא", כך אמרו. אבל המפקד טען שזה בלתי אפשרי. רציתי מאוד ללכת אתם גם משום שהתאהבתי בהם וגם משום שעז היה רצוני לנקום. מאידך, לא יכולתי להפקיר את משפחתי שהיתה תלויה בי.

המפקד ניגש לבעל המקום ושוחח עמו קצרות. לאחר מכן פנה אלי ואמר שבעל הבית הבטיח לעזור לי במה שרק יוכל, והוסיף: "אני רוצה שתישאר בחיים, לכן אינני מצדד בהצעת חברי לנשק לקחתך עמנו". הודיתי למפקד על הכל והסברתי לו שממילא אינני יכול ללכת אתם משום שאני אחראי לעוד אחים קטנים ואחות. המפקד שוב חיבק אותי ואמר: "אתה בהחלט צודק! יותר חשוב להציל את בני משפחתך מאשר להרוג עוד חמישים או מאה גרמנים, אתה מבין?" הוא הוציא מכיסו כסף גרמני ואני סירבתי לקבלו, לא היה לי כל צורך בו. לאחר זמן מה הצטערתי מאוד על סירובי זה: בכסף זה יכולתי לקנות נשק.

היום עמד לחלוף. השמש המשיכה לעשות את דרכה בשמיים ואני ידעתי שעוד מעט ייעלמו כל ידידי החדשים ולבי כאב שמא לא אראה אותם יותר. הם החלו לעשות את ההכנות לקראת התזוזה: הוציאו את מפת האיזור והחלו ללמוד אותה על השולחן. כמעט כולם היו מצויידים בקומפסים ואקדחי רקיטות. המפקד פנה אל בעל הבית והצביע על מקום המצנחים: "עליך לקבור אותם כך שלא תהיה חשוד על ידי הגרמנים, וגם תוכל לתת דין וחשבון בפני סוביטסקי סויוז".

הם התלבשו, חגרו את כל אביזריהם ולבי נצבט מכאב. רציתי להגיד דבר מה למפקד, או לכולם, אך גרוני בגד בי ולא הייתי מסוגל לבטא דבר.

הסבתא רנד ניצלה ממוות

באותו יער, מספר קילומטרים עמוק יותר, חייתה משפחת רנד עם סבתא כמעט עיוורת. לא זכור לי הסיפור כיצד ניצלה מהגיטו, אך העובדה היתה שהיא חייתה ביער עם בני משפחתה, קרוביה וידידיה ואנשים אחרים שהצטרפו אליהם. לא פעם חששתי משריפה העלולה להתלקח ביער ולהפתיע את תושביו. חלום הבלהות הזה התממש לצערי.

הגרמנים ועוזריהם וכן תושבי האיזור ייחסו את הצתת האש ביער ליהודים המסתתרים שם והחליטו לתפוס אותם ולהשמידם. תחילה הם ביצעו תצפיות על כניסתם ויציאתם של אנשי היערות בשוכבם ללא נוע ליד דרכים מרכזיות. הם אמנם הפתיעו את כל יושבי המקום. אני ומשפחתי וידידים שלנו היינו בקטע אחר, אך באותו יער גדול. הגרמנים ועוזריהם האוקראינים הגיחו קרוב מאוד אל המקומות בהם שכבו אנשי היער, או ישבו ליד האש, והפתיעו אותם בקריאה עזה בשתי שפות — גרמנית ואוקראינית — "לא לברוח! לעצור! לעמוד כולם במקום! אתם מוקפים ואין לכם לאן לרוץ!" כמובן, לכל מי שהיו רגליים, ראש ועיניים רץ לאיזה שהוא כיוון בו בחר, העיקר להימלט מעיניהם. איש לא יכול היה לעזור לרעהו, כי לעזור לזולת פירושו להיתפס על בטוח. כל היער הזדעזע מהצעקות, מהריצות ומשבירת הענפים היבשים בדרכם של הנסים, ולבסוף — ממטחי האש של המקלעים והרובים. כאשר התקרבו הגרמנים אל האש שלידה ישבה הסבתא הזקנה והעיוורת, הופתעו הגרמנים שהיא לא ניסתה כלל לברוח וגם לא שכבה על האדמה כדי להימנע מפגיעת כדור.

היא תמיד נהגה להגיד, "שיהיה מה שיהיה", וביטוי זה היה מלווה בצחוק. הגרמנים שאלו אותה איפה כל היתר והיא ענתה להם שאיננה יודעת ושכנראה הם ברחו. "כמה אתם פה? האם יש לכם נשק?" שאל אותה. יש להם נשק, אך מה יוכלו לעשות בנשק שבידם, הרי אי אפשר להקים אתו חזית. הם מצידם שאלו: "האם ידוע לך שהם הרגו גרמנים?"

"לא," ענתה, "לא סיפרו לי אף פעם דבר שכזה", השיבה. היא שמעה שאוקראיני אחד אמר לגרמני: "אני יורה בה ואחר־כך נחזור כי לא נוכל לרוץ אחריהם". אולם הגרמני צעק בקול מצווה: "לא לירות בה! חבל על הכדור. היא תמות כאן בלאו הכי", ופנה אליה ישירות: "למה לא ברחת עם כולם?" "אני זקנה בשביל לרוץ וגם לא רואה", השיבה. היורים הכתיפו את נשקם וחזרו כלעומת שבאו. עם רדת הערב החל בנה של הזקנה להתקרב בגניבה ולראות מה קרה שם. הוא אפילו לא ידע שאמו לא ניסתה לברוח מהמקום. אדרבה, היא הגבירה את האש כדי שיראו שהיא עומדת ליד האש לבדה. כאשר בנה התקרב וקרא לה בקול, היא בישרה לו בצעקה שהם לא רצו להורגה כי היא זקנה מדי. כל היתר חזרו למקום בהגבירם את השמירה ביום ובלילה, אך עד מהרה החליטו לעזוב את היער מאחר ומקומם נחשף.

הסבתא זכתה לגאולה והגיעה ארצה. בשנת 1972 נפטרה.

רכישת נשק

ביום בהיר אחד הגיעו כל יושבי היערות למסקנה אחת ברורה, שיש להצטייד בנשק בכל מחיר. הנכונות קיימת, אך הסכום איננו. יש צורך בכלי זין טובים ובטוחים. מה לעשות? לשדוד, או לפרק נשקם של מזויינים? הגיעו שמועות לאוזני שלחיים פרנס יש "חזירים קטנים" — רובלים של זהב רוסי 18 קראט. היו עוד כמה אנשים שהגיעו ליער מבלי שהיו כלל במחנות או בגיטאות ואצלם השתמרו דברי ערך — זהב, יהלומים, או פרוות. ברור שהם שמרו זאת לשעה קשה או לשעת משבר בלתי צפויה. מיותר לציין, שכולנו היינו נתונים לשעות קשות שאי אפשר לתארן. מה יכול לעשות אדם שיש לו זהב ואין לו אוכל? או מה מרוויח אדם שחייב כל הזמן לקבור את בגדיו היקרים באדמה הלחה מבלי שיהיה בטוח שיוכל להוציאם שלמים או בלתי פגועים על־ידי גשם או על ידי תולעים? כולם החליטו על כן למסור את כל מה שברשותם ובעבור זה לקנות נשק להגנה. ידענו שלא כולם יוכלו להינצל מהתקפות הגרמנים, האוקראינים או הפולנים. אבל הבנו שעלינו לעשות הכל, אפילו כדי שחלק בלבד מאתנו יישרד. כך יוכל הזהב לשמור על חיי אדם.

ובכן, התברר שיש אמנם במה לשלם. אך מי יהיה מוכן לקנות נשק ואצל מי? הודעתי שאני מוכן לכך, אני מתמצא כבר בנשק, כבר יריתי ואני מוכן לצאת לרכישות. גדליהו ארליך טען שהוא מכיר כמה אנשי כפר שיש להם נשק. בן־דודי אברהם אמר שהוא חושב שפולני אחד, המוכן לתפוס יהודים תמורת סוכר ומלח, אצלו יש לבטח נשק. הפור נפל ללכת אליו ביודעין שהדבר כרוך בסכנה פיזית אשר יכולה להסתיים באסון. ראשית, הוא גר קרוב למפקדות גרמניות, ושנית — הוא יכול להתפתות, לקשור אותך ולהוביל אותך לתחנת הרכבת, למפקדה הקרובה של הגרמנים ולקבל על כך תמורה.

"עלינו לנסות", אמרתי, "שום דבר לא יגיע בעצמו". גדליהו נתן לי את הפרווה שלו, "תביא רובה תמורתו", אמר.

עם ערב יצאנו מהיער. עברנו כפרים, חורשות, שדות, עד שהגענו לסביבת ביתו. כחמישים מטר מהבית היתה חורשת אורנים לא גבוהה אך סמיכה למדי. יכולתי לעמוד בין השיחים ולהשקיף על הנעשה בחצרו של הפולני. לפולני היתה אשה ושני ילדים. הוא היה כבן שלושים ושתיים, משופם ומראהו כשל גברתן. שמועות הילכו שהוא תופס יהודים. השאלה היתה, איך קונים ממנו נשק מבלי להיתפס. לא היה לנו נשק, פרט לסכין קומנדו ישנה, שהיתה בידי אברהם. החלטנו שאני אכנס פנימה ואקרא לבעל הבית החוצה, ובחוץ אציע לו את העיסקה שלמענה באנו. אם הכל יתנהל כשורה, אברהם יעמוד במקומו בלי לזוז, או לעשות דבר. והיה אם יתרחש דבר מה, והוא ינסה לגרור אותי אפילו בכוח, אזי אברהם יגיע בריצה ויתנפל עליו מאחור עם הסכין. נוסף לזה קבענו שלא נדבר בשמנו, אלא בשם הפרטיזנים, בשם קבוצה שמתארגנת מחדש. לכן מוטב שהוא יעזור לנו ונסיר ממנו את הכתם של תפיסת יהודים בלתי חמושים. בנוסף לזה, הוא ישמש לנו כמודיע על המתרחש באיזורו. קבענו גם סיסמאות לפעולה, כדי לתת לו להבין, שאינני בגפי כאן ושבחורשה ישנם עוד מספר אנשים הצופים בנו. כמו כן קבענו שלא אכנס יותר לתוך הדירה, פרט לפעם הראשונה, על מנת לא להוות מלכודת. החלטנו גם, שכל עוד אדבר עמו בשקט, סימן שהדברים מתנהלים כשורה, אך אם אשמיע דיבורים בקול רם מהרגיל, ישמיע אברהם שיעול חזק בתוך החורשה ואפילו ידבר אל העצים ואף יענה בשמם, ירעיש וישבור ענפים יבשים. כך נמחיש לו את רצינות העיסקה, ושלא תעלה בדעתו מחשבה אחרת.

נכנסתי בדלת הראשונה אל תוך פרוזדור שלפני חדר המגורים. הקשתי שתי נקישות על הדלת ומבלי לחכות לתשובה פתחתי אותה ואמרתי: "ערב טוב, הואל נא כבודו לצאת החוצה. יש לי דבר מה לשוחח עמך", הוספתי. "בקשר למה?" שאל. "זאת אדבר עמך בחוץ".

בחוסר רצון ובהיסוסים רבים הסכים לצאת החוצה, אך אני הקדמתי ורצתי מהפרוזדור לחצר. שניות מספר לאחר מכן הוא יצא אחרי ונעצר ליד דלתו. אור הירח לא היה מלא ואני פניתי אליו בזו הלשון, פחות

או יותר: ״ידוע לנו שיש לך נשק בבית ואני נשלחתי אליך לבצע אתך עיסקה. האינפורמציה שבידינו היא שיש לך יותר משני רובים ואתה אינך זקוק ליותר מאחד. אנו יודעים שזה חשוב לכם להגנתכם, אך גם אנו זקוקים לנשק. אנו עושים יותר פעולות צבאיות, הן נגד הגרמנים והן נגד האוקראינים, שהם אויבינו המשותף. נשק הנמצא במחבוא אין לו כל ערך״.

הוא הסתכל עלי וראה מולו עלם צעיר שבתנופת יד אחת הוא יכול להפילו. הוא התקרב אלי עד כדי פחות ממטר וחצי, אך אני עשיתי צעד אחד אחורנית כדי להיות בשטח מואר על ידי הירח. הוא הבין שלא ימשיך להתקרב אלי. לעומת זאת שאל אותי מאין שאבתי את המידע. ״לא אני הוא שקיבלתי את הידע הזה, אני רק המבצע״, אמרתי לו. ״מה אתה רוצה לתת לי תמורת הרובה שיש לי, רובה רוסי, חתוך קנה. אני לא צריך כסף, אני רוצה זהב״, כך אמר. ״זהב אין לי, אך יש מעיל פרווה יפה וחדש״. הוא לא הסכים מיידית, אלא עמד וחשב. ״אל תשכח לתת לי את כל הכדורים ששייכים לרובה הזה״, הוספתי. ״הו, כן, אתן לך את כולם כי זו אמונציה אחרת, היא לא מתאימה לרובה מאוזר או לרובה פולני״. עכשיו הבנתי שהעיסקה כנראה תצא לפועל. הוא אמר לי לחכות לו כאן, הוא יחזור מיד. זזתי ממקומי ותפסתי מחסה מאחורי פינת הבניין, משם צפיתי אל עבר הדלת. אחרי רגעים מספר, שהיו בעיני ארוכים מאוד, הוא יצא עם רובה צמוד לאורך גופו. עתה השתכנעתי שבכוונתו לקבל את העיסקה שהצעתי לו, אחרת היה יוצא עם רובה מכוון אלי. כאשר יצא החוצה קרא אלי בלחש ושאל היכן אני.

״אל תפחד״, אמר, ״לא יאונה לך כל רע. אני הבאתי את הרובה, אך איפה מעיל הפרווה?״ ״לא באתי לחטוף ממך רובה, כי אם לעשות חליפין. הפרווה נמצאת בחורשה, תיכף מישהו יביא אותה לכאן״, השבתי. ״אתה יודע להשתמש ברובה רוסי?״ שאל. עניתי בחיוב, אך הוא בכל זאת רצה להסביר לי איך מאבטחים אותו, איך לנצור, איך לשחרר את הניצרה. ״זו סיסטמה שונה מכל יתר הבריחים. כאן יש כפתור מאחור וכאשר הכדור מוכן בקנה, אתה מושך בכפתור הבריח והוא מותח את הקפיץ ונכנס למפרץ. כשאתה לא רוצה לירות בו, אתה משחרר אותו בהדרגה בעוד אתה מחזיק אצבע על ההדק, כך לא מתרחשת הירייה.

רק כאשר אתה משחרר את ההדק ומותח אותו מחדש, רק אז מתרחשת הירייה. יש לי חמישה כדורים ואחד מהם מקומו תמיד בקנה. במאוזר אפשר להכניס חמישה כדורים למחסנית והשישי — לתוך הקנה עם ניצרה קלת תפעול", הסביר לי בפרוטרוט. מסר לידי את הרובה ואני רציתי לנסות לעשות בדיוק כפי שהסביר לי, אך לא שיחררתי את ההדק בהדרגה ונתקבלה ירייה. גם אני וגם בן־דודי נבהלנו מהפתעת הירייה. הוא כפי הנראה נורא נבהל וחשב שבאתי לחסלו. התדהמה היתה גדולה ולא יכולנו לדבר בגלל רעם הירייה בלילה, בגלל האש שסינוורה את עינינו ובגלל הפחד מפני הגרמנים העלולים להופיע.

באיזור זה היה מצב הכן קבוע. אף גרמני או שוטר כל שהוא לא הפעיל את נשקו לריק. אם כבר היה צורך בכך, אזי רק מול מטרה מסוכנת מאוד, אחרת היה זה מובן מאליו שכל הגרמנים והשוטרים באיזור יקומו ויתארגנו לצאת לקראת הבלתי צפוי להם, לברר מה היו היריות ומי ירה אותם ואיפה ולמה. המרחק אל מיפקדת הגרמנים הקרובה היה כחמש מאות מטר לכל היותר. בלילה, ירייה כזאת נשמעת כרעם הפולח את האוויר.

נחזור אל הפולני בעל הרובה. מיד עם הישמע הירייה הוא שאל אותי בתמיהה: "האם אינך יודע איך לשחרר בריח?" "לא זו הבעייה, רציתי לדעת אם יש נוקר בבריח, אם הוא שווה בכלל משהו". הוא נרגע במקצת, אך יחד עם זאת ראה שיש לו עסק עם מישהו בעל ידע. תפסתי את הנשק בידי ושאלתי אותו היכן כל הכדורים ובקול רם ביקשתי אותו להביא אותם. אז קראתי בקול: "גרישה, תביא את המעיל". הפולני נכנס שוב לביתו ולאחר דקות ספורות ראיתיו יוצא עם תרמיל צד ובתוכו הכדורים. באותם רגעים הביא לי אברהם את המעיל והניח אותו על העץ הקרוב לבניין. כאשר קיבלתי את הכדורים אמרתי לו, שלרובה כזה צריכים להיות לפחות מאה וחמישים כדורים ופה יש לא יותר מחמישים עד שישים. "זה כל מה שיש לי", אמר, "אך אם תבוא בהזדמנות אחרת, אשיג לך עוד כדורים". הוא לקח את מעיל הפרווה שעל העץ ואני ברכתיו בחורף חמים בו והודיתי לו על העיסקה. "תסלח לי שנאלצתי לירות ברובה באיזור מסוכן זה, פשוט לא רציתי לקנות חתול בשק. רובה בלי נוקר אינו שווה כלום", הוספתי. ויתרתי על לחיצת ידיים ואמרתי לו לילה טוב, כאשר כל הזמן הרגשתי שאשתו מחכה לשובו הביתה.

לפתע פניתי אליו שוב: "שכחתי להגיד לך שבאיזור מתהלכות שמועות שאתה תופס יהודים וכמשקלם כן משקל הסוכר שאתה מקבל בתמורה. הייתי מציע לך לנטוש את העיסוק הזה. הגרמנים כבשו את פולין והורסים אותה, אל תהיה משתף פעולה".

"מה פתאום? אלה סתם סיפורים של חורשי מזימות. שתהיו לי בריאים אתה ומשפחתך". הוא נכנס לביתו, שמעתי את נעילת הדלת מאחוריו ונבלעתי אל תוך החורשה עם אברהם. אברהם סיפר לי שהכדור פילח את המקום בו עמד ורשף האש סינוור אותו כליל. הוא לא ידע מה קרה, הוא ראה שהרובה אצלי אך חשב שבינתיים הוא הרג אותי. הוא השתכנע אחרת רק אחרי שראה בעיניו ששנינו עדיין עומדים על מקומנו. הוא אפילו השמיע שיעול אך אני לא שמעתי כלום. התנשקנו משמחה, נשקנו את הרובה ועשינו אחורה פנה, אל תוך היער שלנו. עד הבוקר אנו חייבים לחזור עם הנשק ביד.

השגת מזון מאנטישמי בעזרת הרובה הרוסי

לפנות בוקר, כשעה לפני עלות השחר, עברנו על פני בית שליד הכביש. בבית זה גר גוי שונא יהודים, השונא גם לעזור לאחרים. כולם נמנעו מלבקש את עזרתו.

החלטנו שאנו בכל זאת נפקוד אותו. ההחלטה נפלה כאשר ישבנו לנוח ועשינו אמונים בפריקת הכדורים ובדריכת הבריח ונצירתו. שאלנו את עצמנו מה הטעם ברובה כשאיננו מסוגלים להפעיל אותו.

כאשר חזרתי על ההסבר שנתן לי הפולני להפעלת הרובה, הסתברה לי הטעות. עכשיו לימדתי גם את אברהם מה פירוש הדבר לנצור את הבריח מבלי שתתרחש היריה כאשר הכדור מצוי בקנה. עשינו מספר תרגילים עד שהובן לנו מה נדרש מאתנו כדי להפעילו.

ברגע זה עלה בראשינו הרעיון לפקוד את שונא היהודים. אברהם ידפוק על חלון ביתו, יעיר את בעל הבית וידרוש בפירוש לחם, גבינה, ביצים ועוד נקניק של חזיר. והיה אם יתנגד — אתחיל להשמיע מספר דריכות בריח ליד הבאר. זה יבהיר לו בדיוק מה עליו לעשות. וכך בדיוק התרחשו הדברים. אברהם ניגש אל החלון הקרוב לדלת, דפק בו בחוזקה וקרא לבעל הבית בקול רם: ״קום מהר וצא החוצה״. בן־דודי אברהם ז״ל היה מלא יותר ממני וגם חזק הרבה יותר, בעיקר הצטיין בכוח רב בידיו. הגוי יצא מן הדלת עם חולצת לילה ושאל: ״מה אתה רוצה כאן בלילה, יהודון?״ ״ש־ש־ש, שקט״, אמר לו אברהם, ״איך אתה מדבר?״ באותו רגע השמעתי את דריכת הבריח שנקלטה מיידית באוזניו. ״מה אתה רוצה? אתה פרטיזן?״ ״אל תשאל שאלות. תן מהר מזון לעשרה איש. אנחנו רעבים. תן לחם, נקניק, חזיר, ביצים, מה שיש לך. או אולי אתה רוצה להזמין אותנו פנימה לאכול בביתך?״ ״לא, אני מפחד, אני אתן לך תיכף״. אשתו הבינה שצריך לתת מבלי לשאול שאלות. הם הכניסו לשקית מה שנדרש מהם. אברהם הודה לבעל הבית ונעלם

מאחורי הבאר יחד איתי, אל הפוסה (תעלת מים יבשה) ומשם חזרה אל היער.

כאשר היינו במרחק של כמאתיים מטר, פנה אלי בן דודי ואמר: "אתה כבר ירית פעמים רבות ואני עוד לא. עכשיו כדאי להמחיש לגוי שאמנם היינו מזויינים ושידע להבא לא לשחק בנו, או לשאול שאלות כשבאים אליו. אני רוצה לתת יריה אל עבר הבית כדי שהכדור יעבור מעל ביתו". הוא הכניס כדור אל הקנה, הרים את הקנה בזווית של שלושים וחמש מעלות וסחט את ההדק. נשמע קול נפץ אדיר, אשר את הדו המשכנו לשמוע כשהוא מתפשט מעל ביתו וביער.

שבעים ושבעי רצון חזרנו עם הנשק בידנו בשעות הבוקר המוקדמות. גדליה פגש אותנו בחיוך רחב ואמר ללא בושה (הוא היה בגילו של אבא שלי): "ידעתי שעליך אני יכול לסמוך, אתה כמו אביך". "אנחנו היינו שניים", אמרתי לו, "ורק הודות לכך שהיינו שניים יכולנו לרכוש את הרובה ולהביאו. אחרת, מי יודע איך היה הדבר נגמר", הסברתי לו.

גדליהו לא היה איש צבא, אך הוא רצה להיות בעל הנשק. רק לפי הוראתו אפשר יהיה להשתמש בנשק. הוא עצמו לא גר עמנו אלא עם הכ"צים (קעצאלאך), הרנדים והאחרים. אותו גדליהו ארליך, לשעבר סוחר עצים ובעל חנות לממכר משקאות חריפים וסיגריות, נשאר ערירי. הוא אימץ לו שני ילדים, האחד שמוליק והשני קופיט ברוך. הוא עשה למענם הרבה מאוד. איה הם היום — אינני יודע. על קופיט שמעתי פעם שהוא גר ברחובות, אך החליף כפי הנראה את שמו.

כאשר גדליהו נתן את הסכמתו, לימדתי אותו איך לתפעל את הנשק במקרה הצורך, אבל הוא ענה בערך כך: "למה לי ללמוד איך לטפל בו, בין כך אתה תהיה היורה (השיסר) כי אני כבר זקן ותנועותי הגופניות איטיות ומוגבלות. אך אני שמח שעשיתי משהו למען האחרים, למען בטחון כולנו. הלוואי והאחרים ילכו בעקבותי".

שכבנו לנוח מעייפות והתרגשות. לפנות ערב באה משלחת של פרנס והזמינה אותי לבוא אליהם בבוקר כדי לטכס עצה כיצד נשיג עוד נשק. השגת כלי הזיין הראשון על־ידי שלום, בנו של אברהם־יעקב, התפשטה חיש מהר.

אנשים הבינו שסטלינגרד לא נפלה והדרך לשחרור עוד רחוקה. מי יודע מתי יגיע היום ומי יזכה להגיע, אבל עלינו להיות מזויינים.

בינתיים האוקראינים החלו יותר ויותר להרוג בפולנים. יותר לחצים הופעלו עליהם שיעזבו את משקיהם ויסעו לגרמניה ולא יחזרו משם יותר. תוהו ובוהו עומד להתרחש ממש לנגד עינינו. אין מנוס מהתארגנות ממשית. מחכה לנו עכשיו חורף קשה, אולי ללא מזון. אם הפולנים יעזבו, נישאר גם בלי תמיכתם. אמנם, לא כולם אוהבי ישראל הם, אך טובים הם מהאוקראינים.

בניימין החייט קיבל רובה מהגוי

באותם ימים נהרגה אשתו של בנימין חייט, יליד מלינסק. הוא נשאר עם ארבעה ילדים: אברהם, שהיה צעיר ממני בשנה וחצי, רייזל־שושנה, רחל ושרה. הוא היה חייט, כשמו.

יום אחד אמר לי בנימין חייט שהוא מכיר גוי שהוא ידיד שלו והוא מתכוון לגשת אליו ולהשיג ממנו נשק. "אם אתה יכול, עשה זאת בהקדם ככל האפשר", אמרתי לו. הוא חי כשני קילומטר מאתנו ביער יבש, מעל אגם בוצני, ביחד עם מספר משפחות "שבורות". הוא מאוד רצה שאלך אתו, אך לבסוף החליט שעליו להסתכן בעצמו. הוא יסביר את עצמו, את מניעיו, את חלומו להיות מוגן כדי לזכות לגאולה, ואילו לגוי יבטיח לתפור לו ללא תמורה כספית.

בנימין חייט יצא לבדו לכפר ברוננה, אל מכרו הוותיק. הוא דפק בדלת ביתו והגוי האוקראיני ניגש לפתוח לו אותה. הוא זיהה מיד את מכרו החייט משכבר הימים וקריאת צהלה נפלטה מפיו. "מה שלומך חבר חייט (טוברוש פורטנוי)? כמה טוב שאתה חי ונראה טוב. טוב שבאת אלי, אני לא שכחתי אותך. הייתי בטוח שאינך בחיים". בנימין ענה לו: "אותי קשה לחסל כל כך מהר. כאשר הגרמנים רואים אותי, אלוהים מרעיד את אצבעותיהם והם אינם יכולים לקלוע בי, כי אני לא הרעתי לאיש בעולם הזה. את זה אתה הרי יודע, נכון?" "נכון, נכון מאוד", ענה לו הגוי והוסיף: "לולא המלחמה, מי יודע אם היית בא אי פעם לבקר אותי בביתי". "אתה בהחלט צודק, הרי תמיד תפרתי בגדים לך ולחבריך ותמיד לפני החגים עמדתם לי על הראש", ענה לו בנימין. בינתיים נתן הגוי הוראה לאשתו להכין לאורח ארוחה כדת וכדין. הארוחה הוגשה וכולם הסבו לשולחן כשהם מסתכלים עליו כעל פלא אלוהי. "איך נשארת בחיים?" התעניין הגוי שוב, "ספר לנו". "איך שרדתי זו שאלה לא פשוטה, אמנם, אך יותר חשוב לדעת איך אשאר בחיים בעתיד", השיב בנימין. "אתה צריך לעשות הכל כדי שתחיה.

אתה מוכרח לחיות ואתה מוכרח לנקום בגרמנים", אמר הגוי. "ידידי היקר", התחיל בנימין במשימתו, "אם מצאתי בך לב טהור, לב אנושי, כפי שאני מכיר אותך, הרי זו הסיבה שבגללה באתי אליך ממרחקים, יותר משלושים קילומטר, ואני מקווה שלא אחזור ממך ריקם". "ידידי החייט, אתן לך אוכל לכל השבוע, כמה שתרצה וכמה שרק תוכל לשאת. אתה ידידי ואני מאוד שמח לארח אותך וגם להלין אותך אצלי. כאן לא יחפשו אותך". כתשובה ביקש אותו בנימין לדבר עמו פנים אל פנים, "רק לא ליד הילדים". הוא גירש מיד את כולם מהשולחן וביקש מבנימין לדבר בחופשיות, אבל בנימין לא יכול להוציא מפיו את מילות הקסם — רובה להגנה, והתחיל לדבר סחור־סחור.

"אתה זוכר שתמיד כשהייתי נוקב את הסכום עבור תפירת מכנסיים, הייתי תמיד לוקח ממך פחות, זוכר?" "אני זוכר. תמיד היית סימפטי, תמיד חייכת וצחקת וידיך תמיד היו טובות משל אחרים", השיב לו הגוי. "היום", המשיך בנימין, "אני אלמן ונשארתי עם כמה ילדים ערומים. את אשתי שרפו כשמונה קילומטר מכאן, אצל פופיל הפולני, ואני רוצה להישאר בחיים עם ילדי. אני יודע שיש לך נשק והייתי רוצה שתיתן לי רובה אחד. אני לא אשלם לך בכסף, אלא אתפור לך בביתך כל מה שתרצה. רק תשיג בכפר מכונת תפירה".

הגוי נשאר המום ובמשך מספר דקות לא יכול היה להתאושש. הוא שפשף יד ביד, שפשף רגל ברגל, גירד בפדחתו ולא הוציא הגה. בנימין חשש שעשה שגיאה גדולה בכך שפנה אליו בצורה זו וחשב באותו רגע, שהגוי עומד לגמור אותו ומקום קבורתו לא יוודע לאיש. ברגע זה גם הצטער שלא לקח אותי עמו, כי ביחד ודאי היינו יכולים לצאת מכאן. זיעה קרה כיסתה את כולו כאשר חשב שלעולם כבר לא יראה את ילדיו.

ברגע זה החליט לקום ולצאת את הבית. "היי, לאן אתה הולך", שמע את קולו של הגוי. "אני רואה שאין לך נשק, לכן עלי לחזור מהר ככל האפשר", ענה. "היי! היי! חכה, אני רוצה לחשוב על מה שביקשת. אתה יהודי שאין שני לו, אפילו בין הנוצרים אין בן־אדם כמוך ואני חייב לעזור לך. אבל תצטרך לחכות כמה שעות טובות, ואולי עד מחר בערב. לי אין רובה, נתתי לבן שלי והוא לא צריך אותו. אני כבר יוצא אליו על סוס ואחזור בעוד כמה שעות ובינתיים אתה תסתדר כאן לישון".

הגוי יצא לדרך ואשתו הכינה לו משכב על הרצפה. בנימין לא האמין למשמע אוזניו והדבר היה עדיין חשוד בעיניו. הוא חשש לשכב לישון פן יירדם ולא ישמע מה יתרחש בסביבתו. אולי הוא הלך להביא איזה בנדרוביץ שיהרוג אותו במקום, או שיקח אותו מכאן כדי לחסלו במקום אחר. לכן אמר לאשת הגוי שהוא רוצה לחכות לבעלה בחוץ. האמת היתה שהוא רצה להיכנס לתוך השחת ומשם לצפות לנעשה סביב, עד שובו של הגוי ולראות עם מי ישוב. בנימין יצא החוצה, גילה בחשיכה ערימת שחת ונרדם בה. עד מהרה התעורר והחל לצפות בחוסר סבלנות. זמן רב עבר עד ששמע קולות מתקרבים של פרסות סוס. הוא המשיך לשכב במקום, בעוד הגוי ירד מהסוס, הוציא את הנשק מתוך השק והציב אותו ליד דלת הכניסה. כאשר בנימין ראה שהנשק נשען אל הקיר, קם ונטל אותו לידיו. באותו זמן בדיוק נכנס הגוי לביתו כדי להעיר את בנימין משנתו והתברר לו שהוא לא נמצא שם. הוא יצא החוצה כשהוא ממלמל: ״הוא בטח לא בטח בי והלך״. בחוץ גילה שבנימין מחזיק את הרובה בידו. הוא ניגש אליו וסיפר לו שזה רובה טוב שאסף אותו כאשר הרוסים נסוגו, אך הוא ארוך מדי וכדאי לקצץ לו את הקנה.

למרות העובדה שבנימין טען שהוא יודע כיצד לתפעל את הרובה, התעקש הגוי לתאר ולהסביר לו את הפעלתו. ״אתה ודאי מכיר רובה פולני, אך זה שונה ממנו. אם אתה הולך עם רובה, אתה צריך גם לדעת לפגוע בו, נכון? לא חשוב אם האויב גרמני, אוקראיני או פולני, אחרת הוא יחסל אותך״.

בנימין מסר לגוי את הרובה וזה החל להסביר בפרוטרוט את תהליך הפעלתו. לאחר מכן הביא כדורים, כמאתיים יחידות ועוד שני רימונים. ״חבר חייט״, פנה אליו, ״אני רוצה שתישאר בחיים, זה מאוד חשוב לי כי אני אוהב אתכם וכואב את צרותיכם. חליפות תתפור לי לאחר המלחמה. עכשיו אשתי הכינה לך תרמיל עם מזון. אתה חייב להתחיל ללכת עכשיו, כל עוד לילה, ותצליח בכל, ומתי שתוכל — נתראה.

בנימין חייט והגוי התחבקו והתנשקו כאחים ונפרדו. כך חזר בנימין למאורתו ולמשפחתו כשהוא מזויין ברובה מצויין.

קניתי רובה חצי־אוטומטי — .C.B.T —
עבור פרנס חיים

הארגונים האוקראיניים השונים החלו בהתקפותיהם ביתר תוקף, ביתר תעוזה וביתר אכזריות. הפולנים החלו להרגיש בבתיהם את שאנו הרגשנו ביערות. ההבדל היה בכך שלהם היה אויב אוקראיני בלבד, ואילו ליהודים היו מספר אויבים: פולנים, אוקראינים, גרמנים, קוזכים, קזבקים, לסובצים למיניהם ואחרים. עם זאת, פחד גדול נפל על הפולנים והם החלו להתרכז במחנות כדי להתגונן במשותף נגד האוקראינים. האוקראינים, שהכירו את חולשותיהם של הפולנים, ידעו איפה להתקיף אותם. לפולנים היתה ברירה להישאר במקום ולעמוד במיגננה נגד התקפות חזיתיות של האוקראינים, או לעזוב הכל מאחוריהם ולנסוע לגרמניה.

יום אחד הגיע אלי חיים פרנס עם שלוש מטבעות של חמישה רובלים מזהב רוסי (שלוש חזיריות), עשרים וארבעה קראט, נדמה לי. אפילו לא הסתכלתי על יופיים. הוא נתן לי אותם ואמר: "אתה תקנה לי רובה, זה גם נשק עבורך, כי אם יהיה לי רובה — זה יגן על כולנו". בלי אומר יצאתי למחרת היום, בשעות הצהריים, אל מושבה פולנית מרוחקת, המצוייה אחרי הכפרים האוקראינים. אינני זוכר היום אם זו היתה מלושקה או מושבה אחרת. מרחוק ראיתי שבאחד החצרות מתרחשת פעילות גברית רבה. קודם השקפתי מתוך השיחים שעל גבעה קטנה ממול לחצר ולאחר שווידאתי שאין אוקראינים, החלטתי לרדת אליהם. רק כאשר הייתי קרוב מאוד אליהם, הם שמו אלי לב. ברכתים ביום טוב, בפולנית רהוטה, והם נענו מיד לברכתי. הרגשתי ביטחון מסויים, אולם תיכף נשאלתי מה הביאני אליהם. תשובתי היתה שבאתי לראות אותם ועוד כמה דברים נוספים. סיפרתי להם שלא רציתי להתקרב מחשש שהם אוקראינים. "לאחר ששמעתי את קולותיכם, הבנתי שאתם פולנים", אמרתי להם, "ומצאתי לנכון לרדת אליכם, לדבר אתכם קצת ואולי גם לקבל קצת

אוכל. שמעתי מפולנים אחרים שאתם עוזבים את האיזור, את ביתכם ואת רכושכם, שכה יקרים לכם. רק בגלל האוקראינים הרוצחים אינכם יכולים להמשיך לחיות בשלווה בבתיכם".

אחד הפולנים, שהתקרב אלי קירבה יתרה (אפילו חששתי קצת ממנו, כי לא הבנתי מה הם מניעיו), אמר באנחה כבדה: "ככה זה, קודם גמרו עם היהודים, עכשיו הם רוצים לגמור עם הפולנים. חלק מאתנו נוסע לגרמניה וחלק ינסה להגן על המקום. אם לא יצליחו, יצטרפו לפולנים שבהוטה־סטפנסקה". "מה אפשר לעשות עם גורל אכזרי כזה", אמרתי להם. "רק חבל שפילסוצקי (ראש ממשלת פולין שהיכה רוסים והביא להתיישבותם הנוכחית) לא בחיים, אחרת היה המצב שונה לגמרי וגם אנחנו לא היינו מושמדים".

כאשר שמע ממני את שמו של פילסוצקי, עיניו נפקחו לרווחה והוא הסתכל עלי כאילו זה עתה ראה אותי, ולא אמר דבר. שברתי את השתיקה שנוצרה ושאלתי אותו איך ובאיזה אופן יגיעו להוטה־סטפנסקה כאשר מסביב ישנם הרבה כפריים אוקראינים מזויינים. על כך ענה שהגרמנים יעזרו להם. "ומה תעשו בנשק שלכם?" שאלתי. "אנו כנראה נקבור אותו עד שנוכל לחזור שוב לכאן".

תוך כדי שיחה עמו הצטרפו אלינו עוד פולנים צעירים ומבוגרים כאחד. אחד מהם היה שחצן וכפי הנראה לא אהב יהודים מעולם. הוא אמר: "עכשיו, אם אנחנו נצא מכאן, הם יחסלו אתכם". אמרתי לו שהוא צודק, אך במה הוא מוכן לעזור לי כדי שהם לא יחסלו אותי? הוא משך בכתפו כהודאה בחוסר אונים, כביכול. בינתיים הצטרפו אנשים נוספים. אחד מהם טען כלפי שבגללנו, היהודים, פלשו הגרמנים לפולין ובגלל זה על הפולנים לנסוע לגרמניה. שאלתיו מדוע הוא מאשים את היהודים, למה הפולנים לא המשיכו להילחם? "בן דודי ושכנים שלי, שכולם יהודים, גוייסו לצבא ולא חזרו מהחזית. אתה מאשים? אתה בטח לא נלחמת ב־1939 והיום אתה נוסע לגרמניה. למה לא תילחם נגד האוקראינים מתוך היער? בואו ונתארגן ביחד. לכם יש נשק וביחד אנו יכולים לעשות משהו. כל אחד מגיל שתיים־עשרה עד שבעים יכול להילחם להגנתנו. תנו לנשים ולילדים הקטנים לנסוע לגרמניה, אבל אתם תישארו כאן ותמשיכו לעמוד על המשמר. אם יהיה צורך,

נוכל אנו, היהודים, להצטרף אליכם שכם אל שכם. אני, כיהודי, עדיין מרגיש כאזרח פולני לכל דבר. עוד רבים כמוני מוכנים לשרת את דגלנו האדום־לבן. תחת הסמל של הנשר הלבן נוכל לשחרר את פולין מהאויב הכובש. שיקום מביניכם מנהיג בעל יוזמה ויכריז על כך. כולנו נילחם ביחד".

דבר אחד ברור, שדברי אלי קטעו את התקפתו על היהודים. מפי הנוכחים שהיו שם שמעתי משפטים כגון, "הוא צודק", "הוא מדבר כפולני ממש", "חבל שהוא לא מבוגר", ועוד כהנה וכהנה. אחד אמר לי: "בוא, יהודונצ'יק, שב כאן, על הספסל לידי", ואחר שאל אותי האם אני רוצה לאכול משהו. "נכון שאני רעב", אמרתי, "אך לדבר על הגנתנו זה חשוב יותר". "זה נכון, אך אם לא תאכל לא תתקיים", היתה תשובתו.

אחד מהם לקח אותי בידו והחל להוביל אותי אל ביתו כדי לסעוד דבר מה. האשה אליה נכנסנו הביטה עלינו ושאלה מיד: "האם הוא לא יהודי?" "אז מה?" ענה לה בעלה, "הוא רעב. תכיני לשנינו דבר מה לאכול. מי יודע מתי אכל בפעם האחרונה". בטרם הוגש האוכל שאלני המארח: "יהודונצ'יק, איך בכלל הצלחת להימלט?" עניתי לו בזו הלשון: "פני יני, מולך עומד ילד שהוא בן של פרטיזן שהנהיג מרד נגד הגרמנים כאשר רצו להובילם לקבר אחים במחנה קוסטופול. כאשר אבי הרים את קולו בקריאה הורההה, אות למרד, יהודים נסו על נפשם מבלי להתייחס לירויות של מכונות הירייה שנורו לעברם. היה בינינו כומר פולני, אני מבין שאתה לא מסוגל להבין זאת, אך זוהי האמת". "איפה אביך היום?" שאל אותי מארחי. סיפרתי לו שאבי נהרג כשמונה חודשים לאחר מכן על ידי אוקראינים.

באותו זמן שאני דיברתי עם המארח, נכנסו כמה מהצעירים פנימה בעוד אחרים הציצו פנימה דרך החלונות הפתוחים. המארחת הביאה כל מיני מאכלים וחלב ובשקט אמרה: "מסכן הילד הזה. תאכל ילד, תאכל". כבר לא הייתי בעיניה יהודי.

המארח פקד על כולם לצאת החוצה. "תנו לו לאכול, שיאכל וישבע", אמר להם.

סיימתי לאכול והודיתי לאשתו על האוכל הטעים שהגישה לי בשפע. כאשר בעלה עמד ליד הדלת כדי לשמור שהאחרים לא ייכנסו פנימה,

אמרה לו האשה: ״מי יודע אם גם אנחנו לא נהיה רעבים כמוהו ואפילו נרדפים כמוהו בגרמניה״. הבעל השמיע אנחה כבדה, חזר לשולחן ולא יכול היה לאכול, הוא רק שתה. כאשר התיישב לידי שנית, פניתי אליו שוב ושאלתיו האם לא כדאי שימסרו לנו, ליהודים, חלק מהנשק שלהם כאשר יעזבו את המקום. ״כך נוכל, לפחות, להגן על עצמנו ואולי גם ננקום את נקמתכם ואת נקמתנו. יבוא היום והחזית תתקרב ואנו נישאר בחיים ואני מבטיח לכם שנבוא לכאן לקבור את הנשק, במקום שתראה לי״. הוא נענע בראשו, חיכך את ידיו זו בזו, שיחרר ריר מפיו, שתה קצת מים ואמר לי: ״אני אולי היחיד שאין לי נשק, אך לו היה לך כסף, וזה ודאי אין לך, הייתי מציע לחברים למכור לך. לתת במתנה — איש לא יעשה זאת, גם לא ברגע האחרון. אינני יודע באיזה מצב נהיה ביום שנעזוב את ביתנו, זה תלוי בגרמנים. וגם להם איננו מעוניינים לתת את נשקנו. שב כאן ואני אצא החוצה לשאול כמה שכנים בקשר להצעתך״, אמר לי.

כעבור עשר דקות חזר המארח כשהוא מנענע בראשו לאות שלילה. ״אולי ימכרו, אבל הרי אין לך כסף...״ ״יש לי משהו אחר״, עניתי, ״אני מוכן לתת לכם חזיריה רוסית (חמישה רובלים בזהב) תמורת רובה״. הוא קרא לגבר אחד דרך החלון. ״לבחור הזה יש חזיריה רוסית, תן לו את נשקך, אתה הרי נוסע לגרמניה ואינך זקוק לו יותר״. ״אם יתן שתי חזיריות, אני מוכן לתת לו רובה חצי אוטומטי וגם שני רימונים״, היתה תשובתו. ראיתי שאני חייב להסכים פן יצטער על העיסקה, או ייסוג בכלל ממנה.

החזיריות היו מפוזרות על גופי בכיסים שונים. הכרזתי שיש לי שתי חזיריות והתחלתי לחפש אותם בכיסי המחוררים. אחת הוצאתי מיד, אך לא מיהרתי להוציא את השניה מכיס אחר. עשיתי עצמי כאילו הלכה לי לאיבוד. המארח החזיק במטבע אחד ואמר למוכר להביא לי את הרובה עד שאמצא את השני. פחדתי שמא יקחו ממני את החזיריות ולא יתנו לי את הרובה, אך תוך רגעים מספר שמעתי שהילדים מודיעים לאביהם שחברו הגיע עם הנשק. אז ראיתי שהעיסקה תכובד והוצאתי מתוך כיסי את החזיריה השניה. מיד בהיכנסו פנימה לקח לידו את הזהב ואני ניסיתי לבקשו לתת לי גם רובה אחד ללא כסף. ״לו היה לי עוד אחד, הייתי נותן

לכם עוד, אך זה כל מה שיש לי". הגבר הזה הסביר לי שהרובה שנתן לי איננו נשק רגיל, אין צורך לדרוך אותו בכל פעם. הוא עובד על גזים ויורה בכל לחיצה כדור. יש לו רק מחסנית אחת ויש להקפיד לשמור על נקיונו אחרי היריות. הוא לימד אותי על רגל אחת איך מפרקים את בוכנת הגזים ואיך מווסתים את הניצרה וכוונת הכרכוב, ומסר לי את הכלי עצמו, שהיה ארוך מאוד. אחר־כך הצביע על הכדורים שהיו בסדר. "אני מאחל לך שכל כדור יפגע באוקראיני או בגרמני", אמר ומסר לי גם שלושה רימונים. אחד מהם ייזרק מיד, כדי שאראה איך להשתמש בהם ושניים אקח אתי ואשמור לשעת הצורך. ביקשתי שיתנו לי איזה סמרטוט לעטוף בו את הכלי בעת הנשיאה ביער כי משם הייתי אמור ללכת דרך השדות ליער הקרוב ביותר ושם להמתין עד חשיכה ואז אמשיך הלאה.

נפרדתי מהמארחים בלחיצות ידיים חמות. המארח אפילו פחד שיגרום לי נזק בלחיצת היד החזקה, ואז ליטף אותי. "לא התכוונתי להכאיב, אתה ממש בחור לעניין, רק שתצליח בכל דרכיך". הודיתי להם מאוד שעזרו לי כל כך. כמובן, קיבלתי גם צידה לדרך. יצאתי עם הרובה המיוחד הזה בנושאי אותו במצב מאוזן, בכבוד ובהערצה, כיאה ללוחם. בדרכי, עשיתי רושם רב ורבים הסתכלו לעברי. נפנפתי לכולם בידי, לאות פרידה. הוספתי גם משפט של געגועים ותקווה, להתראות כאשר יחזרו לבתיהם עם גמר המלחמה. בבת אחת הורמו כל ידי הנוכחים שנופפו אלי ואיחלו לי הצלה מן האויב. "תודה, תודה", צעקתי לכולם. בבת אחת תפסתי תנופת הליכה מהירה לחציית השדות הירוקים, שדות המרעה. ברגע זה נוכחתי בבעייה חדשה. הרובה היקר הזה היה ארוך ממני ולא היתה לי אפשרות להסתירו מעיני אלה הנמצאים בשדות. לא רציתי שיראו מרחוק שאני נושא נשק ויזהו אותי כלוחם בלתי ידוע. במקרה זה יברחו ויסתתרו מפני או שינסו לעצור אותי, ואז קיימת גם האפשרות שיפרקו ממני את נשקי. כך התרוצצו המחשבות בראשי. בחרתי להגיע ליער הקרוב אם כי לא היה זה היער שאליו התכוונתי. כוונתי היתה רק להסתתר עד רדת הלילה ולעשות כמה תרגילים ביער בטרם אוכל לסמוך על תפעול יעיל של הנשק.

תוך כדי הליכה והסתכלות לכל עבר בא לי רעיון להכניס את הרובה לתוך המכנסיים עד כף הרגל וכלפי מעלה, עד מעל שכמי — הכל

מתחת למעיל, ועל הקת הבולטת מעל ראשי להלביש את כובעי. בדרך זו יכולתי להראות מרחוק כאילו אני סוחב על גבי ילד קטן, או דבר מה אחר. כאשר הרובה היה צמוד לגופי בתוך בגדי, נאלצתי לצלוע, כי לא היה באפשרותי לכופף את הברך. אם לא היה לי די בכך, הרי לפתע התגלה לעיני נחל ולא רחוק משם רועה ההולך עם עדרו. הבעייה הראשונית היתה איך עוברים את הנחל. אם אלך שמאלה, לאורך חופו של הנחל, אתרחק מהמטרה; אם אלך ימינה, אתקרב יותר ויותר אל הרועה שבאחו. לא ידעתי היכן אוכל לעבור את הנחל. העשב היה גבוה למדי ולא איפשר לראות איפה נמצא המעבר.

באחד המדרונות של החוף השתחלתי וירדתי לגובה פני המים ומשם ראיתי שמימיני עץ הבולט מעל פני המים. חזרתי למעלה והמשכתי לאותו כיוון המסוכן לגבי. אחרי רגעים מספר הגעתי לשם. לפני התגלה אמנם מעבר, אך הוא היה מעל לקלונסאה שעוביה כשלושים סנטימטר ואשר היתה מונחת בגובה של שני מטר ויותר מעל פני המים. מאז ילדותי סבלתי מפחד גבהים וידעתי שאסור לי להסתכל למטה. חייב אני לדעת על מה אני שם את רגלי. מה עוד שצלעתי בגלל הרובה. חשבתי שלא אצליח לעבור מעל גבי הקלונסאה. אם אכנס למים ואשחה, אני עלול לאבד את הרובה ואפילו לטבוע בביצה. בחרתי לכן לנסות לעבור במעבר הקלונסאה, ואם אפול יהיה עלי להאבק עם המוות הטבעי, וגם הרכוש היקר מפז ילך לטמיון. אזרתי עוז ומבלי להוציא את הרובה מהמכנסיים התחלתי ללכת מעל פני העץ הצר שכל כך פחדתי שלא אוכל לעבור אותו. הוא היה ארוך, אולי פי שניים מכפי שהערכתי קודם לכן. אבל, הנה, בעזרת השם הגעתי לעברו השני של הנחל. הרועה, שקודם ראיתיו, נעלם מהאופק. עכשיו לך ותדע לאן הוא נעלם. האם פוחד הוא ממני או שמא רץ להזעיק מישהו לעזרה? דימיוני השתולל אך בלבי אני יודע שאסור לי לזוז מהמטרה בה בחרתי. החלטתי להגיע רק עד לחורש הקרוב.

ירדתי לאיזה גיא ושוב עליתי על גבעה והנה אני מגלה מרחוק את אותו הרועה שעזב את עדרו והתרחק מרחק רב ממנו. כך למדתי שישנם גם אנשים שמפחדים ממני. אזרתי ביטחון עצמי והמשכתי לכיוון היער. מיד בהגיעי אל העצים הראשונים, התפרקדתי על הקרקע, מתחת לשיח

רב ענפים, עצמתי את עיני תוך מודעות לכך שאסור לי להירדם פן לא אתעורר בלילה ואז לא אצא מכאן עד למחרת היום, מה שעלול להיות מסוכן מאוד. לאחר כחמש עשרה דקות פקחתי את עיני והיה עלי להחליט על המשך דרכי לקראת הערב היורד. הוצאתי את הרובה, התאמתי את החגורה לגופי, בדקתי כמה פעולות של הכלי והתאמנתי בדריכת הכלי ובשחרור הסדן. ההד שהשמיע הסדן היה רב, אבל הדבר היה חשוב עבורי. בדקתי כמה כדורים נכנסים למחסנית, איך לפרק ואיך להטעין. מרגע זה היינו אני וידידי מוכנים לצאת מן החורש אל היער שלנו.

היה עלי ללכת רק בין הכפרים ובשדות של תבואה, תפוחי אדמה או בשדות אחרים. מכשולים בדרך לא חסרו, אבל עכשיו יש לי ידיד. אני עובר שדות, גומע מרחקים אך הדרך, משום מה, לא מתקצרת. תוך כדי הליכתי נתקלתי בשני בתים שהיו ממוקמים בחורש קטן, אולם בחשיכה לא יכולתי לראותם. הכלבים הרגישו בי והחלו לנבוח. אנשים יצאו החוצה והחלו לצעוק כדי לברר מי שם. אני נצמדתי לקרקע ולא זזתי. מאחר והצעקות היו באוקראינית, הבנתי שאינני מתקדם לכיוון הנכון. אחרי שהכפריים הרגיעו את הכלבים וגם את עצמם, החל הירח להופיע מעבר לאופק, אך הפעם הוא האיר את פני ונאלצתי לקצץ את הגובה שלי וללכת בשפיפה כדי שאיש לא יראני. הליכה זו מנעה ממני את האפשרות לצפות לפנים. זה לקח לי שוב כשעה לעשות איגוף מבלי להתגלות לאור הירח. הייתי עייף ורציתי לעצום את עיני, אבל משהו בקרבי דירבן אותי להמשיך ולהתקדם אל היער.

בכל פעם נדמה היה לי שהנה זהו היער שלנו, מצידו השני, אך מיד הוא נעלם מעיני כאילו לא ראיתיו מעודי. ידעתי שכולם מחכים לי ולמרות זאת, כאשר הגעתי לקבוצת שיחים, נכנסתי תחתם כדי לנוח והתעוררתי רק בבוקר כאשר הציפורים צייצו מעל ראשי. למזלי, באותו לילה לא ירד טל ולא נרטבתי. התחלתי להסתכל סביבי והתברר לי שאינני יודע לאיזה כיוון ללכת. זה קרה לי פעמים רבות, אבל עכשיו אסור שזה יקרה לי. התחלתי להתפלל לאלוהים ולבקש להראות לי לאן עלי לצעוד — כל כיוון דומה היה למשנהו. כל אינסטינקט לא הדריך אותי. הכל נדם. ידעתי רק שבשדה הפתוח, הבלתי מוכר לי, לא אוכל להסתובב. שכבתי קצת לנוח עד ששוב נרדמתי כשבטני על הרובה.

ישנתי שנת ישרים ולפתע ראיתי בחלומי את אבי ז״ל סוחב מעין תותח או מכונת יריה מיושנת בעלת שני גלגלים ועליה דגל פולני שצויירו עליו חיצים לכל כיווני הרוח, ואבי מתרחק כשהוא צועק אלי: ״המשך בכיוון! המשך בכיוון!״ ונעלם מאחורי הגבעה. מיד לאחר מכן התעוררתי. אני לבדי, אין זכר לכל מה שראיתי זה עתה. השמש כבר היתה בשמיים וצילי הלך והתגמד. כבר אמצע היום ואני עדיין פה. למה אבא לא חיכה לי? למה לא הצביע לי לאיזה כיוון עלי ללכת? הבנתי שאני הוזה. לפתע נזכרתי שכאשר הלכתי מהיער שלי היתה השמש בגבי, לכן עכשיו עליה להיות בפני. ראיתי גם שהרובה עליו ישנתי מכוון לאותו צד. משמע, עלי ללכת מול פני השמש.

לפני השתרע עמק רחב ידיים עם דשאים פראיים וכל מיני קוצים. עברתי ביניהם כשאני נדקר ונעקץ מכל הצדדים עד הגיעי למקום ממנו נראה כביש בנוי מאבנים משושות יצוקות. ידעתי שזהו סימן לכביש שהצבא הפולני בנה פעם ולא גמר; היה עלי רק לחצות אותו ולהמשיך. אמנם פחדתי מפני חציית הכביש, אך דחף פנימי הינחה אותי למהר ולעבור. התחלתי לרוץ עם הנשק ביד ועברתי. משם כבר ידעתי את דרכי. עוד מעט אגיע לגבעה מסויימת שאני מכיר ומשם אוכל להגיע אל היער.

השמחה לבואי היתה גדולה. חיים קיבל את הנשק, אך לא היה בי הכוח הדרוש להסביר לו איך להפעילו. נרדמתי מיד והפעם ללא פחדים.

★

העובדה שהפולנים נשחטים בצורה אכזרית ובורחים לגרמניה, ואנו היהודים נשארים לבדנו מול כל הארגונים האוקראיניים הדאיגה אותנו מאוד. עם זאת, בטחוננו העצמי גבר במידת מה עם רכישת נשק בכל צורה שהיא. ליפא רנד יצא גם הוא אל מכר פולני ורכש ממנו רובה איטלקי, אשר המחסנית שלו נופלת לאחר הכדור האחרון, ומחסנית שניה — אין. משמע, שיש להקפיד מאוד לא לאבדה בקרב. אני יצאתי שוב לגיחה והפעם לגוי שהיה חתנה של אלמנה פולניה, הגברת פרוקופוביצקה, אותה אלמנה אשר החזיקה בתקופה הראשונה של האסון היהודי, ״ליודן ריין״, את אחי בנימין. נתקבלתי אצלו בסבר פנים יפות והוא כיבדני באוכל ובשתייה. כ״הרגלי״ ביקשתי ממנו שינדב את אחד הרובים שלו.

עשיתי את עצמי כאילו ידוע לי על רובים הנמצאים בידו. הוא הצטחק בשלווה ושאל האם אני מסוגל בכלל לירות, האם אוכל להשיב אש לתוקפים שיופיעו מולי.

"הרי זה יהיה כאילו לא היה ברשותך כל נשק. אתה הרי תרים ידיים לצעקה הראשונה", הוסיף. הסברתי לו שטעות גדולה בידיו. לעולם לא יחזור המצב בו ינסו לעשות לנו מה שהתכוונו לעשות ב־1942 — להוביל אותנו לקבר. לעולם לא יצליחו לעשות זאת. אך לצורך זאת חייבים אנו להתארגן ולהזדיין כראוי. איננו יכולים להפריש כוחות שיצטרפו לפרטיזנים כי נשארנו עם משפחות מרוסקות, כולל ילדים ומבוגרים, וחייבים אנו לשמור גם עליהם. הבוגרים כבר מזמן הצטרפו לגדודי הפרטיזנים. היתה זו תשובתי לשאלתו למה איננו מצטרפים לפרטיזנים. מי יכול להבין זאת? ברצון רב היינו כולנו מצטרפים אליהם, אך לדאבוננו אף גדוד לא מעוניין בקשישים וילדים. גדודים ניידים כלל לא רצו לקבל אותנו, ואל היחידות הגדולות, הנייחות, קשה להגיע בגלל המרחקים. אנחנו צריכים לדאוג לעצמנו, ובעזרתכם האדיבה. אם תסיר את ידך מהלב ותפריש לנו רובה אחד, תהיה מבורך בעולם הזה ובעולם הבא. תן נא יד להצלחתנו כי אויבינו הם גם אויביך.

הוא ישב וחשב — ללא כל חיוך, ללא כל הבעה בפניו ובלי להניד עפעף. שאלתיו אם קשה לו להחליט, אך השיב בשלילה. "לא, לא קשה לי, אך מצטיירת תמונה בלתי מובנת. מה יהיה אם הרובה שאני רוצה לתת לך, שהוא רובה צייד, יפול בידיים גרמניות או אוקראיניות והם יגיעו אלי ויהיו לי בעיות אתם?" "אדוני הנכבד", עניתי לו, "אתה, שהיית מפקד פלוטון (פלוגה), יודע היטב, שבלי עזרת הנשק לא נוכל להתגונן. אם לא תיתן לי — אתה חורץ את דיננו למוות. עלינו להגן על חיינו! אולי בדרך זו נוכל להישרד בחיים בכל זאת. אם אנו נחיה, זה יהיה ניצחון שלך. החזית רחוקה, האוקראינים מתארגנים יותר ויותר, הגשמים מפריעים והמזון דל. החורף והשלג שבו ילחמו גם הם בנו. איך לא תתחשב במצבנו? לו היה לי כסף הייתי נותן לך ברצון".

"לא, לא בכסף אני מעוניין. אומר לך שני דברים עליהם חשבתי. ראשית, הרובה שאני רוצה לתת לך יש בו רק עשרים כדורים; ושנית, הייתי רוצה שרק אתה תחזיק את הרובה ושלא יפול בידי האויב. יש לי

עוד רובה, אבל אני צריך אותו להגנתי. אני מתחייב ונשבע לשומרו רק בידי. זה רובה צייד דו־קני יפה ואני ממש אוהב אותו. אבל אני רואה ממש מול עיני איך הולך המצב ומתדרדר. בכל יום נעשה יותר גרוע ואין לי כל ביטחון שאני עם משפחתי נצליח לצאת מכאן לגרמניה, או לכל מקום אחר בו נהיה מוגנים מפני האוקראינים. הם יכולים אפילו הלילה להפתיע אותי ולחסל את כל משפחתי ואף אחד לא ישמע ולא יידע מה קרה לנו. לכן, אני מבין את מצבך ואני מנדב אותו לך, לכל מטרה שתבחר בה, רק שתהיה זו הצלחה ולעולם לא כישלון".

הוא ניגש לחצר להביא את הרובה ממחבואו. כאשר הביאו לחדר, אמרה לי אשתו שגם היא חשבה על אותה דרך בה יוכלו לעזור לבחורצ'יק. בעלה שמח על כך. "אם כך", אמר, "אני שלם עם עצמי". אחרי אכילת מרק טוב עם חתיכונת בשר ולחם לשובע, יצאתי שבע רצון מדירתם כשאני נפרד מהם בחיבוקים ונשיקות עד שאשתו החלה ממש לבכות על גורלם וגורלי כאחד. לא הצטרכתי להוסיף דבר על מה שהאשה הצעירה, שהיתה כבת עשרים וחמש, אמרה: "מי יודע אם יבוא היום ונתראה ונצחק, בכל אופן מתי שתוכל תבוא ותפקוד אותנו. לפחות תדע מה קרה לנו". "מי יתן, אדוני היקר, ורבים היו חושבים כמוכם ואז לעולם האכזר לא היה מקום בתוכנו. אבל מאוחר לתקן את הנעשה ומי יודע איך ייגמר המצב. לאלוהים פתרונות".

כשהייתי במרחק של כמאה מטרים, הפניתי את ראשי לאחור. הם נפנפו בידיהם, בהחזיקם את ילדיהם על זרועותיהם. התרגשתי מן הפרידה החמה והדואגת אשר היתה מלאה גם בעצב. מי יידע...

התקפת הבנדרובצים והבריחה לקבר־מים

היה זה בשעות אחר הצהריים, לאחר שעבדנו כשעתיים בהכנת עצים לבניית הזמלנגות (מחפורות) כאשר אחי הקטן, יוסף, בן השמונה, בא בריצה וצעק לי שמקיפי אותנו. לקח לי כמה שניות להבין מה מתרחש. עצרתי לרגע להקשיב, מאין מופיע האויב ומי הוא. כיעלים או צבאים המרימים אינסטנקטיבית את ראשיהם כדי לראות את המתרחש סביבם ומאין יופיע הטורף, כך גם אנחנו הרמנו את ראשינו ותרנו בעינינו את הסביבה. לפתע שמענו רעש מחריש אוזניים של הולכי רגל השוברים ענפים בדריכתם על הענפים היבשים. היער החל להזדעזע מרוב הולכים. לרוץ לכיוון המגורים היתה ממש התאבדות ולכן התחלנו לרוץ ולחפש מיסתור, מי מתחת לעץ ומי מעל העץ, ובדומה לחיות איש מאיתנו לא יכול היה לעזור לזולתו. כל אחד ניסה להציל את עורו. תוך כדי ריצה מאומצת ועקיפת בורות מים לאין ספור, הגעתי לשטח של יער שעציו מתו זה מכבר והם מונחים זה על גבי זה, ורק פה ושם מזדקר איזה עץ חי בודד. הייתי חשוף עכשיו לגמרי. בינתיים אחי הקטן, שכל הזמן ניסה להדביק אותי, מבלי שהייתי מודע לכך, גילה אותי והגיע אלי. חשנו שהכדורים שורקים מכל עבר. מדי פעם חלף כדור ליד אוזנינו, או מעל הראש, אך אי אפשר היה להבחין מאיזה צד נורו היריות. ידעתי רק דבר אחד — עלי להמשיך לרוץ ולהציל את אחי ואת עצמי. אפילו על אחותי, על אחי ועל בן־דודי לא חשבתי ברגעים אלה. המומים מפחד המשכנו שנינו לרוץ מבלי לפצות פה. מאין שאבנו את הכוח לרוץ ביער המת, המלא בבורות מים, לא אדע. אני רץ ראשון ואחי אחרי, מדביק אותי, מתרחק ושוב מדביק. המעברים כה צרים ואין אפשרות אפילו להחזיק בידו, שמא נכשל בריצה.

לפתע ראינו מספר אוקראינים בנדרובצים מזויינים רצים לקראתנו ויורים לעברנו. תוך כדי כך התחלתי לשבור ימינה והצידה כשאחי אחרי.

והנה, שוב ראיתי מול עיני קני רובים מתרומיים ולאוזני הגיע קול מוכר גונח ומתחנן:

"עזוב אותי, אל תהרוג אותי, קח מה שאתה רוצה ותן לי רק את החיים. יש לי אמא זקנה, רחם עלי," ועוד תחנונים בלי סוף, שאין לתארם.

היתה זו ז'ניה גרייבר, בחורה יפה, המבוגרת ממני בשנתיים, מובלת בזרועה על ידי האוקראיני הפוקד עליה להתקדם בעזרת מכות הרובה ומילותיו הנלוות: "אל תדברי ואל תתחנני יהודיה מלוכלכת וארורה! זה יהיה הסוף שלכם יימח שמכם! סוף סוף אתם בידינו." ועוד דיבורים כגון אלה, בלי סוף. אבל אני הרי נמצא ממש מתחת לאותו עץ לעליו דורכת עכשיו ז'ניה, כאשר ידו האחת של האוקראיני אוחזת בנשק וידו השנייה בזרועה.

היתה זו שניה אחת לפני שהם עלו על אותו עץ ששימש לי כמיסתור. כל גופי שקוע היה במים, בתוך בור, שממנו נעתקו שורשי העץ ולידי צמוד אחי הקטן, כאשר הברך שלי משמשת לו מדרגה שלא ישקע. באותו רגע הבנתי שעלי להשקיע את אחי במים פן יתגלה מהצד. לפנים לא היה יותר מקום בו יוכל גם הוא להסתתר מתחת לקורה. כדי שהמים לא ישמיעו קול בשעת השקעתו, לחצתי על ראשו של אחי וכך השקעתי אותו מתחת לפני המים, עד שהבנדרובצים יעברו את השישה־שבעה המטרים מעלינו. באותו רגע עלתה בראשי המחשבה לתפוס את אותו בנדרוביץ ברגל ולהפילו וגם לתפוס את נשקו, אולם רגלי היתה תקועה ולא יכולתי לקפוץ מתוך המים. כאשר הבנדרובצים עברו אותנו, האחד שהחזיק בז'ניה זרק אותה מהעץ וקפץ אחריה, פניתי אל אחי. וראה זה פלא, זו היתה פעם ראשונה שהוא שהה במים עכורים וקרים וריאותיו לא התמלאו במים. הוא לא השמיע אפילו שיעול. חשבתי שהוא לא חי יותר. שוב לא דיברנו, לא נשמע כל צליל — לא דיבור ולא קולות המים. המשכנו להיות שקועים בתוך המים. היה קר מאוד, המים יצרו שכבה קרה כזכוכית מבריקה. רצינו לחכות עד רדת הלילה ורק אז לצאת מבור המים שעד כה הציל אותנו. כמו להכעיס, הערב התמהמה לרדת.

לא ידעתי מה לעשות, מה יהיה הצעד הבא. האם לחזור למגורים שלנו או ללכת בלי סוף לאן שרגלינו ישאו אותנו. כל אותו לילה, שהפך

את העצים שנפלו לבית קברות בו כל הגומות והשקעים מלאו במים בוציים וקפואים, שוחחתי עם אלוהי. ביקשתי ממנו שיראני את הדרך הקצרה והבטוחה. תן לי, אלי שבשמיים, את הסימן לאן עלינו לפנות, לאיזה כיוון. אנו רטובים, קפואים מקור ומכפור, אנא, הנחה אותנו.

הלילה ירד ואני התחלתי לחשוב כל מיני מחשבות. האם אחותי, הניה היקרה והמתוקה, עודה בחיים? האם גם היא הצליחה להימלט? רק אתה, אלוהים, היודע כל בשר ודם, יכול לומר לי איפה היא. הובילני, אלוהי, אל המקום בו אוכל שוב להתאחד עם אחי בנימין ובן־דודי החביב אברהם. עברנו יחד דרך כה ארוכה וכואבת והנה עתה נשארתי בלעדיהם. מה עשינו, אלוהי, שאתה מענישנו בדרך כל־כך חזקה. מה חטאה אחותי, בת העשר, מה היא יודעת עליך, או על החיים בכלל. אתה הרי בחרתנו מכל העמים, ועכשיו הפכת את אותם העמים למרצחינו. למה זה תמשיך ליסרנו, האם אין באפשרותך להצילנו? או אולי תשלח לשנינו את מלאך המוות הטבעי, נעצום עיניים ולא נתייסר יותר. די לנו ביסורים, במחבואים, ברעב, בפחד ובהשפלה. קשה לי לראות כיצד סובל אחי הקטן, שלא חטא ואינו מבקש דבר ממך. תן פתרון לעמך הנבחר שכה אוהב אותך ומתפלל אליך בנשמתו יום יום, כל החיים. אולי תעמוד לי זכות אבי, שהציל כמה מאות מבחירי עמך, שם במחנה קוסטופול, וביניהם היו לבטח גם צדיקים. אדוני, אלוהי, אני רק שואל ושואל, כילד, השואל את אמו ואתה אינך עונה. האם מתכוון אתה בכל זאת להצילנו למען יידעו הגויים שלא עזבתנו? כרחם אב על בנים, רחם נא עלי ועל אחי הקטן שכמעט והטבעתיו זה עתה בבור המים. אנא, אלוהי, חברני אל השביל המוביל אל היער היבש כדי שנוכל לסחוט את בגדינו מהמים הקפואים ולהתחמם קמעה בריצה, אחרת הרי לא נחזיק מעמד עד הבוקר. לפחות הצל נא את אחי הקטן, יוסף בן יעקב, ששמו כשם אחד משנים־עשר שבטיך. סלח לי, אלוהים, על בקשתי אליך. ריבונו של עולם, הנחני נא וכוון את מחשבותי לבקשך חסד ורחמים. הן אני צריך לחשוב איך לצאת מכאן, לאיזה כיוון, לאן בטוח יותר? איני שומע כלום. לא צפורי לילה, לא בעלי חיי, לא קול אדם, לא מטוס, לא רכבת ולא יריה. כלום, כלום לא נשמע. הכל חשוך ושקט.

לו לפחות יכולנו להשתחרר מן השתן בדרך כל שהיא, היה הדבר עוזר, אך זה לא בא. מדוע אין לי יותר שתן ולמה אינני צמא? האם

הקיפאון התחיל בחוץ או בפנים, בתוכנו? אני יודע שהראש עדיין עובד אצלי, אך איך אוכל לדעת מה מצבו של אחי? הוא אינו מדבר, אינו עונה. גם אני כבר מפסיק להניע את השפתיים, כנראה זה כבר בא. ייתכן והכל ייפסק בעוד שעה או שעתיים. אני ממשיך כל הזמן לסמן לאחי להניע את רגליו, לדפוק בהם על העץ ולא להפסיק. לפתע חשתי שפניו הופכים להיות ברורים יותר ויותר. הסתבר שהירח החל בשליטתו בשמיים ועוד מעט הוא ודאי יופיע באיזה שהוא צד. השמיים מלאי עננים וכל כוכב אינו נראה, אך אני כבר מתחיל לזהות את פניו. פתאום, אפילו העצים המונחים זה על גבי זה כפגרים מסתוריים, ניתנים כבר לזיהוי. החלטתי לטפס עליהם. הושטתי את ידי הקפואה אל אחי אך הוא אינו זז. ירדתי אליו, הרמתי אותו בכוחותי האחרונים וזרקתיו ארצה על רגליו. הוא נפל ולא קם, הוא גם אינו בוכה ואינו משמיע קול או אנחה. אולי שברתי לו רגל או גרמתי לחבלה אחרת, מי יודע? נזכרתי פתאום באבי החכם, זכרונו לברכה, שהיה מלמדני איך להתחמם במקרה של קפיאת האצבעות, ואמרתי לעצמי שאנו מוכרח לנסות זאת. התחלתי להפעיל את זרועותי בעזרת מכות משני עברי גופי בקצהו העליון, אולם לא היה בי הכוח להניע את ידי. המשכתי להתעקש. ידעתי שאני חייב לעות זאת בכל דרך שהיא, כי רק כך אוכל לעזור לאחי יוסף שלא יקפא לחלוטין. הוא לא ימות, הוא לא ימות. או שנמות ביחד, או שנחיה ביחד, חשבתי בלבי. ידעתי שהאפשרות השניה היא קלושה ביותר, או אפסית. התחלתי, בשארית כוחותי, לנענע את זרועותי. קודם התחלתי בתנופה עצמית ואחרי כעשר תנועות התחלתי מכה על גופי ובכל פעם חזק יותר ויותר לפתע נוצר מצב שבו לא יכולתי לפתח תנופה רחבה חופשית בקשת רחבה, מכיוון ששורשי העצים שהזדקרו מתוך הבורות הגבילו את תנועותי. עם זאת, התחלתי להרגיש כיצד דם חם התחיל לזרום באצבעותי. ברגע זה החלטתי לטפל באחי. הוא שכב לו בבוץ הקפוא ולא זז. הרמתי אותו על רגליו, אך הוא נפל שוב. התחלתי לדבר אליו בקול רם ואחר־כך בצעקות ולבסוף הצלחתי להעמידו על רגליו. לקחתי את ידיו והתחלתי לחממם בידי. בהבל פי נשפתי על ידיו ואל פיו ורק אז הוא נעתר לבקשתי והתחיל לנענע את ידיו, בעזרת ידיי, לפחות במשך רבע שעה. בעודי ממשיך להניע את ידיו, התחלתי גם אני להרגיש

שהחום בפני ובגופי גובר. התחלתי לקפוץ במקום ופקדתי גם על אחי להמשיך ולקפץ עם עפסקות קצרות בלבד. ידעתי שאסור לנו בשום אופן להפסיק או לנוח בשלב זה. התחלתי גם לטפס על העצים הנפולים, השזורים שתי וערב. העיקר, לא לעמוד במקום. העננים באו לעזרתי ומדי פעם איפשרו לי לגלות את הירח. לאורו של הירח החשיכה כבר לא היתה קשה. אחי החל לטפס בעקבותי על גבי גזעי עצים ותוך כדי טיפוס ודריכה החלו גופותינו להתחשל. אולם לא היה די בכך, הכפור העז תקף ביתר עוז והראייה שהיתה עדיין מעורפלת למדי לא איפשר לנו לזהות בין קרקע למים קפואים. הכל נראה היה כמישור אחד גדול. גם כאשר האמנתי שראייתי משתפרת — נפלתי לתוך בור חדש, בעוד הקרח נבקע ונשבר תחתי. כל בור ועומקו. אחד רחב ושטוח, שני עמוק וצר, שלישי מגיע עד הברכיים בלבד ואילו ברביעי הרגליים נתפסות בשורשי העץ. כך המשכנו ליפול מבור קפוא אחד למשנהו ולצאת מתוכם, כשכוחותינו הולכים ומידלדלים. ידעתי שאסור לנו להיכנע, וכאשר יוסקי ביקש ממני לשבת כמה רגלים, נתתי עליו צעקה גדולה: ״אתה רוצה לחיות או למות?״ אסור לנו לעמוד או לשבת, אחרת נקפא ועד הבוקר לא תישאר בנו טיפת רוח חיים.״ עלינו ללכת וללכת בלי סוף, והעיקר לא לשבת. אבל הגעתי למצב שגם אני השתוקקתי לנוח. טוב היה יותר להישאר בתוך אחד הבורות מאשר לצאת מדי פעם מעל הבורות כשהרוח הקרה טופחת על פנינו.

היו רגעים בהם הייתי קרוב יותר לאיבוד הרצון לחיות מאשר להישאר בתוך הבור שמימיו קפואים. יוסקי היה יוצא מן הבור ונכנס לתוכו ביתר מרץ ממני. כשראיתי זאת הבנתי שאם הוא אינו נכנע למוות, הרי אני בוודאי חייב להילחם על כל דבר ודבר. יוסקי לא נאנח, לא דיבר ולא צעק. הוא ידע היטב שאני לא מסוגל לעזור לו במאומה. בשקט ובדאגה, אבל גם בציפייה, חיכינו להופעת הירח, או לאור הבוקר. אנו חייבים להיות בתנועה. איבדנו את חוש ההתמצאות, את תחושת האדמה היבשה, את שעות היממה, ושלא לדבר על חוש הכיוון שהוא החשוב מכל. תוך כדי מלחמה עם הבורות, עם הכניסות והיציאות, עלה במוחי להודות לאלוהים על כך שהבורות לפחות אינם עמוקים עד כדי כך שאפשר לטבוע בהם, אך הנה פתחתי פה לשטן המוות. באותן שניות

ממש החלקתי עם שתי רגלי היישר לתוך בור עמוק, אשר מימיו כיסוני כחמישה סנטימטר מעל לראשי. נבהלתי מאוד לא רק מהעומק הרב אלא בעיקר מהשורשים בהם נתקלתי. רגלי האחת נתפסה בין השורשים בעוד גופי, על כל משקלו, חדר ביניהם. קודם כל היה עלי להשתחרר משורשים אלה; להתהפך ולצלול פנימה — לא היתה כל אפשרות. רק בעזרת רגלי האחת יכולתי לשחרר את רגלי השניה. הרגשתי שאני בשניות האחרונות של חיי. הנה, בעוד שניות אחדות, לא אחזיק יותר מעמד, אפתח את פי ואבלע מלוא גרוני מים מזוהמים בתערובת בוצית. כאן תהיה לי קבורה מימית. אפילו לאחי לא אוכל להגיד שלום.

ברגע זה התרחש דבר בלתי צפוי: כוח עליון הפעיל את מיטב כוחותיו, ובעיקר את מוחו הצלול ותושייתו של אחי הקטן. יוסקי הקטן הרגיש באיזה בור צללתי וגם שמע את קולות המים. הוא השתטח על בטנו ובידיו הגיע אל ראשי ומשך אותי מעל לפני המים. במשך שבריר של שניה הייתי למעלה ומילאתי את ריאותי באוויר. אחי מצא גזר עץ לא עבה ודחף אותו פנימה. מאחר והוא החזיק בו מלמעלה, מחוץ לבור, יכולתי לתפוס בו בבור מבלי לכפות את משקלי. עליתי שוב מעל פני המים, מילאתי את ריאותי באוויר, אחר כך תפסתי את בול העץ שהיה שרוע בצד ואז הרגשתי שעלי לתת זינוק כלפי מעלה. בניסיון ראשון נכשלתי וכך גם בשני. בפעם השלישית התגנב אלי החשש שהנה אצטרך להישאר בפנים. רק דבר אחד היה טוב בכל זה: העובדה שמדי פעם הייתי ממלא את ריאותי באוויר. חשבתי לתת מנוחה לגופי ולזרועותי ומדי פעם לזנק שוב ושוב. אולי הנעל תתחלק מרגלי ואז אשתחרר מהשורשים? ידעתי שאין כאן איש שיוכל להצילני. לא חשתי כבר בקור ולא ברטיבות, לא היה איכפת לי דבר. פתאום הנמכתי את גופי עמוק בתוך הבור, ידי היו תפוסות בעץ שאחי הגיש לי ואחרי בליעת אוויר נתתי זינוק כלפי מעלה מבלי להתחשב בכך שבדרך זו אני עלול לאבד חלק מהרגל. והנה פלא, רגלי השתחררה באותה מהירות בה נכנסה למלכודת הטבעית. מיששתי את רגלי אם היא שלמה ובריאה. אחי חיבקני ואפילו פרץ בבכי מתוך שמחה. אולם השמחה היתה מהולה בעצב ובדאגה להמשיך הלילה ולאור שיגרש את החושך. עכשיו נשמתי מלוא ריאותי אוויר צח וקר. למרות האוויר הקר, אפפה אותי הרגשה חמה כאשר יצאתי מהבור, או מהקבר המיימי והבוצי.

החשיכה היתה מוחלטת, כל היער העקור והבוצי דמה בלילה זה למישור שחור אין סופי. המשכנו ללכת ולהאבק בחושך בכל כוחנו. את גזע העץ שאחי מצא לא עזבנו יותר, המשכנו לשאת אותו למרות שהיה רטוב וקפוא וקשה היה להחזיק בו. מי יודע איזה מרחק עברנו בצורה כזאת מתחילת הערב ולאורך הלילה האין סופי.

מיואשים מההליכה הקשה על הקרקע הבוצית מצאנו את עצמנו לפתע על קרקע מוצקה ממש. אין בי הכושר לתאר את השמחה העצומה שתקפה אותנו עם צאתנו מהיער הבוצי. חלף הסיוט שריחף מעלינו. התחלנו בריצה במקום, בעיגולים, על מנת לחמם מחדש את גופינו. עתה הדרכתי את אחי שיעשה בדיוק כמוני את תרגילי ההתחממות שלימדני אבי ז״ל זמן רב בטרם נקלענו לצרות ולסבל. בעזרתם הצלחנו להתגבר על הכפור הרטוב, עד כדי כך שיכולנו להפגיש את הזרת עם הבוהן בשתי ידינו ונקישת השיניים פסקה. התיישבנו לאחר מכן לכמה דקות, כדי לתת מנוחה לרגלינו. רצינו להוציא את המים מהנעליים, אך לא היתה כל אפשרות לפרום את השרוכים כי אצבעותינו לא היו עדיין חמות דיין, וכך המשכנו ללכת כשמים בנעלינו. אחרי כמחצית השעה התחלנו לחוש פתאום בריח עשן. קשה היה לקבוע מאין הוא הגיע. תיארתי לעצמי שהעשן הזה הוא של יהודים. התחלנו להתפלל לאלוהים וביקשנו ממנו לכוון את פנינו לכיוון ממנו בא העשן. הצעתי לאחי שנתחיל לשבור ענפים, נשים אותם מתחתנו וגם על גופינו וכך ננוח עד שיעלה הירח או יופיעו הכוכבים ותחול התבהרות כלשהי. אולם הוא שאל אותי, האם לא נקפא בשנתנו ואז לא נתעורר לעולם. ״אתה צודק, אחי, עלינו להמשיך לנוע ואולי הדרך תובילנו לכיוון העשן״.

אנו הולכים והולכים ללא סוף וכאילו עד אין קץ, אך הקץ יבוא עם שחר. עלינו רק לנוע ולנוע. השריטות הרבות שזכינו להן בדרכנו האינסופית לא השפיעו עלינו. לפתע חשנו שהעשן נעשה יותר ויותר סמיך. כאשר העשן נעשה סמיך למדי וברור, אמר לי אחי שהוא חושש שמא אין לו קשר ליהודים כי מה פתאום יהודים יבעירו אש בשעות הלילה המאוחרות? חשבתי שהוא צודק, אלה יכולים להיות גם אוקראינים, אחד מפלגיהם. אנו עלולים עוד לשלם בגופנו (אותו הצלנו הלילה). שוב חשבון נפש, שוב ספקות, שוב חוסר ביטחון. מה נעשה?

למרות הכל המשכנו לצעוד כפופים כשלפתע נתקל אחי בענף, נפל על פניו ופצע את עצמו. בשוכבו על הקרקע נדמה היה לו שהוא רואה גיצי אש. בתחילה חשב שכל זה קשור באיזו דרך לנפילתו, אך כשהתאושש והמשיך להתבונן סביבו — נדהם. הוא קרא לי בשקט ואמר לי לשכב על הקרקע לידו ולהתבונן. נשכבתי לידו ומולי התגלתה אש ממש. היא היתה אמנם מוסתרת, אך השלהבת התרוממה מעל והשליכה סביבה גיצים ועשן. המרחק שלנו מן האש היה כמאתיים מטרים. רצינו לוודא מי הבעיר את האש ומי הם בעלי המקום והחלטנו לזחול על גחוננו בשקט ולהתקדם לעברה.

בערך כחצי שעה זחלנו בשקט גמור עד שיכולנו לשמוע מדי פעם דיבורים. קשה היה לזהות ממקומנו את השפה. המשכנו על כן לזחול ולהתקדם עוד קצת, אולם תוך זחילה נשמעה מתחתנו שבירת ענפים ובאותו רגע נשמעה גם השאלה, "מי שם?" השאלה נשאלה באופן ברור באידיש ובעקבותיה באו הפקודות: "עמוד! אל תתקרב!" כמה אנשים החלו לדבר אלינו בחושך: "תענה לסיסמה ולא — נפתח באש!" שמעתי נקישת רובה וידעתי שעלי לענות מיד. "קוראים לי שלום ואני יהודי", אמרתי. "כמה אתם?" "אנחנו שניים". "אחד שיקום ויתקרב לכאן". אחי אמר לי שהוא ילך. אני נשארתי לראות מה יקרה לו. אחי התרומם בכל גובהו — מטר ועשרים — שם חיכו לו שלושה אנשים שהסתתרו. "הרי זה ילד", שמעתי אותם אומרים. "בוא, בוא, תתקרב, אל תפחד, אנחנו יהודים וגם אתה יהודי, נכון?" "כן", ענה אחי והחל לבכות מהתרגשות. "ומי שם, השני?" "זהו אחי", ענה להם. פתאום נשמעה קריאה: "בוא, בוא גם אתה, בואו אל האש! הם קפואים, הם רטובים", צעק אחד מהם.

נכנסנו פנימה, לתוך שטח שכולו מגודר בענפים סבוכים. כך היתה האש במקום מוגן מבלי שתיראה מרחוק. מישהו קרא: "הכינו להם מהר בגדים יבשים, כי הם קפואים מכפור". בינתיים הגיעו עוד מספר אנשים לראותנו. לפתע שמעתי צעקה: "זה אחי הגדול וזה אחי הקטן"! אחותי נפלה על צווארי ופרצה בבכי ללא מעצור. והנה הופיעו גם בנימין ואברהם ואתם עוד כמה יהודים שנמלטו מהיער. זו היתה פגישה נרגשת שקשה לתארה. אחותי ליטפה את פני הקפואים וקפצה מיד לאחי הקטן, לשפשף לו את פניו וללטפו. בינתיים אירגנו לנו שתייה חמה, עוד בטרם

נמצאו בגדים מתאימים ויבשים. חלק מהאנשים דאגו לנו לאוכל חם. סיפרנו להם איך הגענו אליהם סוף סוף ולא לגמרי במקרה. סיפרתי כיצד הלכנו בעקבות ריח העשן שהתפשט ביער ואיך הגיעו אלינו, כשהתקרבנו, גיצי אש שהתרוממו אל על. מיד החל ויכוח בין אנשי המקום. היו שחזו את הדבר מראש, אך בכל זאת האמינו שלא מרגישים בריח העשן. מכל מקום הם לקחו זאת בחשבון לעתיד. האמנתי שישארו לי עוד שעות ספורות כדי לישון. הסתובבתי וראיתי שיוסקי נמצא עם הניה ואברהם. בנימין נשאר יחד אתי, ליד המדורה, והחל לספר לי איך הם הצליחו להימלט מהתוקפים האוקראינים והבנדרובצים. היה לנו הרבה מה לספר ולשמוע, אך כוחי לא עמד בי ואני גלשתי ממושב העץ המאולתר שליד המדורה, גופי התכופף ועיני נעצמו בשינה עמוקה.

אף אחד לא העיז להעירני, החליטו שיתנו לי לישון כמה שיותר כדי שאוכל לחזור לכושרי הקודם. היתה זו דווקא השמש שהעירה אותי בקרניה החמימות. חשתי כה טוב וכה נעים ובלבי תפילה שהאל לא עזבני במצוקתי והדריכני לצאת מאדמת הביצות ומבורות המים הקפואים. בנוסף לזה — למצוא גם את שרידי משפחתי אשר כמעט השלמתי עם גורלם האומלל.

בדיעבד אני שואל את עצמי למה לא חשבתי על אחי ועל אחותי האהובים בעת שהייתי כה קרוב למותי, אי־שם בקבר בוצי קפוא. אני יודע שבאותה עת הייתי טרוד אך ורק בהצלת נפשותינו. כאשר התאוששתי קימעה, ראיתי שבגדינו היו פרושים מסביב לאש והמשיכו להתייבש. הגישו לנו מרק חם, שאת טעמו הנפלא לא שכחתי. את המרק הכינה בעלת הסככה, שבעלה "אברמל המשיגענר", או "אברמל דער זעלבשטענדיגער" — אברהם המשוגע, או אברם המתבודד, היה יוזם הבנייה במקום. שם גרו הוא ואשתו ועוד שתי משפחות — אברהם הפחח וכן פסח עם בתו ונכדתו. באותו יום הם דאגו לצרכינו, אך הסבירו לנו שלא נוכל להתארח אצלם יותר — מקסימום עוד לילה אחד. אני הבנתי את מניעיו לאחר שראיתי את המקום ביום. היער לא היה גבוה, אך סמיך. טוב היה להסתתר בו בימים ללא פעילויות כל שהן. הבטחתי לו שבבוקר יום המחרת נסתלק כולנו לכיוון אחר וליער אחר.

במשך היום יצאתי עם בן־דודי לסייר בסביבה הקרובה ולבחור דרך להמשך חיפושי אחרי יתר אנשי היער. אחרי שעה קלה חזרנו ונתכבדנו

בתפוחי־אדמה ובלחם. יוסקי ישן במשך כל אותו היום ופחדתי שלא יוכל לישון בלילה.

הלילה ירד ואני זכיתי לישון על מיטה ממש, מיטה העשויה ממוך ירוק־צהוב, שהיתה מיטתה של חנה, בתו של פסח. הודיתי לה מאוד על טוב ליבה וההתחשבותה בנו. למחרת אותו יום שתיתי דבר מה ויצאנו לדרך־לא־דרך.

קודם כל התכוונו להגיע בהסתר אל סביבות המגורים הזמניים שלנו ולהודיע מה נשמע שם ומה הותיר לנו הגורל האכזר. אחרי הליכה ו״התגנבות יחידים״, בה שמרנו על קשר־עין בינינו, המשכנו להתקדם אל סביבת ההתנחלות. וראה זה פלא, כשם שאנו רצינו לגלות מי מהם שרד בחיים, כך גם אלה ששרדו במקום דאגו לנמלטים האחרים, כי חיינו המשותפים ביער הפכו אותנו למשפחה אחת. ואם, חס וחלילה, מישהו מבינינו נפל קורבן, הכאב היה גדול מאוד לכולנו. והנה, בעודנו הולכים ומקשיבים למתרחש ביער, ופה ושם מזהים שבילים מוכרים, את מי אנו מגלים אם לא את ליפא רנד, שגם עיניו בולשות לכל עבר. הוא עצר לידינו ואנו תמהנו לאן הוא הולך. ״אנחנו מחפשים אתכם״, היתה תשובתו. התקבצנו מסביבו והוא החל את סיפורו על קורות אותו יום אחר־הצהריים.

סיפוריו של ליפא היו מזעזעים ועצובים והשאירו בנו משקע מר. עם זאת, התרחש גם נס ואיש מהם לא נהרג וגם אלה שנתפסו, שוחררו ונעזבו. רק את הנשק החרימו, וגם לא את כולו. הופעת הבנדרובצים לא היתה מקרית, סיפר ליפא, ״הם החליטו לתקוף אותנו לא כדי לתת לנו אפשרות להימלט, אלא כדי לתפוס את כולנו, כדי שאיש מאתנו לא יצליח לברוח. מחשבתם היתה לבוא מהצד היבש, כאשר גבינו אל ביצות המים, באופן שלא נוכל לברוח וניאלץ להיכנע להם מהר. אמנם לא הספקנו לירות בהם אף כדור כי רובנו היינו עסוקים בכריתת עצים מתאימים לבניית בונקרים לקראת החורף. עצם העובדה שלא ירינו בהם, ואיש מהם לא נפגע היתה נקודה חשובה.

הנקודה השנייה היתה שרוב האנשים הצעירים נסו על נפשם לכל הכיוונים, אפילו דרך השרשרת של הבנדרובצים, שלא גילו אותם בין השיחים. חלק מן הגברים נתפסו באגפים כאשר השרשרת של התוקפים

החלה לירות ולהתהדק. לאחר מספר שעות, מפקדת התוקפים החליטה לוותר בינתיים על הריגת היהודים והיתה להם סיבה לכך. מדוע ויתרו על הריגה במקום? הרי לשם כך באו? התשובה התבררה לאחר מכן. האוקראינים ידעו שהצבא האדום תוקף בלי הרף והגרמנים נמצאים בנסיגה כל הזמן. כאשר יחזרו הרוסים ויכבשו מחדש את כל הערים והכפרים והיערות, הם יהוו סכנה מוחשית לגבי כל מערכת אירגונית צבאית מתמרדת, לגבי כל הזרמים האוקראינים, שאחר־כך כונו בשם קונטרו רבולוציונרים, פרט לשמות המחתרתיים שלהם. כאן היה טמון רעיון שלם: אם יבואו הרוסים וישתלטו על כל הסביבה ויהודים ייצאו לחופשי — חלקם יתגייסו לצבא, חלקם יתפסו עמדות מפתח אחרות ויפעלו נגד כל אותן המחתרות השונות, נגד אנשי המשטרה האוקראינית, נגד משתפי פעולה שונים. הם חיפשו, לכן, דרכים שונות לחסל כל שריד של פליטים יהודיים. העיקר לא לאפשר לאף פליט לשרוד.

באותו זמן השלמתי אני את מלאכת ההרכבה של הגיגית. הרטבתי אותה כדי שתספוג מים ושתתרחב במימדיה ושלא תתפורר שוב. הכנו כמות גדולה של עצים יבשים כדי שנוכל להתרחץ מהר ככל האפשר ולהמרח שנית לעוד עשרים וארבע שעות. הגיגית עמדה במעמסה. ראשון היה אחי הקטן. רחצנו אותו ועטפנו אותו. הוא ויתר על אוכל ונשכב לישון כשהוא מרוח ורגוע. כך עשינו גם לאחרים, אחד אחר השני. קודם אחותי ואחר כך מניה, שהן הנשים היחידות במחנה שלנו וזכותן עמדה להן. המשחה הספיקה לכולנו במשך שלושה ימים. וכך בעזרת כל המרכיבים גם יחד, הוכתר מבצע הריפוי בהצלחה.

לבי דואב על כך שאותו גוי, המלאך בעל העצה, המושיע והמרפא — שמו נשכח ממני. כאות הוקרה הבאנו לו שלושה ליטר דבש ובכך קרבנו עצמנו אליו מבחינה חברית, אנושית, אידיאולוגית וסודית ביותר. לימים ניתק הקשר בינינו, בעיקר מפאת נדודינו ממקום למקום. מכל אלה שהיו באותו מעמד נשארנו רק ארבעתנו — כלומר אחותי הניה, יוסף, בנימין ואני. כל היתר מצאו את מותם בזמנים שונים, במקומות שונים ובמצבים מיוחדים. מי יודע איך היו חיינו מסתיימים שם ביער ללא המשחה שהכנו בעזרת הגוי־מלאך הזה. יברך אותו האלוהים, אותו ואת בני משפחתו באשר הם. לו רק יכולתי לשלוח לו או לבני ביתו מכתב מארץ ישראל, מאותם האנשים אותם הציל מעינויים נוראים.

השחרור

יום בהיר אחד ראינו במפתיע מהזמלנקות (מחפורות) של הרנדים מספר אנשים לבנים שגלשו על סקי שלג מעל גבי מסילת הרכבת, שזה מכבר לא שמענו עליה. שאלנו את עצמנו מי הם אותם אנשים לבנים? עברו יומיים־שלושה והשלג המשיך לרדת בהפסקות. החלטנו לנצור את האש ביום כדי שלא נתגלה ונשמש כנקודת ציון לגולשים הבלתי מזוהים. חשדנו שאם מדובר בבנדרובצים, הם יחסלו אותנו במהירות וירוצו אחרי הבורחים, ולעומת זאת, אם הגולשים הם גרמנים, ספק אם יכנסו בלי פקודה ליער ויסטו מנתיב התקדמותם. ואולי הם מתכננים לערוך קו הגנה שני כנגד הרוסים התוקפים? "אם אלה רוסים שמזנבים בגרמנים, לא יהיה להם פנאי להתעסק אתנו", אמרו. נכנסנו לדילמה קשה וחשנו חסרי־תקווה. כמעט כולנו באנו לבונקר שלהם לטכס עצה וללבן מה עלינו לעשות במצב אליו נקלענו. חיים פרנס, גבר גבה קומה, שלימים השתקע בברוקלין, הציע שאחרי שהשלג יירד שוב, נצא לכפר הקרוב ונגלה מה קורה שם בחוץ. ליפא רנד, בן דודי אברהם ואנוכי, קפצנו והכרזנו על נכונותנו ללכת אתו. שלושתנו נוכל לטכס עצה כדי להתקדם בלי להתגלות.

הוחלט להלבישם בבגדים לבנים של גויים והם ייצאו לדרך עם רדת הלילה. שלושה קילומטרים הפרידו בינינו לבין המסילה. היה עלינו לעבור מתחת לגשר, "אפילו אם תהיינה שם משמרות, הם לא יגלו אותנו", אמר מישהו. השלג ירד לאט־לאט והם החליטו לנצל את המצב הטבעי ויצאו כסיירים לעבר הבלתי נודע. הם הצטיידו בשני רובים ונפרדו בלב כבד מסובביהם.

קשה לי להעלות על הנייר את מה שהתרחש בלבבותינו. מחשבות רדפו אחת אחרי השנייה, כמו הבזקים אחרי כדורי מכונות ירייה. היינו אפופים בשפע של פחדים וחרדות. שאלנו את עצמנו מה יקרה אם חס וחלילה ניתפס בידי הלבנים הלא מזוהים?

הלילה ירד. הדלקנו שוב קצת אש לחימום הזמלנקה. פה ושם מישהו התעייף, נפל על משכבו וחטף "חרופ" — שינה מתוקה ועמוקה. לבסוף נרדמנו ובבוקר נוכחנו שהשמש עלתה. על הפסים לא נראו יותר אנשים לבנים. לאכזבתנו, ליפא, חיים ואברהם טרם חזרו. העובדה שטרם הגיעו נראתה לנו כמבשרת משהו רע ביותר.

התחלנו לפרש, אולי הם נאלצו להמתין שהשלג יפול שוב ורק אז יגיעו? אם נתפסו, עלינו לארוז את חפצינו ולעבור מהמקום אל המקומות משם באנו, מכיוון ששם ישנם בונקרים מוכנים לשבוע־שבועיים. התחלנו לארוז. השעה היתה קרובה לצהריים. פתאום מישהו גילה אותם ממרחק כחצי קילומטר מאתנו כשהם הולכים וחוזרים ומדברים בקולי קולות. מה קרה? האם הם רוצים שנסתלק בשומענו אותם הולכים בעקבות האנשים הרוצים במותנו? מינדל התחילה לרוץ לעבר בעלה, שצעק אליה מרחוק: "פאק איין די פעקלאך, אין מיר זענען שוין בעפרייט" (ארזי את החבילות אנו כבר משוחררים).

עכשיו החלה השתוללות. הם לא קלטו מה שאוזניהם שמעו זה עתה ולא שמענו בבירור מי האנשים הלבנים. הם חזרו עייפים ומאושרים על שהתאפשר להם לבשר לנו על בוא הישועה הנכספת לפיה אלוהים והרוסים הביאוה עלינו ועל כל שרידי ההשמדה. הם סיפרו שבמשך הלילה הסתתרו מתחת לגשר, מפני שהשלג פסק לרדת. רק בשעות הבוקר המוקדמות התקרבו לביתו של גוי, שלא נמנה עם אוהדי היהודים ובנו היה איש בנדרוביץ. כשהגוי הבחין באחד מהם ליד ביתו, הוא התחיל צועק: "בוא אלי, פודְחָדִי קַא מְניה ז'ידוק! בוא אלי ותתקרב יהודונציק!" ליפא שם נפשו בכפו, אך חיים ואברהם דרכו את נשקם כדי שהגוי ישמע מרחוק ולא יעלה בדעתו לבצע פעולה זדונית כלשהי. ליפא התעשת והגוי התקרב לקראתו ושאל: "נו, איך החופש?" ליפא הביט בעיני הגוי ושאל: "מה אתה שח?" הגוי השתומם וגיחך, "אתם לא יודעים שהרוסים חזרו, שכבר שבוע ימים הם הולכים בלי סוף?" ואיפה הגרמנים?" שאלנו, "לא ראיתי אפילו גרמני אחד". "תיכנס ותאכל משהו ותחזור ליער לספר לכולם".

אברהם וחיים הופיעו מאחורי השיחים והגוי הבין שליפא בא אליו בליווי חבריו והזמינם לאכול קוליש, חלב עם חמאה ולחם טרי. הגוי

התחיל להסביר עד כמה קשה היה לו לעזור ליהודים וסיפר שהגרמנים נהגו לפקוד את ביתו שנמצא קרוב לדרך הראשית.

ליפא שאל אותו: "גם הבן שלך לא איפשר לך לתמוך ביהודים?"

"עזוב אותו! הוא טיפש גמור! הוא אינו יודע מה זה חיים. עכשיו הוא נעלם ואיני יודע אפילו איפה הוא! העיקר שזכיתם לחופש, סווובודה. קחו לכם לחם לדרך עד שתצאו מהיער.

קשה היה למשלחת הזאת להאמין לדברי הגוי וכדי להשתכנע מדבריו, החליטו להיכנס לחוטור אחר. גם שם ביצעו את תפקידם כנדרש וגם שם נתקבלו בשמחה מעושה. התברר להם, מעל לכל ספק, שאכן הרוסים כבשו מחדש עיירות וכפרים שהשתרעו על פני כארבעים קילומטרים. הם שמעו שהגרמנים נסוגו לעבר קובל והקימו חזית אחרי נהר הורין. הגיעו אלינו אינפורמציות משמחות ביותר.

החלום היה מאוד ברור

כל אותו לילה נדדה שנתי. התעייפתי מסיבובי על משכבי, בחושבי על המשלחת שיצאה. נרדמתי והתחלתי לחלום. בחלומי הופיע אבי, כפי שזכרתיו מפגישתנו הראשונה אחרי המרד בקוסטופול, באותו לבוש, אך שלם ונקי, עם מכנסי גליפה והקנט המבריק עם אבקת כסף, ושפם שהספיק לגדלו בימי בריחתו מהמחנה. על שפתיו העבות עלה חיוך ובמצחו לא נראו קמטים. הוא נראה צעיר מכפי שהכרתיו, התקרב אלי לאט־לאט, עצר כמטר אחד ממני ואמר לי, כאילו היה זה במציאות: ״אני עובר כאן מזמן לזמן. למרות שאין לי זמן, אני דואג לכולכם. עוד מעט תלכו הביתה לאכול חמין. מזמן לא טעמתם מאכלי בית. אני יודע שהייתם קרוב לאבדון, אך עשיתי הכל למענכם. אתה תמשיך לדאוג לכולם, אתה כבר יודע איך. זכור נא, בני, שעליך לנקום את דמי, רק היזהר לבל תשלם גם אתה בדמך! אתה נחוץ לכולם, הם סומכים עליך ועל תנועותיך. אני חייב ללכת, אין לי זמן יותר״.

דמותו של אבי אברהם־יעקב הלכה והתרחקה באפרוריות החשיכה, עד שנעלמה.

היה זה החלום השני מאז שנהרג אבי. בחלומי הקודם דיבר אלי אבי דברים שהתקשיתי להפכם למושג, לרעיון או סתם למשפט, אך בהולכו אמר לי אז, ״שמור נא על עצמך ועל בני ביתך״. זה היה יומיים לפני שהגרמנים תקפו אותי, את אחי ואת בן דודי. רק אחרי שבוע מהמקרה, שכמעט הסתיים באסון טרגי, נזכרתי באבי שנראה אלי בחלומי. אמרתי לעצמי: אבי שומר עלי גם מהמקום בו הוא טמון ואשר איני יודע איהו. הרגשתי מאז השתפרה ומאוד רציתי לחלום עליו שנית. נהגו לומר על מי שאתה חושב ביום תחלום בלילה. אך אין זה כך... אני הכרחתי את עצמי לחשוב עליו בכל תקופותיו מאז ילדותי ועד ימים אלה. רציתי מאוד לראותו בחלום. ידעתי שאם אחלום עליו שנית, הוא יספר לי משהו טוב, משהו משמח, אך דבר זה לא קרה עד הלילה הזה, בו הופיע.

כאשר התעוררתי היה כבר יום בהיר, אך עצמתי שוב את עיני בתקווה שאזכה לראותו שנית. אולי יספר לי איך הוא נלקח מהעולם הזה, ומי רצח אותו. לשווא עצמתי את עיני ולשווא חיכיתי לו בחלומי. רחצתי את פני בשלג, כדי להתעורר ולהתחיל לספר את חלומי המתוק, בו ראיתי את אבי מחייך, והנה לפני אנשים רצים וצועקים בקולי קולות. מה קרה, האם מישהו השתגע והרביץ לחברו, או משהו דומה אחר? לאט־לאט התקרבו האנשים מהזמלנקה השכנה וכולם רצו לספר בבת אחת משהו. ״הצעקות גברו, כולם רצו לבשר ראשונים, אך הבשורה נחנקה בפיותיהם והנה ראיתי גם את אברום שלי מתנועע בכבדות כשרגליו כושלות. אף הוא רצה לבשר לנו את הבשורה הגדולה, אולם אחרים הקדימו אותו והוא נפל על השלג בכדי לנוח קצת. עכשיו אתם כבר מבינים מי היו האנשים הלבנים על פסי הרכבת? הם הלכו זה בעקבות זה על גבי סקי, כאשר מדיהם מכוסים מכף רגל עד מעל הראש בחלטים לבנים לצורך הסוואה. זאת למדו כנראה הרוסים מהפינלנדים, כאשר הרוסים נלחמו בהם ב־1939 — 1940.

מישהו נתן צעקה: ״מה, אתם עדיין יושבים, בואו נארוז את מה שצריך לארוז. אפילו את מעט האוכל, שכלל תפוחי־אדמה, ניקח עמנו. הן לא נוכל עדיין להשיג מזון בחופשיות״. ומישהו אחר אמר שכדאי אולי לפני זה לבשל ארוחה כדי שנאכל לשובע לפני שנצא מכאן. אחותי ניגשה מיד למלאכת הבישול. מישהו קילף תפוחי־אדמה, שם אותם בסיר ברזל גדול עם מים, על אש חזקה, כדי שירתחו מהר ככל האפשר. העיקר שנהיה כולנו שבעים ונוכל לנוע. החלטנו לעזוב מאחורינו את כל האינוונטר שרכשנו בפחד ובעמל. אכן, היינו חדורי שמחה לקראת השחרור. כבר לא נצטרך יותר להסתכל ללא הרף מסביב ולבדוק אם חס וחלילה לא רואים אותנו, או לא שומעים אותנו, ואולי גם לא מריחים אותנו. הרי יכלו לזהותנו לפי הריח של השתן... עוד תקופה מסויימת לאחר מכן עדיין אפשר היה לזהותנו, על פי ריח העשן והבועות שנראו כתפוחים עגולים על גופן של בחורות, בעיקר על

רגליהן שתמיד היו גלויות לאש המבוערת כאשר ישבו מסביב למדורה. במיוחד בלט הדבר אצל אחותי הניה, שרגליה היו כאילו מצויירות עיגולים־עיגולים בקוטר של כחמישה סנטימטרים.

מיגור הגרדת

כתשעה חודשים אחרי מות אבינו היינו כבר ביערות רחוקים אחרים. תשעה מאתנו נדבקנו בגרדת קשה מבחורה אחת שנהגה לישון אצל גויים בביתם; היא העדיפה לישון אצלם בנוחות על פני שינה ביער.

ביום בהיר אחד היא חזרה ליער ועל ידיה ראיתי פצעים בגודל של כשמונה מילימטרים, מכוסים בקרום חצי־קשה, מבוקע לכל הכיוונים ומתחתיו הצטברה מוגלה. הפצעים הציקו מאוד והיה רצון עז לגרד אותם ואת סביבתם. כל גירוד גרר פצע נוסף ופצע נוסף גרר גירוד וכך בלי סוף. מי שבא במגע קרוב עם אותה בחורה, נדבק אף הוא ממנה. אותם אנשים שנדבקו בגרדת לא יכלו להצטרף ליהודים אחרים. כולם נזהרו שלא לעבור ביער בו אנו נמצאים. אמנם, גרנו בנפרד מאותה בחורה, אך המדורה היתה משותפת. בתחילה לא העלינו בדעתנו שהמחלה מדבקת, אחר־כך היה מאוחר מדי וכל אמצעי ריפוי לא היו לנו. אני הייתי פחות מכוסה בפצעים מכולם, אך גם הייתי הרבה יותר סבלני לגירודים מן האחרים. אחי הקטן הגיב מאוד קשה, כל גופו היה מכוסה פצע אחד גדול. בעיקר פחדתי כאשר ראיתי שהפסיק להתגרד והפך לאדיש. בן־דודי אברהם היה גם הוא במצב קשה. אצל מניה קסלר הופיעו הפצעים לראשונה בין האצבעות, באוזניים, בבית השחי, במפשעה ובכל קיפולי הגוף השונים.

ראיתי כי אני חייב לצאת לחפש לנו מרפא. למעשה, חיפשתי שומן כל שהוא כדי למרוח על הפצעים המפוצצים ולאפשר להם להגליד. לשמחתי הרבה התדפקתי על דלתו של גוי נוצרי, פרבוסלבי, החי בתוך קרחת של יער. מיד בצאתו לקראתי הרגיש בפצעי ולא נתן לי להיכנס פנימה. אמר לי לחכות בחוץ והביא לי קצת לחם וגם בקבוק חלב. אז פנה אלי ואמר: "אני מבקש ממך שלא תתקרב אל ביתי יותר, כי אתה נגוע במחלת הגרדת (צרעת). המחלה תדביק את כל מי שיהיה בקרבתך, את כולם. אתן לך עצה איך תוכל להיפטר מהמחלה האיומה הזו". הוא

שאל אותי כמה אנשים כאלה נמצאים אתי. עניתי לו שרק אחותי ואחי. הוא שׂוב אמר לי לחכות, נכנס לביתו ואחרי רגעים מספר יצא משם עם בקבוקון ובו נוזל שחור. הוא לא התקרב אלי יותר, אלא הניח את הבקבוק על הרצפה ואמר לי: "בבקבוק הזה יש איכטיול, נוזל המופק מעצי אורן, שממנו מופק גם הטרפנטין. עכשיו עליך להשיג בכל דרך שהיא קילוגרם אחד של שומן חזיר, חמאה או אפילו שמן סמיך. הדבר החשוב ביותר הוא להשיג גופרית, כמאה וחמישים גרם, יש להמיס את השומן מעל האש, שלא יישרף, להכניס בו את האיכטיול מהבקבוק הזה ולבסוף להכניס את הגופרית המעוכה ולערבב היטב, עד שהכל יתקרר ויהפוך למשחה שחורה וסמיכה. כאשר הכל יהיה מוכן, יש למרוח על הגוף כולו ועל פני כל הפצעים וכך להישאר עשרים וארבע שעות במריחה אחת. אחר־כך לעשות אמבטיה חמה בלי סבון, לשטוף את הגוף, להתנגב קלות ולמרוח שנית לעשרים וארבע שעות נוספות. שוב אמבטיה ושוב מריחה. המחזור חייב להיות בן שלושה ימים רצופים — מריחה ואמבטיה — ואתם תרפאו".

מעודד ומאושר חזרתי ליער וסיפרתי את סיפור המרשם המרפא שיגאל אותנו מיסורינו. חסרים לנו שלושה דברים — שומן או חמאה, גופרית ואמבטיה. אמבטיה אני מקבל על עצמי לבנות, או להשיג. אתם תשיגו את היתר. ברשותנו היו אז שני רובים בלבד. ליפא הציע שילך קודם להשיג שומן חזיר בעזרת הרובה. גדליה ובן־דודי הלכו אתו כמלווים.

בחצות הגיעו לביתו של גוי אחד שגר על אם הדרך לסרני. בנו בכורו של הגוי השתייך לאירגון העויין שקראו לו בולבובצי, על שם מנהיגם טאראס בולבה. כאשר דפקו בחצות על דלתו של הגוי, הוא חשב שאולי זה בנו, אך ראה מול עיניו גבר מזויין. הוא נבהל במקצת וליפא מיהר להרגיעו ואמר לו באופן חד־משמעי: "אני יודע שבנך נמצא באירגון הבולבובצים. לא באתי לנקום בו, כי הוא נלחם למען מדינה אוקראינית והוא גם אינו הורג יהודים. אני באתי אליך משום שאתה בעל יוזמה ועשיר ועליך לעזור לנו הפעם בהשגת תרופה. אנו זקוקים לקילוגרם שומן חזיר ולמאתיים גרם גופרית. את זה אתה יכול להשיג רק אצל הגרמנים. בתחנת הרכבת יש להם ואנחנו יודעים זאת. היות ואתה אדם

פיקח, אתה תדע להשיג לנו את שני הדברים. ראה נא, אדון, אנו גם מזהירים אותך שלא תחשוב חס וחלילה לנסות להפיל אותנו בפח פן יבולע לך".

בו ברגע השמיעו קסלר ובן־דודי אברהם, שהיו מאחורי העצים ליד הבית, שיעול בתוספת נקישת הבריח והסדן של הרובה. ליפא השמיע בפניו את כל חומרת המצב שעלול להתהוות במקרה והוא יבגוד בנו וימסור אותנו לבולבובצים או לגרמנים. סוכם, שמחר בערב יבוא אליו שליח ועליו למסור לו את הגופרית ושלא ינסו ללכת בעקבותיו של השליח שלנו כי הדבר ייחשב לפעולה עויינת כלפינו. כן מוטב שלא ידווח על כך לבנו. "בגמר המלחמה", הבטיח לו, "תקבל עיטור מטעם הצבא האדום ונבוא לשתות לחיים עם וודקה אמיתית".

הגוי הבין הכל והבטיח לעשות הכל כדי להשיג את הגופרית. הוא עצמו נתן את שומן החזיר ועוד כמה דברים מבלי שנתבקש. הם ניתקו מגע ונעלמו בחשיכה.

למחרת היום החלטנו שכדאי לנו לגנוב מן הכפר הזה חבית או גיגית מפח. לפנות ערב יצאתי לתור מהיכן אפשר לגנוב. הירח היה הפעם בעזרי. גיגית לא ראיתי וגם לא חבית מיין או מכרוב חמוץ, אך לעומת זאת גיליתי פח גדול דבוק במסמרים אל מבנה של סככה, אולם בסביבתנו היו כלבים. אמרתי בלבי שמהפח הזה אבנה לי אמבטיה ואם יש בו חורים, אסתום אותם בניטים של מסמרים שרופים ההופכים לרכים. בניתי בראשי תוכנית, אך היה עלי לחכות עד חצות, עד שכולם יירדמו. לאט־לאט נעלם הירח, אני נמצא במרחק מה מהפח, כאשר בינינו מפרידים גדר וגני ירקות שונים. התקרבתי לאט כדי שכלבי השכנים לא ירגישו בי ואז ראיתי שלא אוכל בנקל לקרוע אותו מהמקום. ניסיתי לעמוד על משהו עגול, אך מיד כאשר שמתי את רגלי, נשמעה דפיקה מטרטרת. הכלבים של השכנים החלו לנבוח ואני חזרתי למקומי ללא רחש כל שהוא. התחלתי למשש מה היה הדבר העגול והנה אני מרגיש שאלה הם צלעות של גיגית עשויה מעץ. מיששתי את כל קרשי הצלעות, שלושה חישוקים ותחתית בקוטר של כשבעים סנטימטר, ואמרתי בלבי שאני חייב לקחת את כל זה ולסגת דרך השדות. כאשר נגעתי בתחתית היא התחלקה לשתי יחידות. הרבה זמן לקח לי לשים על שתי היחידות

של התחתית את צלעות הגיגית. חבל לא היה לי. הורדתי את החגורה מהמכנסיים ולאט לאט, מבלי להשמיע איזו נקישה של הצלעות הללו, קשרתי אותן.

עצם הפעולה ארכה כשעה — זמן יקר. לאט לאט התרוממתי ועם החישוקים על כתפי הגעתי אל הגדר. כאשר עמדתי לעבור את הגדר, נגעו החישוקים בגדר ובן רגע הגיע אלי בשקט כלב אשר תפס אותי ברגלי. איך שהוא הנחתתי עליו חישוק וכנראה פגעתי בו חזק והוא חזר ביללה כלעומת שבא. בינתיים התעוררו לחיים יתר כלבי הסביבה והחלה תזמורת של נביחות. אז תפסתי קו דמיוני בחושך, לכיוון היער הקרוב ביותר, שם אוכל להתארגן, או לפחות להחביא חלק מהגיגית ולחזור שנית. אך עד שהגעתי ליער, שמתי לב שאני מזהה אפילו את העצים והתברר לי שהשחר מפציע. ככה תפס אותי היום הבהיר כשאינני יודע עדיין לאיזה כיוון עלי לפנות. היער לא היה מוכר לי. החבאתי את הציוד והלכתי לבדוק איפה אני נמצא. השקפתי על הכפר ממנו באתי ונדמה היה לי שעלי ללכת ימינה, בו בזמן שחייב הייתי ללכת דווקא שמאלה. לך ותדע מה להחליט ולאן ללכת. לעמוד לא היה טעם, אף מלאך לא יבוא לעזרתי. הייתי חייב לנוע וחשוב שאמצא נקודת אחיזה. לפתע שמתי לב שהשמש זורחת במקום הלא נכון. זכרתי שהיציאה מהיער שלנו היתה תמיד מול המזרח, כאשר השמש לפנינו. ניסיתי לעשות סדר במוחי, אך הדברים לא הסתדרו לי. תוך כדי הליכה על שביל של עגלות ראיתי שני עצים שענפיהם קשורים זה בזה. הבנתי שאני קרוב מאוד ליער שלנו. קשרים כאלה עשינו בהזדמנויות רבות כסימני דרך או כסימני סטיה מהדרך אל עומק היער.

התחלתי לחפש סימני הליכה ופתאום גיליתי. מיד עזבו אותי התעתועים וזכרון ההליכה חזר אלי כבעבר. היתה כבר שעת צהריים ועד למקום המגורים היה עלי ללכת עוד כארבעים וחמש דקות. חזרתי חזרה אל הציוד, כאשר אני משאיר מאחורי סימני הליכה. לקחתי קו אופטי דמיוני ואחרי זמן ממושך חזרתי אל מול הכפר ממנו באתי. חששתי שמישהו יארוב לי ליד מקום המחבוא של הציוד והתקרבתי בזהירות רבה. לבסוף לקחתי אותו עמי ויצאתי, כאשר הכל עמוס על כתפי. היה לי קשה ללכת, הייתי רעב ותשוש ורגלי ממש כשלו, אך רציתי מאוד להגיע

ליער שלנו עם אור היום. בסופה של יממה הגעתי לבסוף לבסיס שלנו. לא תפסתי שלמעשה כל אותו הזמן צמתי, ללא אוכל וללא שתייה ובלי מנוחה, כשעל כתפי כל הציוד, וזאת בנוסף לאיבוד הכיוון וההתמצאות בשטח זר לי.

סוף טוב, הכל טוב. אחותי, אחי ובן דודי אברהם חיכו לי בכליון עיניים לא פחות מאשר ליפא, גדליה, מניה ואלי. אחותי הגישה לי אוכל.

באותו זמן יצאו שלושת הגברים האחרים לדרך, להשגת הגופרית. עם התקרבם לשעות המאוחרות של הערב, נשארו ליפא וגדליה ליד הרפת של אותו גוי ואילו בן דודי אברהם היה עליו להגיע מכיוון שונה אל הדלת. יחד עם זאת, הם נקטו אמצעי זהירות ולא באו מהכיוון שממנו השמיעו קודם לכן נקישות של רובים ושיעול. הם כיתרו את המקום עם מכשולים אין ספור על מנת למנוע מארב אפשרי של הבולבובצים שאליהם השתייך בנו של הגוי. למעשה, הם נכנסו ללוע הארי, כי שם יכלו להיתפס על נקלה, למרות שהיו עם נשק. אבל מזלם שיחק להם והם לא נתקלו בשום מארב. אברהם נכנס דרך פשפש החצר האחורית וסוס השמיע קולו. הגוי חיכה לו בפתח החלון וכאשר אברהם עמד לעבור ליד חלונו אמר לו הגוי בלחש כי הוא יוצא אליו. הגוי הביא לו את החבילה שבה נמצא, פרט לגופרית, גם מזון, והספיק ללחוש לו שבנו נמצא היום בבית והוא אינו יודע על מעשי האב. עבור הגופרית הוא שילם בכסף ובחזיר וביקש מאברהם להגיד לכל החבר׳ה שלו שלא יגעו לרעה בבן שלו. אברהם הבטיח לו בשם היחידה שלו, שקוראים לה ליפובצי (על־שם ליפא רנד). בן דודי רצה להאדיר את כוחו וספונטנית השמיע את שמו של מפקד הגדוד הפרטיזני ליפובצי (ליפא — כאילו על־שם החודש הפולני השביעי שלא היה קיים כלל). זה צילצל די יפה וגם התקבל על הדעת (בשם זה נתקלנו לאחר מכן כאשר סיפרו בכפרים על גדוד פרטיזני בשם ליפובצי, בשורה אחת עם הגדולים שבפרטיזנים. אז הבנו שהאוקראינים יילכו בעקבותינו לחפשנו ביערות).

בן־דודי חזר אל החבר׳ה שהמתינו לו ליד הרפת, שם השמיעו כמה קולות, כדי לסמן לגוי שינקטו אמצעים נוספים בהתקרבם אליו, שיידע שבכל מקום אפשר לעשות פעולת נקם לחורשי מזימות שונות נגדם. לאחר זמן נודע לנו מפי יהודי שלא היה בקשר עם היערות, שבנו של

אותו גוי ערק משורות הבולבובצים והסתתר מהם בתוך מבני ביתו ובחצרות של קרובי משפחתו. כפי הנראה הוא "חזר בתשובה" הודות ללחץ אביו עליו. זו היתה, לשמחתנו, פעולה מועילה ביותר. אם במילה אחת — ליפובצי — אפשר היה להחזיר הביתה רוצח פוטנציאלי ופטריוט אוקראיני, שנפל עליו פחדם של פרטיזנים ליפובצים שלא היו ולא נבראו — דיינו. אני משוכנע, שהשם הזה הביא גם לשינוי רדיקאלי במחשבותיהם של כל תושבי הכפרים האלה, ולנו, ליהודים, באשר הם שם, הביא תועלת מרובה הן מבחינה כלכלית והן מבחינה בטחונית ובוודאי הביא להפחתת ההלשנות וההסגרים לגרמנים.

כאשר שלושתם חזרו ליער ונשכבו על מיטותיהם, הם לא הרגישו שבמגורים אין נפש חיה. אני לא סמכתי על הבטחתו של הגוי ופיניתי את המקום מתושביו הנותרים, שהתרחקו כחצי קילומטר מכאן. פשוט הבאתי בחשבון את האפשרות שהבולבובצים יכולים לכתר את שלושתם ולתופסם בחיים על נשקם ועוד להכריחם להוביל אותם למקום בו אנו נמצאים ובזה יסתיימו כל היסורים ביחד עם התקוות והציפיות הגדולות.

אברהם, בן דודי, גירד ללא הרף והיה גם רגיש לגירודי האחרים. פתאום הוא שם לב שאינו שומע כל גירוד — לא שלי, לא של אחותי או של האחרים. הוא החל לקרוא בשמותינו, אך כמובן איש לא ענה לו. אז ניגש לליפא וקסלר, העיר אותם ושאל איפה כולם. מיד יצאו החוצה, התרחקו מהמקום וחיכו עד אור הבוקר — לראות מה קרה. כאשר האיר היום גילינו אותם צופים לכל עבר. השמענו את הסיסמאות השקטות שלנו ומיד התקבצנו שוב. שמחנו מאוד שזו היתה דאגת שווא, אך מכל הבחינות היה מקום לדאגה. חזרנו אל המגורים, גיבורי הלילה הלכו לישון וגיבורי המקום החלו בהכנת אש ואני התחלתי עם מניה לעסוק ברוקחות.

המסנו את שומן החזיר, כאשר לאחר המסתו נשאר גם "גריבין" מהחזיר ששימש למריחה על חתיכת לחם לכל אחד. הורדתי את השומן המומס, הוספתי את כל האיכטיול, מעכתי את הגופרית לקמח דקיק, הכנסתי אותה לסיר. עירבבתי הכל היטב עד שנתקבלה משחה סמיכה ומסריחה מאוד. קודם שמתי על פצע אחד שלי לראות את תגובות הכאב או הצריבה. אחרי כחמש דקות הודעתי לכולם שהגירוד הפסיק. מניה

מרחה בין אצבעותיה ועד מהרה גם היא לא הרגישה כל גירוי או גירוד. עשיתי חשבון שעלינו למרוח עצמנו בצורה נכונה כי אחרת נפספס את המטרה ולא נרפא כלל.

חילקתי את המשחה לשני חלקים, חלק למשפחתי וחלק — למשפחתם. אחותי הפכה לחובשת אצלנו, ומניה — לחובשת אצלם. אני, שלא הייתי נגוע כולי, מרחתי רק על פצעי, ואילו את אחי יוסף מרחה אחותי על כל גופו והוא הפך לכושי ממש. עכשיו התחלתי בהרכבת הגיגית. התעוררה בעייה: לא היה לנו סיר להרתחת מים רבים. שוב יצאו שני מתנדבים — ליפא ובן־דודי — לגנוב סיר גדול ככל האפשר. אחרי מספר שעות הם חזרו עם סיר מנוקב חורים. בן דודי ידע שאני צריך מסמרים לשם סתימת החורים ולכן נשאר לבדו לחפש מסמרים. מסמרים לא ניתן היה לקנות, לגויים לא היה בדרך כלל במחסנים ציוד שכזה. את הגדרות בימי המלחמה הם קשרו בעזרת סיבי עץ ואת בתיהם בנו בעזרת חריצים ופוגות — עץ בתוך עץ, המצטלבים זה בזה ללא מסמרים. הוא בחר בבית שהיה מרוחק מהכפר, לכל צרה שלא תבוא. כשפניו מרוחים במשחה, נכנס לאותו בית ובירך אותם יפה. בעל הבית נבהל ממראהו ושאל אותו מה קרה לו. בן דודי הסביר שהוא חולה ואל לו להתקרב אליו כי מחלתו מדבקת. "שישו ישמור אותנו מכל רע", אמר בעל הבית, וביקש ממנו לצאת החוצה ולדבר שם. "אני צריך מסמרים וכן שתשאיל לי מספרי־פח. "לשם מה אתה צריך מסמרים?" בן דודי הסביר לו בדיוק למה כוונתו. הגוי הצטחק ואמר, שאם יבטיח להחזיר לו, הוא יתן לו סיר שלם וגדול, "אך תדע שאני אדם עני ואין לי כסף היום לקנות סיר אחר, אך אני מוכן לעזור לכם שתתרפאו". אברהם נשבע באלוהים להחזיר לו את הסיר. היה זה סיר ברזל יצוק, גבוה, שבאמצעיתו היה רחב ונכנסו בו כשמונה ליטר מים. כמו־כן נתן לו הגוי גם חתיכת לחם לדרך.

באותו זמן השלמתי אני את מלאכת ההרכבה של הגיגית. הרטבתי אותה כדי שתספוג מים ושתתרחב במימדיה ושלא תתפורר שוב. הכנו כמות גדולה של עצים יבשים כדי שנוכל להתרחץ מהר ככל האפשר ולהימרח שנית לעוד עשרים וארבע שעות. הגיגית עמדה במעמסה. ראשון היה אחי הקטן. רחצנו אותו ועטפנו אותו. הוא ויתר על אוכל ונשכב לישון כשהוא מרוח ורגוע. כך עשינו גם לאחרים, אחד אחר

השני. קודם אחותי ואחר־כך מניה, שהן הנשים היחידות במחנה שלנו וזכותן עמדה להן. המשחה הספיקה לכולנו במשך שלושה ימים וכך, בעזרת כל המרכיבים גם יחד, הוכתר מבצע הריפוי בהצלחה.

לבי דואב על כך שאותו גוי, המלאך בעל העצה, המושיע והמרפא — שמו נשכח ממני. כאות הוקרה הבאנו לו שלושה ליטר דבש ובכך קרבנו עצמנו אליו מבחינה חברית, אנושית, אידאולוגית וסודית ביותר. לימים ניתק הקשר בינינו, בעיקר מפאת נדודינו ממקום למקום.

מכל אלה שהיו באותו מעמד נשארנו רק ארבעתנו, כלומר אחותי הניה, יוסף, בנימין ואני. כל היתר מצאו את מותם בזמנים שונים, במקומות שונים ובמצבים מיוחדים. מי יודע איך היו חיינו מסתיימים שם, ביער, ללא המשחה שהכנו בעזרת הגוי — המלאך הזה. יברך אותו, אלוהים, אותו ואת בני משפחתו באשר הם. לו רק יכול הייתי להיזכר בשמו, כדי שאוכל לפחות להעלותו על גבי הנייר, לו רק יכולתי לשלוח לו, או לבני ביתו מכתב מארץ ישראל, מאותם האנשים אותם הציל מעינויים נוראים.

מלאך כזה היה פופייל

פופייל היה רווק, היה לו בית עם מספר חדרים שהיה ממוקם רחוק במקצת מהחוטור (כפרון). פופייל לא היה אדם רגיל. הוא היה מלאך ממש (חבל שאת שמו המשפחתי אינו זוכר, ושמו בוודאי לא נרשם בספר חסידי אומות העולם). אני עצמי לא הלכתי אליו אף פעם, וזאת כדי לא להכביד על יהודים אחרים. פופייל המלאך נוהג היה להכין אוכל ולארח אצלו כל מי שידע את כתובתו ואיך להגיע אליו. היכרתי קרוב לשלושים איש אשר ביקרו אצלו ורובם כבר אינם בחיים. כל עובר אורח אכל, שתה ולן אצלו. בעיקר התקבצו אצלו בימי החורף כדי לתפוס קצת חימום. אצל פופייל שאבו אנשים גם אינפורמציה על הנעשה בעולם, פחות או יותר. בלילות כפור ישנו אצלו עשרות אנשים בלילה אחד. מנין שאב פופייל כספים להאכילם — איני יודע.

שמו וטוב לבו הלכו לפניו וכפי הנראה הגיעו גם לאוזניים בלתי רצויות. באחד הלילות, כאשר בחוץ היה כפור עז ושלג נערם לגובה של מטר ויותר, הגיעו אליו הרבה יהודים, ביניהם שייקה סגל, אברהם חייט, אמו ואחותו רחל, מניה קסלר ומינדל רנד שהיתה בהריון ושנתאלמנה מבעלה ביער, ועוד ועוד כאלה שאת שמם איני זוכר, ואחרים שכלל לא היכרתי ולא ראיתים מעולם. לפתע נפתחה עליהם אש חזקה מכל הכיוונים. לביתו פרצו בנדרובצים אשר החלו לקצור באלה שלא יכלו לזוז עקב פציעתם. את זעקות האימה והפחד לא ניתן לתאר. הם קצרו באנשים עד התרוקנות המחסנית האחרונה. החלונות היו סגורים מפני הכפור וכך, אפילו בריחה אינסטינקטיבית דרך החלונות לא יכלה לבוא לעזרתם. אנשים נטבחו שם ללא רחם. רוב המבקרים מצאו את מותם בידי הפרוע הזה. הפצועים נשרפו לאחר שהבית הועלה באש. שם מצאה את מותה גם ידידתי הטובה מניה קסלר ז״ל, בלונדינית יפהפיה ואצילה, אשר חלק קטן מליבה איכסן גם אותי ואילו היא שכנה ברוב לבי. יום לפני זה שרויים היינו במתח ולא נפרדנו. יהי זכרה ברוך לעד.

מניה קסלר הלכה לעולמה והצטרפה אל אמה ואחיה צבי שנהרגו על־ידי אוקראינים אחרים. כן מצאה שם את מותה גם מינדל רנד שנשרפה לאחר שנפצעה. אברהם חייט קיבל כדור דום־דום לאורך השוק וחלק מבשר ישבנו נקרע ממנו. הוא זחל מהאש החוצה כשהוא שותת דם אשר צבע את השלג הלבן, ואילו שייקה סגל יצא משם במזל, בפציעה קלה, והיה זה שהציל לאחר מכן את אברהם חייט. אברהם הוא כיום אזרח ברית המועצות ואחיותיו — כאן בישראל. שם, בביתו של המלאך פופייל נפל גם הגיבור האדיב האמיץ, המלאך המושיע עצמו שהאכיל, חימם, הלביש, עזר ועודד את כולם. הוא נהרג ונשרף בביתו הוא. פופייל ללא ספק ראוי להיקרא בשם חסיד אומות העולם. אולי מישהו מהניצולים, שחי כיום ויודע את שם משפחתו, יוכל לעשות עימו חסד ולרושמו בספר אומות העולם?

היציאה מהיער לחרות — ינואר 1944

בינואר 1944, לפני הצהריים, יצאנו עם החבילות המרופטות, כולל כלי עבודה, כלי אוכל ומזון שעדיין נשאר ברשותנו. היציאה אל החופש אורגנה מהר מאוד. לא היה צורך לצלצל בפעמונים ולא לתקוע בשופרות תרועות של גיל ושמחה. השמחה היתה בלב, התקווה התממשה, הנס שכל כך הרבה זמן חיכינו לו שיתרחש, אכן התרחש נגד עינינו. הדבר נעשה עובדה קיימת ומוחשית. רבים בוודאי לא שמו לב שהנס התרחש לאותם שרידים מושפלים ומעונים שהתפללו יומם ולילה שיופיע מהר ככל האפשר פן יאחר את המועד. חבל שלא היו ברשותנו מצלמות להנציח את הרגע. כאשר כל אחד ארז בנפרד את תרמילו, או תרמיל גב כלשהו, ועדיין נשאר לו משהו שלא יכול היה לקחת עמו, הוא הציעו לאחרים, לאלה שלא יכלו לקנות. לא הרסנו את משכנות הסתרים שלנו כי אין לדעת מה עלול לקרות. איש מאתנו לא האמין שאנו עלולים לחזור לכאן שנית, אך בלב רובנו קיים היה חשש כזה. חששות היו תמיד. על העתיד עדיין לא חשבנו.

אחזור קצת לאחור — לשעות הצהריים המוקדמות. השמש האירה לנו בשמחתנו את פתיתי השלג, אך היו גם כאלה שחשו עצבות. הם לא השתוללו, לא צעקו, לא צחקו, עד שמישהו צעק: ״די כבר עם העצב בלב! תשמיעו קריאת הידד, תשירו שיר הלל לה׳, אל תמשיכו להיות מושפלים, הרימו ראש. היו מוכנים לצאת לדרך אל החופש! קדימה, לזוז, יש די הרבה ללכת״.

אני מניח, שיצאנו כשמונים איש. החזקים והמבוגרים הלכו ראשונים, הם גם היו גבוהים יותר. אחריהם הלכו אלה שחשבו שאין להם צורך לקחת עמם שום דבר. הם הלכו בקלות ובמהירות, אחריהם הלכו הילדים עם תרמיליהם, כל אחד סחב לפי יכולתו. קשה ביותר היה לזקן עיוור שאצבעות רגליו קפאו והוא נעזר במכריו.

יצאנו את היער הצעיר, הנמוך והדליל, האחרון שביערות בו קיבלנו מיסתור עד לשחרור של היום. היציאה עצמה לא התנהלה בסדר מסויים והתמשכה על פני שטח רחב וארוך. הראשונים לא שמו לב לאחרונים, החזקים לא דאגו לחלשים ונוצרה שוב אגואיסטיות מסויימת. השיירה הבלתי מתוכננת התקדמה לעבר פסי הרכבת, שם מצאנו עדיין חיילים לבנים, שהלכו בקבוצות. לפתע ראינו כמה חיילים שדחפו עגלה קטנה על גבי פסים. ציודם על העגלה היה בדיוק זה שהיה כאשר הזקן קפוא האצבעות הגיע למסילה. פניתי ישר אל אותם חיילים אלמונים ואמרתי להם: "חיילים יקרים, חיילים משחררים, חיילים אדומים, לולא אתם לא היינו כיום כאן. תודה לכם ששחררתם אותנו מהרוצחים הגרמנים אחרי שנרדפנו זמן רב כל כך". חיילים אלה לא הבינו מי אנו שמדברים אליהם כך. הם עצרו את העגלה מלהתגלגל ועברתי עמם כמאה מטרים. אמרתי להם שאבי ציווה עלי לנשק את החייל הרוסי הראשון שאפגוש. תפסתי חייל אחד בידיו והצמדתי לו חיבוק ונשיקה. הוא חיבקני אך לא נישקני. ביקשתי ממנו לעשות טובה לזקן אחד שרגליו קפאו. "היכן הוא?" שאל אותי. "הוא כאן, על המסילה". בלי לחשוב הרבה הוא החזיר את העגלה לאחור, עד שהגיע אל הזקן העיוור. השכבנו אותו על חפציהם האישיים והם לקחוהו איתם וכפי הנראה הכניסוהו לבית חולים. יותר לא שמעתי על גורלו.

אחרי הליכה ממושכת בשביל שנוצר מהסקי, המשכנו לדרוך עליו כאשר השמש מחממת את גופנו. כל עוד הייתי עסוק עם החיילים בדאגה לזקן, היה הכל בסדר. כאשר המשכנו על פסי הרכבת, החלו המחשבות לרחוש בתוכי. התחלתי לחשוב מה יהיה הצעד הראשון כאשר נופיע שוב במלינסק, בתחנת הרכבת בה עזרתי לאבי להעמיס לקרונות עצי הסקה, עוד בימי סטאלין. לאחר מכן עבדתי כאן עם אבי בימי היטלר. כאן קיבלתי מכות רצח מהגרמני הקפדן על שלא חזרתי בזמן ואיחרתי בשישים שניות. כאן צפו בי נערים ונערות פולניים כעל מוכה ומפוחד. האם ריחמו עלי אז? לא אדע זאת לעולם. ההשפלה כאבה יותר מאשר המכות והבעיטות, וכאן, במקום הזה, רצה אבי להגן עלי בנסותו לחסל את הגרמני. היום, אחרי שנתיים וחצי, אני חוזר לכאן חופשי, בלי אבי, שלא זכה לחופש המיוחל.

התחנה עדיין לא התחילה לפעול, אם כי סידורים מסויימים כבר נעשו. כאשר הועלינו על הפרון הלכתי ממש בחוסר יציבות אך בתעוזה. נתקלתי מיד במנהל עצמו ושאלתיו אם הוא יודע מה גורלו של מנהל התחנה שעזב עם משפחתו בקטר האחרון ושמו היה אוליינקוב; גבר עליז ושמח, רוסי אמיתי, חבר טוב של אבי. הוא החל להתעניין בי ואמר: ״תודות לסטאלין, המנהיג הגדול שידע איך לטפל בנחש הגרמני, ניצלתם וקיבלתם את החופש המיוחל מידי הצבא האדום. הניצחון עוד יהיה עמנו. נערי היקר, אני לא נשאר כאן, לכאן יבוא האדם שאתה מחפש אותו, הוא יהיה כאן שוב מנהל תחנת הרכבת״.

ידעתי שאשמח לראותו. הוא הציע לאבא ללכת אתו, לעלות עם כל משפחתו על הקטר, אך אמא היתה זו שמנעה זאת ממנו. לכן איבדתי את שניהם. הוא הזמין אותי פנימה, הוציא מהארגז מזון יבש ונקניק חזיר ונתן לי לאכול. ״עכשיו אכין לך שתייה וגם וודקה״. הוא מזג לי שלושת רבעי כוס וודקה וברך: ״לחיי סטאלין! לחיי הצבא האדום! ולחיי הניצולים. אם אתה רוצה, תתחיל כבר לעבוד עמי כאן״. סיפרתי לו שיש לי שני אחים ואחות ואינני יודע מה לעשות, אין לי עדיין היכן לגור, אין לי כלום. הוא הכריז: ״אשלח אתך חייל וכל דירה שתמצאו ריקה קח אותה לעצמך ותשכן את משפחתך. אחר־כך נמשיך הלאה לדאוג לעתיד. החזית נעצרה על נהר הורין, תשעה־עשר קילומטר ממלינסק, אך ברגע שהצבא האדום יצלח את הנהר יבוא לכאן מנהל אזרחי ואני רוצה ומבקש שתעבוד כאן בתחנת הרכבת. כבר משלימים את הגשר שבמו ידינו פוצצנו. זה עניין של שבוע ימים עד שתופיע כאן רכבת. אתה תלמד להיות טלפוניסט־אופרטור, או מחסנאי, או תטפל בדואר״.

החייל שהבטיח הגיע, ואנו יצאנו והשתלטנו על בית יהודי שהיה שייך למשפחת שיינבוים, זקנים שניספו בגיטו. היו שם מספר חדרים פנויים. נכנסתי לאחד מהם, אחרים השתלטו על חדרים נוספים. כולם הסתדרו לאו דווקא בדירותיהם אלא בדירות של יהודים אחרים. הלילה כבר ישנו בחדר בו היה שפע מקום לארבע נפשות. ארגנתי מיטות, ספות, שולחן, כסאות ותיקנתי את המטבח שמישהו הרס. אחותי ואחי הלכו לגוי עשיר, ביקשו קצת חלב וקמח ובישלו משהו. כולנו אכלנו סעודת מלכים בטרם נפלנו לתרדמה.

למחרת הופעתי בתחנת הרכבת כדי להיפגש עם המנהל. הוא טרח להציע לנו דרכים שונות להסתדר. המנהל נמוך הקומה, שקיבל את פני אתמול, שמח לפוגשני היום שנית. בסוד ובשקט הזהירני: "אל תחשוב שהצרות שלך וצרותיהם של אחרים נגמרו, עליכם עוד להיזהר הרבה מתושבי המקום, שחלקם היו בוגדים ושיתפו פעולה עם הגרמנים. מי יודע כמה חיילים נפגעו בגללם. אל דאגה, אנו נגיע לכל אחד ואחד בנפרד, כל אחד יצטרך למסור דין וחשבון מה עשה בימי השלטון הגרמני".

כאן עצרתי את דיבורו השקט והסודי של המנהל והתמלאתי בביטחון רב. לא יכולתי להתאפק מלהזכיר את פעולתו של אבי בשנת 1942 כאשר החרימו במלינסק מכונת כתיבה מהמזכירות אשר באמצעותה כתב בחור מברזנו את אותן הסיסמאות שעליהן סיפר לי ברגע זה. הוספתי וסיפרתי לו על מפגשים של אבי עם פרטיזנים שונים ועל כך שאני עצמי פגשתי כאלה וגם קיבלתי תפקיד לחלק ברושורות כאלה — אחת לכל כפר, והן נשלחו עם הצנחנים אל מאחורי קווי החזית הגרמנית. הוא ממש נדהם לשמוע את דברי. הוא התחיל לטפוח על שכמי בחיבה וכבר לא היתה לו יותר סבלנות והוא קרא לי פנימה לשתות כוסית וודקה כדי לחמם את הגוף והנפש.

בעוד אנו משוחחים, נכנסו ויצאו חיילי נ.ק.ו.ד., חיילי רכבת, קשרים של הצבא ואחרים. הדרגות השתנו, פוליטרוקים שפעם היו להם צווארונים עם משולשים משובצים באבנים אדומות, לא קיימים יותר. גם שמות הדרגות השתנו במקצתם. הבטתי בהם בתימהון מהול בהערצה ובשמחה והמנהל ראה את תמהוני. לפתע נכנסה סואזיסטית וקראה לו להיכנס לחדר הטלפון. "קוראים מקייב!" הוא עיכב את הקשרית בטרם ניגש לטלפון והציג אותי בפניה כבן של פרטיזן, חבר טוב של אוליינקוב, ואותה — כבת משפחתו. ראיתי בפניה ששמחה לפגוש ניצול שכזה. מיד הזמינה אותי לכוס תה לחדר הקשריות. עם היכנסי פנימה הוצגתי בפני יתר חברותיה, באותו נוסח של המנהל. לחצנו ידיים עם חיוכים רבי משמעות. באותו רגע נזכרתי בנדרו של אבי ואני מנסה לספר להם את שבועתו, שאותה אני צריך לקיים, כביכול. כאשר סיימתי לספר להם על השבועה שאמרה, שאם אראה חייל מהצבא

האדום "ארחץ רגליו ואשתה מימיו," טענתי שכאן יש לי בעייה עם חיילות. "אז מה", אמרה לי זאת שאחזתי בידיה, "תן נשיקה וגמרת עם הבעיות ואחר כך נשתה לחיים ולבריאות". עשיתי זאת בביישנות, אבל לא נרתעתי. עמדתי מאחורי מנהל התחנה וצחקתי והוא אמר:

"זה מאוד מוצא חן בעיני, רואים שאתה אח שלנו. אתה ממש אחד משלנו". המנהל ביקש להודיע לאוליינקוב שבנו של סטחנוביץ אברהם חי והוא נמצא בתחנה. מרוב שמחה ופטפוטים רציתי לצאת משם, ולחזור לסדר דברים אחרים. אך הקשריות לא הסכימו, "מה רץ לך הזמן, שב כאן בשקט ובשלווה וספר לנו מה עבר עליך, איך ניצלת ונשארת בחיים, ובינתיים ייתכן שאוליינקוב יתקשר ותהיה לך שמחה רבה בלב", אמרה אחת מהן. "בחיי שאתן צודקות", אמרתי, "אתן כל כך נחמדות, אתן כל כך יפות שאני מוכרח לקפרץ לספר לאחותי עליכן". "בת כמה היא?" שאלוני. "היא עוד צעירה", עניתי. שמעתי רחש ביניהן ומיד ארגנו חבילה. "קח את זה בבקשה לאחותך, והא לך נשיקה, בתנאי שתחזור אלינו. משעמם לנו קצת". "טוב", אמרתי.

יצאתי מהתחנה וקפצתי לביתי החדש. אחותי פתחה את החבילה. היה שם קפה, תה, אבקת חלב, סוכר וקופסה ובה קילו של בשר משומר אמריקאי. אחותי בישלה תפוחי־אדמה ועשינו ארוחה חגיגית ממש, לראשונה אחרי שנתיים וחצי, באווירה חופשית. כל פינה, כל פנייה, כל סימטה שאני עובר במלינסק מזכירה לי את העבר. הסיוט אינו מש ממני, אני רואה את הכל, אני רואה את אותם הגויים, אני רואה גם אחד שעבד בתחנת הרכבת עוד בימי השלטון הרוסי הקודם, והמשיך לעבוד כמנהל תורן גם בימי הגרמנים.

כאשר חזרתי אל הקשריות, פגשתיו אצל המנהל. הוא הזמינו אליו בקשר לעבודה, לחדש את התחנה. המנהל שאל אותו: "אתה מכיר את הבן של סטחנוביץ אברהם?" בתחילה ניסה לומר שאינו מכיר, אך לאחר מכן נזכר, כביכול, ואמר: "כן, כן, אני זוכר אותו, הוא היה עוזר לאביו בהעמסת קרונות בעצי הסקה". הוא הושיט לי יד ואני לחצתי אותה בחוסר רצון. הבינותי שהוא יעבוד בתחנה זו, לכן מוטב גם לחייך. הוא אמר לי: "אם אתה צריך משהו, תיכנס אלי ותקבל". המנהל התערב ואמר בהדגשה: "רצוי מאוד שתעזור לו להשתקם, מי אם לא אתה שמכיר

אותו וגם את אביו הסטחנוביץ הפרטיזן". ראיתי שלא נעמה לו כל כך התערבות המנהל, אך מה לעשות. הוא נפרד מאתנו וסינן: "להתראות מחר". אחרי לכתו, אמר לי המנהל: "מי יודע אם הוא בעצמו לא עזר לגרמנים בהתנדבות. חכה, חכה, עוד תראה מה שפה יהיה". הבנתי טוב מאוד את כוונותיו. הפכתי לבן־ברית ובן בית של המנהל ששמו נשכח ממני מכיוון שקראתי לו תמיד בשם התואר "חבר מנהל". שמעתי ממנו סיפורים על אשתו ומשפחתו, אותם תיכנן להביא לאחת התחנות בהן קיווה לעבוד אחרי שהרכבת תופעל. ראיתי שמפינוקם של הקשריות והמנהל לא ייצא לי הרבה ולכן המעטתי לבקרם ורק שמרתי קשר עמם.

ספר התורה של סבא

ערב אחד נכנסתי לבנימין חייט שכבר החל לעבוד כחייט בתיקון מדי צבא לקצינים. הוא מסר לי שנודע לו מפי קצינים שברגע שהרכבת תופעל יגוייסו כל השנתונים חייבי הגיוס; רק מי שחיוני — לא יגוייס. בנימין חייט אמר לי שבנו אברהם, ושייקה סגל עומדים כבר להתגייס בלי לחכות לצווים. גם ליפא רנד ועוד מספר רב של יהודים שלא הכרתים, דרשו להתגייס. "אתה", אמר לי חייט, "אתה, אל תעיז להתגייס כי מי יישאר כאן? יש גם כאן מה לעשות. יש לך משפחה קטנה עם ילדים צעירים, מי יטפל בהם? קודם יש לסדר אותם ואחר כך תוכל להתגייס. בשלב זה יש לטפל באלה שניצלו והם עדיין רעבים ובלי לבוש מתאים. כן נודע לי שאצל פלוני, גוי פולני, נמצא ספר תורה של הדוד שלך, או של סבא שלך. הוא תפר מגפיים וכבטנה השתמש ביריעות של ספר התורה. עליך מוטל התפקיד להחזיר אותו אלינו. כמו כן במחסן הכפר קבורים באדמה תפוחי־אדמה, יש לחלק אותם בין היהודים הרעבים. יש גם שוטר אוקראיני שאצלו נמצא רכוש רב של יהודים שנטבחו בברזנו. גם אצל תושבים רבים אחרים נמצא איזה בגדים. אני אשיג מידע ועליך להחרים זאת בכל דרך שתראה".

התייעצתי עמו על דרכי הפעולה והעדיפויות: לחסל את הרעב בינינו; לדאוג להחזיר את ספר התורה; להשיג מלבושים של יהודים; להשיג אינפורמציה על משתפי פעולה; להיות בקשר תמידי עם הצבא.

למחרת פניתי לראש המועצה והעליתי בפניו את בעיות האוכל והלבוש. היה זה אותו ראש מועצה, בשם נהורני, אשר אבי ביקר אצלו באחד הלילות, סובב לו את שפמו והחרים את נישקו. הוא לא ידע שאני בנו, הוא ענה לי שבימים הקרובים הוא יעשה משהו למענם, אך בינתיים אין לו שום דבר. שאלתי אותו מה בקשר לתפוחי האדמה ותשובתו היתה שאי־אפשר עכשיו להוציא מהאדמה את כולם. טרקתי את הדלת ויצאתי. הלכתי כחצי קילומטר משם, ישר למפקדת החזית העורפית, שבה בעל

התואר הגבוה ביותר היה גנראל־מאיור. היה זה מבנה של אזרח פולני עשיר, בית פרושקובסקי, בו שלטו קודם אנשי וולסוב. נעצרתי על יד שומרים ששאלו אותי למעשי. "אני מבקש לדבר עם הגנראל־מאיור בעצמו בעניין מאוד חשוב", עניתי, אך הם לא הרשו לי להיכנס. ואני בשלי: "אנא, טלפן אליו וספר לו שנמצא פה בן של פרטיזן ויש לו משהו חשוב למסור לו". אחרי ויכוחים ותחת איומי רובים שכוונו אלי, הוזהרתי שאם אתקרב, הם יפתחו באש. עניתי בקול רם שאם ברצונם לירות, הם יכולים לעשות זאת, אך אני לא אזוז עד שאמלא את שליחותי ותפקידי. מהחלון ראה אותי מישהו ויצא לקראתי, ממרחק של כשבעים מטר. כאשר התקרב לשער, ראיתי קצין בדרגת סטרשי לייטיננט — סרן, ששאל: "מה העניינים כאן?" הם הצביעו עלי וסיפרו לו מה שאני מבקש. הוא פנה אלי ואמר: "ספר לי את כל הבעייה ואני אמסור אותה אישית לגנראל־מאיור". ראיתי שממסירה באמצעות שליח לא ייצא דבר ועמדתי על שלי. פסקתי ואמרתי: "אדבר רק עם הגנראל עצמו, אני רוצה לראותו אישית ורק הוא יכול לעשות משהו בנידון, כמבוקש".

הסרן נכנס אל הגנראל־מאיור, וכפי הנראה סיפר לו שישנו יהודי שמתעקש לדבר רק אתו. ואכן, עקשנותי השתלמה. מיד חזר הסרן אל הזקיפים ופקד עליהם לאפשר לי להיכנס. עברתי את המחסום, הייתי כנראה מעוצבן וחיוור. כאשר נכנסתי לקבינט של הגנראל, הצדעתי לו כחייל לוחם. "שב, בבקשה! מה מטריד אותך, אדם צעיר?" "אני רוצה קודם לבקשך שתכיר אותי כבנו של פרטיזן שנהרג, שהיה לשעבר סטחנוביץ. אני יהודי, אמי ואחותי ואחי נהרגו בגיטו. נשארו לי עוד שני אחים קטנים ואחות, אני הגדול שבהם ואין לי אפשרות לכלכלם. יצאנו מהיערות לחופשי, לאחר שהצבא האדום שחרר את האיזור. אנחנו אמנם חופשיים ולא הורגים, אך כולנו רעבים, קר לנו ואין לנו לבוש מתאים. אנשי המועצה לא איכפת להם מאתנו והם אינם דואגים למחייתנו. הם גם לא רואים בעין יפה את עצם השארותנו בחיים".

הגנראל, כל הזמן חזר ואמר: דה־דה־דה (כן, כן, כן), וכשסיימתי שאל אותי: "מה אני, איש צבא, יכול לעזור לך, אישי הצעיר?" "אני זקוק לעזרתך". "במה?" שאל אותי. "בחצר המועצה קבורים תפוחי־אדמה וראש המועצה אינו מאפשר לנו לקחת אותם". הגנראל ענה: "תיכף

נסדר זאת". "חבר, גנראל־מאיור, זה עוד לא הכל: תושב מקומי פולני, שגר ליד תחנת הרכבת, השתלט על ספר תורה של יהודים אדוקים ששייך לסבא שלי, כמזכרת היחידה של הורי, והורי הורי. חבל לי שהוא נמצא בידיים זרות ובוודאי מתקלקל. נוסף לזה, הוא משתמש בו לבטנה לנעליים ומגפיים וזה פוגע בכבוד סבי".

הגנראל רמז לאדיוטנט להתקרב אליו ואמר לו בשקט ובצורה ברורה שיטיל על קצין אחד, שנקב בשמו, לעזור לי לסדר את מבוקשי.

הצדעתי כנדרש, כשאני מודה לו על כך ששמע את בעייתי והבין ללבי. "להתראות!" יצאתי החוצה ונקראתי מיד אל קצין אחר בדרגת סרן. האדיוטנט הסביר לו שאני מתלווה אליו. סרן, סגן ורב סמל — ארבעתנו — ניגשנו למועצה. בפנים עשן ושתייה והרבה דיבורים עם חיוכים. כאשר ראוני, החיוכים נעלמו. הסרן שאל אותו: "המכיר אתה את בנו של הפרטיזן היהודי?" הוא שפשף, חיכך בידיו ושאלני: "מה שמך?" אמרתי לו: "אתה יודע טוב מאוד בנו של מי אני. האם הספקת לשכוח את הסטחנוביץ אברם, חבר נהורני?" "אוה, כן, כן, אני מכיר אותו, הוא היה אדם טוב".

הסרן הפסיק את שאלותיו ופסק: "אם ככה זה, הרי אני מצווה עליך בשם הגנראל־מאיור, לדאוג למחסורם של השרידים הרעבים ולדאוג ללבושם ולחימומם. הם שוב בני אדם, נא לקחת זאת בחשבון, חבר ראש המועצה, בסדר?" "כן, שכל אחד יבוא ויקבל מחר־מחרתיים". "לא, חבר, היום! מובן? עכשיו".

הסרן פנה אלי: "תלך ותודיע שכולם יבואו". ואל ראש המועצה פנה: "תדאג לפתוח את המחסן הסגור ולחלק עוד היום, עד הערב. יחד עם זאת, תשלח למטה שלנו טונה תפוחי־אדמה".

עם הסרן סיכמתי שאבוא למחרת למטה ושם אדווח על מהלך העניינים של היום ושל מחר.

מיד באתי במגע עם בנימין חייט והוא שלח שליחים להודיע לכולם שיבואו למועצה לקבל תפוחי־אדמה. כל מי שיש לו ידיים ורגליים ושקים, שהתייצב במועצה". הם עשו מספר נגלות והבור התרוקן עד הערב.

למחרת, בעשר בבוקר, הופעתי במפקדה. הזקיפים קראו לסרן, שהזמין אותי לשתות תה. שם שאל אותי מה אני רוצה היום לעשות. הסברתי

לו שהביבליה נורא חשובה לי, כי בה אני רואה את סבי ז"ל ואת אבי ז"ל ואת כל אלה שנהרגו בגלל יהדותם. "הבנתי היטב, בחורון". הוא קרא אלי סגן ואמר לו בערך כך: "קח כיתת חיילים מוגברת עם מקסים, ודיכאיאר ואוטומטצ'יקים, הקיפו את ביתו, היכנסו פנימה עם הבחור ותוציאו משם כל מה שיזוהה כחפצי יהודים".

תוך חמש דקות התארגנו לצאת. המרחק היה קטן ותוך דקות הבית היה מוקף ואנו נכנסנו פנימה. הגוי ומשפחתו נדהמו ונבהלו מהנכנסים. הסגן שאל אותו בקצרה: "המכיר אתה את הצעיר הזה?" "כן, בערך". הסגן סיפר לו על היותי יהודי ששוחרר מהיערות והוסיף: "אצלך ישנו רכוש יהודי שלא שייך לך, אלא להם. הם כולם עירומים כמעט ומצפונך נקי? כמו כן אני מציג לך אולטימטום שעליך לעשות זאת תוך חמש דקות בלבד. אם לא תוריד את כל החפצים שהסתרת בעליית הגג, במחסנים, במרתפים ובסליקים השונים, נעשה זאת בעצמנו, בלי עזרתך. אם יתגלה על־ידי אנשי שהסתרת דבר־מה ולו הקטן ביותר, תוצא עם משפחתך מהבית הזה ונמסור אותו לאנשים הגונים אחרים".

אשת בעל הבית רמזה לו להיכנס ולהביא את מה שהסתיר בלי חוכמות. האיש אמר: "חכו כאן, אני כבר מביא ותראו". תוך שני רגעים הביא את ספר התורה, עטוף בפרוכת, על גליל אחד. הגליל השני נעלם, או שהוא השתמש בו לדבר מה. מיד ניגשתי לפותחו וראיתי שחסרות בו יריעות וגם נסיונות של קריעה ביד, כנראה ניסו לבדוק את חוזקן של היריעות. "כאן חסר הרבה", אמרתי לו ושאלתיו איפה יש עוד חלקים. תשובתו היתה: "אין הרבה, אולי רק שלושה־ארבעה חלקים". הסגן ראה שבעל המקום התכוון להחזיר רק את החבילה הזו. "יפה מאוד", אמר לו, "אך איפה היתר? קדימה!" אשתו שמה לב שישנם הרבה חיילים בחוץ וצעקה אל בעלה: "תחזיר את כל מה שלא שלנו, אין אנו צריכים את זה בין כה וכה. לא נשתמש בזה, שמעת?" הסגן פקד על החיילים ללכת בעקבות בעל המקום ולחפש ולהביא כל דבר חשוד בכך שהוא שייך ליהודים שנהרגו. "לחפש היטב בשחת, בקש ובמסתורים תחת הרצפה".

הגוי הובילם לכל המחבואים וניכר שפחד מכך שיהרסו לו את הבית בזמן החיפושים ולבסוף גם ינשלוהו מביתו, שהוא במקורו גם לא ביתו, אלא ביתם של יהודים ממשפחת דוברושקלנקה. בבוא הגרמנים, הולאם הבניין למשטרה האוקראינית.

תוך שניות מעטות הורידו החיילים מעליית הגג סל קלוע גדול מלא בגדים שונים לנשים, גברים וילדים, והחיילים המשיכו לחפש. הסגן פנה אלי ואמר: "תבדוק את הבגדים אם הם אמנם של יהודים". פתחתי את המכסה וחדרתי עם ידי מתחת לערימה. מיד הרגשתי קשר של ציציות של טלית. נתתי משיכה החוצה והתברר לי שנגעתי בטלית קטן. לבי נצבט בקרבי וממש רעדתי מכעס. הפניתי את ראשי לעבר הסגן ואמרתי לו, שגם לו מצאתי את הסל בסין, הייתי מיד מזהה שהוא שייך ליהודים הרוגים שנרצחו על־ידי הגרמנים. "רק ליהודים בכל העולם ישנו בגד כזה והוא משמש לתפילה", הוספתי. "בסדר גמור, סגור אותו, ואתם הוציאו אותו החוצה, וסדרו עגלה עם סוסים. פה לבטח נמצא עוד דברים". עודו מדבר וכבר הביאו עוד בגדים בשקים, גם כלי בישול וגם כלי נחושת שונים הכוללים פמוטים. לא יכולתי להבין כיצד הם נמצאים אצלו, הרי מסרנו לגרמנים את כל הפמוטים ואת כל כלי הנחושת ואפילו ידיות מהדלתות. בכל זאת הם נמצאו אצלו. כשראיתי זאת, אמרתי לקצין שפה צריכים להיות גם מעילי פרווה ועור, שמיכות פוך, כרים, כיסויים שונים. האשה הקשיבה ומיד רצה אל בעלה וכנראה אמרה לו להוציא הכל ולא לנסות להציל דבר.

בעוד אנו מתבוננים בחפצים שמביאים החיילים, החלו להגיע ממקומות מסתור אחרים מלבושים וכיסויים יקרי ערך. ניגשתי למיטה של הזוג וחשבתי בלבי: מעניין של מי השמיכות הללו. במבט מהיר גיליתי מונוגרם. לאחר ששאלתי את האשה לשמם המלא, התקרב גם הסגן ואני הצבעתי על המונוגרם. אמרתי להם בפסקנות שגם זה שייך ליהודי כלשהו. המונוגרם היה רקום ובו שתי אותיות — בצד האחד באידיש ובצד השני באותיות לטיניות. הסגן הוריד מיד את השמיכה על הרצפה, כולל גם הכרים והמצעים. מישהו מהחיילים העיר: "חפץ זר לא מחמם". פניתי אליו ואמרתי: "אני חושב שלא רק אצלו יש כל כך הרבה דברים, בוודאי גם אצל אחרים". החיילים הביאו גם דברים שכנראה לא השתייכו ליהודים. היו אלה קוז'וכים, פרוות כבשים ללא ציפוי בד צמרי. הם היו אמנם יפים, אך לא הייתי בטוח בזהותם.

כל הפעולה הזאת נמשכה קצת מעל לחצי שעה, לא יותר. הדברים הועמסו על העגלה והובאו למטה של הגנראל־מאיור. חלק מהיהודים

כבר ידע על פעולתי זו וחלק הלך בעקבותינו עד לקירבת המטה. כאשר הגענו לחצר, יצא הגנראל עם האדיוטנט שלו ושאל: "נו, היו הרוגים, או שהכל הלך בסדר?" הסגן ענה קצרות: "אין היום אבידות בנפש אך ברור שהחפצים שייכים לנרצחים היהודים". "מנין הוודאות בדבר?" "מצאנו סימנים מובהקים, מעל לכל ספק". הגנראל קרא לי לגשת אליו. ניגשתי, הצדעתי והודיתי לו. "מה צעדך הבא עכשיו, בחורי הצעיר, ומה תעשה בחפצים האלה?" "יש לחלק אותם בין כל יוצאי היערות שנרדפו על נפשם ולתיתם לכל מי שזקוק להם, או לכל מי שהם מתאימים לו". "נכון מאוד, אתה צודק, מולודוי טשלוביק, בחורי הצעיר!" אמר והחל לטפל בעניינים.

פניתי מיד אל כל היהודים באמצעות נערים: "לכו מיד והודיעו לכל היהודים שכל מי שזקוק ללבוש יבוא לכאן מיד". תוך דקות ספורות החלו להגיע הראשונים. את החלוקה לא אני עשיתי. את זאת ביצע הרב־סמל, אשר היה גם האפסנאי ביחידה. כל הבגדים הוצאו החוצה וכל מי שנתן בהם מבט, מצא משהו מתאים לו. מסביב הצטופפו הרבה חיילים והתבוננו בנעשה. אחד החיילים העז לגעת בחולצה אדומה ושאל אם מותר לו לקחת זאת. החייל קיבל על כך צעקה מאחד הקצינים, שבעצמי הזדעזעתי. "איך אתה מעז לחשוק בחפץ של יהודים שנהרגו? הם, היהודים המסכנים, הנמצאים כאן, הם אלה שזקוקים להם ביותר".

כאשר הכל חולק, נשאר ספר התורה של סבי. אז פניתי לגנראל־מאיור ואמרתי לו: "חבר גנראל־מאיור, תודה רבה לך, הרי רק בזכות הבנתך והתחשבותך מצאתי את הביבליה ובזכותך הגיעו לידינו גם כל החפצים". "זהו תפקידנו", היתה תשובה. "ואתה, בוא אלי מחר בבוקר". "חורושו", עניתי ולקחתי עמי את ספר התורה.

את ספר התורה הבאתי לבנימין חייט, אשר ביחד עם מוטל וקס וגדליהו ארליך טכסו עצה והחליטו לשולחו לרובנו, שם כבר היה מרכז יהודי גדול יותר וגם יהודים שידעו לטפל בספר תורה.

גילגולו של ספר התורה

ספר התורה הזה תוקן בעיר רובנו והוחזר למלינסק. אני עצמי לא ראיתיו יותר, וגם לא היה באפשרותי להתעניין בו, עקב המצב החדש שנוצר בינתיים. הייתי חייב אמנם להתייצב לגיוס, אך לא יכולתי להפקיר את אחי ואחותי ונאלצתי לדחות אותו. זו היתה הסיבה שהציעו לי להסתפח לתחנת הרכבת כאופרטור. לא היה לי כבר כל קשר ישיר לספר התורה של סבי, של משפחתי, והסתפקתי בכך שהוא לא נמצא בידיים זרות. אך ספר התורה לא הופקר. בן דודי השני, שהיה ברוסיה, בסוירדלובסק, ששמו אברהם בן בנימין ורחל, נשלח לחזית היפאנית, אך בדרכם לשם הסתיימה גם המלחמה עם היפאנים והוא נשלח בחזרה למקום עבודתו. בדרך־לא־דרך הוא הגיע עד למלינסק. אני כבר לא הייתי שם, כי נאלצתי לברוח, אבל לאברהם נודע על ספר התורה שהצלתי והוא קיבל אותו לרשותו. לימים, כמדומני בשנת 1950, הוא הביא אותו ארצה וכאן מסר אותו לאחד מבתי הכנסת בבני־ברק. לו רק ידעתי באיזה בית כנסת הוא נמצא, הייתי הולך לשם וקונה עליה לתורה כדי לנשקו ולהגביהו אל על ולהכניסו אישית לארון הקודש, אולי בכך הייתי עושה את רצון הורי וסבי. בכל אופן, אני מאוד שמח שיהודים בבני ברק מתפללים וקוראים בספר התורה בשבתות בארץ־ישראל הקדושה, החופשית והעצמאית. הרי גם אני עליתי לתורה עם ספר תורה זה לרגל הבר־מצווה שלי.

התייצבתי אצל הגנראל־מאיור

כפי שנתבקשתי, התייצבתי אצל הגנראל למחרת היום. נתקבלתי בלבביות רבה ביותר, גם עם כוסית גדולה של וודקה רוסית ממשית. אז התבררו לי מספר עובדות וביניהן שמספר קצינים במטהו של הגנראל הם יהודים. לפי בקשתו, סיפרתי לו פרטים עלי ועל המרד של אבא, על ההתארגנות, על כשלונות פרטיזניות, על האובלבות, על הורדת רכבת מהפסים בפיקודו של אבי ועוד כהנה וכהנה. כולם היו מרותקים ורצו לשמוע עוד ועוד. הגנראל הציע לי להתגייס ולהיות למעין קמיע של המטה שלהם. "בין כה וכה תצטרך להתגייס, כי אתה קרוב לגיל הגיוס", אמר. כל הקצינים צידדו בדבריו. הבטיחו לי הרים וגבעות, חיים טובים, אמנם מסוכנים, אך עליזים. "תהיה אחד משלנו עד גמר המלחמה ואז תשוחרר".

הגנראל הקשיב לקציניו וגם לי, אך הבין ללבי וידע שאני האחראי למשפחה של יתומים, שרידי משפחתו של הפרטיזן. ההחלטה היתה קשה, האם אוכל להצטרף לצבא ולהזניח את משפחתי? הגנראל התערב בוויכוחים ופסק שבשלב זה עלי להיצמד למשפחתי, עד שיוכלו להסתדר בעצמם. "אולי תקבל עבודת שירות חשובה אף יותר מאשר שליחתך לחזית", הוסיף.

הגנראל שאל אותי אם אני מכיר את האיזור. עניתי בחיוב. "האם אתה מוכן לצאת עם היחידות לסיורים מאחורי החזית?" על כך עניתי שאני מוכן לעשות זאת ברצון והוא ציווה על הסמל האפסנאי להנפיק לי ציוד צבאי והודיע שאני אמור להיות אתם בשירות זה כל עוד יישארו במקום.

באותם ימים הרוסים צלחו את הנהר הורין עם אבידות של טנקים שטבעו בנהר בעקבות ההפגזה של הארטילריה הגרמנית על הנהר הקפוא. אך בכל זאת, החזית התרחבה עד קובל ונכבשו שוב עשרות של כפרים אוקראיניים וגם פולניים. מאחורי החזית היה צורך למלא את הריקנות שנוצרה ביחידות צבאיות במשטרה או במליציה. לכן אירגנו

יחידות מתנדבות שסופחו לנ.ק.ו.ד. היחידות נקראו בשם איסטריביסלנוי בטליון. תפקידם של סיירות בטליוניות אלה היה בעיקר לחפש או לצוד את כל האנטי־רוסים — קרי, האנטי רבולוציונרים. היחידות האלה היו מורכבות בעיקר מיהודים פולנים וחלקם מתנדבים אוקראינים פיקחים. אחרים, שעבדו באירגון היחידות, היו קצינים רוסיים שחזרו לאחר פציעות קשות או בינוניות ללא ידיים ללא רגל או ללא עין. הקצינים הללו העדיפו להמשיך בתפקידם החדש שהיה בעל חשיבות רבה.

בשלב ההתארגנות עצמו הייתי כאמור רחוק ממטהו של הגנראל־מאיור בהביאנו תועלת מרובה לצבא. תמיד חזרנו עם שבויים אותם תפסנו ביערות ובכפרים. לא אפריז כלל אם אציין שהיתה לי הרגשה מיוחדת במינה בעת תפיסת האויבים הנצחיים הללו. אחרי זמן לא רב, המטה של הגנראל קיבל הוראה להתקדם לעבר הנהר הורין. תפקידם היה מכונה, למעשה, "הקו השני".

בצער רב נפרדתי מהקצינים ומהגנראל עצמו. אחרי שהצדעתי לו נשברתי, פרצתי שני צעדים קדימה באופן ספונטני, בשל הערכתי הרבה כלפיו ולכל אשר עשה עבורי והתחלתי לחבקו עד שהדמעות השתלטו עלי. הוא גער בי: "לא להתייפח, בחורי, הייה אמיץ. אתה חייל טוב ואני מבין אותך". לאחר התאוששות קצרה הוא הביט בי בחיוך. אז יכולתי כבר לבטא את הרגשתי: "אתה טובריש גנראל־מאיור, התייחסת אלי כאבא, לכן תחסר לי מאוד". "אין דבר, יהיו לך עוד הרבה תפקידים ואני בטוח שתצליח בכל. הישאר בריא, שמור על אחיך ונתראה אחרי הניצחון", השיב לי.

כמה חיילים צעקו מספר סיסמאות מפורסמות באותם ימים ואני לא חסכתי במילות ברכה גם להם.

בעוד אלה עומדים לעזוב וכבר הגיעו יחידות נוספות, העומדות להתמקם כאן. ברגע האחרון ממש הספיק הגנראל להציג אותי בפני הקפיטן — הנטשלניק של הגרניזון החדש. שמחתי על ההיכרות, הודיתי לו והמשכתי מיד בשיתוף פעולה עם המפקד החדש.

בשלב ראשון היכרתי לו את הסביבה כולה, אך לא הייתי אתו לאורך זמן כי גם הוא זז קדימה. נשארתי שוב במקום עד שהגיע גרניזון חדש.

בינתיים נוצרה ריקנות במלינסק. החזית זזה לעבר קובל ושם החזיקו הגרמנים מעמד. הם התאוששו והחלו בהפצצות כבדות על הטרנספורטים

המגיעים לחזית. בכל ערב הם טסו באסקדרות מסודרות להפציץ את תחנת הרכבת סרני. הראשונים טסו והטילו מצנחי תאורה, המפציצים השלימו את העבודה בהרס, עד שפגעו בטעות במינהלת הרכבת עצמה. שם נפלט מכשיר קשר של מרגלים ומיד התברר את מי יש לחפש, והדבר אמנם נעשה וההפצצות פסקו לשבועות אחדים.

המצב נעשה פרדוקסלי. האוקראינים ירדו למחתרת, ממש לבונקרים שהוכנו הרבה זמן לפני כן. אלה הכילו מזון שימורים רב, תחמושת, אמצעי ריפוי וכל הדרוש לכך. עוד בטרם כל זה התארגן והתגלה, הייתי קשור כאמור עם המטה של הקו השני, שמאחורי החזית. שם לקחתי חלק נכבד בסיורים ובפשיטות לתוך כפרים אחרי שקיבלתי אינפורמציה מיהודים, ובעיקר מבנימין חייט, אשר אליו זרמו כפריים רבים שידעו לספר איפה מסתתרים הבנדרובצים וכל יתר הפלגים. היינו יוצאים כשישים איש, בפיקודם של מאיורים או קפיטנים והשלל היה רב וכלל אנשים חשודים, ציוד, נשק, לבני חבלה, רימונים. אם התגלה מחבוא, נזרקו פנימה שני רימונים ורסק ועשן החלו מיד לעלות על פני הקרקע. החשודים עברו מיון קפדני קצר ומכות. בינתיים החלה לפעול הרכבת והם נסגרו בקרונות ונשלחו לסיביר. משפחותיהם לא פעם רצו אחרינו כדי לתת להם חבילות עם פרודוקטים.

מצבי היה די קשה, אך לא התלוננתי. ידעתי שזאת חובתי לצבא האדום על שחרורי ושחרורם של רבים מעמי. כך הרגשתי אני וכך הרגישו רבים אחרים. בשלב מסויים פניתי למנהל תחנת הרכבת, לחבר אולייניקוב, שהספיק כבר להתראות אתי לפני עשרה ימים. הוא היה גבר גבוה, חזק, דברן, אהב לצחוק ואהב את הטיפה המרה. הוא נהג לקלל את כל האוקראינים, את משתפי הפעולה ואת כל הגרמנים. אולייניקוב אמר לי שהוא יעשה ממני מנהל תורן בתחנה, אך עלי להתחיל ללמוד מלמטה, כלומר לקבל ולשלוח דברי דואר, מה שכרוך כמובן במשלוחי רכבת, פריקה וטעינה בצורה מהירה, חתימות וכל הכרוך בכך.

לכאן הגיע גם גבר גבה קומה עם צו תנועה מאי־שם מרוסיה. עד היום לא התעניינתי מאיזה מקום, אבל שמתי לב שהוא ומנהל התחנה דיברו בלבביות כמכרים משכבר. המנהל הציג אותו לפני וציין אגב כך שהוא קיבל מדליות שונות, כולל מדליית עוז ועיטורים קרביים. הוא

דיבר רוסית טובה ואנו התיידדנו כמובן. הוא ידע שאני יהודי ולי נודע שהוא פולני, ואפילו מכפר קרוב למלינסק. במרוצת הזמן נודע לי שאותו איש, ששמו היה ויטקובסקי, היה נשוי וגרמנים הרגו את אשתו וילדו. עוד פרטים נודעו לי עליו שהפליאו את שנינו. אחד הדברים קשור היה באבי. זהו פרדוקס מלחמתי, אם אפשר לומר כך, כדי שנבין איך המלחמה מבלבלת ומהתלת בבני אדם בכל מקום.

ב־1940 הרוסים הושיבו אותנו לאו דווקא במלינסק והסביבה. משפחת פוקס, מאיר ומרים עם ילדיהם, קיבלו דיור מרוחק מהישוב. החל תהליך של הפחדה. מדי לילה היו באים לדפוק על הדלת, או על גבי החלונות והתריסים. הדבר עשה לו כנפיים בין היהודים והוחלט שכל אחד יתנדב לגור עמם את הלילה ולשם כך היה צורך לבוא לשם מוקדם. הגיע תורו של אבי. בלילה הראשון אבא הסתתר מאחורי חלון ושם לב שהמפחיד הוא אדם בודד, גבוה. הלילה עבר, אך אבי לא חזר הביתה, הוא המשיך לחכות ללילה הבא. במשך היום הוא לא יצא מהבית ובלילה הבא, בערך באותה שעה, הוא שוב הופיע, אך אבי כבר היה בחוץ וחיכה לו. בו ברגע שהוא התקרב לדלת, אבי זינק מאחורי גבו ועם מכה חזקה הכניע אותו מיד. כמה בוקסים שיכנעו אותו לפתוח את פיו. הוא התחנן והבטיח לא לעשות זאת יותר, אך אבי בשלו: "בוא עמי למשטרה". אולם אחרי תחנונים נוספים, אבא שחרר אותו והוא נעלם ויותר לא הופיע. כך שחרר אבי את משפחת מאיר פוקס מהסיוטים (שרידי המשפחה נמצאים היום בקיבוץ כפר מנחם ובגבעתיים). לאחר שנודעה לי זהותו האמיתית, נגעתי בנושא זה ולא יספתי. הרגשתי שהוא אינו נוטר לאבי או לי טינה. התיידדנו עד שהפכתי לחברו הצעיר אפילו בנושאי נשים.

בינתיים נוצר מצב חדש ומסוכן כאחד. התחלתי להיות מוכר גם כאשר הייתי בלבוש צבאי. המצב הביטחוני החל להידרדר, הגרניזונים המשיכו כל הזמן עם החזית והריקנות התעמקה. תושבים רבים התחילו כבר לזהות אותי כסייר של היחידות השונות ושמו עלי ועל משפחת בנימין חייט עין.

לילה אחד זרקו רימון התקפה על מרפסת הדירה, אך לא קרה דבר. לילה אחר זרקו רימון הגנה על חלונו של בנימין חייט. הרימון נתקל במשקוף ובנס לא קרה דבר. הבית בו גר היה שייך להירש שיינבוים

שעדיין לא שוחרר מיחידת הפרטיזנים על־שם מדבידיוב, כאנשי נ.ק.ו.ד. שבמחוז רובנו. מיד הודעתי לאוליניקוב והוא מיד התקשר עם יחידות גרניזונים בסביבה רחוקה מאתנו. עד מהרה הופיעו קצינים והחלו לארגן הגנה אשר קיבלה סיורים בכפרים הקרובים לתחנה בניסיון לתפוס מחבלים מכל המינים. לסיירת הבטליון הזה גוייסו בהתנדבות יהודים, פולנים ורוסים פצועים. מפקדה היה רב סרן ששמיעתו היתה לקויה. היינו מחלקה קטנה, אך אמיצה. אחרי זמן קצר הצטרפו אלינו עוד חיילים שעזבו את בתי החולים ולא חזרו ליחידותיהם וגם לא רצו לחזור הביתה. הם החליטו שעד שלא נכבוש את גרמניה, הם לא יסעו לבתיהם. ביניהם היו רעבי קרב, או עקשני צבא. בעזרתם, היחידה קיבלה שם לתפארת. ביחידה עשינו מה שרצינו. קבענו לאן ללכת, היכן לסייר. הכל הלך ללא בעיות והצלחות היו לא מבוטלות. תמיד חזרנו עם שבויים ועם מזון ואפילו עם בהמה או חזיר, כאשר באותו בית נתפס כמובן בנדרוביץ. היו חבר׳ה ששחטו וחילקו את הבשר בין המגוייסים.

יצא לי פעם לסרוק כפר גדול שבו נתפס חבר שלי ללימודים. אותו חבר, אשר פעם ביקרתיו כאשר באתי לבקש חתיכת לחם, הוא אמנם נתן לי לחם, אך לא דיבר עמי מילה, אפילו להתראות לא אמר לי. הודיתי לו ולא חזרתי אליו יותר. הנה, היום, הוא נפל בידי. לא אני תפסתיו אלא אחרים. הוא קיבל מכות בראשו, בעיניו ובגופו והיה כולו חבול. כאשר ריכזנו את כולם והתחלנו להובילם אל עבר מלינסק, הוא ניסה לקרוא לי בשמי, אך אני לא שמתי לב כי הסבתי את שמי לסשקה (שם שבחורה בשם נסטיה נתנה לי אותו). עכשיו, בכוחות עצמו, הוא התקרב אלי ואמר: ״אתה זוכר אותי? אני הרי חבר שלך, תראה מה עשו לי!״ ״אולי אוכל לעזור לך, אבל רק כשנגיע, אחרי החקירה״, עניתי לו.

את החקירה עצמה ניהלו אנשי נ.ק.ו.ד. פניתי לסרן והצגתי אותו לפניו. סיפרתי הכל, בלי כחל וסרק, כולל העובדה שהוא נתן לי חתיכת לחם. ״לא יותר?״ שאל אותי. עניתי לו: ״זה היה בשבילי הרבה״. יצאתי מהחדר והוא נשאר לחקירה, בה נקבע שהוא בכל זאת שולח אותו לסיביר. כל מה שיכולתי לעשות זה לדאוג שיקבל חבילה גדולה של מזון וסיגריות. הוא הודה לי. האמת היא, שלא השתדלתי שישוחרר משליחתו לסיביר, מכיוון שגם קיבלתי מידע עליו שהיה פעיל מאוד במסגרת הבנדרובצים.

בהתחלה היה הכרח להיפטר מהשבויים מהר ככל האפשר. כל השבויים הועברו לרכבת נוסעים עם תעודות מצורפות ועם סגירה מבחוץ. המלווה של אותה רכבת היה רק חותם על התעודה. הרכבות עצמן היו תמיד מלאות או בפצועים או בציוד צבאי או בציוד חרושתי המיועד אל המזרח. הקרונות המצורפים, יעדם היה סיביר, ארץ הדובים. במקרה והיו לנו פחות שבויים, הפרוצדורה היתה שונה לגמרי. מכיוון שלא היה לנו במלינסק מבנה מתאים לאסירים, היינו נאלצים להעבירם לברזנו, שם היו בתי סוהר ומשם נשלחו המסוכנים שבהם ברכבת צרת־פסים, קוקושקה, לעבר תחנת רכבת מוקוין ומשם, ברכבת נורמלית לעיר רובנו. ברובנו היה כבר בית סוהר מרכזי גדול, עם כל מיני סידורים והוראות קבלה משונים למדי. מברזנו לרובנו דרך מוקוין היה צורך להובילם בקרונות קטנים והליווי היה על הגגות או בין הקרונות. כל משלוח של שבויים שנתפסו כלל תמיד מאה ועשרים איש. העברת השבויים היתה בחזקת סכנה.

השטח בה עברה הקוקושקה הובילה דרך הדוטים — המבצרים הפולניים שהכינו לפני המלחמה נגד הרוסים, שם הסתתרו בדרך כלל הבנדרובצים, שנקראו בפי הרוסים קונטרו־רבולוציונרים. הם לעומת זאת השתדלו לשמור את אחיהם שנידונו להגלייה לסיביר. זה עצמו היה כרוך בהגנה על רכבת כזו. לכן, לכל רכבת שכללה שבויים של בנדרובצים, צורפו גם חיילי הבטליון בגודל של מחלקה, המזויינים במכונות ירייה קלות ובאוטומטים. מכונות הירייה היו משני סוגים — רוסיים צ׳כיים דיכטיארים וברנים או ר.ק.מ. פולני. היתה בעייה ממי להרכיב את הקונבוי, היות ובבטליון שירתו יהודים, פולנים, רוסים וגם אוקראינים שזה לא מכבר גוייסו לצורך כך, היה צורך לבחור באנשים מיומנים שהפיקוד בטח בהם. כתשעים אחוז היו פולנים, יהודים, רוסים והיתר — אוקראינים שכביכול היו נאמנים לשלטון סטאליניסטי־קומוניסטי.

הפקודות בכל אקספדיציה היו ברורות מאוד: במקרה וינסו גורמים חיצוניים לתקוף את הרכבת ולשחרר את השבויים, חלק מהכוח שלנו ייכנס לקרב עם התוקפים והחלק השני יירה ישירות בתוך קרונות מלאי שבויים. כן יש לדאוג שלא יברח אף אחד מהשבויים.

אני השתתפתי בשלוש אקספדיציות שכאלה. הראשונה היתה מיוחדת: כאשר הגענו לברזנו, מנינו שנים עשר איש, מהם שלושה יהודים, חמישה

פולנים והיתר — רוסים. שלושת היהודים כללו את בנימין חייט, אייזיק וקס ואותי, שלום ברייר. השבויים כבר היו סגורים בקרונות וחתומים מבחוץ על מנעול ובריח. היתה קצת מוזרות בפקודה שקיבלנו: לירות בתוך הקרונות במקרה ויתפתח קרב. חששותי היו רבים והמשימה היתה בעיני כמעט בלתי אפשרית, ועוד יותר — בלתי אנושית. התייעצנו שלושתנו מה עלינו לעשות במקרה כזה. על כך ענה לי בנימין חייט: "עלינו לנהוג לפי הפקודה וזהו זה, אחרת יחסלו אותנו". שאבתי עידוד ממנו, הוא היה מבוגר ממני ודי אמיץ. על הקטר הוצב הדיכטיאר, המכיל ארבעים ותשעה כדורים במחסנית. את האנשים הנוספים שהצטרפו מהבטליון הברזנאי כמעט ולא הכרתי וגם לא היה זמן לשוחח. המפקד נתן הוראה לעלות על הגגות ולחכות בשכיבה או בישיבה. כולנו צויידנו בנשק טוב ובכפפות. היה יום יפה, שלג לא ירד, אך היה קריר למדי גם ביום. הקטר החל את נשיפתו ואותנו ליוו עיניהם של מאות קרובי האסירים. מה היה בלבם — איש לא יכול לומר, אך ניתן היה רק לתאר.

התרחקנו מהעיר והתחלנו להתקרב למקומות המשוערים של הדוטים — המבצרים אשר משם ציפינו להתקפה. כמעט כולנו לא הספקנו לקבל אימון יחידתי, התקפי או הגנתי, כי לא עמד לרשותנו הזמן ולא הסגל. מרחוק ניסינו לצפות, כל אחד לפי יכולתו, לעבר הבטונים המבוצרים וגילינו תנועה חשודה, אך עדיין לא פתחנו באש. הקוקושקה שלנו החלה לעבור על פני הדוטים. בראשון לא קרה כלום; אחרי כשבע מאות מטרים הגענו לדוט השני. פה לא ראינו שום תנועה, אך כאשר התיישרנו מול הדוט נפתחה אש על הקטר. ליד הדיכטיאר היה שכוב מקלען רוסי מנוסה והוא שפתח באש מרוכזת והקטר המשיך לסחוב. האש שותקה ואנו שוב התקרבנו לדוט נוסף, אך שם כבר לא חיכינו להזמנה, אלא התחלנו ישר לירות, אך תשובה לא נתקבלה. לא היו לנו אבידות וכך הצלחנו להגיע לתחנת הרכבת של מוקוין. ברכבת נוסעים שהגיעה מסרני, צורפו קרונות משא של עשרים טונות. העמסנו אותם פנימה וסגרנו את הבריחים.

הגענו לרובנו, משם לקחנו את השבויים למרחק של יותר משני קילומטרים לבית הסוהר המרכזי. היה זה בשעות הצהריים. שמחנו שתפקידנו מסתיים מאחר והמפקד נכנס לבית הסוהר למסור שם את אסיריו. עכשיו החל סיפור חלמאי. הנהלת בית הסוהר הודיעה למפקדנו

שהם לא יקבלו אותם עד שלא יעשו מקלחת ויחליפו להם את בגדיהם. הוויכוח נמשך די הרבה זמן, היו טלפונים, אישורים, הוראות וכדומה.

את האסירים שמרנו מחוץ לחומות הכלא. הם כבר היו רעבים, ומעל לכל רצו להיות חופשיים. והנה, חיכינו יותר משעתיים עד שראינו את המפקד. האסירים ישבו על השלג הקפוא ואנחנו שכבנו על הבטן והתחלפנו ליד המקלעים. אצבעות הרגליים החלו לקפוא. פתאום קיבלנו הוראה ללכת ולהצית דודים במקלחות, אבל שם הכל היה הרוס ומקולקל ועצי הסקה לא היו. המפקד חזר מרוגז אל הנהלת בית הסוהר, אך המפקד המקומי פסק שלא לקבלם ויהי מה.

"קחו את המסריחים חזרה לברזנו. בעוד שבועיים נודיע לכם מתי להביאם," כך פסק. אנו והאסירים, כולנו קופאים, והכפור עוד הולך ומתחזק, וכך עם שפע של קללות חזרנו לתחנת הרכבת. עברנו ליד השוק, אך לא יכולנו לקנות לנו דבר מה לאכול מחשש שמא האסירים יברחו לנו. איש מאתנו לא היה שבע רצון מהטלטולים האלה. אחד מהקבוצה שלי עבר לידי כשהוא ממלמל: "אני אראה להם, לכולם, היום אראה להם מה אני אעשה". לא נתתי את דעתי לדבריו.

הגענו לרציף הרכבת, הושבנו את האסירים ליד הקיר, על המרצפות. הכל קפוא והרוח מוסיפה את שלה. המקלענים שוב נשכבו מול פני האסירים שקיבלו הוראה להצטופף. הם עשו זאת גם באופן טבעי, על מנת להתחמם אלה באלה. והנה הגיעה ידיעה שהרכבת, שתוכל לאסוף אותם, תגיע רק בעוד שלוש שעות, כלומר בלילה. לא אוכל לתאר את עצבינו, ידענו מה מחכה לנו — פעמיים העמסה, פעמיים פריקה.

הערב ירד כבר והתחיל להחשיך. באותו זמן ניגש אותו בחור פולני אל המקלען ואמר לו שהוא בא כדי להחליף אותו קצת. המקלען שמח מאוד על התנדבותו ומסר את המקלע בידיו עם המחסניות שהיו לצידו. לא לקח שניות והלה החל לקצור באסירים, ישר לתוך ההמון היושב. ברגע מסויים התחלנו להתבלבל, אך כשראינו שהאסירים החלו לברוח, התחלנו גם אנו לירות כדי לעצרם. בתחנה עצמה עמדו רכבות עמוסות חיילים לחזית ופצועים מהחזית. התחלנו לצעוק שיעזרו לנו לתפוס את האסירים. כמובן, אלה שהיה ברשותם נשק הקיפו מיד את שטח התחנה והחלה סריקה בין הקרונות. אנחנו לא יכולנו לעזוב את המקום כי לא

כולם החלו לברוח. רבים נהרגו במקום, הרבה מאוד נפצעו ולא יכלו כלל לברוח. פצועים קל, שניסו לברוח, נתפסו בגלל צעקותיהם הם. הבחור שירה הספיק אפילו להחליף מחסנית וכמעט רוקן אותה כליל. לפתע הוא קם ונעלם ואיש לא ראה אותו יותר.

פקד תחנת הרכבת התקשר עם הנ.ק.ו.ד. המקומי והם באו בריצה. הוזמנו גם אמבולנסים וגם עם בית הסוהר התקשרו. הם באו עם סוהרים ולקחו מאתנו את שארית האנשים שנשארו אתנו. מספר פעמים ניסו לספור אותם, אך ללא הועיל, הבלגן היה גדול והצעקות שלהם ושלנו ושל הנ.ק.ו.ד. יצרו בליל אחד ביחד עם הפקודות והקללות.

לגבינו, הסתיים העסק בשעה עשר בלילה. מה שחשבו כולם, איני יודע, אבל בי חלף רעד מוכר מן העבר. צחוק הגורל, חשבתי בלבי. מאותה עיר, מרובנו, הובלו יהודים ברכבת, בתוך קרונות סגורים וחתומים, עד לעיר קוסטופול, שם חיכה להם קבר אחים, שם נורתה ונהרגה נערה, צעירה ממני, ילדה מרובנו שנתפסה והועלתה על אותה רכבת המוות, הרכבת שהובילה אותה אל מותה, שני קילומטרים מגשר הרכבת של קוסטופול. הנערה נפרדה ממני בנשיקות אוויר שפרחו מפיה. היום אני כאן, עומד מול פניהם של מרצחים שונים, שבעבר עזרו לגרמנים להרוג ביהודים. אני חייב לגלות את מה שהצטבר בלבי. לפחות חשתי את נקמת הנערה הבהירה, בעלת הטלאי הצהוב, שחייה קופחו בשנת 1942, בחודש אב. למרצחים האלה ניתן התשלום באותה עיר עצמה ובאותה תחנת הרכבת הגדולה, בשנת 1944.

אותות הצטיינות

אולי לא לכולם ידועה גם עובדה נוספת. כיהודים אשר שירתו הן בצבאות בנות־הברית והן בצבא האדום, היו להם תנאים, או מצבים, בעזרתם ניתן היה להינצל ולשרוד. הם היו קודם כל קרוביהם ושארי בשרם של אותם אחים ואבות שהלכו להריגה, לקברים המשותפים, קברים של אחים למוות. כחיילים הם לא ידעו שמשפחותיהם נהרגות בצורה משפילה, בצורה בוגדנית וערמומית, הם לא ידעו שאבא או אמא, אח ואחות, מסרו את גופם ונפשם כשבפיהם או בליבם היתה בוודאי תפילה חרישית, תפילת ״שמע ישראל״, או אולי גם תפילות נוספות, כמו ״ה׳ ינקום את דמינו״. לכמה מהמשפחות היו ללא ספק בנים שהשתתפו בשורות הצבא האדום והיו בחזית והם היוו את נקמתם, אם גם בצורה מזערית. ברצוני להביא בפניכם סטטיסטיקה המדגימה את הצטיינותם של היהודים בצבא האדום.

הסטטיסטיקה התפרסמה בעיתון איזווסטיה ב־1944 וציינה שעד אפריל או מאי 1943 היו היהודים במקום הרביעי בקבלת אותות הצטיינות, למרות השתייכותם ללאום הקטן ביותר. היו אלה אותות גבורה, אותות העזה, אותות עבור שירותים מלחמתיים בכל הדרגות — אותות זהב, כסף, נחושת ואחרים. הרשימה כללה שנים־עשר או שלושה עשר לאומים שלחייליהם ניתנו אותות הצטיינות:

1. רוסים, שמספרם היה הגדול ביותר, קיבלו 1,800,000 אותות הצטיינות בכל הדרגות; 2. אוקראינים — 1,200,000 אותות כאלה; 3. רוסים לבנים — נדמה לי שרק 70,000 אותות כאלה; 4. יהודים — 63,500 אותות כאלה.

אחריהם ברשימה באו טטארים, אוזבקים, קזרים, גרוזינים, קירקיזים ואחרים.

כאשר קראתי סטטיסטיקה זו ב־1944, התמלא לבי גאווה לאומית, גאווה נשגבת, גאווה על חלקו של העם היהודי במלחמה בנאצים,

ועל הצטיינותו המדהימה בקרבות למרות היותו האחרון בגודלו בברית המועצות. כמה שמחתי לקרוא זאת.

אך ראו גם ראו, כאשר המלחמה היתה עדיין בעיצומה, וברלין היתה רחוקה מליפול, נתקלתי בעת נסיעתי ברכבת בקצינים רוסיים בדרגות סרן וסגן, אשר מן הסתם לא קראו את העיתון איזווסטיה, אשר התבטאו בלעג בנוכחות בחורה יהודיה שנסעה אף היא בקרון זה: יהודים לא נלחמים, יהודים קונים אותות הצטיינות בכסף, יהודים הינם פחדנים, עריקים, וכדומה. לא יכולתי להמשיך לשבת על הספסל ולשמוע את דברי ההשמצה האלה, לכן הרימותי את קולי ומחיתי בחריפות בו במקום. שאלתי את הקצין הדובר איך הוא יכול כקצין בדרגתו להאשים עם קטן, בלי טריטוריה, שנמצא אמיץ ומצטיין בקרבות במקום נכבד ברשימה הסטטיסטית. "אם אתה מסוגל להתבטא בצורה שכזו, הנך בוודאי קצין שלא הריח כלל אבק שריפה בחזית, אתה לבטח לא יודע מה זה לכבוש עמדה ואתה מעולם לא ראית יהודי לוחם!" אמרתי לו, והוספתי: "אתה חושב שיהודים קונים מדליות, זה אולי מתאים לך, המפקד, סטרשי לויטננט! אני מבקש ממך להפסיק להתקיף חיילים יהודים בצורה שחצנית, חיילים שמסרו נפשם למען המולדת הרוסית, למען סטלין. עליך ללמוד לא להתנהג בגסות ולא לפגוע במיעוטים. או שמא אתה אוקראיני שאינו אוהב יהודים מטבעך?" דיברתי בקול רם ואנשים מכל הקרון התקרבו כדי לראות ולשמוע מה קרה שם. אז הוצאתי את העמוד מהעיתון, שהיה עטוף בצלופן והצבעתי על הכתוב בו. "קרא כאן! כמה רוסים, כמה אוקראינים וכמה יהודים הצטיינו, ואל תבלבל יותר את המוח לאנשים, כי עוד יחשבוך לבוגד במולדת, או למשתף פעולה עם הגרמנים".

הבחורה שישבה בקרון לא יכלה להסתיר את יהדותה. שערה היה שחור ומסולסל במקצת, עיניה שחורות ופניה נאים. הם קראו לה בלגלוג — שרה'לה. היא היתה ילידת העיר סרני. אמנם לא הספקתי ליצור עמה קשר, אך קיבלתי ממנה נשיקה חמה בעוזבה את הקרון. יש לי הרושם שהיא נמצאת בארץ. אני מקווה שאולי תקרא את דברי ותיזכר באותו יום ב־1944 בנסיעה ברכבת מסרני לקוסטופול. אם אכן יגיעו דברי אליך, אנא התקשרי עמי בטלפון. חייב אני להחזיר לך את נשיקתך.

שיר תהילה לאבי, אברהם־יעקב ברייר
שהעלה את נס המרד נגד ההליכה לקבר אחים,
ליל י״ב באלול, 1942

אתה יצרת משפחה לתפארת שמונה נפשות
בך גלו רבים — תקוות
רבים מהם נפלו — באינסוף מקומות
הם לא הגיעו אפילו — לשדות
מי חשב שנוכל שוב — להתראות
יען לא שמעת לי — להפצרות
עדים הנהר, הגשר — והגדרות
קם המרד והופיעו — עובדות
בנך העד, שחוללת — פלאות
ברוך זכרונך — לדורי־דורות
רק למעטים האירו — הצלחות
יראתי מאלוהים — נוראות
יכובד כבודך ברוב — זכרונות
רב המרצחים חוסל בידיך — החזקות

החלום שחלמת בפלסטינה — לחיות
ארבעת ילדיך לא הפסיקו — לקוות
הם הגיעו למולדת והקימו — דורות
על שמך ושם אמא ניתנו גם — שמות
גם בבית הכנסת ובכל — התפילות
אנו זוכרים אתכם לעולמי — עולמות
יהי זכרך ברוך
שלום (ססקה) ברייר

20.10.94

יונה רסיס כפר אביב 58 — ברייר שלום יוספטל 56 ב_י

הנידון: בספר עירותנו סטפן נפלה טעות בשמות
(במקום אברהם יעקב ברייר מופיע גדליהו)

בדפים 290 – 291 תחת הכותרת "בריחה מציפורני הטרף" לפי התאור של יונה רסיס.
על יוזמה והתקוממות במחנה העבודה קוסטופול י"ב אלול 1942.

האיש שיזם את ההתקוממות ביחד עם חברים מפליטי ודשה בשם איציק, הרג את מפקד ההוצאה להורג;
אברהם יעקב תפס את רובהו, ואיציק את הפרבלום, ותוך כדי קריאת הורררררה!!!!, נגרם
לגרמנים להתבלבל לאבד העשתונות, נצל המומנט למנוסה המונית, אך לאחר כ 30 עד 40 שניות
הגרמנים פתחו אש מרוכזת לתוך ההמון, שעדיין לא נצל ההזדמנות לבריחה, נפלו בהתבוססם ברמס.
האיש שהרג את המפקד ובצעקתו הורה!! גרם להתקוממות דמנוסה שמו אברהם יעקב ברייר;
פרסלניץ –טרנספריסט מסרנבה נידנה שבגליציה.

בדף 290 בשורה 8 מלמטה והמלה ה שביעית 7 משמאל צ"ל אברהם יעקב ז"ל במקום גרליהו ז"ל.
בדף 291 בשורה השניה 2 מלמעלה והמלה השלישית מימין צ"ל אברהם יעקב במקום גדליהו.
בדף 291 בשורה ה תשעית 9 והמלה הרביעית מימין צ"ל אברהם יעקב ברייר ולא גדליהו קסלר.

לראיה ולאמות, ולתקון העוול שנלקח הכבוד מהיוזם ההדואי אברהם יעקב ברייר ז"ל
מאשר אני בזאת בחתימתי המלאה ומאמת את הנתונים הנ"ל תקונים נכונים, לפי בקשתו של
ברייר שלום שהוא בנו של היוזם המארגן ההתקוממות הנ"ל, במחנה קוסטופול,
אשר שהה שם עד לרגעים האחרונים של התיסול היהודים בחצר המחנה הנ"ל.

על החתום: רסיס יונה ת"ז 6545765-7 כפר אביב 58 חתימה: רסיס יונה
עדות לחתימה סכור אברהם ת"ז 213227 בורוכוב 11 ב"י חתימה: אברהם סכור

לפי הערכה 1/3 ברחו, 1/3 נהרג, 1/3 נתפש והובל לקבר אחים ליד קוסטופול.
ראה גם עדות בספר טורקה דף 279 איש צעיר במחנה עבודה נאצי ברייר שלום.
בדף 324 מרטה דז'ביניאץ כץ שלמה,

20.10.199.4

יונה רסיס כפר אביב 58

ל ברייר שלום יוספטל 56 ב-י.

הנדון : ספר קוסטופול דף 213 נפלה טעות בשם.

תאור על התמרדות להליכה לקבר המסופר ע"י יונה רסיס.

איננו מדויק כהלכה.

בדף 213 בשורה 16 מלמעלה המלה הרביעית 4 משמאל - במקום גדליהו צ"ל אברהם-יעקב ברייר ז"ל.

- "- בשורה 14 .. מלמטה המלה השלישית מימין, במקום גדליהו צ"ל אברהם-יעקב ברייר.

בדף 213 בשורה 7 שביעית מלמטה, מלה שלישית משמאל, במקום גדליהו צ"לאברהם יעקב ברייר ז"ל.

רק הודות לאברהם -יעקב ברייר יליד טרנבה ניז'נה שעל נהר סן, גליציה, קצין אוסטרי.

לו נעדנו את המרש האחרון לעבר קבר האחים שליד קוסטופול, יבורך זכרו לנצח.

הוא האיש שחיסל את קצין ההוצאה להורג באגרופו, ושלל ממנו את רובהו, וחברו אציק הפליט מורשה, תפס את הפרבלום, בזאת הם גרמו לאנדרלמוסיה בין הגרמנים, וכך נוצרו המרד והמנוסה לחיים.

בזאת באתי לעדות, לאמת, ולתקן את העוול שגרמתי בתם לב, וגרמתי לשלילת כבודו של אברהם-יעקב ברייר מגליציה שבפולין, על כך אני מתנצל בפני בנו ברייר שלום, ובמחילה מכבוד המת על מעשהו שיזכר לעד.

רסיס יונה ת"ז 6545765 יוצא ספסף מתגורר כפר אביב 58 חתימה רסיס יונה

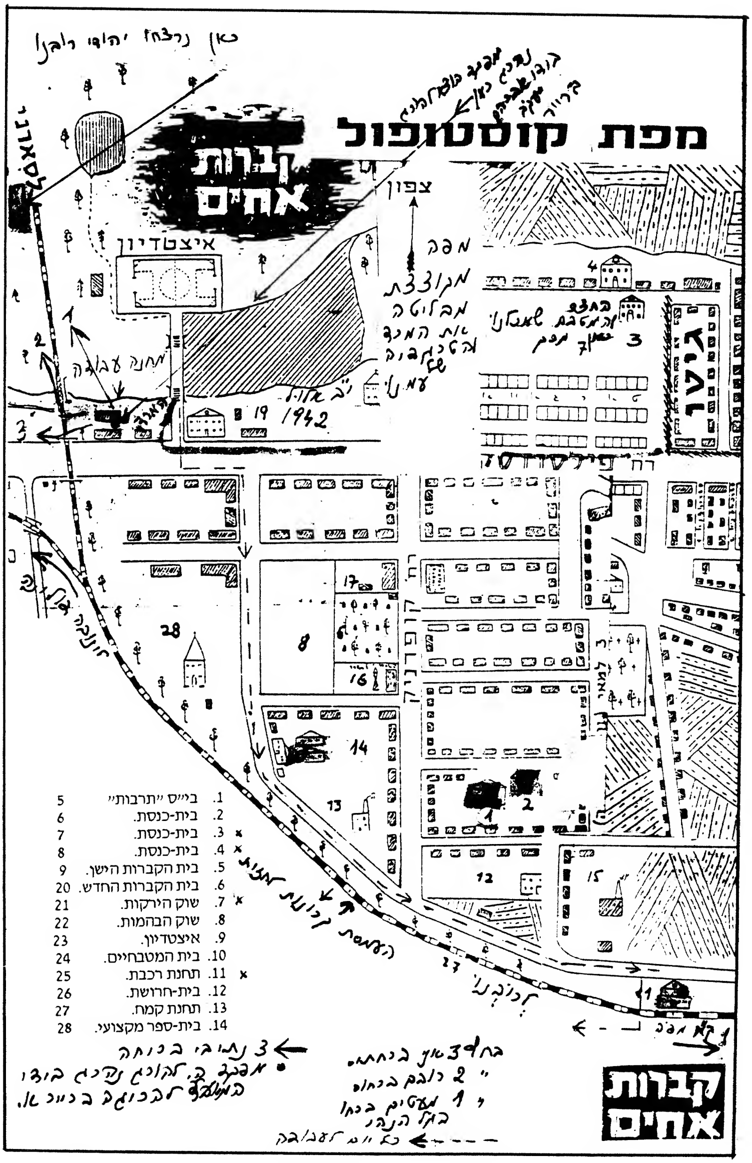
העד לחתימה דר אברהם טכור ת"ז 219227 יוצא ספסף גד ר"ג בורוכוב 11 חתימה [signature]

תאריך החתימה; 20.10.94

בביתו של רסיס יונה
כפר אביב

לעורך:
אם אפשר, רצוי להכניס
את הטעויות בספרייה
הנ"ל
עם ההגהה
המתאימה.
תודה.

הערה: יונה רסיס הנ"ל היה במחנה הצבא, אך לא הכיר
אותי, וגם לא ראוהו בזמן ההוצאה להורג

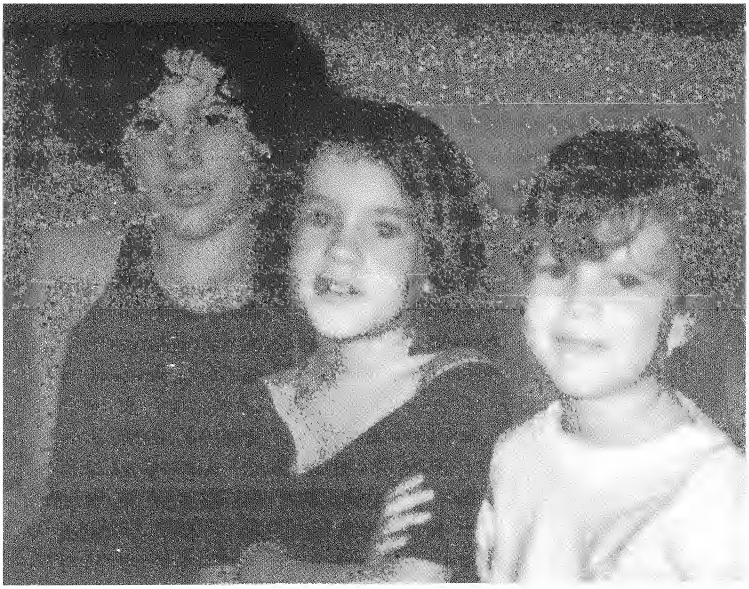

מפת קוסטופול
קברות אחים
צפון
איצטדיון
1. בי"ס "תרבות"
2. בית-כנסת.
3. בית-כנסת.
4. בית-כנסת.
5. בית הקברות הישן.
6. בית הקברות החדש.
7. שוק הירקות.
8. שוק הבהמות.
9. איצטדיון.
10. בית המטבחיים.
11. תחנת רכבת.
12. בית-חרושת.
13. תחנת קמח.
14. בית-ספר מקצועי.
קברות אחים

ארבעה אחים ואחות: יוסקה, שלום, הניה ובנימין, מפגש ראשון במלחמת השחרור, 1948

בנימין, יוסקה, הניה ושלום, 1973

מיכל, הדס ויעל — נינות לאברהם יעקב ונחה ברייר, ז״ל

אלן עם בנותיו התאומות שירה וליאורה, והחתנים

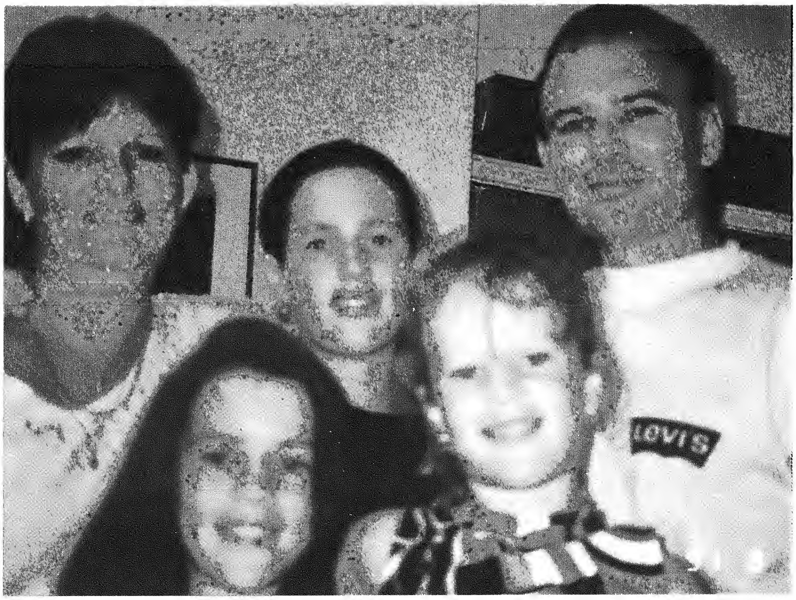
שלום עם מניה בבית-חולים, 1956

הניה טכור לבית ברייר

אברהם, מניה ברייר ז"ל ושלום

אבי ברייר, מיכל, ענת, יעל והדס

ציפי, אברהם (מוסיק), מיכל ורבקה

גידי, אבי, סיגל ובנימין

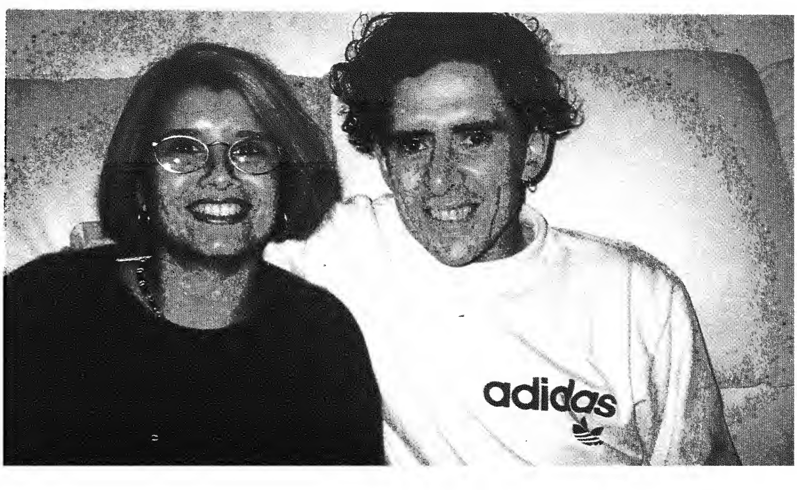
אורית, מירה, צביקה, ציפי ויוסקה

אברהם טכור, הניה, והבנות רבקה ומיכל

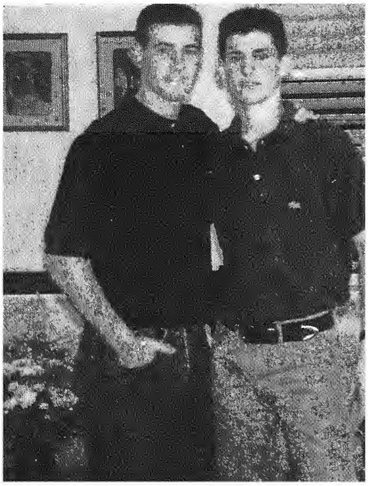
אלן ורוני בר־המצווה

גידי ברייר עם ענת

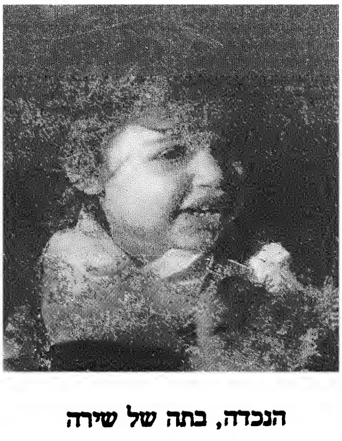
יצחק ונילי עם לולה ז״ל

יואב ואבישי — בני נינים ליוסף ברייר

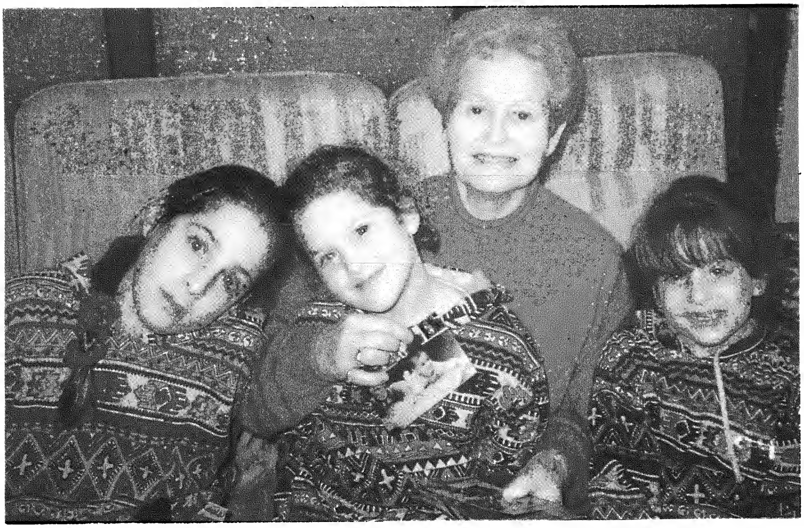
אלן ובנו רוני

הנכדה, בתה של שירה

בני משפחה שנספו: אברהם ז"ל, שלמה ז"ל; הניה ז"ל, בנימין ורחל ז"ל.

ציפי, קרן והתאומות

קבר אחים יהודים, י"ב באלול, 25 לאוגוסט 1942

ליד המצבה: שייקה סגל מימין ובנימין שיינבוים משמאל

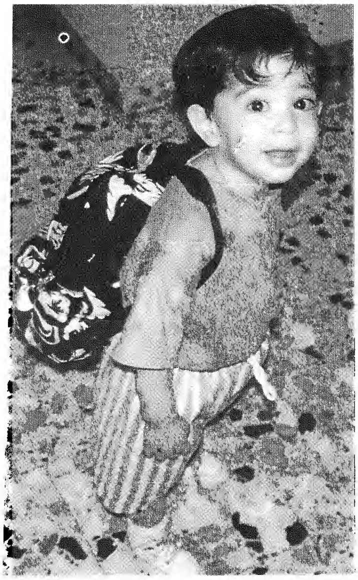
בחתונה של אורית: שלום, ציפי, אורית, אברהם, הניה, מיכל, נחמה, רבקה, פרדי, בנימין, גידי, אבי, ענת, ציפי, רננה, ג׳יי, חן ועדי

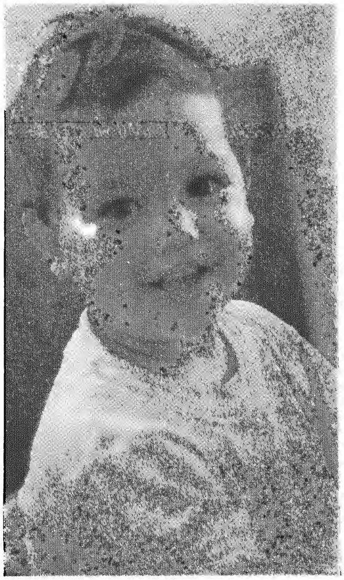
בחתונה של אייל: ענת, אבי, מיכל, אייל, מלכה, נחמה וחן,
ציפי, פנינה, פרדי, שלום ועדי, יעל והדס

ליטל, נכדתה של הניה

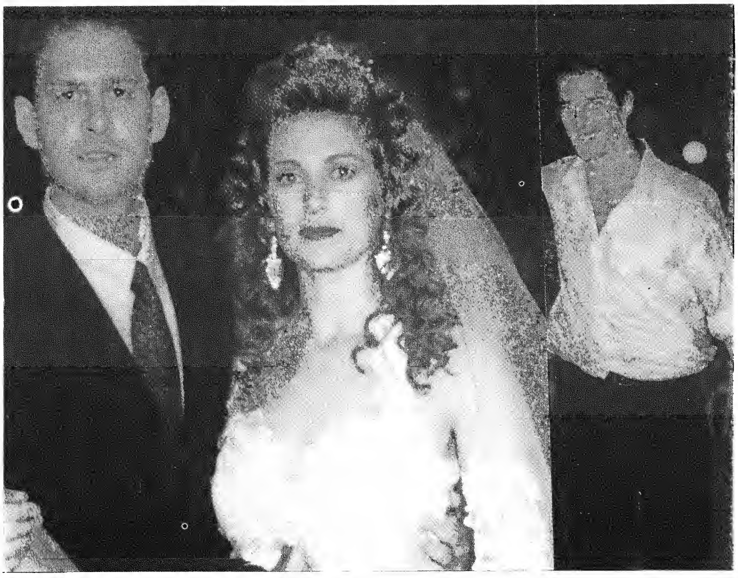
כפיר, הנכד של בנימין
בכור הנכדים לבריירים

עידן, הנכד של יוסקה

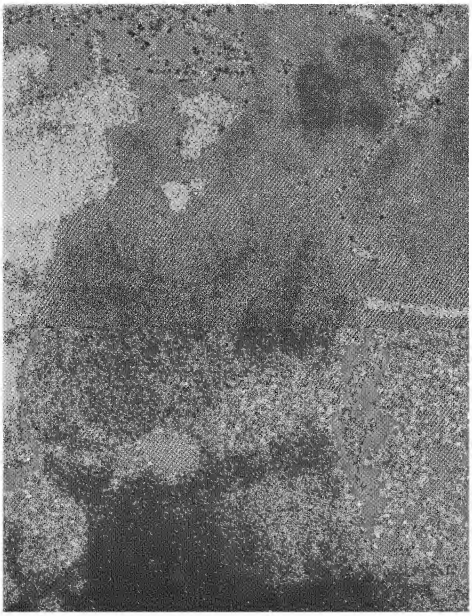
בנימין, מייקל, ציפי, צביקה, מירה, יוסקה, הניה, אברהם וסיגל

דורון, אורית, גיא

אמא — נחה, אחותה מלכה, אחיה שלום,
אחיה אייבי וסבתא גולדה

אבא — אברהם יעקב ברייר

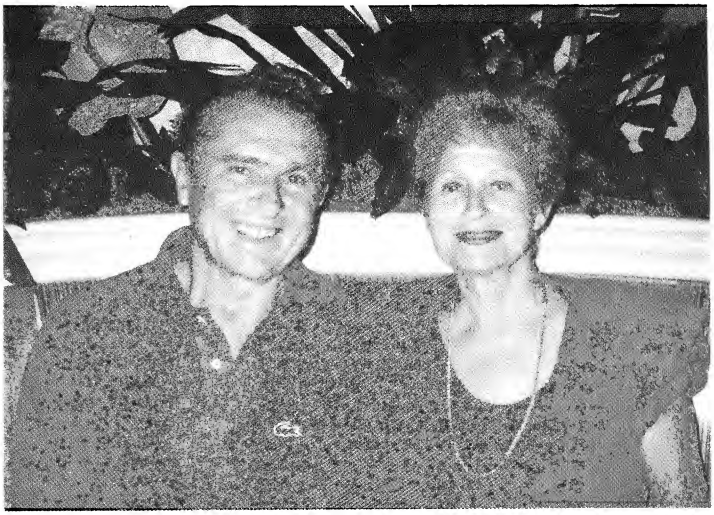
מניה (צרבין) ברייר

שלום ברייר

בחתונה של אבי: משה כצמן ז"ל,
ענת, אבי, ציפי, אסתר ושלום

ציפי ושלום

פרדי, נחמה, חן, קרן ועדי

שלום ברייר

המרד בקוסטופול

המרד בקוסטופול, ספרו האוטוביוגרפי של שלום ברייר, חושף לראשונה גילויים אנושיים מדהימים מתקופת מלחמת העולם השניה והשואה.

זהו סיפור הישרדותו של המחבר המתעד במיומנות פרשיות שונות ומשמעותיות.

המחבר נולד בטרנבה, ויז'נה, שבפולין, ובתקופת המלחמה גר בוולין. שלמה ברייר השתתף במרד הנדונים למוות בקוסטופול, שהונהג בידי אביו, אברהם יעקב ברייר. מרד זה, שמעט מאוד התפרסם עליו, מתואר כאן בדרך מרתקת החורגת מרשות היחיד.

שלום ברייר הגיע לארץ ב־28.3.1946, השתתף במלחמות ישראל, ומתגורר עם בני משפחתו בבת ים.

המרד בקוסטופול מנציח את קורותיו, קורות בני משפחתו וסובביו, אלה שנספו בשואה ואלה שניצלו מהתופת והגיעו ארצה. מסמך זה עשוי לרתק אף את בני הדור השני לשואה, שלא היתה להם הזדמנות להכיר ממקור ראשון התרחשויות טראומתיות שעברו הוריהם.

דאנאקוד 378-20246

הוצאת ירון גולן